प्रकाशक
पंडित अनंत कुलकर्णी
कुलकर्णी ग्रंथागार,
१८६ शनवार, पुणे २.

प्रथमावृत्ति
१४ जानेवारी १९५९

मुद्रक
ना. रा. मेहेंदळे
जीवन मुद्रणालय,
५५१ बुधवार पेठ, पुणे २.

प्रास्ताविक

प्रस्तुत ग्रंथ प्रथम १९५९ साली प्रसिद्ध केला गेला. त्यानंतर महाराष्ट्रांतील अनेक विद्वानाकडून ग्रयाचें यथोचित स्वागत केलें गेलें. विशेषतः पंडित सातवळेकर, पंडित बाळशास्त्री हरदास, श्री. अप्रबुद्ध, म. म. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव, डॉ. य. स. येरकुटवार इत्यादि विद्वानाचे ग्रंथपरिक्षणात्मक लेख मोठे वाचनीय झाले आहेत. किंबहुना अशा प्रकारच्या शास्त्रीय आणि चिंतनशील साहित्यातून कोणत्याहि लेखकास एवढाच खरा आनंद उत्पन्न होऊ शकतो.

प्रस्तुत विषय समाजसुधारक, सुशिक्षित स्त्रिया आणि समाजशास्त्राचे अभ्यासक यांच्या वाचनात यावा अशी लेखकाची अपेक्षा होती. परंतु या दृष्टीनें मागील सहा वर्षांत फारशी प्रगति घडलेली दिसत नाही हें नमूद करण्यास खेद वाटतो. असे असूनसुद्धा पुणें विद्यापीठानें प्रस्तुत ग्रंथाचा पुरस्कार करून त्यास रु. ५०० पुरस्कार म्हणून दिले याबद्दल विद्यापीठाचें आभार मानणे जरूर आहे. इतर काही विद्यापिठांनीं सदर ग्रंथ पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांकरिता वाचनास योग्य अशी शिफारस केल्याचेंहि ऐकिवांत आहे. त्याचप्रमाणे डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी या संस्थेनेंहि प्रस्तुत प्रयास पुरस्कार म्हणून रु. ६० चे बक्षीस दिलेले आहे.

भारतीय मूल्याकडे पहाण्याचा आधुनिक दृष्टिकोन हा पाश्चात्य दृष्टिदूषित आहे, असा पुष्कळांचा अभिप्राय आहे. परंतु भारतीय मूल्यें ही मनुष्यप्राण्याच्या काहीं स्थिरभावावर अवलंबून असल्याकारणानें त्यांचा विचार आणि परिस्थितिसापेक्ष आचार स्थलकालनिरपेक्षत्वाने करण्याची शक्यता असून, त्यामुळें व्यक्तिगत समाधान आणि सामाजिक शांतता उत्पन्न होईल असा मात्र प्रस्तुत लेखकाचा दावा आहे.

सद्यःपरिस्थितीत सर्व सांस्कृतिक परंपरा भराभर लुप्त होण्याच्या मार्गास लागलेल्या असताना, कोणत्याहि सखोल बुद्धिगम्य विचाराची कास न धरता आल्यास, प्रवाहपतितत्वाशिवाय दुसरी कोणतीहि गोष्ट पदरी पडणार नाही एवढें निश्चित. ही गोष्ट लक्षांत घेऊन प्रस्तुत विषयावरील दृष्टिकोन समाजसुधारक व कायदेपंडित यांनी जास्त डोळस आणि बुद्धिगम्य ठेवण्यास हवा.

लोकसंख्येचे प्रश्नाबाबत प्रस्तुत ग्रथांत कोणतीहि विशेष चर्चा लेखकानें आणलेली नाही परंतु सध्या या विषयास फार व्यापक आणि सरकारी प्रचाराचे स्वरूप आलें असल्याकारणानें यासबंधी काहीं विचार प्रदर्शन करणें अपरिहार्य आहे. लोकसख्येची वाढ आणि घट यासिंबधी पुष्कळ शास्त्रीय वाङ्मय उपलब्ध असून, ही गोष्ट पुष्कळ निरनिराळ्या व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक इत्यादि गोष्टींवर अवलंबून आहे. असे जरी असले तरी लोकसंख्येची अबाधित वाढ इष्ट नसल्यामुळें सध्याचे युगात संततिनियमनासंबंधी शास्त्रीय संशोधन आणि नानाविध उपचार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत वस्तुत अशा प्रकारच्या

प्रयत्नामुळें पुष्कळ नवीन प्रश्नहि उपस्थित झाले आहेत. लोकसंख्यांची 'योग्य' वाढ (optimum) हें अर्थशास्त्राचें एक स्वप्न असून अशी गोष्ट जगांत अस्तित्वात नाही असे म्हटले तरी चालेल. आर्थिक प्रगति आणि लोकसंख्या यांचे संबंध सरळ आणि साधे नसून अत्यंत गुंतागुंतीचे आहेत आणि निश्चित स्वरूपाचे नियम बांधण्यास लागणारे ज्ञान अजून अस्तित्वांत नाही या गोष्टीबद्दल फारसं दुमत अर्थशास्त्रज्ञातहि आढळणार नाही. समाजातील सर्व थरात लोकसंख्येची वाढ सारखी असत नाही.

समाजातील खालच्या थरातून जास्त जोरात वाढ होत असते (differential fertility) संतति प्रतिबंधक साधनांचा उपयोग करतांना उपरीनिर्दिष्ट गोष्ट लक्षात न घेतल्यास त्याचे वाईट परिणाम होण्याचा संभव भरपूर आहे.

शिवाय सध्याच्या सामाजिक घडणीमध्यें समाजामधील शारिरीक आणि बौद्धिक अशा सुदृढ (fit) मंडळीकडून कर वसुली करून त्या उत्पन्नाचा उपयोग गुन्हेगार (criminals), क्षयी बहिरे-मुके (deaf-mutes) आणि मानसिक दुबळे (insane) अशा लोकांच्या सुधारणा करण्याकडे खर्च होत असतो. अशा रितीनें मानसिक रोग्यांच्या इस्पितळयांची वाढ होणे हेंहि प्रगतीचे लक्षण धरलें जाते अशा तऱ्हेचे रोगी कमी होण्यावर सामाजिक सुदृढता अवलंबून आहे ही गोष्ट येथें लक्षांत घेणे जरूर आहे. अशा सर्व ठिकाणीं जरूर तेथें संततिप्रतिबंधक उपायाचा अवलंब करण्याबाबत विचार करणं कदाचित् जास्त योग्य ठरेल. तात्पर्य, संततिप्रतिबंधक साधनांचा उपयोग वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन केल्यास जास्त फलप्रद होण्याची शक्यता आहे. लोकसंख्येची वृद्धि आणि क्षय या गोष्टी नानाविध व अनिश्चित अशा बाबींवर अवलंबून असल्याकारणाने संततिप्रतिबंधक साधनांचा उपयोग करताना जरूर ती डोळस दृष्टि आणि दक्षता घेण्यास हवी एवढे येथें नमूद करणे जरूर आहे.

पाश्चिमात्य देशात विवाह आणि तज्जन्य विचार हा विषय पुष्कळ विद्यापिठातून शिकवला जातो त्यासंबंधी पुष्कळ माहितीपूर्ण आणि उपयुक्त पुस्तकेहि विद्यार्थी वर्गाकरिता लिहिलीं गेली आहेत. या सर्व पुस्तकांतून भारतीय दृष्टिकोनाच कोठेंहि विशेष ज्ञान येत नाही. किंबहुना पाश्चिमात्य देशातील एतद्विषयक सर्व समस्या भारतीय संस्कृतीस नवीन नाहीत. या देशाच्या इतिहासात या सर्व समस्या घडून गेल्या असून त्यांची निश्चित उत्तरेंहि निर्माण करण्यात आलेली आहेत. तेव्हां या समस्यामागें येथें होऊन गेलेला विचार आणि दृष्टिकोन पाश्चिमात्य जनतेपुढें मांडणं जरुरीचे आहे. त्यातच भारतीय स्थिर-मूल्यांचें पाश्चिमात्यास योग्य दर्शन घडणार आहे ही गोष्ट लक्षात घेऊन या विषयावर इंग्रजीतच ग्रंथ लिहावा अशा अनेक सूचना लेखकाकडे आल्या. अजूनपर्यंत वेळेच्या अभावीं ही गोष्ट घडू शकली नाही हे खरे.

अनुक्रमणिका

●

पुरस्कार

माझे परममित्र डॉ. पेंडसे यांच्या प्रस्तुत ग्रंथाशीं हा शाश्वत संबंध जोडण्यास मला फार आनंद वाटतो. त्यांचा व माझा परिचय प्रथम १९४२ सालीं झाला. त्यावेळीं ते ' इंडियन ड्रग्ज रीसर्च ॲसोसिएशन ' या संघटनेची स्थापना करण्याच्या कार्यांत व्यग्र होते. आज ही संस्था नावारूपास आलेली असून, संस्थेची पदव्युत्तर संशोधनाची एक प्रयोगशाळा पुण्यांत कार्य करीत आहे. वैद्यकीय संशोधनाबाबत पुष्कळ उपयुक्त व महत्त्वाचें शास्त्रीय संशोधन डॉ. पेंडसे यांच्या मार्गदर्शनाखालीं येथें चालू आहे. डॉ. पेंडसे हे नेत्रतज्ज्ञ म्हणून जरी उद्योग करीत असले, तरी समाजाचे दृष्टिदोषहि ते शास्त्रीय चष्म्यांतून पाहतात. या त्यांच्या शास्त्रदृष्टिमुळेंच त्यांच्या व माझ्या परिचयाचें कालांतरानें स्नेहांत रूपांतर होऊन त्यांच्या कार्याचें व महत्त्वाकांक्षेचें मर्म मी चांगलें ओळखू शकतो.

प्रस्तुत ग्रंथांत त्यांनीं चर्चेस घेतलेला विषय सध्याच्या गोंधळाच्या समाज-स्थितींत अत्यंत जिव्हाळ्याचा आहे. वैवाहिक जीवनांतील यशापयश हा मनुष्याच्या मूलभूत समाधानाशीं संपूर्णतः संगत असलेला विषय असून, हें स्त्रीपुरुषांच्या एतद्विषयक वर्तणुकीवर वा आचारावर पुष्कळसें अवलंबून आहे, ही गोष्ट नाकारता येण्यासारखी नाहीं. आपण हल्लीं निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजना व अंदाजपत्रक ऐकत असतो. परंतु आमच्या तथाकथित सुधारणावाद्यांनीं मानवी आचारास काहीं गमक होईल असा कोणताहि बुद्धिगम्य दृष्टिकोन फारसा चर्चेसहि घेतलेला दिसत नाहीं. मग त्याचा आचार कसा घडविता येईल, याचा विचार फारच दूर. पाश्चिमात्य संस्कृतिसंघर्षानंतर आमच्या मूलभूत सांस्कृतिक कल्पना भराभर लुप्त होण्याच्या मार्गास लागल्या. कुटुंबविघटनाचे निरनिराळे पाश्चिमात्य प्रश्न येथेंहि तसेच उत्पन्न होऊं लागले. चतुर्विध पुरुषार्थ म्हणजे धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष. भारतीयांचा जीवनासंबंधीं हा एक मूलभूत दृष्टिकोन असून, आमच्या संस्कृतींत तो उदयास येऊन भारतीय जीवनावर त्याचा काय परिणाम आज तीन हजार वर्षांचा आहे. यांतील गुणग्रहण करून, त्यांतील उपयुक्तता लक्षांत घेऊन, सद्य स्थितींतील

नव्या नव्या समस्यांना परिहार कसे काढता येतील याचा चिकित्सक बुद्धीने अभ्यास करणाऱ्या नवीन समाजसुधारकाची आज अत्यंत आवश्यकता आहे.

डॉ. पेंडसे यांचा प्रस्तुत ग्रंथ या दृष्टीनें विचारास चेतना देणारा कदाचित् पहिलाच प्रयत्न दिसतो. यशस्वी विवाह हाच कामपुरुषार्थाचा खरा उद्देश दिसतो. साधारण १८३५ सालीं मेकॉलेची प्रसिद्ध शिक्षणविषयक सुधारणा झाल्यानंतर या देशात एक स्वाभिमानशून्यत्वाची लाटच उसळली. भारतीय संस्कृतीला व जीवनाला तो एक मोठा तडाखाच होता. भारतीयांच्या पुरुषार्थासंबंधीं मूलभूत तत्वप्रणालीशीं शिक्षित समाजाची फारकत होऊन, जुन्या शास्त्रासंबंधीं अनादर उत्पन्न झाला. तत्कालीन शिक्षणसुधारणामधून जे पुष्कळसे नोकरपेशातील लोक ब्रिटिश राजवटीत निर्माण झाले, त्यांच्यात जुन्या भारतीयांच्या सर्व कल्पनांबद्दल आदरापेक्षा तिरस्कारच जास्त असे. तेव्हा काम पुरुषार्थ अथवा यशस्वी विवाहा-संबंधी भारतीय दृष्टिकोन त्या कालीं उमगण्यात आला नाही, यात आश्चर्य नाहीं.

डॉ. पेंडसे यांनी हा दृष्टिकोन विशद करून आधुनिक शास्त्रातून निर्माण झालेल्या पाश्चात्य माहितीशीं त्याची तुलना करण्यात पुष्कळच परिश्रम घेतले आहेत. जुन्या भारतीय शास्त्रज्ञांनीं याविषयीं उत्पन्न केलेला ध्येयवाद व यशस्वी विवाहासंबंधींच्या साधनसामुग्रीचा विचार, आधुनिक एतद्विषयक शास्त्रकल्पनांशीं जुळता आहे, हा डॉ. पेंडसे यांच्या प्रस्तुत अभ्यासाचा निष्कर्ष असून, त्याच्याशीं मी संपूर्ण सहमत आहें. प्रो. चोमन, रसेल, एलिस इत्यादि आधुनिक अभ्यासकांनीं यशस्वी विवाहाची मूलभूत कल्पना तीन भागातच वर्णन केलेली दिसत आहे. ते तीन भाग म्हणजेच ' सुप्रजा ', ' व्यक्तिमत्वाची जुळणी ' व ' रतिसुख '. या गोष्टी मिळविण्याच्या मार्गांचा विचार व आचार यासंबंधीं पौर्वात्य व पाश्चिमात्य यात पूर्वपश्चिम एवढें अंतर असून, ते रहाणें सध्यांच्या पाश्चिमात्यांच्या अनिश्चित व प्रायोगिक सामाजिक परिस्थितींत अपरिहार्यच दिसतें.

सामाजिक कायदे हे ध्येयात्मक कल्पना समाजावर लादण्यास उपयोगी पडणार नाहीत. सामाजिक गुन्हेगारीला काहीं आळा घालून त्यांना तारेच्या कुंपणात ठेवण्यापुरताच कायद्याचा उपयोग मर्यादित असतो. तेव्हा यशस्वी विवाहाचा हा मूलभूत विचार समाजावर ठसविण्याचें कार्य हें मुख्यत समाजधुरीण व सुशिक्षित सुधारणावाद्यांचें खरें कार्य असावयास हवें. सद्य स्थितींतील याविषयींच्या

गाढ निद्रेतून खडबडून जागृतावस्था उत्पन्न करण्यास प्रस्तुत ग्रंथातील चिकित्सक चर्चेचा भरपूर उपयोग होईल.

डॉ. पेंडसे यांचा ग्रंथ नुसता अभ्यास आहे एवढेंच नव्हे, तर त्यांनीं सद्य-स्थितीला धरून याविषयीं शैक्षणिक सुधारणाहि सुचविली आहे. या सूचना स्वागतार्ह असून, त्यांचा सर्व संबंधित मंडळींनीं सखोल विचार करून काहीं आचारास हात घातला पाहिजे. प्रजोत्पादनक्षमतेच्या विषमतेसंबंधीं त्यांनीं प्रधान व गौरटा परिगणित दिलेली माहिती वाचकास उद्बोधक वाटेल. या विषयाचा सांगोपांग अभ्यास व्हावयास हवा. त्याकरितां पुणें हें ठिकाणहि फार सोईचें आहे. पुण्यांतच महर्षि कर्वे, कै. आगरकर इत्यादि समाजसुधारक निर्माण झाले. या विषयाशीं संबंधित अशा शास्त्रज्ञांचा वर्गहि येथें आहे. ही सर्व मंडळी एकत्र येऊन डॉ. पेंडसे यांनीं केलेल्या उपयुक्त सूचनांना सर्वांनीं चालना देणें जरूर आहे, असेंच माझें मत आहे. या विषयाला चालना देण्यातच एतद्विषयक नवीन सुधारणांचा उगम होईल.

शेवटीं डॉ. पेंडसे यांनीं पुष्कळ कष्ट व परिश्रम करून केलेला हा विचार-प्रबोधक अभ्यास प्रसिद्ध होत आहे, याबद्दल त्यांचें मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतों.

डॉ. प. कृ. गोडे, एम्. ए. डी. लिट्.
भांडारकर ओरिएंटल रीसर्च इन्स्टिट्यूट,
पुणें २.

प. कृ. गोडे

प्रस्तावना

* * *

योग्य विचार हा निश्चित आचाराचा व तदंगभूत मानसिक समाधानाचा पाया आहे. हें तत्व मान्य केलें, तरी योग्य विचार कशास म्हणावें, यासंबंधीं विसाव्या शतकात शिक्षित समाजात एकवाक्यता दिसणें कठिण आहे. याचें मुख्य कारण त्याच्यातील परंपरागत श्रद्धा नाहीशा होत असून नव्या श्रद्धा निर्माण होत आहेत किंवा काहीं अश्रद्धच आहेत. मनुष्याच्या भौतिक ज्ञानात एकसारखी भर पडत असल्यानें, नित्याच्या ऐषआरामात, यंत्रसामुग्रींत प्रवासाच्या नवीन साधनात व युद्धसामुग्रींतहि नित्य नवे बदल अस्तित्वात येत आहेत. यामुळें 'बदल म्हणजे प्रगति' असा आभास सर्वत्र क्षेत्रात उत्पन्न झालेला दिसतो. प्रवासाच्या साधनात जास्त गतिमान् वाहनें अस्तित्वात आलीं, यास गतीचें दृष्टीनें प्रगति म्हणणें रास्तच होईल. परंतु स्त्री पुरुषाच्या पोषाखात, वेषभूषेत, कुटुंबपद्धतीत व वर्तणुकींत जे नित्य बदल होताना दिसतात, यास प्रगति म्हणणें जरा कठिणच होईल. कारण त्यात ध्येय व साधनें याचा स्पष्ट विचार असत नाहीं. मुद्दा एवढाच कीं, बदल हा नेहमींच प्रगतीचा निदर्शक असतो असें नव्हे. तेव्हा सर्व क्षेत्रात सर्व ठिकाणीं असा भ्रम उत्पन्न होऊ नये, याची जरूर काळजी घेतली पाहिजे.

व्यष्टिसमष्टीचे दृष्टीनें समाधान व शांति हा जगातील सर्व उद्योगाचा एकमेव शेवट किंवा ध्येयवाद असावा, यासंबंधीं विशेष मतभिन्नता दृष्टीस पडत नाहीं. परंतु या ध्येयाप्रत पोहोंचण्याच्या साधनविचारात मात्र रुचिवैचित्र्याप्रमाणें बरीच भिन्नता दृष्टोत्पत्तीस येते. निरनिराळे धर्मवाद, अर्थवाद, समाजसत्तावाद, राष्ट्राचें सैनिकीकरण, समतावाद, औद्योगीकरण, इत्यादि नानाविध वाद व दृष्टिकोन निरनिराळ्या काळीं व स्थळीं प्रचलित होते व आहेत. भारतीयाच्या दृष्टिकोनास 'पुरुषार्थवाद' अशी संज्ञा देणें शक्य होईल. आमच्या मतें, हा वाद किंवा दृष्टिकोन काहीं बुद्धिगम्य तत्वप्रणालीवर आधारलेला आहे. स्थिरस्वरूप मूल्यावर त्याचें अधिष्ठान आहे. त्यामुळें हा दृष्टिकोनहि स्थिरस्वरूप आहे. तेव्हा त्यास सहजच खऱ्या अर्थानें सनातनत्व प्राप्त झालेलें आहे. कोणत्याहि व्यष्टिसमष्टीस स्थलकाल-

निरपेक्षत्वानें तो शब्दून दाखविता येईल त्याचा विचार, प्रचार व आचार केल्यास व्यष्टिसमष्टींचें समाधान व शांति, हेंच फल निर्माण होईल एवढ्याचकरिता आज विसाव्या शतकातहि या भारतियाच्या सिद्धांताचा कांहीं अभ्यास व आचार प्रचलित व्हावा, याकरिता आम्हीं प्रस्तुत ग्रंथरूपानें प्रयत्न केला आहे

समाधान व शांति या गोष्टी पुष्कळ कारणांनीं उत्पन्न होणारे अंतिम परिणाम आहेत, हें प्रथम लक्षात घेतलें पाहिजे यास ' बहुकारणयोग ' अशी उत्तम संज्ञा देता येते. यास तर्कशास्त्रात ' पॉलिकॉझल ' (Polycausal) परिणाम अशी इंग्रजी संज्ञा आहे. मनुष्यप्राण्याच्या सर्व प्रकारच्या वासनांचा योग्य परामर्ष या दृष्टिकोनात घेतला असून, त्याचें समष्टीस उपकारक असे कार्य घडावे, याकरिता भारतियांचे प्रस्तुत दृष्टिकोनात मुख्य खटाटोप केलेला दिसून येतो यामुळें उपरि-निर्दिष्ट सर्व वादांचा यात सारल्यानें विचार असून, त्यातील निरनिराळे फायदे व गुण यात एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न आहे वासना हे सर्व इंद्रियार्थ, महत्त्वाकांक्षा व कार्य यांचें मूल कारण धरलें, तर वासना नाहींशी करणें हें जसें निष्फळ आहे, तसें वासनांची गति अनियंत्रित होऊ देणें, हें पण असमाधानाचें व अशांततेचें मूळ कारण आहे. तेव्हा, प्रवृत्ति व निवृत्ति यांचा समष्टीस उपकारक असा मेळ जर घालता आला नाहीं, कामात्मता व अकामता यातील वासनांचा ' सुवर्णमध्य ' जर साधता आला नाहीं, तर व्यक्तिगत असमाधान व सामाजिक अशांतता यांचें पोषण नेहमींच होत रहणार स्त्रीपुरुषांच्या सर्व मूलभूत वासनांचा ' सुवर्णमध्य ' किंवा ' समन्वययोग ' भारतियांनीं ' पुरुषार्थवादा ' त ग्रथित केलेल्या तत्त्वात साधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. म्हणूनच हा वाद आमच्या देशात मोठ्या प्रतिष्ठेस पावला. श्रीशंकराचार्यांपासून तों छत्रपति शिवाजीसारख्या राजकारणधुरंधरापर्यंत सर्वांनीं हा दृष्टिकोन ग्राह्य धरला यामुळेंच भारतीय संस्कृति ही मुख्यत शांततप्रधान व परमतसहिष्णु झाली आज विसाव्या शतकातहि भारतीय संस्कृतींत मुरलेले हे गुण पाश्चिमात्य संस्कृतीचे इतके आघात झाल्यावरहि, उचल खात असून, महात्मा गांधीप्रणीत अहिंसावाद आणि प. नेहरूंचा शांततावादी धोरण या गोष्टी यातूनच निर्माण झालेल्या दिसतील.

पुरुषार्थवादाची उभारणी स्थिरस्वरूप चिरस्थायी मूल्यावर केलेली आहे. मानवी वासनांच्या सर्व पसाऱ्यात कांहीं स्थिरभाव आहेत वैद्यक व्यवसायाचें स्वरूप उपकरणात्मक साधनामुळें व ज्ञानाचे प्रगतीत कितीहि बदलल, तरी रोगाचें, आरोग्य

हें ध्येय व नीति बदलत नाहीत. वैद्यास काही अर्थनिरपेक्षत्वाने चिकित्सा करण्याची संवय असणें जरूरीचें आहे. तो नुसता अर्थप्रधान बनेल, तर त्याचा परिणाम त्याच्यावर व शास्त्रावर वाईटच होणार. शिक्षणातहि पण्यवृत्ति शिरली तर विद्येची हानि होणें अपरिहार्यच असतें. सैन्यात ढिलाई शिरली तर त्या संघटनेस मारकच ठरते. तेव्हा सैन्यात शिस्त, शिक्षणात व वैद्यकीत पण्यवृत्तीचा अभाव, हीं मूल्यें त्या त्या क्षेत्रात स्थिरस्वरूप आहेत. त्यांची जरुरी हजारों वर्षांपूर्वी जेवढी होती तेवढीच आज आहे व पुढे राहील. म्हणूनच या मूल्यास आम्ही ' चिरस्थायी स्थिरभाव ' वा ' स्थिरस्वरूप मूल्यें ' असें नामाभिधान करतों.

काम-वासनेतहि असेंच स्थिरस्वरूप मूल्य आहेत. स्त्रीचें खरें समाधान मातृत्वातच राहाणार. उत्तम कुटुंबच सुप्रजेची जननी ठरणार. सुप्रजाच माता पितरांचें परम समाधानाचें स्थान होणार. सुप्रजाच शेवटी समष्टिरूप राष्ट्राचे वैभव वाढविणार. विश्वास व प्रेम हींच मूल्यें पतिपत्नींमध्यें खरा ओलावा उत्पन्न करणार. तेव्हा सुप्रजा, विश्वास, प्रेम, याच गोष्टी शेवटी कुटुंबसंस्थेच्या दृष्टीनें स्थिरस्वरूप असून, हीं मूल्यें न बदलणारी अतएव सनातन स्वरूपाचीं आहेत. राष्ट्रोत्कर्षास उपयुक्त पतिपत्नीप्रजात्मक कुटुंब सिद्ध होण्यास याच मूल्यांची जोपासना स्थलकालनिरपेक्षत्वानें करणें इष्ट ठरणार आहे. मग विवाहसमारंभ वगैरे बदलो, पोशाख, वेषभूषा व पद्धतींत काहीहि बदल होवो. अशा प्रकारच्या सर्व बदलाचा काहीहि परिणाम या स्थिरस्वरूप मूल्यावर होणार नाही. भारतियांनीं हे स्थिरभाव लक्षात घेऊनच पुरुषार्थवादाची उभारणी केली असल्यानें, त्याचा हा दृष्टिकोन भक्कम पायावर उभा आहे. त्यास कोणत्याहि सांस्कृतिक विकृतींचा वा आक्रमणांचा धक्का लागणार नसून, हीं स्थिरस्वरूप मूल्यें, जे जे समाज विसरतील, जे जे तद्विरुद्ध वर्तन करतील, ते दुःखी होतील व आपल्या समष्टीचा नाश आपणच ओढवून घेतील. प्रत्येक कामक्षेत्रातील हीं स्थिरस्वरूप मूल्यें समाजात चिरस्थायी व्हावीं, याकरिता भारतियांनीं फार मोठा खटाटोप केलेला आहे. त्यात मुख्यतः संस्कार येतो. परंपरा येते. ध्येय व प्रत्यक्ष परिस्थिति याची सांगड घालावी लागते. मूळ स्थिरस्वरूप मूल्यास विरोध उत्पन्न न करता, नैसर्गिक व परिस्थितिजन्य वैचित्र्य लक्षात घेऊन, विविधतेनं नटलेल्या प्रत्यक्ष आचाराचा विचार करावा लागतो. बहुभार्यात्व, पारदारिकत्व व वेश्याव्यवसाय, इत्यादि आचारावरील भारतीय दृष्टिकोन या दृष्टीनें अभ्यसनीय आहे. भारतियांच्या या विचारप्रणालींतून व

संस्कारपरंपरेनूनच आमच्या देशात कोणताहि एकपत्नीकत्वाचा कायदा नव्हता तेव्हाहि बहुजनसमाजात एकपत्नीकत्वाचाच आचार स्वेच्छेनें नांदत होता. भूतकालात आमच्या देशात याच संस्कारपरंपरेत अगणित कर्तृत्ववान् स्त्रीपुरुष जन्मास आले. त्यांचा पराक्रम कोणत्याहि परकीय देशातील कर्तृत्ववान् मंडळींपेक्षा कमी तर नव्हताच, पण शाश्वतप्रधान ध्येयाची खरी उपासना भारतामध्येंच झालेली दिसेल

भारतियांचा हा 'पुरुषार्थवाद' म्हणजेच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चतुर्विध पुरुषार्थ प्रस्तुत ग्रंथात त्यांपैकीं 'काम' हा पुरुषार्थ सिद्ध करण्याकरिता भारतियांनीं केलेला विचार व आचार एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याबरोबरच त्यासंबंधीं बुद्धिगम्य विचार व कांहीं ठिकाणीं पाश्चिमात्य संस्कृतीशी तुलना असा सर्व विषय प्रस्तुत ग्रंथात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जगातील बहुसंख्य स्त्रियांना विवाह हें एक अत्यंत महत्त्वाचं कार्यक्षेत्र पूर्वी होतें व आजहि आहे. कांहीं अल्पसंख्य स्त्रिया जरी कांहीं काल इतर विविध क्षेत्रात कर्तृत्वाची चमक दाखवितांना दिसतात, तरी शेवटीं स्त्रीहृदयाचें व कामनाचें खरें समाधान मातृत्वाभोंवतींच असतें, हें विसरून चालणार नाहीं तसेंच समाधान त्यांना कुटुंबनिरपेक्ष एकाकी स्थितींत लाभेल, असें म्हणण्याचें धाडस आम्हास करवत नाहीं स्त्रीचें अंतिम समाधान स्त्रीत्वाच्या परिणतींत असून तिच्या पुरुषीकरणात नाहीं, हा सामान्य सिद्धांत म्हणून धरून चालण्यास हरकत नाहीं. म्हणून भारतियांस स्त्रीपुरुषांची स्पर्धा कोणत्याहि परिस्थितींत मान्य नसून, त्यांचें परस्परपूरकत्वच अभिप्रेत आहे

कोणत्याहि कार्यक्षेत्रातील मुख्य आणि उच्च पदवी प्राप्त करून घेण्यास मोठ्या कष्टाची व त्यागाची जरूरी नहमींच असते मग ती पुरुष असो वा स्त्री असो. पुरुषांसहि आपल्या निवडलेल्या कार्यक्षेत्रात हेच गुण दाखवावे लागतात. नाहींतर त्यांतहि अपयश ठरलेलेंच असतें परंतु ही उमेदवारी व कष्ट संपल्यानंतर त्या व्यक्तीस मानमान्यता व सहकाऱ्यांचा विश्वास या गोष्टी आपोआपच मिळतात. त्याप्रमाणेंच विवाहाच्या प्रथम क्षणापासून फक्त नाहीं स्त्रीलाहि तिच्या कार्यक्षेत्रात याच गतीनें पुढें जावें लागतें आदर, विश्वास प्रेम, त्याग, सुप्रजा व एकपत्नीत्व या एकापुढें एक पायऱ्या असून, त्या कालानंतर परस्परांच्या सहकार्याने उत्पन्न होणाऱ्या आहेत, हें आठवणें जरूर आहे. भारतियांची कामपुरुषार्थविषयक सर्व

ढीकरण वरील तत्वास धरून आहे, हें या ग्रंथपरीक्षणानें वाचकांस दिसून येईल. मधुपर्कविधींत सुरवात व सप्तपदींत शेवट, हा विवाहविधि हीच श्रेणी दर्शवितो. याउलट अनादरात सुरवात झाल्यास, अविश्वास, अप्रीति, हक्काचे तंटे, प्रजाहीनत्व घटस्फोट व कुटुंबनाश हीच परंपरा प्रत्ययास आली तर आश्चर्य काय ?

येथें अशी एक शंका येईल कीं, इतकें सर्व ज्या देशात होतें, तेथें वैवाहिक अपयश असूच नये. प्रयत्न व फल यांचा शंभर टक्के संबंध सहसा कोणत्याहि कार्यक्षेत्रात असत नाहीं. पुष्कळ गोष्टी मनुष्यकर्तृत्वाच्या पलीकडे असतात, हे सर्वमान्य आहे. प्रयत्नानंतर यशप्राप्तीचा संभव वाढतो, किंवा अपयशाचा संभव कमी होतो, एवढेंच. भारतियांच्या या मतप्रणालींत पुरुषापेक्षा स्त्रीपासून विवाहांतर्गत अपेक्षा जास्त आहेत हें खरें. स्त्रीस मात्र जास्त बंधनें व त्याग अभिप्रेत आहे, असें दिसतें. याचा भरपूर मोबदला गृहिणीपदप्राप्तीनंतर मिळावा, अशीहि सोय त्यात केलेली दिसते. परंतु पुरुष नेहमीच निसर्गतः सहजस्वतंत्र असल्यानें, स्त्रीस त्यागानंतरहि कित्येक वेळा मानहानि व दुःख सोसावें लागत असे. परंतु या उदाहरणामुळे मूळ सिद्धांतास बाध येत नाही. यात मुख्य कारण, शास्त्रापेक्षा कित्येक वेळा प्रबळ झालेल्या घातुक रूढी व व्यक्तिगत अमर्याद स्वार्थ, हीं असून, यामुळें भारतियांच्या तत्वज्ञानाचा प्रवाह कोठें कोठें गढूळ झालेला दिसतो. प्रस्तुत ग्रंथात हें मूळ तत्वज्ञान व स्वार्थजनित रूढी यांचे प्रसंगानुरूप दिग्दर्शन केलेलें वाचनास आढळेल. सामाजिक सुधारणा करताना हा हंसाचा 'जलक्षीरन्याय' उपयोगात आणता आला पाहिजे. तरच सुक्याबरोबर ओलेंहि जळून जाण्यानें होणारे अपघात टळण्याची शक्यता आहे.

विसाव्या शतकात जे सामाजिक व कौटुंबिक बदल अस्तित्वात येत आहेत, ते विशेषतः उच्चवर्णीयात दिसत असून, ते मुख्यतः पाश्चिमात्य स्वरूपाचे दिसतात. त्यामुळें समाजाच्या या थरात विवाह व कुटुंबविषयक जे जे नवे प्रश्न उत्पन्न झालेले दिसतात, ते सर्व पाश्चिमात्य समाजात यापूर्वीच अस्तित्वात असलेले दिसून येतील. भारतामध्येंहि अशा प्रकारची प्रयोगावस्था एका कालात होऊन गेली असावी असा तर्क करणें फारसें अवास्तव होणार नाहीं. स्थिरस्वरूप मूल्याचें दर्शन होण्यास प्रत्येक कार्यक्षेत्रात काहीं घडामोड व प्रयोग होऊन जाणें अपरिहार्यच असतें. त्यामुळें आज भासणारे नवे प्रश्न येथेंहि होऊन गेले असल्याशिवाय भारतीय

ऋषींनीं एवढे निश्चित आचार फक्त कल्पनातरंगावर बांधले, असें म्हणणे समुचित होणार नाहीं. चार्वाकासारखी मतप्रणाली घेतल्यास आज कोणताहि नवमतवादी त्यापुढे फिका पडलेला दिसेल. असो. पाश्चिमात्यांच्या अभ्यासरहित अंधानुकरणानें नवीन उत्पन्न होत असलेल्या कांहीं प्रश्नांचा थोडा परामर्श प्रस्तुत ग्रंथात घेतलेला आढळेल. त्याचा विचार वाचक अभ्यासू वृत्तीनें करतील अशी आशा आहे.

मनुष्याच्या मूलभूत समाधानात भर टाकण्यात यशस्वी विवाह व गृहसौख्य या गोष्टींचा प्रामुख्यानें हात येतो. या दृष्टीनें भारतीयांनीं फार खोल व विस्तृत विचार केलेला दिसतो. यशस्वी विवाह व तदंगभूत गृहसौख्य या प्रश्नावरील भारतीयांचा दृष्टिकोन म्हणजेच कामपुरुषार्थ प्रस्तुत ग्रंथात यशस्वी विवाहाचीं तीन मुख्य साधनें म्हणजे सुप्रजा, उत्तम रति व व्यक्तिमत्त्वांची जुळणी, यासंबंधी भारतीय दृष्टिकोन, तात्त्विक चर्चा, त्यास धरून भारतीय ध्येयाचार, पाश्चिमात्य संस्कृतीशीं कांहीं तुलना, सद्यस्थितीस धरून स्थिरस्वरूप मूल्यांची जोपासना, इत्यादि विषय प्रस्तुत ग्रंथात एकत्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विस्तारभयास्तव सूत्रबद्धता ठेवणें अपरिहार्यच असतें. तर्कशुद्ध पद्धतीनें चर्चा करताना, विषयाचें विवेचन जेवढें करता आलें तेवढेंच केलें आहे. विवाहविषयक कायदा, लोकसंख्येचे नानाविध प्रश्न, वेश्याव्यवसायासारखे विवाहबाह्य आचार, इत्यादि विषयांचा विस्तृत विचार या ग्रंथात करणें अशक्य आहे. फक्त जरूर ती तात्त्विक चर्चा व कांहीं महत्त्वाचे मुद्देच येथें आणता आले आहेत.

भारतीयांचा हा मूळ प्रकार कितीहि शुद्ध आहे असे गृहीत धरलें, तरी कालांतरानें मानवाच्या स्वार्थप्रवृत्तीमुळें, रूढीनें आणि शेवटीं पाश्चिमात्य संस्कृति संघर्षानें, मूळ तत्त्वप्रणालीशीं आज आपली फारकत झालेली दिसते. त्यामुळें, स्त्रीची आर्थिक, सामाजिक व बौद्धिक गुलामगिरी, पुरुषाची अनिर्बंध सत्ता, स्त्रीचीं चूल व मूल याकरितां चार भिंतीत डांबणूक, एकत्र कुटुंबात नववधूचा छळ, आणि म्हाताऱ्याचें तारा वर्षाच्या मुलीशीं विवाह म्हणजे भारतीय संस्कृति, अशी समजूत शिक्षित समाजांत सवत्र प्रसृत झालेली दिसते. मराठी व इतर देशी भाषांतील वाङ्मयातहि याचें प्रतिबिंब दृष्टीस पडतें. आचारहीनतेंत ब्राह्मणत्व समजण्याइतकीच ही विचारसरणी मूलतः दूषित आहे. ब्राह्मणत्वास जन्म व आचार या दोहोंचीहि सारखीच जरुरी आहे, असा स्मृतिकाराचा अभिप्राय आहे. किंबहुना, आचारास

कित्येक वेळा प्राच्यांनीहि दिलेलें दिसेल. परंतु हें सर्व बाजूस सारून स्वार्थप्रेरित हेतूनें, काहीं ब्रह्मबंधूनीं स्वत:च्या सोयीचें असें तत्त्वज्ञान प्रचलित केलें. ब्राह्मणत्वास जन्म असला म्हणजे पुरे असें ठरविलें व त्यामुळें काहीं आचारहीन वृत्तीच्या लोकांना जरी ब्राह्मणत्वाची प्रतिष्ठा काहीं काळ मिरविता आली, तरी शेवटीं हें सर्व आज ढासळू पहात आहे. यास प्रत्यक्ष वेगळ्या पुराव्याची जरुरी नाहीं. पाश्चिमात्यांच्या अनुकरणानें जे बदल आपण उच्चवर्णीयांत या शतकांत आलेले पाहतो, त्यामुळें वैवाहिक प्रश्न मिळविणें सद्य स्थितींत कठिण होत चाललें आहे. दोन स्वतंत्र तऱ्हेनें वाढलेल्या व्यक्तिमत्वाची स्पर्धा विवाहांत डोकावूं लागल्यामुळें ही जास्त कठिण समस्या सोडविणें सहजच बिकट होते. त्यांत काहीं प्रजोत्पादनासारख्या सहज उत्पन्न होणाऱ्या नैसर्गिक गोष्टीमुळें व सामाजिक व इतर अडचणुकीमुळें उच्चवर्णीयांत स्त्रीपुरुषांचे एकत्र संसार जरी चाललेले दिसले, तरी यांतून परस्पर विश्वास, प्रेम व आदर यांचा अभाव जास्त जाणवत राहणें शक्य असून, त्यामुळें खरें समाधान दूर जात आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

विसाव्या शतकांत स्त्रीसंबंधीं जे नवे बदल अस्तित्वांत आलेले दिसतात, ते यापुढें तसेच राहणें अपरिहार्यच आहे. अर्थस्वातंत्र्य, समाजस्वातंत्र्य, स्त्रीपुरुष-समता, स्त्रीची पुरुषाबरोबर स्पर्धा व तसेच शिक्षण, या सर्व गोष्टीमुळें चार भिंतींतून स्त्रीचें जरी विमोचन झालेलें दिसलें आणि त्यामुळें ती सुखी आहे असें भासू लागलें, तरी तिच्याभोंवतीं नवीं दु:खेंहि निर्माण होत आहेत, हें विसरून चालणार नाहीं. तेव्हां स्त्रीचें जें प्रमुख कार्यक्षेत्र विवाह त्यास धरून हे बदल किती प्रमाणांत व कसे असावेत याच्या योग्य मर्यादा ओळखता न आल्यास त्याचा कुटुंबएकता, गृहसौख्य व सुप्रजा, इत्यादि विविध मूलभूत मानवी समाधानाच्या मूल्यावर परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाहीं. याबाबत पाश्चिमात्य समाजांत जे परिणाम दिसून येतात, त्यापेक्षा येथें वेगळें घडेल असें म्हणण्यास फारसा पुरावा दिसत नाहीं.

विसाव्या शतकांत बुद्धिगम्यतेच्या गप्पा सर्वत्र ऐकूं येत असता, उपरिनिर्दिष्ट विवाहाच्या विषयावर शिक्षणांत या बाहेर काहीं बुद्धिगम्य विचार वा प्रचार अस्तित्वांत नसावा हें नवल होय. पाश्चिमात्यांकडे यासंबंधीं विचार व चळवळी चालू करणें नमप्राप्त झालें असून, विवाह व तदनुषंगिक विषयावर शिक्षणक्रमांतच तरतूद करण्याकडेहि प्रवृत्ति दिसून येते.

यांत्रिक प्रगति, युद्धसामुग्रीत प्रगति व ऐषआरामाच्या साधनात प्रगति म्हणजेच फक्त मानवाच्या मूलभूत वासनांच्या समाधानात भर टाकणें नव्हे, हें सत्य पाश्चिमात्यांच्या निदर्शनास येऊं लागलें आहे. मानवी मनाचें खरें चिरस्थायी समाधान (Solid or robust Satisfaction of Life) मिळविण्याकरिता मनुष्यानें स्वतःसंबंधींचाच अभ्यास व विचार जास्त बारकाईनें केला पाहिजे, हें पण त्यांना उमगूं लागलें आहे. शास्त्रीय प्रगति वगैरे पुष्कळ गप्पा ठोकल्या, तरी भौतिक शास्त्राच्या मानानें मानवासंबंधींची सर्व शास्त्रें अजून पुष्कळ परिणत झाल्याशिवाय पुढें सरकणार नाहीं, असेंहि त्यांना दिसूं लागलें आहे. दोघटीं राष्ट्राचें उत्कर्षापकर्ष फक्त भौतिक शास्त्राच्या प्रगतीवर अवलंबून नसून दुसरेंच असतात कीं काय, अशी शंकाहि डोकावत आहे. तेव्हा सध्या परिस्थितीत शिक्षणात हा सर्व विचार आणणें अत्यंत योग्य व जरूरीचें आहे. भारतीयांच्या दृष्टिकोनातहि त्यास शिक्षण होणेंच. पण मुख्य स्थैर्यभावास पोषक हातें एवढेच. पाश्चिमात्य संस्कृतीसंबंधीं आम्हीं घेतलेला परामर्श कदाचित् पूर्वग्रहदूषित आहे कीं काय, असा संशय येण्याची शक्यता आहे. परंतु पाश्चिमात्यांचे गुणग्रहण त्याबरोबरच केलेले पाहिजे म्हणजे 'पाश्चिमात्य म्हणून त्याज्य' असा आमचा अभिप्राय नाहीं, एवढें सूज्ञ वाचक ओळखतीलच. भारतीयांचा दृष्टिकोन सांगताना स्थैर्यकारी सद्य स्थितींकडे दुर्लक्ष केलें आहे, अशी शंकाहि कदाचित् येईल परंतु भारतीय संस्कृति व दृष्टिकोन या बाबत ग्राह्य आहे असें ठरल्यास, त्यांतील स्थिरभावाचें जतन करतां येईल, एवढाच मुद्दा आमचे दृष्टीनें महत्त्वाचा आहे. हें साधण्यातच भारतीय संस्कृतीचें खरं संवर्धन होणार आहे.

भारतीय संस्कृतींतील हा 'पुरुषार्थवाद' व 'स्थिरभाव' जगातील मानवाच्या हितार्थ व उपकारार्थ उत्पन्न झालेले असून, स्थलकालनिरपेक्षत्वानें त्याचा प्रचार व आचार करणें शक्य आहे असा आमचा दावा आहे. देशकालाच्या मर्यादा त्यास नसल्यानें खऱ्या अर्थानें ते 'जागतिक' व 'सनातन' असून, त्याचा आचार व्यक्तिगत समाधान व विश्वशांति उत्पन्न करण्यास पोषकच ठरणार आहे. भारतीयांचा हा मूल्यात्मक दृष्टिकोन कोणत्याहि देशांतील व धर्मांतील समाजांना ग्रहण करता येणें शक्य आहे. तसें करण्याचीं कारणें व फायदे सर्वत्र सारखेच आहेत. म्हणूनच भारतीयांच्या या समाजशास्त्रीय शोधाचा प्रचार सर्वत्र करणें भारतीयांचें कर्तव्य आहे.

ग्रंथाचें नामकरण 'काम' या शब्दावरून अश्लील मानणें चुकीचें होईल हें वाचकाच्या सहज ध्यानात येईल. कामपुरुषार्थास धरून कामवासनेसबंधी सर्व चर्चा संपूर्ण श्लील व शास्त्रीय आहे असा भारतीय दृष्टिकोन आहे. कोणतीहि लैंगिक चर्चा व अश्लीलता, हा संबंध जास्त पाश्चिमात्य स्वरूपाचा असून, त्याचेकडे एकंदर कामवासनेकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन मूलतः सदोष असल्याने व पुरुषार्थ-विचार ख्रिश्चन धर्मात अस्तित्वातच नसल्याने, सर्व कामवासना एका काळीं त्याज्य व अश्लील ठरविली गेली आता त्याचेकडे याबाबत दुसरें टोक येत आहे. लैंगिक भूक भागविण्यात अश्लीलतेचा प्रश्नच येत नसून, उलट यासंबंधी काहीहि धार्मिक व नैतिक बंधन नसल्यास बरें, असाहि दृष्टिकोन अस्तित्वात येऊ पहात आहे भारतियांचा दृष्टिकोन हाच यात सुवर्णमध्य असून, प्रस्तुत ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावरच भगवद्गीता-काराच्या शब्दात तो मुद्दाम घातलेला आहे. पाश्चिमात्यांना तो केव्हातरी समजावून घ्यावा लागेल. परंतु तत्पूर्वी आपण मात्र 'पाश्चिमात्यांचें अनुकरण म्हणजे प्रगति' असा भ्रम टाकून देऊन भारतीय संस्कृतींतील या महत्त्वाच्या पैलूचे नीट जतन व पोषण करणें आपलें कर्तव्य आहे.

ज्यात अभ्यास व विचार जास्त असा ग्रंथास देशी भाषात वाचक व प्रकाशक मिळणें कठिणच ! तरीहि सध्याची या विषयासंबंधीची वैचारिक वाण व त्यामुळें चालू असलेली हानी लक्षात घेऊन आमचे उत्साही प्रकाशक श्री. पंडितराव कुलकर्णी यांच्या सहाय्यानें लेखकानें वर्षानुवर्षे केलेले परिश्रम वाचकांच्या हाती देणें शक्य झाले आहे.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या कामीं बाम्बे एशिॲटिक सोसायटी, भांडारकर रीसर्च इन्स्टिट्यूट, मराठी ग्रंथालय, सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटी, डेक्कन कॉलेज व एस्. पी. कॉलेज इत्यादि ग्रंथालयांची बहुमोल मदत झाली. त्याचप्रमाणें विचार-विनिमयाच्या दृष्टीनें प्रो. प. कृ. गोडे, प्रो ना. अ. गोरे, डॉ. एन्. वे. भिडे इत्यादि स्नेह्यांची पुष्कळ मदत झाली. या सर्व संस्थांचे व व्यक्तींचे आम्हीं ऋणी आहोत. टिप्पणें, ग्रंथलेखन व प्रकाशन इत्यादि खटाटोपात सौ. विजयाबाई पेंडसे, श्री. विचार, कु. भिडे, कु. कुलकर्णी इत्यादि मंडळींना मदत केली, त्यांचेहि आभार मानणें जरूर आहे श्री. मेहेंदळे यानीं मुद्रणाचे कामीं व श्री. स्मार्त यानीं प्रुफ-दुरुस्तीस जे कष्ट घेतले त्याचे आम्ही आभार मानतो. डॉ. प. कृ. गोडे यांना

आम्ही प्रस्तुत ग्रंथास पुरस्कार लिहिण्यासंबंधीं केलेली विनंति त्यांनीं आनंदानें मान्य केली, याबद्दल त्यांचे आम्ही आभार मानतों. प्रो. गोडे यांचेशीं केवळ विद्याव्यासंगामुळें आमचा आलेला पुष्कळ वर्षांचा संबंध या घटनेमुळें कायम स्वरूपात राहिला आहे.

शेवटीं आमच्या परमपूज्य मातापित्यांनीं आमचेवर जें संस्करण केलें, त्यामुळेंच हा विषय आज आम्हास नीट उमगू शकला. त्यांच्या ऋणांतून कांहीं अंशीं मुक्त होण्याच्या दृष्टीनें आम्ही हा प्रयत्न त्यांनाच अत्यंत आदरानें समर्पण करीत आहों.

ज्या जगन्नियंत्याच्या कृपेनें आम्ही हे कष्ट पुरे करूं शकलों, त्या सर्वपुरुषार्थास आद्यचेतना देणाऱ्या सद्गुरूंचें स्मरण करून, त्याची अशीच कृपा लाभल्यास ऋषिऋण फेडण्याचा हा उद्योग आणखीहि पुढें चालू ठेवतां येईल असा आम्हास विश्वास वाटतो. मुद्रणासंबंधीं जेवढी काळजी प्राप्त परिस्थितींत घेता आली तेवढी घेऊनहि जे दोष राहिले आहेत, त्याबद्दल वाचकांनीं क्षमा करावी. पुढच्या आवृत्तीचा प्रसंग आल्यास याबाबत जास्त सुधारणा करणें शक्य होईल.

अशा प्रकारच्या विषयांत मतभिन्नता रहाणें अपरिहार्यच असतें. शिवाय विषय फार विस्तृत स्वरूपाचा असल्यामुळें ग्रंथांत उणीवा राहाणेंहि पुष्कळ शक्य असतें. या सर्व गोष्टींची आम्हास भरपूर जाणीव आहे. परंतु आमचे सुज्ञ वाचक प्रस्तुत ग्रंथांतील मुख्य प्रमेयांशीं सहमत होतील अशी आम्हास आशा आहे. उणीवा आमचे नजरेस आणल्यास पुढच्या आवृत्तीच्या वेळीं उपयोग होईल. दोषदृष्टिबरोबर त्यांतील कांहीं गुणांचेंहि ग्रहण झाल्यास या अभ्यासाचें चीज होईल. या ग्रंथानें कांहीं विचारी व अभ्यासू समाजसुधारकांचें लक्ष जरी या विषयाकडे गेलें, तरी या ग्रंथाचें कार्य झालें असें आम्ही समजूं.

पुणें विद्यापीठानें या ग्रंथाचें महत्त्व ध्यानांत घेऊन रु. ५०० फक्त प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशनास लागलेल्या खर्चास अनुदान म्हणून दिलें, याबद्दल विद्यापीठाचे व संबंधित अधिकाऱ्यांचे आम्ही ऋणी आहों.

डॉ. ग. सी. पेंडसे,
१५५ सदाशिव पेठ,
पुणें २

ग. सी. पेंडसे

"धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ।" भगवद्गीता ७।२१

काम-पुरुषार्थ

अथवा

यशस्वी विवाहाची भारतीय मीमांसा

प्रकरण १ लें

जीवनासंबंधी भारतियांचा दृष्टिकोन

ग्रंथहेतु—भारतियांचा जीवनावरील मानवी त्रिविध दृष्टिकोन—वर्णसंस्था-अद्वैतसिद्धान्त-चतुर्विध पुरुषार्थ—स्मृति, महाभारत, भगवद्गीता, अर्थ, काम, वैद्यक व काव्य या सर्व शास्त्रांत पुरुषार्थ ही मूलभूत कल्पना—धर्म आणि अर्थ या कल्पना—अर्थासंबंधी दोन महत्त्वाचे नियम—कामकल्पना.

ग्रंथ हेतु. काही वर्षांपूर्वी प्रथम जेव्हां प्रस्तुत विषयावर ग्रंथरचना करावी अशा कल्पनेचा मनात प्रादुर्भाव झाला, त्या वेळा अशा विषयावर इंग्रजीमध्ये जे विपुल साहित्य—शास्त्रीय, अशास्त्रीय, लौकिक आणि प्रचारकी असे निघत असत, त्यांतील 'फिजिऑलॉजी ऑफ सेक्स' या डॉ. वॉकरच्या छोटेखानी पण बहुगुणी पुस्तकाचा

निष्कर्ष मराठी वाचकास द्यावा, एवढाच विचार होता. परंतु वाचन आणि विचार यांच्या प्रकर्षाबरोबर हा प्रथम संकल्प भराभर मागें पडत गेला. नाना शंका मनात गोंधळ घालू लागल्या. त्यांचें निराकरण करण्यास जास्त अभ्यासाची जरुरी भासू लागली, आणि त्याबरोबरच विषयाचा विस्तारहि वाढत गेला. 'काम' या कल्पनेचा एकांगी विचार करणें रास्त होणार नाहीं असें वाटू लागून मानवी आयुष्याच्या एकंदर नकाशातील हा एक भाग म्हणूनच याचा विचार केल्यास तो योग्य आचाराच्या मर्यादा अवलोकन करण्यास सोयीचा ठरेल असा निश्चय होत गेला. त्यामुळें सहजच मानवी जीवनाचे धर्म, नीति, समाज, संस्कृति, राज्यघटन, कायदा, इत्यादि सर्व अंगांचा जरुर तो अभ्यास करणें क्रमप्राप्त झालें. एवढें करूनहि मनाचें समाधान होईना. कारण, आपण ज्या देशकालपरिस्थितीत राहतो त्यास धरून या कल्पनेची मांडणी करता न आली तरी आजच्या देशकालपरिस्थितींत काय करता येईल व काय करणें आवश्यक आहे याचा विचार करणें दुरापास्त होतें परंतु स्थानीच्या देशकालपरिस्थितीचा विचार म्हणजे थोडा पूर्वेतिहास व आपली जुनी घडण आणि त्यावर झालेले पाश्चिमात्य संस्कार याचा ताजा इतिहास या गोष्टी पाहिल्याशिवाय सद्य परिस्थितींत आपली प्रगति आहे का परागति आहे, 'काम' पुरुषार्थास काहीं 'सनातन' नियम आहेत कीं नाहींत हें लक्षात घेऊन आपण कुठें चाललों आहों याचा निष्कर्ष काढणें कठिण. एवढच, हें मारुतीचें शेपूट लांबतच चाललें ज्ञानप्रकर्षाबरोबर बुद्धीचा अहंकार लुप्त होणें अपरिहार्यच असतें. पोपच्या कवितेंतील "*Alps over Alps arise*" या ओळीची आठवण होऊन '**तितीर्षुर्दुस्तर मोहादुडुपेनास्मि सागरम्**' या उक्तीप्रमाणें हा ज्ञानसागर ओलांडण्याचें धाडस मादयासारख्या नेटकानें करणें हा हास्यास्पद प्रयत्न असून शेवटीं विद्वानांच्या करुणेचा विषय आपण बनणार तर नाही ना असाहि संशय मनात आल्याशिवाय राहिला नाहीं. कित्येक वेळा, हा 'रिकाम्या न्हाव्याचा उद्योग' सोडून देऊन इतर सर्वसाधारण गर्दीत घुसून उच्च स्वरानें घर्डीचा घोष घेऊन 'झिंदाबाद' अशी आरोळी ठोकून मोकळें व्हावें असेंहि वाटलें परंतु चिकित्सक ज्ञानाच्या सतत उद्योगामुळें बुद्धीचा अहंकार तर कमी होतोच पण शिवाय, शास्त्रीय प्रगतीची खोली काय आहे हें कळून येऊन अज्ञानाचा प्रांत किती विस्तृत आहे याचीहि कल्पना येते अल्प ज्ञानानें उत्पन्न होणारी घमेंड ही कोत्या ज्ञानाचा उत्तम पुरावा आहे, हें पटतें. मानाच्या ज्ञात प्रांत माईं न झाल्यानें जीवनातील नात्याचें योग्य मूल्यमापन करता येतें शक्य कोर्गात येऊन

अज्ञात प्रांताकडे नम्रतेनें पाहण्याची सवय लागते आणि आपल्याजवळील कष्टानें जमविलेलें भांडार दुसऱ्यास देऊन मोकळे झालें म्हणजे या ज्ञानसागरात आपला थेंब टाकल्याचें अल्प समाधान प्राप्त होईल या कल्पनेनें हा निबंध अधिकार नसतानाहि नेटानें पुरा करावयाचें ठरविलें.

प्रस्तुत विषयाचा विस्तृत पट मनश्चक्षूसमोर येऊन या निबंधाची कल्पना मनात स्थिर झाल्यावर एक निरपेक्ष आनंद झाला. नवकल्पनेची धारणा अंतर्मुख होऊन भोगण्याचें समाधान असून याची तुलना स्त्रीहृदयास होणाऱ्या गर्भधारणेच्या आनंदाशीं करता यावी असें वाटतें. परंतु गर्भधारणेनंतर संवर्धनास काही कालावधि जाणें अपरिहार्यच नव्हे तर जरुरीचें असतें, तद्वतच नवकल्पनेचें संवर्धन व पोषण, अभ्यास आणि विचार यांच्या अन्नानें झाल्याशिवाय ती कागदावर उतरविणें कधींहि योग्य होणार नाही. घाईनें कागदावर 'कल्पनातरंग' उडवून दिले तर कवि आणि शास्त्रवेत्ता यांत कांहींच फरक शिल्लक राहणार नाही. हेंच या दोहोंतील खरें महत्तर आहे. कविकल्पना उंच भरारीनें प्राप्त होते आणि ताबडतोब शब्दांत येते. त्या शब्दांचा कीस काढीत बसावयाचें नसतें. उलट, शास्त्रवेत्त्यास कल्पना उत्पन्न करताना उंच भरारीच मारावी लागत असली तरी त्यास अभ्यास व विचार यांची जमीन कधींच सोडून चालत नाहीं. कविकल्पना कशीहि असो त्यानें फारतर कोणा वाचकाचें मनरंजन होईल, कोणाचें होणार नाहीं. परंतु, शास्त्रवेत्त्याची कल्पना त्या त्या शास्त्राच्या प्रगतीवर व तदनुरोधानें मनुष्यसमाजाच्या इतिहासावर काहीं कायमचे ठसे उमटवीत असते आणि त्याचे दूरगामी परिणाम होऊन ते पोषक किंवा घातक ठरतात. याच कारणाकरिता कोणताहि शास्त्रज्ञ तातडतोब कागदावर कल्पना मांडण्याचें धाडस करीत नाहीं. अर्थात्, त्यामुळें अशी कल्पना सस्यान्वित होऊन प्रत्यक्षात येण्यास कालावधि लागणें अपरिहार्यच असतें. एवंच, प्रस्तुत निबंधलेखनात जो कालावधि गेला तोहि विषयाचा विस्तार लक्षात घेता फार आहे असें म्हणवत नाहीं.

प्रस्तुत निबंधात या विषयाचा सांगोपांग व संपूर्ण ऊहापोह करणें दुरापास्त आहे. तेव्हा ग्रंथविस्तार करताना कांय विशिष्ट हेतु नजरेसमोर ठेवून ग्रंथकार चालतो, हें प्रथम स्पष्ट करणें जरूर असतें.

प्रेम आणि स्त्रीविषयक विचार हल्लीं मोकळ्या मनानें निरनिराळ्या प्रसंगीं

चर्चेस घेतले जातात. मागच्या शतकांतील यासंबंधीच्या मूकपणावर जणूं चाल शतकांत सूड उगवला जात आहे. स्त्रीसभांतून स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीसंबंधी कायदे, स्त्रीपुरुषांतील समानता, वैवाहिक जीवन वगैरे अनत नैतिक व सामाजिक प्रश्नांवर मतप्रदर्शन आणि प्रचार नेहमीं चालू असतो. कायदेमंडळांतूनहि कित्येक कायदे भावनांच्या भरांत व स्त्रीदाक्षिण्याच्या मोहांत जणूं हे सर्व अमर व अक्षर सिद्धान्तच आहेत अशा आत्मविश्वासानें आणि थाटांत प्रस्तुत केलेले दिसतात. वाङ्मयातहि पाहिले तर बहुतेक लघुकथा, बृहत्कथा, नाटके, कादम्बऱ्या आणि निबंध याच विषयावर आधारलेले असल्याचें आढळतें. कोणी म्हणतात, 'संततिनियमन करा', कोणी म्हणतात, 'पुरुषांचीं सर्व कामें स्त्रियांनीं उचललीं पाहिजेत', कोणी म्हणतात, 'स्त्रीजीवन पुरुष-निरपेक्ष व्हावें' कांहीं प्रतिपादन करतात कीं, 'स्त्रीजीवन पुरुषाच्या बंधनातच असावें', कांहीं सांगतात, '*स्त्रीशिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाहीं*' तर दुसरे कांहीं स्त्रीशिक्षणाचे तोटेच दाखवितात. या सर्व मतामतांच्या गलबल्यात आणि परस्परविरुद्ध प्रचारांत साहित्यिक, राजकारणी, समाजसुधारक इत्यादि स्त्रीपुरुषांची बरीच गर्दी दिसते. पण यात नेमकी शास्त्रीय अभ्यासकांची मोठी वाण कोणाहि विचारवन्ताच्या ध्यानांत आल्याशिवाय राहणार नाहीं. उपरिनिर्दिष्ट परस्परविरुद्ध सिद्धान्त प्रथम बरेवाईट ठरविण्यास निकष (*standards*) काय असावेत. अशा प्रकारचे कांहीं प्रश्न अभ्यासण्याची पद्धति कोणती, आजपर्यंत अशा प्रकारचे कांहीं अभ्यास झाले असल्यास त्यांचा निष्कर्ष काय आहे, इत्यादि तदनुषगानें उत्पन्न होणाऱ्या प्रश्नाचा सखोल विचार पाहण्यास सहसा सापडत नाहीं. तात्पर्य, या सर्व गलबलाटात नवीन पिढीस स्वतःचें जीवन सुखमय करण्यास जरूर तें ज्ञान मिळत नाहीं. प्रस्तुत प्रश्नासंबंधीं बुद्धिनिष्ठ विचार करण्यास कांहीं साधन लाभत नाहीं आणि परिस्थितीशीं झुळेल असें प्रवाहपतित जीवन जगण्याशिवाय दुसरें कांहींच शक्यतेच्या कोटींत बसत नाहीं.

बहुसंख्य स्त्रीपुरुषांच्या जीवनात विवाह ही अपरिहार्य आणि निश्चित सुखदुःखाची बाब असूनहि या सर्व जीवनासंबंधीं कोणतीहि तर्कशुद्ध मार्गदर्शिका नसावी, ती शिक्षणाच्या कोणत्याहि क्षेत्रात त्यांना पद्धतशीर मिळू नये, ही एक दुर्घटना असून तिचे दुष्परिणाम थोडे नाहींत. एकदा 'परपरा' (*tradition*) नावाची शिक्षणसंस्था रद्द केल्यावर आणि बुद्धिनिष्ठ (*Rational*) आचाराची घोषणा केल्यावर, ज्या आचारानें परिणाम जन्मभर भोगावयाचे असतात त्या आचाराची

तयारी कशी करावी, त्यातील गुंतागुंतीचे प्रश्न काय आहेत, त्यासंबंधीं शास्त्रात काय माहिती आहे, अज्ञानाचा प्रांत कोणता, जुने आचार व प्रामाण्यें काय होतीं, नवीन कोणते आचार प्रचलित आहेत, नवीन आचाराचा कांहीं प्रमाणशुद्ध अभ्यास उपलब्ध आहे काय वगैरे माहिती करून न देता ललितवाङ्मयातील, कांहीं इंग्रजी वाङ्मयापासून भाषांतरित केलेल्या प्रेमकथा, आणि सरकारी कायदे व प्रचार अशासारख्या भांडवलावर प्रत्येक व्यक्तीस आपापल्या कल्पनेप्रमाणें असेल ती बुद्धि चालविण्यास स्वतंत्र सोडणं हे बुद्धिप्रामाण्याचें विडंबन नव्हे काय ! माझी मुलगी बी. टी. झाली आहे, किंवा मुलगा एम्. बी. बी. एस्. झाला आहे, तिला वा त्याला त्याचें सर्व वैवाहिक हित समजतें असे उद्गार पुष्कळ वेळा ऐकू येतात. पण त्यांना या दोन्ही पदवीशिक्षणात याचा कोठेंहि थोडासुद्धा विचार किंवा ज्ञान दिलेलें नसतें. असे असूनहि जीवनातील एका मोठ्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नाची कांहींहि माहिती नसताना ' आहे ' असें गृहीत धरून या तरुण मुलांना स्वतःची स्वतंत्र बुद्धि चालवण्यास वाव देणें, यात कांहीं वावगें न वाटणें, यात कोणती बुद्धिगम्य कल्पना आहे हें आमच्या अल्पमतीस कळण्याच्या पलीकडील आहे.

ज्या पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीचें येथें फक्त अंधानुकरण चालू आहे त्या अमेरिकेंत सध्या ६३३ विद्यापीठांतून विवाह व तत्संबंधीं शिक्षण देण्याची व्यवस्था आहे. कोणाला एखादें असें चांगलें पुस्तक पाहण्याची इच्छा असेल त्यानें " आधुनिकांकरिता विवाह " (*Marriage for moderns*) हा ग्रंथ पाहावा. त्यात विवाहविषयक आणि तत्सम विषयावर सांगोपांग माहिती दिली आहे. साधारण ५०,००० विद्यार्थी याचा फायदा घेत आहेत. याशिवाय विवाहविषयक सल्ला देण्यासाठीं (' मॅरेज कौन्सेलिंग ') निरनिराळ्या जबाबदार संघटना आहेतच. या संघटनांत काम करण्याकरिता कांहीं शिक्षण (कॉलेजातील पदवीचें नव्हे) घ्यावें लागतें. त्या व्यक्तीला मनुष्यस्वभावाची फार मार्मिक माहिती असावी लागते तसेच आधुनिक विवाहात उत्पन्न होणाऱ्या गुंतागुंतीच्या प्रेमद्वेषमत्सरादि प्रसंगातून कोणत्या निश्चित मार्गानें जावें हें सांगण्याची पात्रता येते. प्रस्तुत ग्रंथात विवाह या जीवनाच्या महत्त्वाच्या मुद्यावर ' बुद्धिनिष्ठ विचार ' जागृत व्हावा याकरिता जरूर ती माहिती उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. आमच्याकडेहि यासंबंधींच्या परंपरागत कल्पना बराबर

नाहीशा होत आहेत. नवीन कल्पना व कायदे मोठी बुद्धि चालवून आणलेले दिसत नाहीत. तेव्हा, परपरेचीं दारें नद झालेलीं, आहे ती बुद्धि चालविण्याची जरुरी, अशा परिस्थितीत निदान शिक्षणात या विषयाचा समावेश झाल्यास माहिती काय द्यावयाची असा प्रश्न निर्माण होणारच. तेव्हा अशा शिक्षणात त्या माहितीचा समावेश होणें अवश्य आहे अशी माहिती या ग्रथात एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. म्हणजे पुढेंमागें जेव्हा विद्यापीठाना स्त्रीपुरुषजीवनातील या महत्त्वाच्या विषया-सबधीं तरुण पिढीस माहिती देण्याची बुद्धि सुचेल त्या वेळीं या ग्रथाचा उपयोग व्हावा. त्याचप्रमाणें सध्या नवीन सामाजिक सुधारणेमुळें विवाहविषयक जीवनात महत्त्वाचे प्रश्न उत्पन्न होत असून शिक्षित समाजात तर त्याचा मोठा सल चाललेला असतो. या प्रश्नासबधी तरुण पिढीला योग्य तो सल्ला या ग्रथाच्या वाचनानें मिळा ल्यास ग्रथकारास समाधान लाभेल. सध्याची सामाजिक बदलाची वाटचाल अशीच पुढें चालू राहिली तर केव्हातरी येथेंहि ' मॅरेज कौन्सेलिंग ' अस्तित्वात आल्या-शिवाय राहणार नाहीं. सध्याहि ' सततिनियमन ' हा विषय ' सरकारी ' होत असल्यानें सततिनियमन म्हणजे सततिनिरोधन यासबधीं जरूर ती तात्रिक वा उपकरणात्मक माहिती लोकाना देण्याचा कार्यक्रम सुरू आहेच. परतु ' सततिनिरोधन ' एवढाच शिक्षित समाजातील विवाहविषयक सबधाचा महत्त्वाचा मुद्दा नाहीं. शिवाय या उप-करणात्मक माहितीचा फैलाव त्वरेने होत असल्यानें आम्हा तिकडे लक्ष पुरविलें नाहीं. आता त्यातील इष्टानिष्टतेसबधीं ' लोकसख्याचे प्रश्न ' या नावाखालीं जे विचार प्रसृत होत आहेत, त्याचाहि आम्हीं येथें फारसा परामर्श घेतलेला नाहीं. कारण, तो एक वेगळा ग्रथच होईल. पण जरूर तेथें त्याची थोडी छाननी केलेली आढळेल. मुख्यत ' कामपुरुषार्थ ' ही मनुष्याच्या आत्मिक समाधानाची आणि समाज हिताची महत्त्वाची बाब असून ती उत्पन्न करण्याचा विवाह हा समाजाचा शिक्का-मोर्तब असलेला एकमेव मार्ग आहे हें लक्षात घेऊन तो यशस्वी होण्यावर हें ' गृहसौख्य ' नावाचें विवाहजन्य समाधान अवलबून असतें हें लक्षात आणून, तो यशस्वी करण्यास ज्या ज्ञानाची आवश्यकता आहे अशा गोष्टी मुख्यत या ग्रथात समाविष्ट करण्याचा लेखकाचा मानस आहे.

विवाह यशस्वी व्हावा ही कल्पना नवी नाहीं. ती आपल्या देशात फार पुरातन काळापासून अस्तित्वात आहे. हा विचार निरनिराळ्या अगानीं आमच्या सस्कृतींत झालेला असल्याचें, किंबहुना विवाह यशस्वी व्हावा म्हणून आमच्या

पूर्वजानीं विवाहांतर्गत किंयेक सूक्ष्म गोष्टींचें मार्मिक विवेचन निरनिराळ्या ठिकाणीं केलेलें आढळेल 'काम' हा पुरुषार्थ सिद्ध व्हावा म्हणून जे नियम त्यांनी बांधले आणि ज्या कल्पना प्रसृत केल्या त्या कामशास्त्रासारख्या एतद्विषयक ग्रंथापासून कवि, पंडित व स्मृतिकारापर्यंत आणि कामशास्त्रापासून तों कविकुलगुरु कालिदासाच्या उत्कृष्ट प्रेमकथापर्यंत सर्वत्र सारख्या ओतप्रोत मग्न राहिलेल्या दिसतात. जणू काहा शास्त्रकार आणि साहित्यिक हे सर्व एका कटात सामील झाले असून तेच नियम आणि विचार, तींच प्रमाणें (*Standards*) आणि मूल्यें (*Values*) सर्वत्र प्रसंगानुरूप सांगत आहेत. यामुळें देशांतील विचारवंत लोकांनीं एकविचाराची सांस्कृतिक पातळी निर्माण केल्यासारखें दिसत असून परंपरेनें हा सांस्कृतिक मूल्यें (*Cultural values*) एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढींत आपोआप संक्रांत होत आलीं आहेत या परंपरेंत काहीं रूढी मध्यंतरा घुसलेल्या दिसतील, त्यांत काहीं अतिरेक झालेलेहि नजरेस पडतील आणि त्यामुळें परंपरेचा हा प्रवाह काळाच्या ओघांत गढूळ झालेलाहि दिसून येईल, परंतु त्यामुळें मूळ सांस्कृतिक मूल्यास बाध येऊं शकत नाहीं मात्र मूळ ओघ कोणता आणि तो गढूळ करणारी रूढी कोणती याचा विवेक करता येणें जरूर आहे तात्पर्य एवढेंच कीं, विवाह यशस्वी करण्याकरिता आमच्या विचारवंतांनीं काहीं निश्चित आखणी करून दिलेली आहे ती 'बुद्धिगम्य' आहे कीं नाहीं, आधुनिक कालांत तिची इष्टता, शक्यता इत्यादि प्रश्न वेगळे असून त्यांचा विचारहि वेगळा करावा लागेल आणि तो योग्य स्थळीं करण्याचा प्रयत्नहि या ग्रंथांत आढळेल परंतु आमची पूर्वपरंपरा समजून घेतांना तिची नुसती ऐतिहासिक उजळणी करण्याचा नेहमींचा शिरस्ता टेवून विवाहांतील मूळ सांस्कृतिक प्रवाह कोणता, रूढीचें आक्रमण कोणतें, त्या मूळ प्रवाहाचा सर्व संस्कृत वाङ्मयांतील सारखेपणा, सध्याच्या कालांत फरक काय झाला आणि त्यांचीं 'बुद्धिगम्य इष्टानिष्टता' इतका विषय शक्य तों सांगोपांग या ग्रंथांत यावा असा हेतु आहे.

मागच्या हजारो वर्षांत या देशांत जें घडलें नाहीं तें मागच्या १०० १५० वर्षांच्या ब्रिटिश अमदानींत घडलें आहे मूळ परंपरेला खरा धक्का फक्त याच कालांत आणि तोहि पाश्चिमात्य संस्कृतीनें दिलेला दिसतो जें इतर कोणत्याहि संस्कृतीला, मुसलमानांना तलवारीच्या जोरावर पुष्कळ शतकें येथें राज्य करूनसुद्धां, धर्मांतरें करून आणि इतर अनंत साधनांनीहि साधतां आलें नाहीं तें ब्रिटिश

लोकांनी एका शतकात या देशात प्रत्यक्ष करून दाखविलें. याचें प्रात्यक्षिक स्वातंत्र्याच्या कालांतहि भारतीय संस्कृति नावाची गोष्ट एतद्देशीय मापाच्या फैला-यात, सरकारी अशोकचक्रान्वित राजचिन्हात, त्यावर सहज नसून दिलेल्या एका 'सत्यमेव जयते' या वचनात किंवा पूर्वसंस्कृतीचें काहीं प्रदर्शन व्हावें म्हणून केलेल्या एखाद्या यशासारख्या उत्सवात दिसून येते तेवढीच. यापेक्षा मानवी जीवनावरील भारतीय दृष्टिकोन काय होता, तो दृष्टिकोन मानवी जीवनास पोषक आहे कीं घातुक आहे, पाश्चिमात्य सामाजिक दृष्टिकोन आपल्या दृष्टिकोनाशीं तुलना करताना काय आढळतो, जीवनाच्या निरनिराळ्या समस्या सोडविण्याची त्याची काहीं निश्चित आखणी आहे काय, असल्यास त्या मूल्याची आपल्या कल्पनांशीं तुलना केल्यास काय निष्पन्न होतें वगैरे प्रश्नाचा सखोल विचार वराच दुर्लभ दिसतो. अशा प्रकारचा थोडासा विचार आम्हीं या ग्रंथात प्रसंगानुरूप आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. अर्थात् 'आर्यत्व' चे निकष काय याचा विचार इतका विस्तृत होईल कीं, तो एका वेगळ्या ग्रंथातच करावा लागेल. पण त्यासंबंधीं येथें जरूर तें थोडें दिग्दर्शन केल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. कारण, तो पुढील मूल्यविचाराचा अत्यंत महत्त्वाचा पाया आहे. तोच भारतीय संस्कृतीचा मानवी जीवनावरील अढळ दृष्टिकोन आहे. किंबहुना मानवी समाजात जीवन सुखी करण्यास आणि जीवनातील पुष्कळ समस्या सोडविण्याचा तो आमच्या पूर्वजांनीं फार विचारपूर्वक उत्पन्न केलेला त्यातल्यात्यात निर्दोष मार्ग आहे. म्हणून त्याचें थोडें यथाशक्ति दिग्दर्शन प्रथम करणें जरूर आहे. आम्ही येथें 'हिंदु' हा शब्दप्रयोग न करता आर्य वा भारतीय असा शब्दप्रयोग केला आहे. 'हिंदु' या नावाखालीं खपणाऱ्या कल्पनांनीं प्रस्तुत विषयाचा निर्वाह होत नसल्यानें आणि 'आर्य' वा 'भारतीय' हे शब्द जास्त योग्य व व्यापक असल्यानें ते येथें आम्हास ग्राह्य वाटतात.

भारतीयांचा मानवी जीवनावरील विविध दृष्टिकोन :

भारतीय समाज व आर्यत्व यासंबंधीं अनेक विचारवंतांनीं आपापले विचार प्रगट केलेले दिसतात. जो समाज आज अनेक शतकें पृथ्वीच्या पाठीवर परकीय आक्रमणापासून बचाव करून 'शीरसलामत' राहिला त्यात काहीं दोष नाहीं असें म्हणणारा सुज्ञ विरळाच. तेव्हा भारतीय समाजात काहींतरी विशेष आहे हें पुष्कळ मंडळी नि संकोच कबूल

करतात या मंडळींत फक्त एतद्देशीय विद्वानच आहेत असें नव्हे तर कित्येक युरोपीय अभ्यासूहि आहेत

' When the Greeks towards the end of the fourth century B C invaded the North-west, the Indians had already fully worked ou a national culture of their own, unaffected by foreign influences, and, in spite of successive waves of invasion and conquest by Persians Greeks, Scythians, Muhamadans, the national development of the life and literature of the Indo-Aryan race remained practically unchecked and unmodified from without down to the era of British occupation

(N. R Macdonell p 7)

यात कांहीं मुद्दे ठळक आणि स्पष्ट आहेत भारतीय संस्कृतीला कांहीं स्वत्व आहे कोणत्याहि परकीय संस्कृतींतून हें उसनें घेतलेलें नसून तें याच भूमीवर आर्य लोकांनीं स्वतःच्या विचारानें उत्पन्न केलेलें 'स्वत्व' आहे या विशेष प्रवृत्तीमुळेच या संस्कृतीला ग्रीक, पर्शियन, साथियन इत्यादि पुरातन संस्कृतींपासून तों थेट मुसलमानापर्यंत सर्व परकीय आघातास टक्कर देणें शक्य झालें एवढेंच नव्हे तर त्या सर्व आघातांतून ही संस्कृति बचावली गेली एतद्देशीय संस्कृतींत जीवन आणि विद्या ब्रिटिश अमदानीपर्यंत येथें अशा स्वतंत्रपणें आणि जगांतील इतर संस्कृतींपासून अत्यंत भिन्नत्वानें उन्नतावस्थेस पोहोंचल्या आहेत किंबहुना 'चीन' हा एक देश सोडल्यास भाषा आणि विद्या, समाज आणि धर्म इत्यादिबाबत एवढी जुनी हजारों वर्षांची अभिन्न परंपरा जगांत कोठेंहि नाहीं ही गोष्ट येथील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनाहि कशी पटली होती याचें एक उदाहरण म्हणून खालीं कॉटन (H J S Coton) नामक एका राज्यधुरंधर अभ्यासकाचें १८८५ सालीं झालेलें मत उद्धृत करीत आहोंत

" Hindooism is still vigorous and the strength of its metaphysical subtlety and wide range of influence are yet instinctive with life In the future its distinctive conceptions will be preserved and incorporated into a higher faith (Coton p 138) यात कॉटन स्पष्टपणें नमूद करतात कीं, 'हिंदुत्वा'चा जोर अजून मुळीच कमी झालेला नाहीं आणि 'हिंदुत्वांत' कांहीं 'विशेष कल्पना'

(Distinctive conceptions) असून जागतिक धर्म उत्पन्न करण्यास त्याचा चांगला उपयोग होईल

परंतु हें हिंदुत्व म्हणजे निश्चित काय आहे, त्याचें स्वरूप कशांत आहे, हिंदुत्वांत विशेष कल्पना कोणत्या की ज्याचा जगासहि विचार करावा लागेल, हिंदु संस्कृतीची ही विशेष प्रकृति आहे काय की जीमुळे परकीय विकृतीस मुसल्मानापर्यंत काहीं करता आलें नाहीं या हिंदुत्वविशेषाचा उठाव कोठें आहे, त्याची वाट कशी झाली, त्याचा समाजजीवनात काय उपयोग होत आहे, त्याचें सध्याच्या परिस्थितींत इष्टानिष्टत्व इत्यादि शंकाचें निरसन करणारा आणि या सर्व मुद्यांचें सांगोपांग आणि साधार विवेचन मराठी वा इंग्लिश वाङ्मयात फारसें आढळत नाहीं यातील कांहीं भाग त्रोटक वा विस्तारानें, कांहीं विशिष्ट मतप्रतिपादन करताना किंवा ग्रंथकाराच्या मूळ विषयाला धरून ठिकठिकाणीं येतो परंतु उपरिनिर्दिष्ट समग्र मुद्याचा सांगोपांग विचार एखाद्या स्वतंत्र ग्रंथात केलेला सांपडणें दुरापास्त आहे

येथें या विषयासंबंधीं अभ्यासानें उत्पन्न झालेले कांहीं विचार आम्ही नमूद करीत आहोत यामुळें हिंदुत्वाच्या विचारास चालना मिळावी हा एक उद्देश आहे हे मूलभूत विचारच आज आपण ज्यास हिंदुसमाज म्हणून संबोधितों त्या समाजाच्या सर्व सामाजिक व्यवहाराच आणि जीवनाच्या सर्व शाखापशाखांत मूलभूत असे अस्तित्वात असलेले आढळतील 'काम' हा जीवनाचा एक प्रधान भाग असल्यानें हे मूलभूत विचार थोड्या साकल्यानें येथें मांडल्यास 'काम' या 'पुरुषार्थाचें' भारतीय जीवनाच्या समग्र पार्श्वभूमीवर अवलोकन केल्यासारखें होईल

हिंदुधर्मासंबंधीं ऐतिहासिक व लैंगिक विचार पुष्कळ ठिकाणीं सापडतील. तदनुरोधानं हिंदु हा शब्द कसा झाला, हिंदु कोण?, हिंदुत्व कशांत आहे वा हिंदु धर्माचें वैशिष्ट्य काय अशा प्रश्नाचा उत्तर निरनिराळ्या लेखकांना दिलेलीं आहेत. वेदप्रामाण्य, साधनाचें अनेकत्व, शास्त्रोक्त आचार वगैरे असलेला अशा हिंदुत्वाची लक्षणें समजावी असें लो टिळकांनीं सांगितलें आहे 'वेद किंवा वेदमूलक ग्रंथ' याचें प्रामाण्य हें एकच हिंदुत्वाचें पुरेसें लक्षण आहे अशी विद्यानिधि चित्रावशास्त्री याना व्याख्या केली आहे "इतर धर्मांत न दिसणारी सहिष्णुता ही हिंदुधर्माचें मुख्य वैशिष्ट्य आहे" असें म म काणे यानीं प्रतिपादन केलें आहे शिवाय वेद, उपनिषद, इत्यादि ग्रंथप्रामाण्य मानणें, संस्कृत भाषा ही धर्मभाषा वगैरेहि

या धर्माचीं वैशिष्ट्यें म्हणून त्यांनी सांगितलीं आहेतच. हिंदुधर्मशास्त्राचा एकंदर ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, वाङ्मयीन अशा सर्व प्रकाराचा आढावा घेण्याचें विस्तृत कार्य म. म. काणे यांचें असल्यामुळें त्यांनीं फक्त हिंदुत्वाचीं विशेष लक्षणें या दृष्टीनें या प्रश्नाकडे पाहिलेलें दिसत नाहीं. श्री गो म. जोशी हे सनातन हिंदुधर्मांच्या निरनिराळ्या अंगाचा आधुनिक पाश्चिमात्यांच्या प्रथाधारें खल करीत असल्यानें त्यांनींहि हिंदुत्वाच्या विशेष गमकाकडे लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं. फक्त जाता जाता होईल तेवढाच निर्देश केला आहे. उदाहरणार्थ "या सरकारानी हिंदुत्वाचें मुख्य गमक जी जातिसंस्था ती सुस्थितींत ठेवलेली आहे. ' (गो. म. जोशी पा २८) यावरून 'जातिसंस्था' हें एक हिंदुत्वाचें गमक म्हणून श्री जोशी मानतात ऐसें दिसतें. स्वातंत्र्य वीर सावरकर यांनीं 'हिंदुत्व' या ग्रथात हिंदुत्वाचीं लक्षणें काय असा प्रश्न निर्माण करून त्याचा खल करण्याचा यत्न केला आहे. परंतु हिंदु लोकांचे थोडे ऐतिहासिक धागेदोरे देऊन शेवटी 'हिंदुत्वा' वर त्यांना पाश्चिमात्य देशाभिमानाची छाप उठवलेली दिसते. पाश्चिमात्य देशात विशेषानें झालेला देशाभिमानाचा संस्कार शेवटीं स्वत हिंदुस्थानातील हिंदु या नात्यानें हिंदुत्वावर आणून बसविलेला दिसतो. तेव्हां यामुळें हिंदुत्वासंबधी शास्त्रीय व सखोल विवेचन येथें झालेलें दिसत नाहीं. तात्पर्य, मराठी वाङ्मयामध्ये 'हिंदुधर्म' आणि 'हिंदुत्व' यासंबंधीं बरेंच वाङ्मय असूनहि या हिंदुत्वाचीं विशेष गमकें काय कीं ज्यायोगें हिंदुसमाजाच्या आचारविचाराची गुरुकिल्ली त्यात सापडेल. अशा गोष्टीचा प्रामुख्यानें विचार फारसा कोठ आढळत नाहीं येथें एका ग्रथाचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे तो म्हणजे प्रो राधाकृष्णन् यांचा "हिंदू धर्माचा मूलतत्वें ' (Hindu view of life) त्याच्या ऑक्सफर्ड येथील व्याख्यानांचें हे संकलन असून त्याचें मराठी भाषांतर श्री वाळुभाई मेहता या एकनिष्ठ गांधीभक्तानें मोठें चांगलें केलेलें आहे. अशा प्रकारचीं काहीं उदाहरणें सोडल्यास या सर्व देशी, परदेशी लेखकांचीं मतें आणि विचार ध्यानांत घेऊनहि हिंदुत्वाची अखंड पार्श्वभूमि लक्षात येत नाहीं. म्हणून ज्या वाङ्मयांतून ह्या मूळ हिंदुत्वाचा उगम दिसेल तेथ जाणे प्राप्त आहे ते मूळ म्हणजे संस्कृत वाङ्मय. संस्कृत वाङ्मयाच्या अथांग सागराचें संशोधन या दृष्टीनें झाल्याशिवाय या हिंदुत्वाच्या कल्पनेला बरोबर उजळा मिळणें कठिण आहे. हे कार्य मोठें व विस्तृत आहे हें खरें तरी तें एकदा केल्याशिवाय हिंदुत्वाच्या कल्पनेची खरी मूर्ति घडविणें कठिण आहे. संस्कृत वाङ्मय हेंच हिंदुत्वाची कल्पना

शोधण्याचें एकमेव साधन आहे हें मत विद्वन्मान्य आहे. प्रो. विल्यिम्स् (M Williams) यांनी इंडियन विज्डम् (Indian Wisdom) या ग्रंथात स्पष्टपणें नमूद केलें आहे कीं, " Sanskrit literature is the only source to know Hinduism. " ' हिंदुत्वा ' च्या अभ्यासाकरिता संस्कृत वाङ्मय हें एकच खरें साधन. या साधनाचा भरपूर उपयोग पाश्चिमात्य संशोधकांनीं करून घेतला आहे आणि आजहि घेत आहेत.

साधारणतः संहिताब्राह्मणादिकरून वेदवाङ्मय, उपनिषदें, सूत्रवाङ्मय, स्मृति, धर्म, अर्थ, काम, कला, वैद्यक, ज्योतिष, व्याकरण, वेदान्त इत्यादि शास्त्रवाङ्मय, पुराणादि ग्रंथ आणि शेवटीं पण लोकशिक्षणाच्या दृष्टीनें सर्वांत महत्त्वाचें म्हणजे काव्यवाङ्मय इतका हा कोण्याप्रधि प्रथाचा पसारा एका आयुष्यात अवलोकन करणेंहि अशक्य आहे. यात पुष्कळ ग्रंथ प्रकाशात आहेत, तरी पुष्कळ वाङ्मय अप्रकाशितहि आहे. किंबहुना हजारों वर्षांच्या कालावधींत वृद्धिंगत झालेलें हें वाङ्मय, त्यातील पुष्कळ लुप्त होऊनसुद्धा, आज विपुल उपलब्ध आहे हें आमचें केवढें भाग्य! या समग्र उपलब्ध वाङ्मयाचीं उलथापालथ करणें आमच्या शक्तीबाहेरचें आहे. परंतु कांहीं निवडक वाचनानें, स्वतःच्या विचारानें आणि जुन्या परंपरेच्या चिकित्सक अभ्यासानें व अवलोकनानें जे विचार उत्पन्न होऊन दृढ होत गेले ते येथें नमूद करीत आहों.

' हिंदुत्व ' किंवा ' हिंदुधर्म ' यात ईश्वर, नैतिक आचार वा इतर कांहीं विधिनिषेध या सर्वसामान्य गोष्टींसंबधीं विचार असणें हें सरळच आहे. असत्य भाषण कर, असें कोणताच धर्माचार सागणार नाहीं किंवा परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवू नकोस असेंसुद्धा कोणताहि धर्मग्रंथ प्रतिपादन करीत नाहीं. पण या सर्वसामान्य विचाराहून कांहीं विशेष कल्पना आमच्या पूर्वजांनीं उत्पन्न केल्या. त्यात व्यक्ति व समष्टि याचा ऐहिक अभ्युदय आणि पारमार्थिक वा आत्मिक समाधान जास्तींत-जास्त कसें उत्पन्न करता येईल याविषयीं मुख्यतः सर्व विचार आहेत, असें दिसतें. हें खरं असेल, तर त्याना व्यक्तीसंबधीं, म्हणजेच व्यक्तीच्या शरीरमनाच्या रचनासंवेदनाचा परामर्श घेणें अपरिहार्य होतें त्याना व्यष्टिसमष्टींचे संबंध, त्याचीं परस्परावलंबित सुखदुःखें याचा मेळ घालणें क्रमप्राप्त होतें. त्याना व्यक्तिगत आशाआकांक्षा, भावनाविचचना याचा विचार करणें जरूर होतें. स्पर्धा, द्वेष, मत्सर

इत्यादि विकाराचा आढावा घेणें त्याना आवश्यक होतें. समाजाची घडण आणि स्थायीभाव उत्पन्न करण्याकरिता काही रचना तत्कालीन सामाजिक प्रश्न विचारात घेऊन करावयाची होती. व्यष्टि-समष्टि संबंध, स्त्रीपुरुषसंबंध, नोकरमालकसंबंध, पतिपत्नीसंबंध, पितापुत्रसंबंध, गुरुशिष्यसंबंध वगैरे झाडून निसर्गत. या समाज-रचनेला धरून निर्माण होणाऱ्या संबंधाचा त्याना विचार करावयाचा होता. हें सर्व करताना काहीं बुद्धिगम्य विचार, काही वस्तुनिष्ठ (objective) तर्क, काही पद्धतशीर माहिती इत्यादि जमवाजमव त्याना करावी लागली नसेल असें कसें म्हणता येईल ? हा सर्व खटाटोप केला नसेल तर जी काहीं योजना आणि रचना काटेकोरपद्धतीनें कायद्याच्या स्वरूपात, परपरेच्या स्वरूपात आजहि आढळते ती केवळ वेळ घालविण्याकरिता एखाद्या प्रेयसीकडे पाहता पाहता सहजस्फूर्त काव्यकल्पना म्हणून निर्माण झाली काय ? असें असेल तर ही 'कविकल्पना' लोकानीं हजारों वर्षे आचारात कशी आणली ? कीं त्या काळी कातिकारकच नव्हते ? चार्वाकाची कात्यायन मतप्रणाली प्रसिद्धच आहे अर्थात् जुन्या परपरेची, कायद्याची व आचाराची काटेकोर पद्धति पाहिली म्हणजे आमच्या पूर्वजानीं ही जी रचना आणि योजना उत्पन्न केली ती अभ्यासपूर्वक, तर्काधिष्ठित आणि विचाराने सिद्ध केल्यासारखी दिसते. येथें एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे की, जगात आजसुद्धा असा एकहि आचार नाहीं सामाजिक शास्त्रात तर नाहीच नाहीं, की जो सपूर्ण निर्दोष आहे हें सत्य सनातन आहे तें भगवद्गीताकारानीं अर्ध्या श्लोकातच स्पष्टपणे माडलें आहे.

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता. ॥ भ गी १८।४८

तात्पर्य, कोणताहि आरभ सर्वस्वीं निर्दोष असू शकत नाहीं हें लक्षात घेतल्यास पूर्वाचार्यांनीं जी मानवी आयुष्याच्या वेगवेगळ्या आणि वैचित्र्यपूर्ण समस्याची छाननी करून काही सिद्धात बाधले व ते लोकाचारास पात्र केले, त्यानीं ते कविकल्पनेने केले नसून अभ्यासपूर्ण विचारानीं केले असेंच मानणें क्रमप्राप्त आहे. त्यात प्राप्त परिस्थितीत काहीं दोष दिसत असल्यास ते पूर्वजाचे कर्तृत्व नव्हे. हा सर्व जुन्या शास्त्रकाराचा बुद्धिगम्य विचार तीन प्रकारच्या कल्पनात माडता येईल असें आम्हास वाटतें. या तीन कल्पना आर्यधर्माच्या वा हिंदूधर्माच्या विशेष कल्पना (Distinctive features) असून भारतीय समाजाचें विशेषत्व सिद्ध करण्यास ह्या कल्पनाचा जगातील इतर कोणत्याहि समाजानील अभाव वा अनास्तित्व एकटी

एकच गोष्ट पुरेशी आहे. हिंदुस्थानातच या गोष्टी दिसतात, बाहेर नाहीत, म्हणूनच ही भारतियाची वैशिष्ट्ये. अर्थात् याना हिंदुत्वाची गमकेंहि म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. यामुळें ही तीन अंगें कोणतीं याचा थोडक विचार पुढें देत आहोंत.

वर्णसंस्था : *प्रथमत: वर्णसंस्था हें भारतीय समाजाचें या हिंदु*धर्मानें वैशिष्ट्य आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हा विशेष सर्वांना मान्य आहे. हल्लीं या कल्पनेला व्यवहारात जातिसंस्थेचें स्वरूप आहे. वर्ण व जाति हे शब्द एकाच अर्थाचे नाहीत, यासंबंधी सर्वांचें एकमतच असलेलें आढळून येईल. वर्ण हा मोठा वर्ग (bigger class) असून जाति हा लहान वर्ग (smaller class) आहे. येथपर्यंतहि विद्वानाचें एकमत आहे. म. म. काणे म्हणतात, " अशी जाति-संस्था जगात कोठेंहि नाहीं. " (काणे पृ. ४९) मूळची चातुर्वर्ण्यसंस्था आज विकृत स्वरूपात जातिसंस्था म्हणून दिसते, असें त्यांचें मत आहे. ही योजना निर्माण करताना आर्यांनी तत्कालीन निकृष्ट लोकाना स्वत मध्यें सामावून घेण्याकरिता अतिशय सहनशीलता दाखविली आणि ही ' मोठी महत्त्वाची योजना ' प्राचीन आर्यांनीं बसविली अशी त्यांनी कबुली दिलेली आहे. वर्ण हा शब्द ऋग्वेदात येत असून सायणाचार्यांनीं त्याचा केलेला काम आणि वय हा अर्थ ओढाताणीचा असून आर्य आणि दास या दोन वर्गांना उद्देशून वर्ण शब्दाची योजना केलेली आहे असें श्री. काणे याचं म्हणणं आहे. *वर्ण म्हणजे एका विशिष्ट रंगाच्या कातडीचा लोकसमूह असाहि अर्थ श्री. काणे यानीं दिलेला आहे. जातींची उत्पत्ति, व्यवसाय व देश इत्यादींवरून* झाली असें त्याच म्हणणे आहे. जाति हा शब्द भगवद्गीता व मनुस्मृति या दोन्ही ग्रथात स्पष्टपणानें आलेला दिसतो श्री. जोशी याच्या मताप्रमाणें वर्ण हा शब्द सस्कारदर्शक (cultural) असून एका पद्धतीनें उत्पन्न होणाऱ्या यूथाना तो लावीत व जाति हा शब्द " सुप्रजा उत्पन्न करण्याचा आद्य घटक " (primary breeding unit) अशा अर्थी वापरीत. इतिहासाचार्य राजवाडे याच्या मतें " चातुर्वर्ण्य " हा हिंदुसमाजाचा अविभाज्य घटक असून त्रैवर्णिकाची ही संस्था प्रथम उत्तर कुरु व उत्तर मद्र या हिमालयाच्या पलीकडील देशात सुरू झाली. या संस्थेचें " भव्य व सुंदर " (इ. राजवाडे पृ. १४१–१४३) वर्णन पुरुषसूक्तात आलं असून ' समाजशास्त्रदृष्ट्या या सूक्ताचें ' महत्त्व अपरंपार आहे. या चातुर्वर्ण्यसंस्थेचा शूद्राच्या सामाजिक स्थितीवर चागला परिणाम झाला.

हिंदूच्या जातिसंस्थेवर पुष्कळ पाश्चिमात्य पंडितांनीहि अभ्यास केलेले आढळतात. चातुर्वर्ण्यसंस्था ही आर्यांची एक महत्त्वपूर्ण योजना होती वर्ण व जाति हे शब्द भिन्न युगांना लागणारे आहेत, आणि सघोपसघाची कल्पना दास आणि शूद्र समाजाच्या दृष्टीनें त्या वेळीं फार हितावह झाली

"And yet in it (caste system) there are great elements of worth for the life of the community The unrestricted competition of individual with individual in a spirit of pure selfishness is more European than Indian (Howell)

जातिसंस्थेसंबंधीं डॉ राधाकृष्णन् लिहितात कीं, "सामाजिक जीवनाची मध्यवर्ती कल्पना प्रेमशून्य व निर्दय स्पर्धा ही नसून सलोखा आणि साहचर्य यावर जातिसंस्थेचा कटाक्ष आहे समाज म्हणजे व्यक्ती–व्यक्तींतील स्पर्धाक्षेत्र नव्हे "

(राधाकृष्णन् पा १२१)

हॅवेल्स साहेबांना याच पुस्तकात चातुर्वर्ण्यसंस्था (Fourfold order) हे हिंदुत्वाचें वैशिष्ट्य असल्याचेंहि कबूल केलें आहे, शिवाय व्यक्ती–व्यक्तींतील अनिर्बंध स्पर्धा युरोपात जास्त दिसून येते, असें ते म्हणतात

तिसरा अभिप्राय कॉटनसाहेबाचा हे गृहस्थ हिंदुस्थानात पुष्कळ वर्षें जबाबदारीच्या जागेवर होते शिवाय याच 'न्यू इंडिया' हे पुस्तक अभ्यास आणि स्वतंत्र विचाराचें आहे

"The existing social order demands, therefore, our first attention and to this end I can find nothing more essential than a careful study and correct appreciation of the Hindoo Caste System That system has its defects undoubtedly, but they are defects more than counterbalanced by the services it renders The problem of the future is not to destroy caste, but to modify it, to preserve its distinctive conceptions and to gradually place them upon a social instead of super natural basis "

(Coton p 138)

जातिसंस्थेचा जितका खोल व निर्विकार दृष्टीनें अभ्यास व्हावयास पाहिजे

तितका आजहि दिसत नाहीं. विशेषतः या वर्णव्यवस्थेचे सामाजिक फायदे-तोटे या दृष्टीनें अभ्यासाची जास्त जरुरी आहे. परंतु एका परकीय चिकित्सक राज्यकर्त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, संस्थेनें तोट्यापेक्षां फायदे जास्त झाले असून भविष्यकालात *जात नष्ट करणें हा प्रश्न नसून जातिसंस्थेंतील दोष दूर करुन सध्याच्या परिस्थितींत* ती कशी जास्त कार्यक्षम करता येईल तें पाहणें आहे.

वर्तमानकालात जाति-उपजातींची संख्या हजारोंनारी झाली आहे, असें दिसतें. *ब्राह्मण आचारहीन असून शूद्रवृत्तीनें उपजीविका करणारा झाला आहे.* क्षत्रिय म्हणून वेगळा वर्ण अस्तित्वातच नाहीं. शूद्र जातींना अस्पृश्य लेखन वेगळें ठेवण्याची शक्यता नाहींशी होत आहे इत्यादि वर्तमानकालीन जातिसंस्थेचें स्वरुप काय आहे, तिचे कार्य, फायदे, तोटे, तिच्यात फेरफार करणें असल्यास काय प्रकारानें, काय तत्त्वावर, तोटे कमी करण्याकरिता आणि तिचें सामाजिक उपकारक स्वरुप नाहींसे न करता काय करता येईल वगैरे मुद्याचा विचार येथें कर्तव्य नाहीं. येथें एवढेंच आणावयाचें आहे कीं, चातुर्वर्ण्यात्मक ध्येय पण जातिसंस्थेच्या स्वरुपात आज दिसत असलेली व्यवस्था ही भारतियांची एक विशेष घटना आहे. ती पूर्वाचार्यांनीं सामाजिक समस्या सोडविण्याकरिता बुद्धिपुरस्सर निर्माण केली आणि ती समाजास पुष्कळ उपकारकहि झाली आहे. या व्यवस्थेसंबंधीं कोणी कसलीच कुरकुर मोठ्या प्रमाणानर ब्रिटिश अमलापर्यंत हिंदुस्थानात केलेली दिसत नाहा. ब्रिटिश अमदानींत मात्र जातिसंस्थेवर पहिले हल्ले खिश्चन मिशनरी लोक आणि राज्यकर्ते या दोघांनींहि चालविले.

"The Christain Missionary condemns caste because he finds it *hard to destroy a priesthood* which receives support from the people The British administrator condemns the institution because he cannot on account of it *override the internal discipline of a subject community*" (Coton p 160)

ब्राह्मणवर्गाची येथील समाजावरील आत्यंतिक पकड खिश्चन मिशनरी लोकांच्या धर्मप्रचाराच्या वाटेंत मोठी अडचण उत्पन्न करीत होती, त्यामुळें त्यांनीं जातिसंस्थेवर हल्ला चढवला. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांसहि येथील समाजाच्या अंतर्गत व्यवस्थेमुळें त्यांचें स्थान आणि वरचष्मा यात ब्राह्मणसमाजाचा काटा सारखा बोचत असल्यानें त्यांनींहि नेमकें याच व्यवस्थेवर बोट ठेवून तिचे सर्व दोष तेवढे

प्रकट करण्याकरिता यथेच्छ खटपटी केल्या. तात्पर्य, आजच्या जातिसंस्थेचाहि योग्य तो अभ्यास या दोषैक दृग्मीमुळें बुद्धिगम्य दृष्टीनें झाला नाहीं. तो होणें जरूर असून हिंदुसमाजाचें हें एक वैशिष्ट्य आहे कीं, ज्यामुळें हिंदुसमाज हजारों वर्षें स्थिर राहिला, त्यातील दोष कमी करून सद्य:परिस्थितींत गुणाधिक्य कसें होईल याचा विचार करणें खरें अगत्याचें आहे.

अद्वैत सिद्धान्त · भारतियाचा दुसरा विशेष म्हणजे अध्यात्मविद्या आणि या विद्येतून निर्माण झालेले काही आध्यात्मिक शोध. यात महत्त्वाचा शोध म्हणजे अद्वैत सिद्धान्त. अद्वैत वेदान्त किंवा अद्वैत सिद्धान्त ही गोष्ट एकदम एकाएकीं अस्तित्वात आलेली दिसत नाहीं. पुष्कळ विद्वान् तत्वज्ञानी बुद्धीची मोठी कसरत करून मनाच्या प्रयोगशाळेंत सिद्ध केलेली ही गोष्ट आहे. अद्वैत ही त्यामुळें नुसती बोलाचीच कढी, राहिलेली नसून ही स्वत अनुभवण्याची चीज आहे. उपनिषदादि वाङ्मयातूनहि या सिद्धान्ताचें बीज असलें तरी ह्याचा खरा आणि तेजस्वी आविष्कार श्रीमत् शकराचार्यांनी केला असें म्हणणें अवास्तव नाही. आचार्यांच्या प्रस्थानत्रयीनंतर बाकी सर्व अध्यात्मविषयक वाङ्मय मागें पडलेलें दिसतें. भगवद्गीता ही प्रत्यक्ष ‘ अद्वैतामृतवर्षिणी ’ असल्यानें तीवरील आचार्यांचें भाष्य सर्वथैव तर्कशुद्ध आहे. हा सिद्धान्त पुढ इतका लोकमान्य झाला कीं महाराष्ट्रातील सर्व संतवाङ्मय आणि भागवत संप्रदाय हीं सर्व या सिद्धान्ताचीं प्राकृत रूपें आहेत असं म्हणणें रास्त होईल. ‘ **जीवो ब्रह्मैव नापर** ’ हा आचार्यांचा सिद्धान्त ‘ **जें जें देखिजे भूत । तें तें मानिजे भगवत** ’ या शब्दात संत तुकोबानीं प्राकृत जनतेस सांगितला. वैदिक कर्मकांडाचें आणि नुसतें यज्ञयागाचें अवास्तव स्तोम माजवून अहंकाराचा आणि खोटा व्यवहार ठेवण्यात पारमार्थिक हित नाहीं हें या अद्वैत संप्रदायानें प्रत्यक्ष दाखविलें ‘ **तेव्हा तूंतें जेथ मी स्मरें । तेथ मीपण मी विसरें ।** ’ ही ज्ञानेश्वर महाराजाची ओंवी ‘ अहंकार ’ नाहींसा होऊन जिवा शिवाची अखंड मैत्री होणें ही गोष्ट अद्वैताचा अनुभव येण्यास अगत्याची आहे हें दर्शवीत नाहीं काय ? तात्पर्य,

‘ हें विश्वचि माझें घर । ऐसी बुद्धि जयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । होऊनि ठेला ॥ ’

ही भव्य विश्वैक्याची घोषणा याच भूमीवर अद्वैत सिद्धान्ताच्या स्थापनेनंतर झालेली दिसेल पाहा.

" त्याचा जन्मच वैदिक संप्रदाय व अद्वैत मार्ग यांची प्रस्थापना करण्या साठा होता. त्यांनीं आपल्या आयुष्यात दुसरें कांहीं केलेंच नाहीं. आज जवळ-जवळ १३०० वर्षे होऊन गेलीं, तथापि त्यांनीं स्थापिलेला अद्वैत संप्रदाय अविच्छिन्न चालू आहे. त्याच्या मागून अद्वैतविरोधी विशिष्टाद्वैतादि मतें रामानुजादिकांनीं प्रचलित केलीं. पण त्यामुळें अद्वैत संप्रदाय लुप्त झाला नाहीं. श्रीशंकराचार्यांच्या प्रस्थानत्रयभाष्यांचा मात्र प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयावर असा परिणाम झाला कीं तें लुप्तच झालें फक्त पद, वाक्य, प्रमाण यांचें प्रतिपादन करणारीं व्याकरण, मीमांसा व न्याय हीं वेदान्तोपकारक शास्त्रें आचार्यांच्या मागें टिकलीं. अलीकडे महाराष्ट्रांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून जो एक भागवतसंप्रदाय सुरू झाला असून संतांच्या अपूर्व व समर्थ वाणीनें सर्व बाल्गोपालांना तल्लीन करून सोडीत आहे तोहि आचार्यांच्या अद्वैत संप्रदायाला सोडून नाहीं. " (बापट, भाष्यार्थ, प्रस्तावना)

अद्वैत सिद्धान्ताची ही थोरवी व दूरगामी परिणाम पाहिल्यास ही गोष्ट हिंदुत्वाचें वैशिष्ट्य आहे हें मान्य होण्यास फारसा प्रत्यवाय नाहीं. यामुळेंच अमूर्त सच्चिदानंद स्वरूपापासून तों थरोथर निरनिराळ्या मूर्तींपर्यंत अनेक रूपें धारण करणाऱ्या परमेश्वराची कल्पना करता येते. यामुळेंच ब्राह्मण हा आचारानें वा विद्येनें श्रेष्ठत्वास पोहोंचला तरी शूद्रासी त्याला माणुसकीचें वर्तन ठेवता येतें. यामुळेंच ' मोक्ष ' हा पुरुषार्थ सर्व जातींना, सर्व लोकांना वय, जाति, रंग, रूप, राष्ट्रीयत्व इत्यादींच्या संपूर्ण निरपेक्षत्वानें प्राप्त करून घेण्याची शक्यता उत्पन्न होऊ शकते आणि म्हणूनच वैदिक धर्मांचें वा हिंदुत्वाचें हें सनातनत्व या सनातन तत्वांत असून तें हिंदूस वा अहिंदूस सारखेंच लागू आहे.

चतुर्विध पुरुषार्थ : आम्ही ' चतुर्विध पुरुषार्थ ' ही कल्पना भारतीयांचें निखरें वैशिष्ट्य आहे असें मानतों. समाजाच्या व्यवस्थे-करिता वर्णव्यवस्था जेवढी उपकारक दिसते किंबहुना त्यापेक्षांहि जास्त भव्य आणि सुंदर अशी ही समाज आणि व्यक्ति या

दोहोंच्याहि परिपोषाकरित उत्पन्न केलेली हिंदूंची कल्पना आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ही ती चतु सूत्री असून या चार शब्दात व्यक्तीच्या आशा, आकाक्षा, संवेदना आणि विवंचना याचा संपूर्ण परामर्श घेऊन, त्यातील सर्व प्रश्नोपप्रश्न आणि समस्या सोडवून दाखविण्याकरिता जणू गणिताच्या काटेकोर पद्धतीनें आमच्या पूर्वाचार्यांनीं हें समीकरणच माडलेलें दिसतें. चतुर्विध पुरुषार्थांची कल्पना केव्हा उत्पन्न झाली, त्याचा द्रष्टा कोण, ती आचारात रुजविण्याकरिता स्मृतिकारानीं काय काय युक्त्या केल्या वगैरे पाहण झाल्यास वेगळा ग्रथच होईल पण प्रस्तुत ग्रथात कामपुरुषार्थासबधीं विशेष विस्तार पुढ येणार असल्यानें प्रस्तुत स्थली चतुर्विध पुरुषार्थांची पार्श्वभूमि जास्त समजण्याकरिता काहीं मुद्द्याचें विवरण करणें क्रमप्राप्त आहे. चतुर्विध पुरुषार्थांची कल्पना प्रथम केव्हा उत्पन्न झाली व तिचा एक जनक कोण हें सागण दुरापास्त आहे. चतुर्विध पुरुषार्थ हे धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार शब्दानीं दर्शविण्यात येतात, ही गोष्ट चिरपरिचित आहे. पुरुषार्थ या शब्दानं नेमका काय अर्थ घेत असत, हें सागणेंहि तितकं सोपें नाहीं **पुरुषस्य अर्थ** असा समास सोडवून पुरुषार्थाचा अर्थ देण्याची वहिवाट आहे पुरुष हा शब्द पुरुषसूक्तात सर्वांच्या परिचयाचा आहे "पुरिषाद पुरिशय पूरयतेर्वा।" अशी त्याची निरुक्ति यास्क करतो. म्हणजे पुरुष शब्द सद्, शी किंवा पॄ या तिहापैकीं वाटेल त्या धातूपासून व्युत्पादावा असें यास्क सुचवितो. पुरुबद्दल पुरि असा फरकहि त्यात दर्शविलेला असून पुरि म्हणजे ससार असा शकराचार्यांचा अर्थ आहे इतिहासाचार्य राजवाडे याच्या म्हणण्याप्रमाणें पुरु या शब्दाचा 'पुष्कळ, अनेक' असा अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. यासबधा इ राजवाडे याचें मत आम्हास सर्वांत ग्राह्य वाटत असल्यानें त्याचा परिच्छेदच खालीं उद्धृत करीत आहों.

"पुरु शब्दाचा 'अनेक' हा अर्थ घेऊनच निरुक्ति उत्तम होते सद्, शी किंवा पॄ हे तिन्ही धातू पुरुष शब्दाच्या निरुक्तात नीट काम देत नाहीत. सद् चा द् का गळाला, शी चा ष का झाला आणि पॄ ला रषु कोठून, काय अर्थानें चिकटला, इत्यादि शका या तिन्ही धातूसबधीं घेता येतात वस्तुत पुरुष हा शब्द वैदिकपूर्वकालीन असून व तो पुरु व अस् या दोन शब्दापासून झाला आहे पुरु म्हणजे अनेक, सर्व, आणि अस् म्हणजे असणें अस् पासून वैदिकपूर्व नाम, 'अ' चा

लोप होऊन स. होईल. पुरु+सः = पुरुषः म्हणजे सर्वच अगणारा, अनेक असणारा, सर्व व्यापून असणारा. तदुपकारक किंवा तदगभूत सर्व अवयवाना व्यापून असणारी, जी वस्तु ती पुरुष या शब्दानें सूत्रकारानें उल्लेखिली आहे." (इ. राजवाडे पृ. १४१)

वरील शब्दार्थ आग्हासहि माह्य वाटतो. आता, अर्थ हा शब्द अनेक अर्थांनी वापरण्यात आहे. "**अर्थोऽयमर्थांतरभाष्य एव**" येथें हेतु या अभिप्रेत वस्तु असा अर्थ होतो, तर '**कस्यार्थं धर्मो वद पीडयामि**' येथें चतुर्विध पुरुषार्थांतील अर्थ म्हणजे जगातील संपत्ति (worldly wealth) असा अर्थ होतो. पुरुष या शब्दापुढें अर्थ हा शब्द काय दर्शवितो एवढेंच येथें पाहणें आहे, त्या दृष्टीनें 'अर्थ' या शब्दाचा अर्थ ईप्सित, अभिप्रेत हेतु, ध्येय, कामना वा वस्तु-इमर्जीत object, aim याप्रमाणें पुरुषार्थाची व्याख्या खालीलप्रमाणें करता येईल. अनेकाना व्यापून उरणारी अशी जी वस्तु, हेतु या ध्येय, किंवा सर्वांना सारखीच अभिप्रेत असलेली कामना वा ईप्सित वस्तु तो पुरुषार्थ असा अर्थ लक्षात घेत त्यास पुरुषार्थाची ही कल्पना सर्वव्यापक आणि मानवी समाजाला मूलभूत अशी आहे हें कोणाच्याहि सहज प्रत्ययास येण्यासारखें आहे. आता पुरुषार्थ ही कल्पना वेदकालीन असावी असा तर्क करण्यास थोडी जागा आहे. समग्र वेद-वाङ्मय या दृष्टीनें एकदा धुंडाळून एतत्संबधीं सर्व मताचा संग्रह करून त्यातून ही कल्पना वेदकालात होती किंवा काय, असल्यास तिचें स्वरूप काय होतें इत्यादि मुद्यासंबधीं विस्तृत संशोधन आणि विवेचन करण्यासारखें आहे.

आमचे मित्र पंडित सातवळेकर यांचें म्हणणें असें कीं, "चतुर्विध पुरुषार्थ, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या शब्दाचा एके ठिकाणीं उल्लेख चारहि वेदामध्यें एकत्र कोठेंहि आलेला नाहीं. तथापि धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे मिळविण्याचे आहेत असे सूचक निर्देश वेदान्तामध्यें इतस्ततः अनेकानेक मिळतात." (खाजगी पत्र प. सातवळेकर) मग पुरुषार्थ ही कल्पना वेदकालीन असावी असा तर्क करण्यास जागा काय? एक तर पुरुष हा शब्द वेदपूर्वकालीन आहे, हें श्री राजवाडे यांचें मत पुरुष हा शब्द वेदवाङ्मयात चिरपरिचितहि आहेच. दुसरें म्हणजे वेदवाङ्मयात बऱ्याच ऋचा बहुवचनात्मक सामुदायिक स्वरूपाच्या आहेत. '**तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्**' '**धियो यो नः प्रचोदयात्**' या पुष्कळाच्या परिचयाच्या आहेत. येथें 'नः' असें पद आहे. 'माम्' असें नाहीं. धर्म, अर्थ आणि काम हे तीनहि

शब्द वेदामध्यें पुष्कळ ठिकाणीं येत असून हे मिळवावयाचे आहेत असे निर्देश पुष्कळ आहेत. पुरुषार्थ या शब्दाची मागें आलेली व्याख्या सामाजिक या सर्व मनुष्यमात्रास लागू अशीच होते, हें ध्यानात आणल्यास आणि सर्वव्याप्त असा बहुवचनात्मक निर्देश एकत्र ठेवल्यास जरी पुरुषार्थाची कल्पना सुस्पष्ट नसली तरी बीजरूपानें वेदात होती असा तर्क करण्यास काहीं प्रत्यवाय नाहीं. येथें एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते कीं, मोक्ष ही कल्पना वेदामध्ये फार परिणत अवस्थेंत नसावी असें वाटतें. 'अमृतत्व' हा शब्द मोक्ष या शब्दाकरिता वापरलेला दिसतो. पंडित सातवळेकर याच्या मतें "मोक्ष हा सामुदायिक व वैयक्तिक असा कल्पिता येतो आणि सामुदायिक मोक्षाची कल्पना वैदिकच आहे. यामुळे समग्र राष्ट्राच्या राष्ट्र शुद्धाचरणी बनावें अशी त्यांची योजना होती. अर्थात् वैयक्तिक मोक्ष ही कल्पना बौद्धकालानन्तरचीच आहे." म्हणूनच 'मोक्ष' ही कल्पना वेदकालात परिणतावस्थेंत नव्हती, हे आमचे मत ग्राह्य मानण्यास फारसा पुरावा आणण्याची जरुरी दिसत नाहीं. धर्म, अर्थ व काम या तीन ध्येयाना धरून 'त्रिवर्ग' अशी एक संज्ञा अस्तित्वात आहे. त्रिवर्ग हा शब्द वेदात कोठें येतो व इतर वाङ्मयात प्रथम कोठें दृष्टीस पडतो हें पाहणें महत्त्वाचें आहे. गृहस्थाश्रमाची स्तुति करताना गौतमधर्मसूत्रात

> "गृहस्थाश्रमात्परं नास्ति यदि भार्या वशानुगा।
> तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते" ॥ गौ. ध. सू. ४

धर्म, अर्थ व काम या तिहींना धरून येथें त्रिवर्ग हा शब्द स्पष्टपणें वापरलेला आहे. या सर्व चर्चेवरून मोक्ष ही कल्पना या त्रिवर्गानंतर स्पष्ट स्वरूपात उत्क्रान्त झाली असून या कल्पनेचा चतुर्विध पुरुषार्थात अंतर्भावहि नंतरच ग्राह्य झालेला दिसतो.

मीमांसेंत पुरुषार्थ हा शब्द येतो. पुरुषार्थ ही कल्पना काय म्हणून उत्पन्न केली, या कल्पनेचें फल काय किंवा ही कल्पना उत्पन्न करण्यात काय ध्येय साध्य करावयाचें होतें हें अगोदर थोडक्यात पाहून पुढें ही कल्पना प्रस्तुत करण्याकरिता केवढे परिश्रम केले आहेत याचें दिग्दर्शन करू.

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थ—घटकाचा अन्वयार्थ व विचार नीट समजावून घेतल्यास मनुष्याच्या मनाच्या समाधानाचीं हीं सर्व अनिवार्य, अचूक आणि सनातन अंगें आहेत, असें सहज ध्यानात येण्यासारखें आहे. या

सर्वांगाच्या समाधानानरच मनाचें शेवटचें समाधान सहाजिकच अवलंबून असणार. पुष्कळ संपत्ति हें समाधानाचें एक साधन होणार नाहीं. अलोट भोगेच्छा ही पण समाधानास कारणीभूत होत नाहीं. मनुष्याच्या सर्व ऐहिक व ऐंद्रियक सुखावर पाणी सोडून, परिव्राजक वृत्तीचा सुरवातीपासून आश्रय करणेंहि मानसिक समाधानाची जोपासना करणार नाहीं. शाश्वत ब्रह्मचर्यव्रतानें राहूनहि हें समाधान प्राप्त होत नाहीं. याविषयीं जास्त चर्चा या प्रत्येक घटकाचा अभिप्रेत अर्थ देताना आणि ही चतुःसूत्री आयुष्याच्या पुष्कळ समस्या सोडविण्याची गुरुकिल्ली कशी आहे हें सागताना करू. येथें एवढेंच नमूद करणें आहे कीं, पुरुषार्थ या कल्पनेनें आमच्या पूर्वजाना व्यक्तीच काहीं निश्चित ध्येय साधावयाचें होतें. हें ध्येय 'मानसिक समाधान' होतें असें म्हणण्यास फारशी हरकत नाहीं. हें समाधान ज्या ज्या मनः-प्रवृत्तींवर अवलंबून आहे त्या सर्वांचा त्यानीं विचार केला. शिवाय व्यक्तीच्या मन-प्रवृत्तींचें समाधान साधताना त्याचें समष्टीशीं काहीं विशेष नातें आहे, व्यक्ति समष्टीच काहीं निश्चित ऋण लागते, या दृष्टीनें त्याना रतत च्या मन प्रवृत्तींची धाव कोठपर्यन्त न्यावी याचाहि विचार करावा लागला. डॉ. राधाकृष्णन् म्हणतात, "काहा मूल वासनाच्या भोंवतीं मानवी जीवन घिरट्या घालीत असतें. (डॉ. राधा-कृष्णन पृ. ८३) यात येणाऱ्या ऐहिक व पारमार्थिक भावना या दोहोंचाहि पुरुषार्थ कल्पनेंत योग्य समन्वय नाहीं काय! तात्पर्य, मनुष्याच्या प्रवृत्तीचा प्रकर्ष समष्टी-करिता योग्य तेणें निवृत्तीची जोड देऊन साधण्याचा आणि तेंहि समष्टीच्या स्वास्थ्याकरिता करण्याचा, पुरुषार्थ हा प्रयत्न होता. (न्यायकोश पृ. ५०४)

यस्मिन्स्वर्गादिसुखविशेष पश्वादिसुखसाधने च लब्धे प्रीति । कृतार्थोऽस्मीति वृत्तिस्तत्साधन पुरुषार्थ.। (जै. सू. वृ. ४. १२) या एकाच सूत्रात सर्व अर्थ एकत्र केलेला दिसतो. पशु ही तत्कालीन संपत्ति असल्यानें 'अर्थ' या घटकाला धरून संपत्ति मिळविली म्हणजे पुरे असे नव्हे. स्वर्गादिसुख हें मनुष्याच्या धार्मिक प्रवृत्ताना धरून आलेलें असून त्यानेंहि कार्यभाग होतो असें नाहीं. जणू काहीं या व अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या ऐहिक व पारमार्थिक मन प्रवृत्तींचा वेगवेगळा विस्तार व्याख्या करताना लेखकास अपुरा वाटून शेवटीं या सर्व मन प्रवृत्तींचें जें अंतिम ध्येय, त्याकरिता मानवाची सर्व धडपड, त्या मनाच्या समाधानाच्या वृत्तीकरिता '**कृतार्थोऽस्मीति वृत्तिः**' असा शब्द

घालून पुरुषार्थाच्या व्याख्येची सूत्रकारानें परिसमाप्ति केली. इतर सर्व शब्दांनीं त्यास जें संपूर्ण सांगता आलें नाहीं, तें शेवटीं '**कृतार्थोऽस्मीति वृत्तिः**' या शब्दसमुच्चयानें त्यानें पुरें केलें. मनुष्यास कृतार्थत्वाची भावना उत्पन्न झाली पाहिजे. जगांत आल्यावर ज्या नैसर्गिक मनकामना, त्याचा योग्य तो भोग घेतला, अशी त्याची कल्पना झाली पाहिजे. म्हणजे त्यास 'कृतार्थः अस्मि' ही मानसिक समाधानाची वृत्ति प्राप्त होते. आणि ही वृत्ति निर्माण करणें हीच व्यक्तीच्या प्रगतीची शेवटची स्थिति, अथवा व्यक्तीच्या ऐहिक उत्क्रांतीची परिसमाप्ति मानलेली दिसते. हें ध्येय साध्य करण्याकरिताच पुरुषार्थ या कल्पनेचा उगम व आचार असून ही कल्पना सर्वत्र कशी सारखी पेरलेली दिसते, हें आतां यापुढें पाहणें आहे.

वैदिक धर्मांतील सर्व नानाविध शास्त्रें या चतुर्विध पुरुषार्थांना धरूनच निर्माण झालीं आहेत. 'धर्म' या घटकाबद्दल धर्मशास्त्राचा प्रकर्ष असून 'अर्थ' या पुरुषार्थासंबंधीं अर्थशास्त्र निर्माण झालें. 'काम' या पुरुषार्थाचा ऊहापोह करण्याकरितां 'कामशास्त्र' निर्माण झालें. आणि 'मोक्ष' साधनाकरितां सर्व अध्यात्मशास्त्राचा विस्तार झाला. यानंतर भारतीय शास्त्रांत व लौकिक वाङ्मयांत पुरुषार्थकल्पना कशी सर्वत्र मूलभूत आहे हे पाहणें आहे.

स्मृति : धर्मशास्त्रावरील एकंदर विस्तृत वाङ्मय, सूत्रग्रंथ, स्मृतिग्रंथ व टीका अशा प्रकारचें विपुल आहे. यासंबंधीं जास्त माहिती म. म. काणे यांचा 'हिंदुधर्मशास्त्राचा इतिहास' यांत पहावी. प्रस्तुत चर्चेकरितां मनु व याज्ञवल्क्य हे दोनच स्मृतिग्रंथ घेतले आहेत.

धर्मशास्त्र हे सर्वांत श्रेष्ठ शास्त्र मानलें आहे. इतर सर्व शास्त्रांशीं विरोध आल्यास धर्मशास्त्र हेंच आचाराला प्रमाणभूत शास्त्र समजावें. '**अर्थशास्त्रात्तु॥ बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः**' अर्थशास्त्रापेक्षा धर्मशास्त्र हें आचार-निर्णयाला श्रेष्ठतर समजावें, असा दंडक प्रसिद्ध आहे.

वात्स्यायनप्रणीत कामसूत्रांतहि धर्मशास्त्रासंबंधीं असाच निर्णय स्पष्टपणे देण्यांत आला आहे. धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गाच्या आचारामध्यें ज्या वेळीं विरोध प्राप्त होतो तेव्हां काय करावें, असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतांना, पुढच्या-

पेक्षा मागील श्रेष्ठ असें समजावें असा निर्णय सूत्रकारानीं दिला आहे. '**एषां समवाये पूर्वः पूर्वो गरीयान्**' या सूत्रानें कामापेक्षा अर्थ महत्त्वाचा, आणि तत्पूर्वी धर्म असल्यानें तो सर्वांत महत्त्वाचा पुरुषार्थ असा याचा निष्कर्ष. धर्माला वा धर्मशास्त्राला हा अधिकार का दिला याचा विचार, 'धर्म' या कल्पनेची चर्चा पुढें केली आहे त्यावरून समजून येईल.

मनुस्मृति मुख्यत. चार वर्णांचे शाश्वत आचार सांगण्याकरिता आहे त्यांत चतुर्विध पुरुषार्थांचें एकत्र वर्णन आढळत नाहीं. परंतु आश्रम–आचाराचें मात्र वर्णन येतें. ब्रह्मचारी, गृहस्थ आणि परिव्राजक याचा आचार कसा असावा याचीं वर्णनें सर्वत्र आहेत. चतुर्विध पुरुषार्थ ही कल्पना व्यवहारात आणण्यासाठीं, त्रिवा दृश्य स्वरूपात आणण्यासाठीं, आश्रम–आचार अस्तित्वात आणला गेला. तेव्हा आश्रम–आचाराचें वर्णन स्मृतिकारानें केलें, त्या अर्थीं ही पुरुषार्थ–कल्पना त्यास अभिप्रेत होती. निरनिराळ्या पुरुषार्थघटकाचा स्मृतींमध्यें नामनिर्देश पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो.

" अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।
अप्यर्थकामौ तस्यास्ता धर्म एव मनीषिणः ॥ " मनु. २

ह्या श्लोकार्धांत धर्म, अर्थ व काम या तिन्ही पुरुषार्थांचा निर्देश आहे. त्रिवर्गाचा असंदिग्ध उल्लेख खालीलप्रमाणें सापडतो.

धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च ।
अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ मनु. २·२२४

धर्मार्थ हे पुरुषार्थ श्रेयस्कर, आहेत कीं काम, अर्थ व धर्म हे श्रेयस्कर आहेत, किंवा अर्थ हा एकमेव पुरुषार्थच श्रेयस्कर आहे, अशा निरनिराळ्या कल्पना पुढें आल्या तरी त्रिवर्ग अर्थात् धर्म, अर्थ व काम हे तिन्ही श्रेयस्कर आहेत अशी वस्तुस्थिति आहे, असें स्मृतिकारानीं मत दिलेलें आहे. मग 'मोक्ष' ही कल्पना त्याना अवगत नव्हतीच की काय अशी शंका निर्माण होण्याचें कारण नाहीं. 'मोक्ष' कल्पनेचाहि स्पष्ट निर्देश आलेला आढळतो.

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । मनु. ६· ३५
तिन्ही ऋणाची योग्य ती फेड करून मन मोक्षाच्या ठिकाणीं स्थिर करावें

असा याचा अर्थ. वरील विवेचनावरून चतुर्विध पुरुषार्थाची कल्पना स्पष्टपणे स्मृतिकाराना अवगत होती.

याज्ञवल्क्य स्मृति हा ग्रंथहि बव्हंशीं मनुस्मृतीसारखाच आहे. यात वर्णाश्रम-धर्मांचा विचार आचाराला धरून वर्णन केला आहे. चतुर्विध पुरुषार्थांची बैठक या ग्रंथकालात स्थिर झालेली दिसते. परंतु आचारवर्णन हा या ग्रंथाचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय असल्यानें, या आचाराच्या मागील तत्त्वप्रणाली वर्णन करण्याचें स्मृतिकाराना कारण उरत नाहीं. त्यामुळे पुरुषार्थांचें वेगळें वर्णन याहि ग्रंथात विशेष दिसत नाहीं. काहीं ठिकाणीं प्रसंगानुरूप धर्मार्थकामाचा मात्र स्पष्ट निर्देश केलेला दिसतो.

धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्। याज्ञ मिता. गृहस्थ. धर्म, अर्थ व काम हे त्या त्या कालात टाळू नयेत. वरील श्लोकावर टीका करताना विज्ञानेश्वर लिहितात,

" धर्मार्थकामान् स्वोचितकाले यथाशक्ति न परित्यजेत् ।
यथासंभवं सेवेत इत्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । याज्ञ. मिता.

त्रिवर्गाचें यथाकाल व यथाशक्ति सेवन करावें, त्यात हित आहे. कारण 'पुरुषार्थत्वात्' हा स्पष्ट उल्लेख पुरुषार्थांची कल्पना मूलभूत असून ती सर्वमान्य होती असें दाखवितो. मनुस्मृति ही सर्वांत जुनी आहे असें समजतात व तिचा काल इ. स.पूर्व असावा असें मानलें जातें. याज्ञवल्क्यस्मृति ही नतरची आहे, अशी समजूत असून हा काल इ. स. १०० ते २०० पर्यंत असावा. (काणे, पृ. ४१) '**धर्मशास्त्र तु वै स्मृतिः**' हें वचन प्रसिद्ध असल्यानें धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ म्हणून या दोन प्रमुख स्मृति आपण विचारात घेतल्या.

महाभारत. या ग्रंथासहि मोठें लोकमान्यत्व असून त्यास स्मृतींइतकेंच महत्त्व देण्यात येतें. 'व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वं' ही उक्ति सर्वांना परिचित आहे. याचा अर्थ जगातील मानवी व्यवहारात असा प्रसंग या घटना नाहीं कीं तत्सदृश वर्णन महाभारतात सापडणार नाहीं. यामुळे पुरुषार्थविचार महाभारतात इतस्ततः पुष्कळ असणें असंभवनीय

नाहीं. महाभारतातील सर्व विखुरलेलीं एतद्विषयक विधानें एकत्र आणू गेल्यास तेंच एक पुस्तक होऊं शकेल.

धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥

या श्लोकात तिन्ही पुरुषार्थांचा उल्लेख असून धर्म हा अर्थकामास मूलभूत पुरुषार्थ आहे असें श्रीव्यासानीं मोठ्या आग्रहानें स्पष्ट म्हटलें आहे.

अनुशासनपर्वाच्या १२२व्या अध्यायात उमामहेश्वर संवादात उमेनें निसर्गासंबंधीं एक प्रश्न महेश्वरास विचारला आहे. त्यात गृहस्थीपणाची ज्याना इच्छा आहे, अशा लोकांचें निसर्गासहित चरित्र, व्यवहार आणि वृत्ति यासंबंधीं वर्णन करण्याची प्रार्थना उमेनें महेश्वरास केली आहे. या प्रश्नास उत्तर देताना सर्व वर्णांच्या सामान्य वृत्ति काय असतात, त्यात उच्चनीच कोणत्या, त्या त्या वृत्तींचीं साधनें काय, फल काय इत्यादि विचार सागून जें धन प्राप्त होईल तें चार भागात विभागून धर्म, अर्थ, काम आणि आपच्छमनाकरिता चार भाग वापरावे असें सांगितलें आहे. त्रिवर्गाचें सेवन हें आयुष्यवर्धन करणारें असून यामुळें ऐहिक आयुष्य धन्य व यशस्वी होऊन स्वर्गप्राप्ति करून देणारें आहे असा उल्लेख आहे. तात्पर्य, महाभारतात पुरुषार्थाची कल्पना स्पष्टपणें आढळते. महाभारत हा ग्रंथ सर्वमान्य व आबालवृद्धाच्या परिचयाचा आणि श्रद्धास्थान असल्यामुळें त्यात हा विषय ठिकठिकाणीं लोकशिक्षणाच्या दृष्टीनें अपरिहार्यच आहे. यानतर त्यातील्च जो विशेष प्रसिद्ध भाग म्हणजे 'भगवद्गीता' यात हा विषय कसा येतो हें पाहू.

भगवद्गीता भगवद्गीता हा महाभारतातर्गत एक महत्त्वाचा आणि लोकमान्य भाग असून गीतेसहि एक 'स्मृति' मानण्याचा प्रघात आहे. भगवद्गीतेवर अनेक टीका, भाष्यें आणि शिवाय प्रचारकी वाङ्मय प्रसिद्ध झालेलें दिसेल गीतेचें प्रयोजन काय यासबधींहि सर्वांत एकवाक्यता दिसणें दुरापास्त आहे. परंतु त्या चर्चेत पडण्याचें प्रस्तुत स्थान नव्हे श्रीमत् शंकराचार्यांचें भगवद्गीताभाष्य हें गीतेवरील अत्यंत तर्कशुद्ध भाष्य आहे, असें आम्हास वाटतें. प्रस्तुत विषयावरील चर्चा आम्हीं प्रत्यक्ष गीताग्रथ आणि आचार्यांचें भाष्य यास धरून केलेली आहे.

त्रिवर्ग आणि पुरुषार्थ हे दोन्ही शब्द गीतेंत अथपासून इतिपर्यंत कोठेंहि

येत नाहींत असे दिसतें. अर्जुनाचा मोह नष्ट करण्यासाठी ज्यात मुख्यतः तत्त्वज्ञान भरलें आहे त्यात हे शब्द वा त्यांचे विशेष विवरण नसल्यास काही आश्चर्य नाहीं. परतु धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गांचा जरूर तेथें निर्देश केलेला ठिकठिकाणीं आढळतो.

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ भ. गी. १८. ३४

धर्म, अर्थ व काम हे तिन्ही पुरुषार्थ नित्यकर्तव्यरूप असून प्रसंगानुरूप त्यांचे योग्य फल इच्छिणारी ही धृति राजस होय. धर्म अविरुद्ध जे अर्थ व काम ते सर्व ठिकाणीं ग्राह्य समजले असून तद्विरुद्ध आचार घातक समजले गेले आहेत.

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ भ. गी. ७. ११

सपूर्ण कामवासनेचे नानाविध आविष्कार, व्यापार आणि चेष्टा यांचें अवलोकन करून एक त्रिकालाबाधित सिद्धान्त व्यक्ति, समाज आणि राष्ट्र याच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें अर्ध्या श्लोकात लोकापुढे माडलेला आहे. याचे विवेचन आम्हीं प्रस्तुत ग्रथाच्या शेवटीं केले असून आर्यांचा धर्म–अविरुद्ध काम हाच काम-पुरुषार्थाचा एकमेव पाया असून यावरच मनुष्याचें ऐहिक कामविषयक समाधान अवलबून ठेवणें इष्ट आहे. हाच 'काम' प्रत्यक्ष परमेश्वरस्वरूप आहे. दहाव्या अध्यायात 'विभूतियोगा' चें विवरण चालू असताना जे जें अपूर्वसाधारण पण ऊर्जित आणि श्रीमत् असेल तेथें 'माझा' अश समज असें दहाव्या अध्यायात प्रतिपादन आहे त्यातच '<u>प्रजनश्चास्मि कदर्पः</u>' हाहि श्लोकार्ध येतो. यावरून <u>प्रजनाच्या प्रयोजनानें उत्पन्न झालेला काम धर्म अविरुद्ध</u> असून तो प्रत्यक्ष परमेश्वर-स्वरुप आहे, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे. हा सिद्धान्त नीट समजल्यास प्रजोत्पादन विरहित कामविकार त्याज्य का ठरविला, विवाहाचा हेतु स्पष्ट का माडला, स्त्रीस अधर्म्य कामविकारापासून सरक्षण कसें दिलें, पुरुषार्थाचा योग्य अथवा धर्म्य कामविकार जबाबदारी व कर्तव्य यांच्याशीं का जोडला, प्रासगिक ब्रह्मचार्याचें प्रतिपादन का केलें, जबाबदारीच्या व कर्तव्यशील प्रजोत्पादनास धरून स्त्रीपुरुषाचे सबध, हक्क आणि कर्तव्यें याची कशी सागड घातली वगैरे सर्व कोडीं भराभर उल-गडू लागतात. अधर्म्य काम हा मनुष्याला ऐहिक सुखातील पारखा करून मोक्षाच्या

आड येतो असें स्पष्ट प्रतिपादन सोळाव्या अध्यायात दैवासुरसंपत्तीचें वर्णन करताना आलेलें आहे.

यात शास्त्रविधि सोडून म्हणजे अधर्म्य 'काम' हा सिद्धि प्राप्त करून देत नाही, सुखहि देत नाहीं व मोक्षहि देत नाही असें निवेदन आहे. यात 'काम' हा पुरुषार्थ विरहित कामच होय असा अर्थ करणें योग्य आणि अभिप्रेत आहे. शंकराचार्यांनी या श्लोकावर टीका करताना स्पष्टपणे **'न स सिद्धि पुरुषार्थ-योग्यतां आप्नोति ।'** असा अत्यंत योग्य अर्थ केला आहे. उलट

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ भ. गी. १६. २१

हा धर्म विरुद्ध काम प्रत्यक्ष नरकाचें द्वार असून क्रोध व लोभ हे पण तसेच आहेत, असें न्यायनिष्ठुर प्रतिपादन आहे. या श्लोकावरहि भाष्य करताना श्रीशंकराचार्यांनी या तिन्हींमुळें

"आत्मा कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यः न भवति ॥"

म्हणजे आत्मा कोणत्याहि पुरुषार्थास अयोग्य होतो.

तात्पर्य, पुरुषार्थकल्पना ही भगवद्गीतेत अभिप्रेत असून प्रसंगानुरूप त्याचें विवेचन स्पष्ट व असंदिग्ध आहे हें समजून येईल. *गीताभाष्यकारानांहि ही कल्पना* मान्य होती इतकेंच नव्हे तर या मूलभूत कल्पनेविरुद्ध कसलेंच तत्त्वज्ञान असू शकत नाहीं. कारण कीं, सुरवातीसच उपोद्घातांत श्रीशंकराचार्यांनी खालील स्पष्ट वाक्य घातलें आहे.

यत. तदर्थे विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिः इति एतद्विवरणे यत्नः क्रियते मया । भ. गी. भाष्य शंकराचार्य

भगवद्गीतेचा योग्य अर्थ समजल्यास सहजच समस्त पुरुषार्थांची सिद्धि होईल एवढ्यासाठीं या ग्रंथाचें विवरण करण्याचा भाष्यात प्रयत्न केला आहे. यावरून पुरुषार्थकल्पना या काळात संपूर्णपणें लोकमतात रुजलेली आणि आचारात महत्त्व पावलेली अशी होती. आचार्य हे पक्के मोक्ष मागणारे आहेत, असें म्हणणाऱ्यांना हें सहज उत्तर आहे. त्यांना प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंचा उत्तम संगम ज्या पुरुषार्थ कल्पनेनें साधला आहे तिची माहिती होती व ती मान्यहि होती.

कौटिलीय अर्थशास्त्र : धर्मशास्त्रानंतर चतुर्विध पुरुषार्थांना धरून 'अर्थ' या घटकासंबंधीं आणि व्यवहारासंबंधीं जे ग्रंथ निर्माण झाले त्यांत कौटिलीय अर्थशास्त्र प्रमुख मानण्यास हरकत नाहीं. चंद्रगुप्त मौर्याला सिंहासनाधिष्ठित करणारा हा राजकारणधुरंधर अमात्य. याचा ग्रंथ इ. स. पूर्वी ३२१ ते २९८ च्या सुमारास लिहिला गेला असावा असा टी. गणपतिशास्त्री याचा तर्क आहे. हा ग्रंथ मुख्यत: राजधर्म सांगण्याकरितां उत्पन्न झाला असून राज्यामधील सर्व प्रकारच्या प्रजाजनांचें पालन, संरक्षण आणि न्यायदान इत्यादि 'राज्यशासनानुरोधानें' प्राप्त होणाऱ्या सर्व बाबींचा यांत सखोल विचार येऊन गेला आहे. पूर्वाचार्यांनी केलेल्या सर्व एतच्छास्त्रविषयक ग्रंथांचें अवलोकन करून हा ग्रंथ राज्यलाभ व पालन याकरितां निर्माण केला गेला असें सुरवातीसच ग्रंथकर्त्यांनें निवेदन केलें आहे. यांत पुरुषार्थविचार कोठें येतो काय तें पाहणें इष्ट आहे. '**विद्यासमुद्देश**' या पहिल्याच प्रकरणांत

'चतुर्णां वर्णानां आश्रमाणां च स्वधर्मस्थापना-दौपकारिक.'

योग्य धर्म प्रस्थापित करण्यातच चारहि वर्णांचें व आश्रमाचें हित आहे. यानंतर ब्राह्मणादि वर्णांचा स्वधर्म काय हें सांगून ब्रह्मचारी, गृहस्थ, इत्यादि आश्रमांतील कर्तव्यें काय याचाहि स्पष्ट खुलासा केलेला आढळतो. या प्रकरणाच्या शेवटीं

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थिति । कौ. अ

असें म्हटलेलें आहे.

अर्थासंबंधी योग्य धोरण उत्पन्न करून वर्णाश्रमाची योग्य स्थिति प्राप्त झाली असतांना लोकसंतोषांत भर पडते. पुढें जे कांहीं कायदे सांगितले आहेत ते या उद्देशाला धरून आहेत. यावरून वर्णाश्रमव्यवस्था ही मूलभूत कल्पना म्हणून मांडलेली असून ही कल्पना स्थिर करण्याकरितां सर्व चळवळी व क्रिया यांचा उपयोग करावयाचा आहे असा अभिप्राय दिसतो.

तिसऱ्या प्रकरणांत 'राजर्षिवृत्त' म्हणजे उत्तम राज्यकर्त्यांला लागणारे गुण काय असावेत याची चर्चा आहे. त्यांत खालील उतारा येतो.

धर्मार्थाविरोधेन कामं सेवेत न निस्सुखः स्यात् । समं वा त्रिवर्गं अन्योन्यानुबंधम् । एको हि अत्यासेवितः धर्मार्थकामानां आत्मानं इतरौ च पीडयति । कौ. अ.

मात त्रिवर्ग हा शब्द आलाच आहे. धर्म, अर्थ व काम हे पुरुषार्थहि आले आहेत. त्रिवर्गाचें समान सेवन करावें का धर्मार्थांच्या अविरोधानें कामसेवन करावें असे पक्ष निर्माण झाल्यास त्रिवर्गाचें समानतेनें आचरण करावें, कारण कीं एकाचें अतिमात्र आचरण केल्यानें किंवा एकाच पुरुषार्थाच्या मार्गे लागत गेल्यास इतराची हानि होते. असा अर्थ टी. गणपतिशास्त्री यांनीं टीकेंत दिला आहे. यानंतर 'शौचाशौचज्ञान अमात्यानाम्' या प्रकरणात

त्रिवर्गभयसंशुद्धान्अमात्यान् स्वेषु कर्मसु ।

अधिकुर्याद्यथाशौचमित्याचार्या व्यवस्थिता. । कौ. अ

असा श्लोक येतो. त्रिवर्ग म्हणजे धर्म, अर्थ व काम या तिन्ही गोष्टींचें म्हणजे अहितकारक आचरण नसलेल्या व्यक्तींनाच योग्य स्थळीं अमात्य म्हणून नियुक्त करावें असा याचा अर्थ. येथें त्रिवर्ग हा शब्द स्पष्टपणें आलेला आहे.

तात्पर्य, अर्थशास्त्रकारानीं पुरुषार्थकल्पना पायाभूत मानली होती

कामशास्त्र

अर्थानंतर कामपुरुषार्थाला धरून जें शास्त्र निर्माण झालें तें कामशास्त्र. वात्स्यायनमुनिप्रणीत कामशास्त्र सुप्रसिद्ध आहे. यासंबधीं विस्तृत विवेचन पुढच्या प्रकरणात येईल. येथें एवढें नमूद केलें म्हणजे पुरे कीं, धर्मार्थकाम हे लोककल्याणाचें एक प्रमुख साधन आहे आणि ही मूलभूत कल्पना लोकांच्या धारणेस वा सुस्थितीस आवश्यक आहे असा सिद्धान्त धर्मशास्त्रात धर्मशास्त्रज्ञानीं व अर्थशास्त्रात अर्थशास्त्रकारानीं नि.संदिग्धपणें मांडला. तद्वतच कामशास्त्रकारानींहि सुरवातीसच त्याचा स्पष्ट निर्देश करून हेंच आभ्हास या शास्त्रानें अभिप्रेत आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे दुसऱ्या अध्यायाच्या सुरवातीसच '**शतायुर्वैपुरुषो विभज्य काल अन्योन्यानुबद्ध परस्परस्य अनुपघातक त्रिवर्ग सेवेत।**' (का. सू. १.२.१) असा पहिला नियम सांगितला. मनुष्य साधारणत. शतायु समजला जातो हा काल त्रिवर्गसिद्धींत घालविला पाहिजे तसें करताना त्या कालाचे असे योग्य कालखंड पाडावेत कीं, ज्या योगानें हे कालखंड एकमेकांशीं निगडीत राहून परस्पराना उपकारक ठरतील. हा त्रिवर्गसिद्धान्तहि कामशास्त्रकाराना संपूर्ण अवगत होता, मान्य होता आणि हेंच लोककल्याणाचें एकमेव साधन लोकाना माहीत व्हावें, आणि तद्द्वारा सर्वांना सुखासमाधानाची प्राप्ति व्हावी या एकमेव उद्देशानें त्यांनीं हें शास्त्र निर्माण केलें.

धर्म, अर्थ व काम यानंतरचा जो मोक्ष पुरुषार्थ याला

मोक्षसाधनास निवर्ग ग्राह्य : धरून संबंध 'अध्यात्मविद्या' नावाचें ज्ञान प्रसृत आहे. त्याला धरून अगणित ग्रंथसंपत्तीहि आहे तिचें अवलोकन वा निर्देशहि करणें येथें अशक्य आहे. उपनिषदांपासून थेट सतवाङ्मयापर्यंत सर्वत्र तें ओतप्रोत भरलेलें आहे. एतद्विषयक फक्त दोनच मुद्द्याकडे आम्ही वाचकाचें लक्ष वेधतों

प्रथमत मोक्ष मार्गाचें ज्ञान प्रसृत करणाऱ्या कोणत्याहि व्यक्तीनें जीवनास आवश्यक जें त्रिवर्गसाधन तें कोठेंहि त्याज्य आहे, किंवा त्याच्यावर सर्वस्वीं तुळशी पत्र ठेवल्याशिवाय मोक्षसाधन नाही असा उपदेश वा सिद्धान्त मांडला नाहीं उलट, त्रिवर्गसाधन संपूर्ण झाल्यावर आयुष्याच्या अस्तकालीं निवृत्तिरूप धर्माचा आश्रय करून मोक्षाचें साधन करावें असाच उपदेश आढळेल अशा प्रकारचे निर्देश संस्कृत मराठी वाङ्मयात पुष्कळ आढळतील महाभारताच्या अनुशासनपर्वात १३१ व्या अध्यायात नानाधर्माचें साफल्य महेश्वरानें पार्वतीस कथन केलें आहे. त्या सर्वांत मोक्षधर्माचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादन करून जरामरणातून किंवा ससारचक्रातून मोकळें होण्यासाठीं मोक्ष हाच कसा एकमेव मार्ग आहे आणि तो ज्ञाननिष्ठेनेंच कसा प्राप्त होतो याचें मुख्यत. विवरण आहे. चतुर्विध पुरुषार्थांत मोक्ष हा शेवटचा असल्यानें आणि तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे असें मानल्यास त्रिवर्गरहित हा श्रेष्ठतम पुरुषार्थ प्राप्त करून घ्यावा काय असा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो तेव्हा, 'आनृण्य सर्वत प्राप्य ततस्मात्सत्यजेद्गृहान्' असा खुलासा महेश्वराच्या तोंडीं घातला आहे आनृण्य प्राप्त करून घेतल्यावरच गृहस्थाश्रमाचा त्याग करुनिला असून वानप्रस्थास जाण्याची अनुज्ञा आहे धर्मार्थकामाचें योग्य सेवन झाल्याशिवाय मोक्षाचा मार्ग मोकळा नाहीं, असा याचा स्पष्ट अर्थ दिसतो यानतर मोक्षमार्गांत शिरल्यावर वैराग्य उत्पन्न झाल्याशिवाय वासनाक्षय नाहीं. आणि वासनाक्षय झाल्याशिवाय चित्तशांति नाहीं, असें असल्यानें वासनाक्षय व्हावा आणि वैराग्य किंवा विमर्श (विमर्शो नाम वैराग्य) उत्पन्न व्हावा यासाठीं अर्थ-कामाची निंदा केलेली आढळते निंदा याचा अर्थ एवढाच कीं, ससार हा सदोष व्यामिश्रित असल्यानें किंवा जगातील प्रत्येक कर्म गुणदोषान्वित असल्यानें प्रथमावस्थेंत ज्या अर्थकामाचें गुणगान ऐकल्यानें मनुष्य प्रवृत्त होतो त्याचें दोषाविष्करण द्वितीया

वस्थेंत मनावर ठसवून त्यास निवृत्तीस लावण्यासाठीं जें अर्थकामाच्या दोषाचें वर्णन त्यास निंदा असा शब्द येथें लावला आहे. याच मूळ तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार बहुतेक सर्व संस्कृत प्राकृत कवींनीं, वेदान्त्यांनीं केलेला आहे. हा विषय यापेक्षा जास्त वाढविणें येथें अस्थानीं होईल. म्हणून येथें या विषयास आम्ही विराम देतों. परंतु मोक्ष हा चौथा श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजला जात असून त्रिवर्गास तो बाध आणीत नाहीं, येवढें खरें.

काव्य : धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यास धरून धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र आणि अध्यात्मशास्त्र यांची निर्मिति झाली आणि त्यात सर्व ठिकाणीं पुरुषार्थ ही कल्पना ग्राह्य धरली आहे, हें आपण पाहिलें. पण जें शास्त्रानें ग्राह्य धरलें तें प्राकृत जनास कसें पचनीं पडावें हा पुढचा प्रश्न. सर्वसामान्य माणूस हा शास्त्रविन्मुख असतो. त्यास ही कल्पना कशी शिकवावी हा प्रश्न. त्यास शिक्षण हेंच एकमेव उत्तर आहे. नवीन कल्पना लादण्याचे 'कायदे' किती जरी केले तरी उत्स्फूर्त आचारास मानसिक संस्कृति हींच एक गोष्ट कारणीभूत होत असते हें साध त्रिकालाबाधित तत्त्वहि इर्लीच्या राज्यकर्त्यांना पुरेंसें आकलन झालें आहे असें दिसत नाहीं. तेव्हा ही गोष्ट शिक्षणसाध्य आहे असें ठरल्यावर 'काव्य' हा जो शिक्षणातील एक महत्त्वाचा भाग त्यात ही कल्पना गोवण्यात आलेली आहे काय हें पाहू. म. म. पा. वा. काणे यांचा संस्कृत काव्याचा इतिहास (History of Sanskrit Poetics) हा ग्रंथ सर्वमान्य आहे. त्यात पान ३३३ वर काव्यप्रयोजन काय असावें (Purpose of Poetry) यासंबंधीं चर्चा आलेली आहे. आनंद हा काव्याचा आत्मा आहे हें सर्वश्रुतच आहे. परंतु चतुर्विध पुरुषार्थांच्या आचारासंबंधीं वैचक्षण्य निर्माण करणें, हा काव्याचा हेतु आहे हें लोकांच्या विशेष परिचयाचें नाहीं. काव्यात आनंदोत्पत्ति व सौंदर्यप्रसाधन याशिवाय शिक्षण आणि नीतिविचार (Instruction) यावेत किंवा नकोत यासंबंधीं अलीकडील प्राकृत कवींत मोठी चर्चा आणि मतभेद माजलेले दिसून येतात. परंतु या जुन्या काळीं काव्याचा हा हेतु स्पष्ट होता. लोकांच्या मनाची, विचाराची आणि तद्द्वारा आचाराची पातळी वाढविण्यासाठीं, लोकांस बहुश्रुत करण्यासाठीं, काव्याचा भरपूर उपयोग होत असे. शिवाय हें करताना त्या काव्याचें सौंदर्य आणि आनंद कधींच उणे झालेले नव्हते आणि आनंदि नाहींत. परंतु पुरुषार्थ कल्पना स्पष्टपणें काव्यकारांनीं मांडली

आहे एवढेंच नव्हे तर तद्विषयक वैचक्षण्य हा एक स्वतंत्र काव्यहेतु म्हणून त्यांनी स्पष्ट सांगितलें. भामह लिहितो,

' धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्य कलासु च ।
प्रीतिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यनिबंधनम् ॥

(Kane, His San. Poe) सत्काव्यनिबंध हा नुसता कीर्ति आणि प्रीति उत्पन्न करतो, एवढेंच नव्हे तर धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष आणि कला यासंबंधीं वैचक्षण्य किंवा विवेचक बुद्धि--चिकित्सक बुद्धीहि निर्माण करतो. किंबहुना, हें शिक्षण हा इतर काव्यहेतूबरोबरच एक काव्यहेतु आहे, असा स्पष्ट निर्देश येथें येतो. आता हा हेतु जर काव्यलेखनात असेल तर तत्कालीन संस्कृत कवींनीं आपल्या काव्यनिबंधनात काव्यशास्त्रकाराचा हा आदेश अस्तित्वात आणला काय हें पाहू. कविकुलगुरु कालिदास हा संस्कृत महाकवि सर्व आबालवृद्धाच्या, आज संस्कृत विद्येच्या ऱ्हास कालातहि पूर्ण परिचयाचा आहे. त्याच्या काव्यात शाकुंतल, विक्रमोर्वशीय आणि मालविकाग्निमित्र हे नाट्यप्रबंध आणि कुमारसंभव व रघुवंश हीं महाकाव्यें सर्वश्रुत आहेत. यातून काहीं निवडक संदर्भ खालीं देत आहों रघुवंशातील राजाचें वर्णन करताना कवि लिहितो,

' शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ रघु.१.८.

या श्लोकात चतुर्विध पुरुषार्थांना धरून चार आश्रमाचा हे राजे सुयंत्रित आचार करीत असत असा उल्लेख आहे. तेव्हा कालिदासाच्या कालात चतुर्विध पुरुषार्थांना धरून आश्रमाचा आचार सर्वमान्य होता आणि तो कदाचित् तत्पूर्वी शेंकडों वर्षे अस्तित्वात असावा.

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ रघु.१.२५.

या श्लोकात अर्थकामाचें आचरण करतानासुद्धा धर्म हाच त्या आचाराचा पाया होय असें विद्वान् जाणतात असा उल्लेख येतो.

कुमारसंभव या काव्याच्या दुसऱ्या सर्गात देव स्वायंभुवाकडे गेलेले आहेत. तेथें स्वायंभुव आत्मस्वरूपाची स्तुति करीत असताना खालील श्लोक येतो.

...३

त्वामामनंति प्रकृति पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीन त्वामेव पुरुष विदुः। कुमार.२.१३.

यात पुरुषार्थ असा स्पष्ट शब्द येतो. हा शब्द पुरुषाच्या ऐहिक पुरुषार्थांना धरूनच वापरला आहे. पुरुषार्थाला प्रेरणा देणारी जी शक्ति ती प्रकृति. तेव्हा, हे परमेश्वरा, तू प्रत्यक्षच ही प्रकृति आहेस. ही साक्षात् प्रकृति पाहूनहि उदासीन राहणारा असा तू, त्या तुलाच पुरुष म्हणून ओळखतात. यातील परमेश्वरविषयक आध्यात्मिक श्लेष काय आहे याचा विचार येथें कर्तव्य नसून, पुरुषार्थ ही कल्पना मूलभूत आहे, एवढें स्पष्ट झालें म्हणजे पुरे. तिसऱ्या सर्गांत कामदेवाच्या तोंडीं खालील श्लोक येतो.

कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिंधोस्तटावोघ इव प्रवृद्ध ॥ कुमार ३.६.

कामदेव म्हणतो, " हे इंद्रा, कोणाचे धर्मार्थ खिळखिळे करूं ? सांग, हे दोन पुरुषार्थ खिळखिळे झाले म्हणजे त्याचा कामपुरुषार्थ कसा ठीक राहील ? यात अशी सूचना आहे कीं, अर्थ व धर्म हे ठीक राहिले तरच कामहि ठीक राहील. नाहींतर काम पुरुषार्थहि अव्यवस्थित होऊन मनुष्याचें जीवन उजाड झालेंच पाहिजे. असो.

कालिदासाच्या नाटकापैकीं लोकमान्य जें शाकुंतल नाटक तें मोठी प्रेमकथा आहे असें नेहमीं शिकविण्यात येतें. पण याशिवाय शाकुंतल या नाटकात कालिदासानें एक मोठा सामाजिक प्रश्न विवेचिला आहे. त्याचें कोणी फारसें जोरानें दिग्दर्शन करीत नाहींत त्या काळीं ' गांधर्व विवाह ' ही प्रचलित पद्धति होती. हल्लीं प्रेमविवाह म्हणतात, त्यालाच आमच्याकडे ' गांधर्व ' ही सज्ञा आहे या विवाह प्रकारात धोके कोणते आहेत, त्याचे फायदे काय आहेत, धोके प्राप्त झाले असताना स्त्रीचें आचरण काय असावें, हा प्रकार करताना कोणत्या काळज्या अवश्य घ्याव्या इत्यादि या विवाहप्रकारातील बारीक दोषहि कालिदासानें मोठ्या मार्मिकपणानें नाटकात रेखाटले आहेत. विवाह हा सततीकरिता असून नुसती वासनाशांति हा विवाहाचा मुख्य विचार असू नये असें प्रतिपादन कवीनें कित्येक ठिकाणीं केलेलें आढळतें. स्त्रीचा पतिप्रमनाधर्म, सततिहीन दांपत्याचें दुःख, प्रेमाचा सात्त्विक परिपाक, गांधर्वविवाहाचे दुष्परिणाम इत्यादि कामपुरुषार्थाच धरून कित्येक प्रश्नाचा

ऊहापोह कालिदासाच्या काव्यात इतस्ततः भरपूर आढळतो. या वर्णनाचा उपयोग योग्य तेथें पुढील ग्रथात ते ते विषय प्रतिपादन करताना आम्ही करू. सध्या पुरुषार्थशिक्षण हें जाता जाता कविकुलगुरूनें काव्यात कसें केलें आहे येवढेच दाखविण्याचा आमचा हेतु आहे. मागें निर्दिष्ट केल्याप्रमाणें पुरुषार्थचिकित्सा हा काव्याचा जो एक हेतु भामहानें सागितला, त्याची अमलबजावणी कशी उत्तम केली आहे आणि उत्तम काव्य हें शिक्षणक्षम कसें होऊ शकतें याचें दिग्दर्शन करण्यासाठींच फक्त येथें कालिदास कवीच्या वाङ्मयाचा किंचित् आस्वाद आम्हीं वाचकास दिला आहे.

वैद्यक : यानतर लोकाशीं विशेष सबध येणारें व जेथें लोक-शिक्षण होऊ शकतें असें दुसरें महत्त्वाचें शास्त्र म्हणजे वैद्यक. हें शास्त्र आमच्या पूर्वजानीं मोठ्या परिणतावस्थेस पोहोंचविलें होतें. त्यात फक्त रोगचिकित्सा हाच भाग होता असें नव्हे तर आरोग्यरक्षण हाहि फार महत्त्वाचा भाग असून केव्हा काय करावें व काय करू नये याचें आचार-विषयक सूक्ष्म मार्गदर्शनहि त्याच्या तत्कालीन ज्ञानाला धरून केलेलें आहे. अष्टाग-हृदय या वैद्यकावरील सर्वमान्य ग्रथात असा स्पष्ट इशारा आहे कीं,

त्रिवर्गशून्य नारंभ भजेत्तं चाविरोधयन् । वाग्भट. २०. २. २९ ✓
कोणताहि कार्यारंभ त्रिवर्गशून्य म्हणजे धर्म, अर्थ व काम या पुरुषार्थास सोडून असू नये.

धर्मार्थकाममोक्षाणां आरोग्य मूलमुत्तमम् । चरक. १. १५ ✓

आरोग्य हें सर्व पुरुषार्थांचें मूलस्थान आहे. आरोग्यसाधनाशिवाय पुरुषार्थ-साधन कसचें ? म्हणून आरोग्यसाधन प्रथम केलें पाहिजे म्हणजे पुरुषार्थसाधन करता येईल असा ध्वन्यर्थ.

वरील दोन पुरावे वैद्यकशास्त्रात पुरुषार्थविचार आहे एवढें सिद्ध करण्यास पुरेसे आहेत.

एकदरींत वरील सर्व चर्चेचा निष्कर्ष असा कीं पुरुषार्थकल्पना ही धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या प्रत्येक पुरुषार्थाला धरून जीं जीं शास्त्रें उदयास आलीं त्या सर्वांस अभिप्रेत व मान्य असून तद्विरुद्ध आचार, नियम वा प्रतिपादन कोणीहि

केलेलें नाहीं. लोकाचारांत लोकशिक्षणानें हें तत्व नीट उतरावें यासाठी महाभारतादि स्मृतिस्वरूप ग्रंथ व भगवद्गीतेसारख्या लोकमान्य ग्रंथातहि ही कल्पना सोडून कसलाहि उपदेश केलेला नाहीं. शिवाय लोकरंजनार्थ, शिक्षणास आणि लोकहितास पात्र झालेलें काव्य आणि वैद्यक अशा वाङ्मयांतहि प्रस्तुत कल्पना किती स्पष्ट, शुद्ध आणि शास्त्र-अविरोधी मांडली आहे; याचेंहि वर थोडें दिग्दर्शन केलें. यावरून वैदिकांच्या मानवी आयुष्यावरील मूलभूत तत्वज्ञानाबद्दलची ही यथायोग्य कल्पना शास्त्रावर घासून, विचारानें पुसून, स्वच्छ करून, सर्वलोकहितार्थ शास्त्रकारांपासून काव्यापर्यंत जणुं काहीं मोठा कट करून सर्वांनीं एकमुखानें कशी पुरस्कृत केली आहे हें पाहिलें म्हणजे सामाजिक व धार्मिक तत्वज्ञान निर्माण करून तें लोकाचारात लोकशिक्षणानें आमच्या पूर्वजांनीं कसें आणून ठेवलें आहे याचें आश्चर्य व कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं.

धर्मकल्पना : यानंतर धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यांचा निश्चित अर्थ काय, त्या सर्वांचा एकमेकांशीं संबंध कसा आहे; आणि या चारांचा समन्वय कसा केलेला आहे यासंबंधीं थोडा विस्तार करणें जरूर आहे. म्हणजे ह्या कल्पनेचें निश्चित स्वरूप लक्षात येईल. प्रथमतः धर्म हा शब्द अलीकडे ' रिलिजन ' (Religion) या इंग्रजी शब्दाचा प्रतिशब्द मानतात ही चूक आहे.

' धर्म ' हा शब्द संस्कृत असून त्याची व्याख्याहि पूर्वजांनीं नीट केलेली आहे. इंग्रजी ' रिलिजन ' हा शब्द त्यातील सर्व श्लेष दाखविण्यास अपुरा आणि कोता पडतो. पुष्कळ युरोपियन अभ्यासकांचेंहि मत असेंच आहे. धर्म हा शब्द ' धृ ' या धातूपासून निर्माण झाला आहे. वर्णधर्म, स्त्रीधर्म, आश्रमधर्म, राजधर्म इत्यादि आयुष्यातील निरनिराळ्या अवस्थांना धरून तो वापरण्यात आणताना आपण पाहतों. ' धृ ' म्हणजे ' धारणा करणें ' असा याचा अर्थ असून **"धारणा करतो तो धर्म"** असा याचा अर्थ होतो. याच्या व्याख्या वेदकालापासून कितीतरी देता येणे शक्य असलें तरी त्यात मूलतः फारसा भेद नाहीं. **' धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । '** ही अत्यंत सर्वंकष अशी व्याख्या वेदांतर्गत आहे. याचा अर्थ विश्व हें गतिमान् असून या गतिमान् विश्वाची प्रतिष्ठा करणें, स्थिरीकरण करणें, याचा अर्थ ' धर्म '. यात ' गति ' किंवा ' बदल ' यातून स्थिति आणि स्थिरत्व

प्राप्त करून देणारा तो धर्म असा अत्यंत विशाल आणि सर्वसंग्राहक असा अर्थ निष्पन्न होतो. पुढें मानवाचें आयुष्य हे प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंचा योग्य मिलाफ असून हा समन्वय नीट साधल्याशिवाय समाधान ही गोष्ट साध्य होणारी नाहीं हें स्पष्ट होत गेलें तसतशी ही सर्वसंग्राहक व्याख्या जास्त स्पष्ट होत गेली आणि

' यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः।'

ही व्याख्या पुढें आली. ऐहिक अभ्युदय हा प्रवृत्तीला धरून आणि 'निःश्रेयस' ही गोष्ट निवृत्तीला धरून सांगितली गेली; आणि प्रवृत्ति-निवृत्तींचा हा समन्वय मनुष्याच्या गतिमान् किंवा बदलणाऱ्या आयुष्यास स्थिर करून समाधानप्राप्त करून घेण्यास एकमेव उपाय आहे असें दिग्दर्शित केलें गेलें. महाभारतकारांनीं "धर्म" या शब्दावर निरनिराळ्या अनेक ठिकाणीं संवादात्मक चर्चा केलेली आहे. त्या प्रत्येक चर्चेत कांहीं उद्बोधक भाग आहेत. पण निःसंदिग्ध व पूर्वपरंपरेस अनुसरून त्यांनींहि खालीं दिल्याप्रमाणें व्याख्या दिलेली आहे.

तस्माद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः।

प्रजांचें धारण करणारा, त्यांना स्थिर स्वरूप प्राप्त करून देणारा, त्याच्या प्रवृत्ति-निवृत्तिरूप आयुष्याचा समन्वय करणारा तो धर्म असा याचा अर्थ. मग त्यांत लोकांची धारणा होते अशा निरनिराळ्या अवस्था आपोआप उद्भवतात. निरनिराळे उद्योग उद्भवतात. निरनिराळीं कर्तव्यें पुढें येतात. त्यांत व्यक्तीचें हित आहे. कुटुंबाचा विचार आहे. समाजाची स्थिति आहे. राजाचें राजकारण आहे. ब्राह्मणत्वाचें रक्षण आहे. उच्चनीचतेचे विचार आहेत. समानतेचेहि विचार आहेत. प्रजेच्या हिताचा विचार आहे. क्षत्रियाच्या महत्त्वाकांक्षेचाहि विचार आहे. स्त्री-पुरुषांचे हक्क आहेत आणि कर्तव्येंहि आहेत. तेव्हा अशा सर्व प्रसंगांना आणि अवस्थांना धरून, त्यांत ' धारणा ' उत्पन्न करून, प्रवृत्ति-निवृत्तींचा समन्वय साधून, लोकांचा ऐहिक उत्कर्ष निर्माण करून त्यांना मानसिक समाधानप्राप्त पोंचविणारा जो जो उपाय वा आचार; जें जें कर्तव्य वा कर्म, जी जी क्रिया वा बुद्धि या सर्वांस ' धर्म ' या एकाच शब्दांत स्थान प्राप्त झालें. ' धर्म ' या शब्दाचा अर्थ इतका व्यापक असून तो दुसऱ्या कोणत्याहि उचित प्रतिशब्दानें दर्शवितां येणें अशक्य आहे. आतां कल्पना कितीहि व्यापक आणि खोल असली तरी शेवटीं मानवाचें मन हें तिचें स्थान असून तिची प्रचीति किंवा अनुभव हा मानवाच्या निर्येत, आचारांत अथवा

वर्तणुकींतच यावयाचा असतो. म्हणूनच क्रिया हीच मानणारें मन दर्शविणारी एकमेव गोष्ट म्हणून मानली जाते. धर्मदीपिकेंत नेमकी हीच गोष्ट लक्षात घेऊन 'विहित क्रिया' हा धर्म व 'प्रतिषिद्ध क्रिया' हा अधर्म अशी स्पष्ट कल्पना दिली गेली. वर वर्णन केलेल्या निरनिराळ्या प्रसंगात या अवस्थात मनुष्यास एक मूळ 'धारणा' हा उद्देश लक्षात घेऊन केलेली ही 'विहित क्रिया' आणि तद्विरुद्ध केलेली 'प्रतिषिद्ध क्रिया' असे दोन मार्ग उत्पन्न होतात. विहित क्रिया धारणसयुक्त असल्यानें ती धर्म्य व इतर अधर्म्य असा निष्कर्ष निर्माण होतो. हा विहितप्रतिषिद्ध क्रियाचा निष्कर्ष शेवटीं सर्व ठिकाणीं लावावा लागतो. आणि म्हणूनच विहित क्रिया कोणत्या हें स्पष्ट करण्याकरिता निरनिराळीं शास्त्रें निर्माण झालीं. आणि पुराणापासून काव्यापर्यंत निरनिराळ्या ठिकाणीं ही विहित क्रिया उदाहरणानें पटविण्या करिता ग्रथनिष्पत्ति व वाङ्मयसमृद्धि झाली. या सर्वांत 'विहित क्रिया' स्पष्ट करणें हा एक हेतु निदर्शनास येईल.

अर्थ : धर्मानतर अर्थ पुरुषार्थ प्रथम येतो. धारणेस प्राधान्यानें ज्या गोष्टींचा विचार व आचार ठरवावा लागतो तो म्हणजे अर्थ.

'धनमर्थ इति लौकिकजना वदन्ति।' असा सामान्य अर्थ शब्दकोशकार सांगतात. 'अर्थ' या शब्दास निरनिराळे बरेच अर्थ आहेत. मीमासक 'विधिजन्य-बोध' विषयाला 'अर्थ' संज्ञा देतात परतु प्रस्तुत विषयास धरून अर्थ या शब्दाचा धन किंवा द्रव्य असाच अर्थ योग्य आहे. धन, द्रव्य, सपत्ति इत्यादि शब्दानीं नुसता पैसा असा मात्र बोध घेऊ नये तेव्हा 'अर्थ' या शब्दानें केवढा बोध निर्माण होतो हें चरकानें 'धनैषणाम्' या शब्दावर भाष्य करताना दाखवून दिलें आहे. **"कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि यानि चान्यानि अपि सता अविगर्हितानि कर्माणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तानि आरभेत कर्तुं, तथा कुर्वन् दीर्घजीवितं जीवति अनवमतः पुरुषः भवति इति।'** (चरक. सू. १०. ५) इत्यादि मनुष्याच्या जीवनार्थ ज्या राजसेवा, वाणिज्य, कृषि, पाशुपाल्य इत्यादि वृत्ति आहेत आणि ज्या सज्जनाकडून निंदित नाहींत अशा वृत्तींतून अनिंदित मार्गांनीं जो धनलाभ तो सर्व अर्थ या शब्दानें प्रतीत होतो. म्हणूनच चरकाचार्य धनैषणा म्हणतात. यावरून अर्थ-पुरुषार्थाचा विचार

करताना निरनिराळ्या वृत्तींचा विचार व तद्विषयक आचार उत्पन्न होतात. त्या आचारात अनिंद्य आचार कोणते किंवा विहित क्रियेला धरून धर्म्य आचार कोणते, अथवा समाजहिताला धरून धारणास्वरूप मार्ग कोणते याचा विचार क्रमप्राप्त होतो. कामशास्त्रकारांनी अर्थ या शब्दाचे व्यापकत्व यापेक्षा चांगले व थोडक्यात दिले आहे

' विद्याभूमिहिरण्यपशुधान्यभांडोपस्करमित्रादीनां अर्जन अर्जितस्य विवर्धन अर्थ । (का सू १.२.८) या व्याख्येंत भूमि, हिरण्य, पशु, धान्य इत्यादींचा संग्रह झाला यात विशेष नाही पण विद्या व मित्र या दोन नवीन गोष्टींचा अंतर्भावहि झाला. विद्या ही अर्थ निष्पन्न करणारी गोष्ट आहे व विद्या हें योगक्षेमाचें एक साधन होऊ शकतें विद्या आणि सन्मित्रलाभ हा पण अर्थार्जनाचा एक चांगला उपाय होऊ शकतो म्हणून मित्रलाभहि यांत अंतर्भूत केला गेला यापेक्षा अर्थ शब्दाची व्यापकता जास्त परिणामकारक मांडता येईल असें दिसत नाहीं तात्पर्य, सर्व जीवनार्थ व्यवहार व वृत्ति, कीं ज्या योगानें मनुष्यास जीवनयात्रा सुखाची व आनंदित करण्यास मदत होते त्या सर्वांचा संग्रह अर्थ या एका शब्दात करण्यात आला अर्थ या पुरुषार्थानें मानवाचीं ऐहिक यश, कीर्ति, वृत्ति, जीवन व्यवहार, योगक्षेम आणि धनलाभानें मिळविता येणारीं सुखें या सर्वांचा परामर्श घेता येतो

अर्थासंबंधी दोन महत्त्वाचे नियम

आता येथें हें नमूद केलें पाहिजे कीं, हा अर्थ-पुरुषार्थ धर्म्य किंवा विहित क्रियेनेंच प्राप्त होईल तसा करावा असा नियम घालून देण्यात आला या अर्थ निष्पत्तीसंबंधीं विहित क्रिया सांगताना दोन मुख्य गोष्टी पूर्वाचार्यांनीं स्पष्टपणें मूलभूत नियम म्हणून सांगितल्या आहेत प्रथमत वृत्ति ही गोष्ट त्यांनीं विशिष्ट गटाना धरून सांगितली शिवाय ही वृत्ति शक्य तो परपरेनें बापापासून मुलास अशी तीच असावी असेंहि प्रतिपादन केलं. वृत्ति याप्रमाणें गटाशीं संबंधित ठेवून ती वंशपरंपरागत त्या गटात चालू राहावी, अशी व्यवस्था केली हा मुद्दा जातिसंस्थेच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचा आहे. येथें त्याचा विशेष विस्तार करणें जरुरीचें नाहीं वृत्तीबाबत व्यक्तिव्यक्तींची अनिर्बंध स्पर्धा आणि मुलानें कोणती वृत्ति घ्यावी व त्यात तो कसा प्रगत पावेल

ही नापाची काळजी या गोष्टी मुख्यत पाश्चिमात्य आहेत हें मागें एकदा दिग्दर्शित केलेंच आहे.

दुसरा महत्त्वाचा अर्थ-पुरुषार्थासंबधीं नियम असा कीं, हा पुरुषार्थ संपादन करताना प्रामाणिकपणास वगळें द्यावयाची नाहीं यासंबधीं जशी गटप्रधान वृत्ति ठेवावयाची ही एक विहितक्रिया तशीच अर्थशौच ही दुसरी अत्यंत महत्त्वाची विहितक्रिया ठरविलेली दिसते

सर्वेषामेव शौचानां अर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्नमृद्वारिशुचिः शुचिः । मनु ५ १०६

सर्व प्रकारच्या पवित्रतेंत अर्थाचें पावित्र्य हें, अत्यंत महत्त्वाचें -पावित्र्य मानलें गेलें होतें.-जो यात पवित्र तो खरा पवित्र साधनाना साबण, पावडर, पोशाखा दिकानीं--मिळविलेलें पावित्र्य महत्त्वाचें नाहीं असा या श्लोकाचा अभिप्राय हीं दोन तत्त्वें आपल्यात आलीं तर स्पर्धेचे घातुक परिणाम नाहींसे होऊन शिवाय 'काळा बाजार', 'नीच व्यापारी वृत्ति', 'सिसेकापूपणा', 'लाचलुचपत' इत्यादि धनलोभाचे प्रकार व समाजहितघातक सर्व कृत्याना आळा बसून सार्वजनिक संतोषात भर पडणें शक्य नाहीं काय? सद्गुणाचे जर व्यक्तिगत व सामाजिक असे दोन भाग केले तर 'प्रामाणिकपणा' वा 'अर्थशौच' हा मोठा सामाजिक गुण राष्ट्रात असणें अगत्याचें ठरतें 'दारुबाजी' इत्यादि व्यक्तिगत दोषावर राष्ट्राचे पैसे व शक्ति खर्च करण्यापूर्वी राष्ट्रात जर 'अर्थशौच' नसेल तर कोणत्याहि राष्ट्रीय योजना यशस्वी होण कठिण जातें पाश्चात्य देशातहि याच राष्ट्रीय सद्गुणावर जास्त भर दिला जातो. हें सर्व माहीत असूनहि आमच्या राजकीय पुढाऱ्यांचें विपरीत धोरण पाहिलें म्हणजे "विनाशकाले विपरीत बुद्धि" या म्हणीची आठवण होते.

अर्थ पुरुषार्थाच्या वरील विवेचनात अर्थ म्हणजे काय, त्याचा धारणारूप धर्माशीं अर्थात् समाजहिताशीं संबध काय आणि त्यासंबधीं विहित क्रिया मुख्यत काय सागितल्या गेल्या, त्या बुद्धिगम्य आहेत कीं कविकल्पना आहेत, त्याचे फायदे इष्ट आहेत कीं नाहींत, इत्यादि मूलभूत प्रश्नाची थोडी छाननी या विस्तृत विषयाला धरून योग्य तेवढी केली. आता काम या त्रिवर्गातील तिसऱ्या पुरुषार्थाचें विवेचन करूं.

काम · अर्थ व काम हे दोन्ही पुरुषार्थ ऐहिक जीवन आणि समाधान या दृष्टीनी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. याच्या योग्य सेवनानें जीवनातील आनंद वाढीस लागतो तर याच्या अतिमात्र सेवनानें मनुष्य अधोगतीस लागतो. याच्या योग्य व अतिमात्र यातील मर्यादा काय हें पुढें प्रसंगानें पाहू. 'काम' हा शब्दहि परत इंग्रजींत जसाच्या तसा भाषांतरित करता येणार नाहीं. 'सेक्स' या इंग्रजी शब्दानें त्यातील काहीं भागाचा निर्देश होतो येवढेंच. सेक्स हा शब्द लिंगवाचक असून काम हा शब्द मनाची भावना व ठेवणहि सूचित करतो. काम हा शब्द सामान्यतः इच्छा, वासना व कामना या अर्थी वापरण्यात येतो. इंग्रजींत सामान्यतः Desire, wish, passion या शब्दांनी काम शब्दाचा अर्थ दर्शविला जातो. उदाहरणार्थ, **"मनसा हि कामान् कामयते।"** वगैरे सर्व ठिकाणीं काम म्हणजे वासना, कामना (desire) या अर्थी काम शब्दाची योजना आहे. खालील उताऱ्यात तर काम हाच मनुष्याच्या वासनाचें अधिष्ठान नुसून तोच सर्व कर्मे करून घेतो असा उल्लेख आहे.

काम हा शब्द ऋग्वेदकालीन आहे. नासदीयसूक्त हें ऋग्वेदातील अति-प्राचीन काळीं रचलेलें सूक्त असून त्यात हा शब्द येतो. याचा वर्णनकर्ता परमेष्ठी प्रजापति हा ऋषि समजतात. हा द्रष्टा केव्हा होऊन गेला, कोठें होऊन गेला याबद्दल काहींहि सांगता येण्यासारखें नाहीं. या नासदीयसूक्तावर श्री. अहिताग्नि राजवाडे यांनीं 'नासदीयसूक्त भाष्य' नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्याच्या मताप्रमाणें या सूक्ताला 'नासदीयसूक्त' असे न म्हणता 'कामसूक्त' असें म्हणणें योग्य होईल. नासदीयसूक्त हें नाव फक्त सूक्ताच्या आरंभीच्या **'नासदासीन्नोसदासीत्'** या शब्दावरून प्रचलित झालेलें आहे. पण सूक्तातील मुख्य विषयाकडे पाहता तें कामसूक्त आहे यात संशय नाहीं. या सूक्तात—

"कामस्तदग्रे समवर्तताधिमनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन् हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा।"

(राजवाडे ना. सू. भा.)

"जे मनाचें रेत प्रथमपासूनच त्या ठिकाणीं होतें त्या रेतीचें ठायीं जगताच्या आरंभीं प्रथम काम प्रस्फुट झाला." याप्रमाणे या ऋचेचा अर्थ ते कामशास्त्राला धरून लावतात. बाकी द्वैताद्वैती अर्थ कामशास्त्राप्रमाणें लावला पाहिजे असा श्री. राजवाडे यांचा निष्कर्ष. कामसूत्रात तरी काम या शब्दाचा अर्थ काय निश्चित लावतात हें पुढील प्रकरणात येईलच.

प्रकरण ? रें

वात्स्यायनीय कामसूत्र

पूर्वाचार्य–वात्स्यायनाचा काल-वात्स्यायनाची कांहीं माहिती – या शास्त्राचें प्रयोजन–वात्स्यायनाचा ग्रंथ शास्त्रीय–ग्रंथाचें सिंहावलोकन–त्रिवर्गसाधन ह्याच उद्देश–कामपुरुषार्थ व विषयवासना–काम शब्दाची व्याख्या–विवाहविधि व काव्यांतील कामासंबंधीं कांहीं संदर्भ.

पूर्वाचार्य. वात्स्यायनीय कामसूत्र हा ग्रंथ जरी कामशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथ समजला जात असला, तरी त्यापूर्वी या विषयावर पुष्कळ ग्रंथसंपत्ति अस्तित्वात होती प्रत्यक्ष वात्स्यायनानींच महादेवानुचर नंदी हा कामशास्त्राचा प्रणेता होय, असें म्हटलें आहे. नंदीचें कामशास्त्र सहस्र अध्यायाचें विस्तृत होतें धर्मशास्त्राचा प्रणेता मनु, अर्थशास्त्राचा प्रणेता बृहस्पति, त्याप्रमाणें कामशास्त्राचा प्रणेता नंदी. या विस्तृत ग्रंथाचा संक्षेप उद्दालकाचा पुत्र औद्दालकि श्वेतकेतु यानें केलेला दिसतो.

या श्वेतकेतूच्या ग्रंथाचा बाभ्रव्य पांचाल नामक ग्रंथकारानें पुन संक्षेप करून सात अधिकरणांत समग्र कामशास्त्र आणलें याशिवाय दत्तकाचार्यांचें 'वैशिक', चारायणाचार्यांचें 'साधारण अधिकरण', सुवर्णनाभाचें 'सांप्रयोगिक', घोटकमुखाचें 'कन्यासंप्रयुक्त', गोनर्दीयाचें 'भार्याधिकारिक', गोणिकापुत्राचें 'पारदारिक', कुचुमाराचें 'औपनिषदिक' याप्रमाणें निरनिराळ्या आचार्यांचे कामशास्त्राच्या विविध अंगोपांगावर निरुव ग्रंथ होते, परंतु बाभ्रव्याचा ग्रंथविस्तार मोठा व दु साध्य असल्यानें, आणि दत्तकाचार्यादींची ग्रंथरचना फक्त कामशास्त्रांतील कांहीं उपांग

सबधींच असल्यानें, या सर्व उपांगाचा सारांश, सूत्ररूपानें एकत्र करून समग्र कामशास्त्र लिहिणें जरूर होतें व हेंच वात्स्यायनानें केलें. हा समग्र ग्रंथाचा सूत्रमय सक्षेप इतका चांगला झाला कीं या ग्रंथानतर इतर सर्व ग्रंथ आपोआप मागें पडून 'वात्स्यायनीय कामसूत्र' एवढाच ग्रंथ कालाच्या ओघात अध्ययनात टिकला व त्याची कीर्ति जगभर झाली.

वात्स्यायनाचा काल : उपरिनिर्दिष्ट पूर्वाचार्यांपैकीं कोणाची काहीं जास्त माहिती प्रत्यक्ष कामसूत्रात नाहीं. इतर वाङ्मयीन व ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध होऊन जर या वात्स्यायनपूर्व कालखडावर जास्त प्रकाश टाकता आला तर प्रस्तुत शास्त्राचा इतिहास व उत्क्रांति यांसबधीं जास्त बोध होईल हें खरें. त्या दृष्टीनें जे काहीं थोडे पुरावे उपलब्ध असलेले दिसतात त्याचें थोडक्यात दिग्दर्शन करणें जरूर आहे.

श्वेतकेतूचा प्रत्यक्ष कामसूत्रात दोन तीन वेळा नामनिर्देश झालेला दिसतो. प्रथमतः यानें ५०० अध्यायांत कामशास्त्राचा सक्षेप केला असा निर्देश असून त्यात 'औद्दालकि श्वेतकेतु' असें त्याचें नाव दिलेलें आहे. त्यावरून हा उद्दालकाचा पुत्र होता असें स्पष्टच होतें.

यशोधरानें टीकेंत (का. सू. १.१.९) एक श्लोक '**तथा च उक्तम्।**' म्हणून उद्धृत केलेला आहे. हा श्लोक कोठून घेतला असेल तो असो, पण टीकाकाराच्या कालीं हा श्लोक चांगला माहीत असावा. या श्लोकावरून ब्राह्मण जातींत मद्यपाननिवृत्ति व परस्त्रीगमननिवृत्ति या दोन्ही सुधारणा, या देशात या औद्दालकि ऋषीपासून अस्तित्वात आल्या असा त्याचा अर्थ आहे. यावरून औद्दालकि श्वेतकेतु हा भारतातील पहिला खरा समाजसुधारक धरला जाणें शक्य आहे. लैंगिक नीति-आचारात परदारागमन हें भारतियानी फार मोठें पाप म्हणून मानलें असून व्यभिचारास शिक्षाहि मोठी दिलेली आहे. वात्स्यायनीय कामसूत्रात पंचमाधिकरण 'पारदारिकम्' या नावाचें असून त्या सर्व प्रकरणाचा हेतु सूत्रकारानी शेवटीं अत्यत स्पष्ट शब्दात सांगितला आहे.

'**धर्मार्थयोश्च वैलोम्यान्नाचरेत् पारदारिकम्।**' का. सू. ५.६.४७.

(धर्म व अर्थ हे दोन्ही पुरुषार्थ यामुळे लुप्त होण्याची शक्यता असल्यानें परदारागमन करू नये.) परंतु 'पारदारिक' हें सर्व प्रकरण प्रत्यक्ष विस्तृत तऱ्हेनें सांगण्याचें प्रयोजन एवढेंच कीं जगात प्रत्यक्ष काय घडतें व ते का घडतें याचा विचार जर प्रत्येकास नीट समजला तर स्वत:ची स्त्री तरी त्यास या आपत्तींतून वाचविता यावी.

' तदेतद्दारगुप्त्यर्थं आरब्धं श्रेयसे नृणाम्। ' का. सू. ५.६.४८. प्रत्येकाला समाजातील या प्रकारच्या प्रसंगोपासून स्वभार्यासंरक्षण करता यावें, कीं ज्यायोगानें समाजहित साध्य होऊ शकेल. म्हणूनच या प्रकरणात याचें विस्तृत वर्णन आहे. त्याचें आचरण करावें म्हणून नव्हे असें स्पष्टपणें शास्त्रकारांनी सांगितलें आहे.

श्वेतकेतूचा या प्रकरणातहि एकदा उल्लेख आलेला आहे. परंतु जुन्या वाङ्मयात श्वेतकेतूचा उल्लेख प्रथम छांदोग्य व बृहदारण्यक या दोन उपनिषदात दिसतो. 'छांदोग्य' उपनिषदात सहाव्या अध्यायात श्वेतकेतूचा थोडा इतिहास आहे. अरुण ऋषींचा पुत्र उद्दालक आरुणि व पौत्र औद्दालकि आरुणेय. 'आरुणि उद्दालक' (छांदोग्य अ. ५.११.२.) असा स्पष्ट निर्देश छांदोग्यातच येतो. या औद्दालकि आरुणेयासच श्वेतकेतु असे म्हटलेलें दिसतें.

श्वेतकेतूला त्याच्या वडिलांनी "ब्रह्मचर्याचें सेवन कर व विद्यावान् हो. आमच्या कुलात कोणी ब्रह्मबंधु होत नाहींत." असा उपदेश केला तेव्हा श्वेतकेतु बारा वर्षांचा असताना गुरुगृहीं जाऊन चोवीस वर्षांचा होईपर्यंत त्यानें विद्याग्रहण केलें. बारा वर्षे शिकून विद्वान् झाल्याकारणानें त्यास मोठा ताठा उत्पन्न झाला. आपणास तो फारच मोठा समजू लागला. त्याचा स्वभाव अनम्र झाला. तेव्हा त्याच्या पित्यानें त्याला पुस्तकी ज्ञानापलीकडील स्वत:चें अनुभवजन्य ज्ञान देण्यास सुरुवात करून त्यास आत्मज्ञानाचा उपदेश दिला. एकदा कांहीं ब्राह्मण श्वेतकेतूकडे आत्मज्ञानाचा उपदेश घेण्याकरिता आले, परंतु त्यांना सर्व सांगण्याची त्याची इच्छा नसल्यानें श्वेतकेतूनें त्यास केकय अश्वपतीकडे नेलें. तेव्हा अश्वपतीनें त्यास प्रथम असें सांगितलें कीं "माझ्या देशात चोर नाहीं, अदाता नाहीं, मद्यपी नाहीं आणि परस्त्रीगमन करणाराहि नाहीं." (छांदोग्य. ५.११.४७.)

यावरून मद्यपाननिवृत्ति व परभार्यागमननिवृत्ति या गोष्टींवर श्वेतकेतूच्या कालात भर दिला गेला होता असें दिसतें. बृहदारण्यकोपनिषदात (६.२) हा

पांचालाच्या परिषदेंत श्वेतकेतु प्रविष्ट झाल्याचें वर्णन आहे. तेथें प्रवाहण जैवलि नांवाच्या पांचाल राजाकडे तो गेला असतांना, राजानें त्यास कांहीं प्रश्न विचारले. त्यांचीं उत्तरें श्वेतकेतूस देतां आलीं नाहींत. तेव्हां श्वेतकेतु पराभूत होऊन तेथून निघून गेला व एका य कश्चित् राजन्यानें एवढ्या विद्वान् ब्राह्मणाचा पराभव करावा हा त्यास फार मोठा अपमान वाटला. श्वेतकेतूच्या पित्यासहि त्या प्रश्नांचीं उत्तरें माहीत नव्हतीं म्हणून श्वेतकेतूचा पिता प्रत्यक्ष शिष्यभावानें प्रवाहण जैवलीकडे येऊन तें ज्ञान प्राप्त करून घेता झाला. या वेळीं जैवलि त्यास म्हणतो, "पूर्वी कोणत्याहि ब्राह्मणास ही विद्या अवगत नव्हती हे तू जाणतोसच." यावरून ब्राह्मण-क्षत्रियांतहि विद्येची केवढी अहमहमिका होती हें दिसून येतें.

येथें श्वेतकेतूच्या पित्यास गौतम ही संज्ञा आहे म्हणजे उद्दालक आरुणीस गौतम हें नांवहि असलेलें दिसतें. आतां हा गौतम न्यायसूत्राचा कर्ता आहे की काय न कळे! असो, याच अध्यायांत चवथ्या ब्राह्मणांत वीर, पंडित, विद्वान् आणि उत्तम गुणी पुत्र व्हावा अशी इच्छा असल्यास काय करावें याचा उपदेश आहे. हें सुप्रजाजननशास्त्राचें बीज मानतां येईल. येथें परत उद्दालक आरुणीचा नामनिर्देश येतो. येथेंच ज्याच्या पत्नीस जाराचा उपद्रव असेल त्यासंबंधीं कर्म येतें. याप्रमाणें श्वेतकेतूचा उपनिषदांत उल्लेख येतो. परंतु महाभारतांत (म. भा. आदि १२२) यापेक्षा जास्त स्पष्ट उल्लेख असा दिसतो कीं, या श्वेतकेतूनेंच प्रथम लैंगिक संबंधांत कांहीं नीतिबंधनें उत्पन्न केलीं आणि विवाहसंस्था जास्त दृढ पायावर उभी केली. यापूर्वी लैंगिक संबंधांत फारशीं नीतिबंधनें नव्हतीं, असा कांहींचा तर्क आहे. परंतु यास फार बळकट पुरावा दिसत नाहीं.

एकंदरींत प्रवाहण जैवलीपासून उद्दालक जें कांहीं शिकला तें पुढें श्वेतकेतूनें वाढविलेलें दिसतें. एवढें समजण्यास हरकत दिसत नाहीं कीं उद्दालक व औद्दालकि श्वेतकेतु हे ऐतिहासिक पुरुष असून त्यांनी सुप्रजा, लैंगिक संबंधांतील नीतिमत्ता, विशेषतः परदारागमननिषेध आणि विवाहसंस्था दृढतर करण्याच्या खटपटींत बरीच मेहनत घेतलेली असून श्वेतकेतूनें हा विषय वाढवून त्याचें कांहीं शास्त्र लिहिलेलें होतें.

यानंतर महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं ह्या गोष्टी पांचाल देशांत घडल्या. पांचाल देश कामशास्त्राच्या प्रगतीला बऱ्याच अंशानें कारणीभूत झालेला दिसतो. 'कुरु पांचाल' असा शब्दप्रयोग पुष्कळ ठिकाणीं येतो. तेव्हां या देशांचें साहचर्य दिसतें.

द्रौपदी ही पांचालीच होती. शिखंडी हा पांचालातीलच होता. बहुपतिकत्वाची पद्धति पांचालात होती.

वात्स्यायनानें श्वेतकेतूनंतर ज्या बाभ्रव्याचें नाव पूर्वाचार्यांत दिलें आहे, तो बाभ्रव्य पांचालच होता. त्यानेंच श्वेतकेतूच्या मोठ्या विस्तृत ग्रंथाचा संक्षेप केला आणि वात्स्यायनानें आपला ग्रंथ तयार करताना या बाभ्रव्य पांचालाच्या ग्रंथाचा पुष्कळच उपयोग केला. श्वेतकेतूचा ग्रंथ वात्स्यायनाच्या कालातहि अस्तित्वात नव्हता असें दिसतें. पण बाभ्रव्य पांचालाचा ग्रंथ उपलब्ध होता असा तर्क करण्यास जागा आहे. पांचाल देशात कामशास्त्राला 'चतुःषष्टि' (का. सू. २.२.२-३) असेंहि नामाभिधान होतें. स्त्री-पुरुषसहवासप्रकार चौसष्ट सांगण्यात येतात. ऋग्वेदातील ऋचा प्रत्येकीं ८ अध्यायाप्रमाणें ८ अष्टकात विभागल्या गेल्या असल्यानें, ६४ ह्या ऋग्वेदीय आकड्याशीं साम्य दाखविण्याकरिता, कामशास्त्रासहि 'चतुःषष्टि' असें नामाभिधान प्राप्त झालें. तात्पर्य, पांचाल देश वेदविद्या व कामशास्त्र यांच्या प्रगतीस बराच कारणीभूत झालेला दिसतो. परंतु, प्रत्यक्ष वात्स्यायनाच्या कालखंडात पांचाल देश व समाज फार महत्त्वाचा असावा असें दिसत नाहीं. कारण तेथील लैंगिक व्यवहाराचें, तो इतर प्रांतातील वर्णनें देतो त्याप्रमाणें वर्णन देत नाहीं. (Chakaldar p 41)

श्वेतकेतु व बाभ्रव्य यानंतरच्या आचार्यांसंबंधीं काहीं त्रोटक माहिती लागते. पाटलीपुत्र अथवा पाटणा शहरातील वेश्यांच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराचें अवलोकन करून यावर प्रमाणभूत ग्रंथ लिहिणारे दत्तकाचार्य इसवी सनापूर्वीचे असावे व हा ग्रंथ आठव्या शतकातहि उपयोगात असावा असा तर्क चालतो. (Chakaldar P. 16) गोनर्दीयाचा निर्देश कुमारसंभव व रघुवंश या दोन्हीं काव्यांवरील मल्लिनाथाच्या टीकेंत येऊन गेलेला आढळतो. घोटकमुख व चारायण यांच्या नांवाचा उल्लेख कौटिलीय अर्थशास्त्रात येतो. वात्स्यायनातील व्यक्ति त्याच असल्यास या व्यक्ति इसवी सनापूर्वी चौथ्या शतकाच्या पूर्वीच्या ठरतात.

वात्स्यायनाची कांहीं माहिती

आता प्रस्तुत शास्त्रकर्ता वात्स्यायन यासंबंधीं काय माहिती आहे ती पाहू. प्रथमतः वात्स्यायन हें गोत्रनाम असावें असें दिसतें. वात्स्यायनाचें खरें नाव 'मल्लनाग' असें होतें असें गुरुभूच्या निर्देशावरून दिसून येतें.

यशोधराच्या टीकेंतहि ' **आचार्यमल्लनागः शास्त्रमिदं प्रणीतवान्।** ' असाच उल्लेख येतो. यावरूनहि वात्स्यायनाचें नाव मल्लनाग होतें हें सिद्ध होतें. यानंतर संस्कृत वाङ्मयांत मुख्यतः वात्स्यायन गोत्रनाव असलेल्या दोन व्यक्ति दिसतात. न्यायसूत्रावरील विख्यात भाष्यकार हा एक 'वात्स्यायन' आणि प्रस्तुत शास्त्राचा लेखक हा दुसरा वात्स्यायन; या दोन व्यक्ति नसून हे दोनहि ग्रंथ एकाच व्यक्तीचे असावेत असा तर्क करण्यास फारशी जागा नाहीं. शिवाय कादंबरीचा लेखक प्रसिद्ध बाणभट्ट ही तिसरी व्यक्ति वात्स्यायनगोत्रांतीलच होती असें दिसतें. न्याय-सूत्राचा भाष्यकार वात्स्यायन याचा कालनिर्णय करताना निरनिराळ्या अभ्यासकांनीं त्याला इ. सनापूर्वी २०० वर्षापासून इ. स. ७०० पर्यंत रेंचीत नेलें आहे. (गौ. न्या. सू. प्रस्तावना p VIII)

डॉ. विद्याभूषण यानीं यासंबंधी सखोल विवेचन करून असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं न्यायसूत्र इ. सनापूर्वी ६०० वर्षें अस्तित्वांत असावें व वात्स्यायनाचें सूत्रभाष्य इ. स. ४०० मधील असावें. हें खरें असल्यास कामसूत्रकार व न्यायभाष्यकार वात्स्यायन जवळजवळ समकालीन होतात. परतु या दोन ग्रंथातील भाषाभिन्नत्वादि या दोन व्यक्ति एक असाव्यात असें म्हणण्यास बाध उत्पन्न करतें. तात्पर्य, या दोन व्यक्ति एक नव्हेत हेंच जास्त खरें. वात्स्याय-नाच्या कालनिर्णयास त्याच्या ग्रंथातील व इतर संस्कृत वाङ्मयात बराच पुरावा आढळतो. कालिदास हा प्रख्यात कवि कामशास्त्राचा चागला जाणता होता, किंबहुना कालिदासाबाबत बोलणें झाल्यास हा कवि तत्कालीन सर्व विद्या, कला आणि लोकाचार जाणत असावा हें सहज दिसतें. कालिदासाच्या शाकुतल या विख्यात नाटकातील एक श्लोक ' **शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने।** " इत्यादि पाहिल्यास कामसूत्रातील काहीं सूत्रें जणुं एकत्र करून श्लोकबद्ध केल्यासारखीं दिसतात. '**परिजनं दाक्षिण्यम्।**' (का. सू. ४.१.३८,३९) 'नोकराचाकरांशीं दाक्षिण्यानें वाग' हेंच सूत्र श्लोकात बसवतांना कालिदासानें फक्त ' **भव दक्षिणा परिजने** ' अशी शब्दाची उलटापालट केलेली दिसते. '**भोगेष्व-नुत्सेकः** हें सूत्र ' **भाग्येष्वनुत्सेकिनी** ' असें श्लोकात घालून दिलेलें दिसतें. याचा अर्थ कालिदासापाशीं शब्द-संपत्ति थोडी होती असा नव्हे. शिवाय कालिदासानें आपल्या सर्व काव्यात कामशास्त्रीय सिद्धान्ताचा भरपूर उपयोग केलेला दिसून येतो. कालिदासाचा काल साधारणतः चद्रगुप्त विक्रमादित्याचा किंवा पाचव्या

शतकाच्या सुरवातीचा काल समजतात. सुबन्धूच्या 'वासवदत्ता' मध्येंहि वात्स्यायनाचा निर्देश आहे. तेव्हां वात्स्यायन यांच्या पूर्वीचा आहे हें उघडच होतें.

वात्स्यायनानें स्वतःच्या ग्रंथात पुष्कळ वेळा त्याच्या पूर्वीच्या ग्रंथकाराचा उल्लेख केलेला आढळतो. कामसूत्र आणि आपस्तंभ कल्पसूत्र यात काहीं ठिकाणीं फार मोठी एकवाक्यता दिसते. (Chakaldar p. 18) कौटिलीय अर्थशास्त्रातील काहीं उतारे कामशास्त्रांत दिसतात. कौटिलीय अर्थशास्त्राचा काल साधारण इ. सनापूर्वी ३०० असावा, असें समजण्यात येतें. पतंजलीच्या महाभाष्याचाहि कामसूत्रात उल्लेख दिसतो. श्री. चक्लदार यांनीं हा सर्व पुरावा एकत्र करून शिवाय त्यात ऐतिहासिक पुराव्याची भर घातली आहे. कामसूत्रातच 'ईश्वरकामितं' (सत्ताधाऱ्याची भोगतृष्णा) या सदराखालीं नाना प्रांताच्या राजाच्या लैंगिक संबंधाचा अहवाल येतो. त्यात आंध्राचा उल्लेख विशेष आहे. शिवाय अवंती, अपरांतक, सौराष्ट्र इत्यादि आहेतच. या सर्व पुराव्यावरून असा तर्क करणें शक्य दिसतें कीं, वात्स्यायनाचा काल साधारण इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकात असावा. इतर निरनिराळ्या लेखकांनीं हा काल जरी इसवी सनापूर्वी २०० वर्षांपासून इ. स. ५०० पर्यंत असे वेगवेगळे तर्क केले असले तरी सर्व सयुक्तिक कारणें श्री. चक्लदार यांचाच तर्क जास्त बरोबर असल्याचें सुचवितात.

येथें ऐतिहासिक पुराव्यात आयुर्वेदीय ग्रंथाच्या पुराव्याची थोडी भर घातल्यास बरें होईल. आयुर्वेदाचें संस्कृत वाङ्मयात मोठें विपुल अंग आहे. चरकादि ग्रंथांचें भारतीय सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीनें एकदा परीक्षण होणें अत्यंत अगत्याचें आहे. 'वाजीकरण' हें अष्टांग आयुर्वेदातील एक प्रधान अंग आहे. कामसूत्रकाराच्या 'औपनिषदिक' नावाच्या सप्तमाधिकरणात वाजीकरणावर 'वृष्ययोगा' या सदराखालीं औषधें इत्यादींचें वर्णन दिलें आहे. 'उपनिषद्' म्हणजे 'रहस्य' आणि या अधिकरणात गुप्त विद्यांचें एकत्रीकरण असल्यानें त्यास 'औपनिषदिकम्' असें नाव प्राप्त झालें आहे. 'वृष्ययोग' हा प्रयोगहि आयुर्वेदांतीलच असून आयुर्वेदादि विद्यातंत्रांतून हे योग घेतलेले आहेत असा उल्लेखहि आहे. (का. सू. ७.१.४८). वाग्भटात खालील श्लोक येतो,

आचरेच्च सकलां रतिचर्यां । कामदात्स्यविहितामनवद्याम् ॥
देशकालबलशक्त्यनुरोधात् । वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥

(वाग्भट ४०.४१)

" कामशास्त्राला धरुन सर्व रतिचर्येचें सेवन देश, काल व बल याचा विचार करुन करावें. मात्र वैद्यशास्त्राशीं त्याचा अविरोध असावा. " हा उल्लेख वात्स्यायनीय कामसूत्रास धरुन असावा असें दिसतें. शिवाय पुरुषाच्या वाजीकरणास कोणत्या प्रकारची स्त्री योग्य याचा विचार करताना **' कांतानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या '** (वाग्भट. उ. ४०.३९) असा उल्लेख येतो कामसूत्रातील ' वैशिक ' नावाच्या सहाव्या अधिकरणात ' कांतानुवृत्तम् ' या नावाचा समग्र दुसरा अध्याय येतो. ' वैशिक ' हें प्रकरण वेश्यासंबंधीं विचार करण्याकरिता कामसूत्रात आलें. त्यात काहीं स्त्रिया एकदा एकाबरोबर राहिल्या म्हणजे त्याच्याशीं पतिव्रताधर्मानें, निष्ठेनें, विवाहित स्त्रीसारख्या राहात असत त्याना उद्देशून ' कांतानुवृत्त ' हे प्रकरण आहे. यात ' कांता ' या स्त्रीस जो आचार आहे त्यावरुन अशी स्त्री कोणत्याहि पुरुषास खुश केल्याशिवाय राहणारच नाहीं हें खरें. या अध्यायास धरुनच वाग्भटानें ' कांतानुवृत्तिव्रत ' जिनें घेतलेलें आहे अशी स्त्री असा उल्लेख केलेला दिसतो. डॉ. गर्दे याच्या मतानें वाग्भट हा ' ४ थ्या शतकाहून फारसा अलीकडचा नसावा.' (गर्दे, वाग्भट-प्रस्तावना पृ. ३१). ज्या अर्थी कामशास्त्राचा योग्य उल्लेख यात आहे त्या अर्थी वाग्भटाच्या काळात कामसूत्र हा सर्वमान्य ग्रंथ असला पाहिजे तेव्हा वात्स्यायन इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकातील असावा या म्हणण्यास पुरावा होतो. शिवाय आयुर्वेदाचा जो मूळ ग्रंथ ' चरक ' त्यात ' वाजीकरण ' या भागात कामशास्त्राचा असा उल्लेख नाहीं. चरकाच्या चिकित्सास्थानात समग्र दुसऱ्या अध्यायाचे चारहि ' पाद ' वाजीकरणास दिलेले असून त्यातील पहिल्याच पादात

' या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता । ' च. चि. २.१.८

(जी स्त्री पुरुषास वश झाली व शिक्षित आहे ती स्त्री पुरुषास बलसंवर्धनास चांगली) यावरुन चरककालीं स्त्रीशिक्षण होतें हें खरें. पण चक्रपाणिदत्त या चरकाच्या टीकाकारान शिक्षिता याचा निराळा अर्थ दिला आहे

" शिक्षितेति कामशास्त्रोक्तगीतवादित्रलास्यादिचतुःषष्टिकलाशिक्षिता । " (च. टी. पृ. ८४०) (शिकलेली म्हणजे कामशास्त्रातील गीत, वाद्य व इतर ' चतुःषष्टि ' कला येणारी) चक्रपाणिदत्ताच्या वरील टीकेवरुन त्याच्या काळाहि ' कामशास्त्र ' उत्तम तऱ्हेनें अस्तित्वात होतें असे दिसतें. परंतु चरकाच्या कालींहि कामशास्त्राचें शिक्षण अस्तित्वात होतें हें सिद्ध होतें. कनिष्क

राजाचा चरक हा दरबारी वैद्य होता, असें म्हणतात. म्हणजे त्याचा काल इ. सनाच्या सुरवातीस जातो. चक्रपाणिदत्ताचा काल इ. स. ११ वें शतक समजला जातो. हा बंगाली विद्वान् होता. यावरूनहि चरकाच्या कालातहि काहीं 'कामशास्त्र' अस्तित्वात होतें, पण तें वात्स्यायनाचेंच कीं काय हें सांगणें कठिण आहे. कदाचित् वात्स्यायन-पूर्व आचार्यांपैकीं कोणाचे ग्रंथ असावेत असा तर्क जास्त बरोबर ठरेल.

वात्स्यायन स्वतः ब्रह्मचारी वृत्तीचा आणि योगी असावा असें त्याच्या शेव टच्या श्लोकावरून म्हणता येतें. त्याच्या नावापलीकडे त्याच्या गावाची वा इतर माहिती उपलब्ध होत नाहीं. एक गोष्ट खरी कीं त्याचा संबंध पुष्कळसा पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानशीं असावा. अवंति, माळवा, अपरांत, सौराष्ट्र, महाराष्ट्र आणि आंध्र या सर्व देशाचे व्यवहार तो चांगले जाणत असावा. 'नागरकवृत्त' या प्रकरणांत शहरांतील श्रीमंत वर्गाचें वर्णन येतें. पण 'नागर' म्हणजे कोणतेंहि नगर का विशिष्ट 'नागर' नावाचें शहर, यासंबंधीं वाद आहे. जयपूर संस्थानांत 'नागर' या जुन्या शहराचे अवशेष आजहि पसरलेले आहेत. तर यशोधराच्या मतें नागर हा शब्द पाटलिपुत्रास धरून आहे. तात्पर्य, वात्स्यायनाचें स्थळ कोठेंतरी पश्चिम वा दक्षिण हिंदुस्थानांत असावें असा तर्क आहे.

येथें एक गोष्ट नमूद केली पाहिजे कीं वात्स्यायनाचा कालखंड हा हिंदुस्थानांतील विद्या व कलांच्या भरभराटीचा काल होता. कामशास्त्रावरून हा काल फक्त रंगेलपणाचा होता व लोक दुसरें कांहींच करीत नव्हते असा समज कोणीं करून घेऊं नये. उत्तम व संपूर्ण मानसिक वृत्तींचें आयुष्य कसें घालवावें यासंबंधीं सर्व विद्यांचा विकास व उपयोग होत होता. तत्कालीन समाजरचना वर्णाश्रमावरच अधिष्ठित होती. हिंदुधर्मशास्त्राचा पगडा सर्वत्र सारखा दिसून येत होता. काव्य, शास्त्र, कला इत्यादींची जोपासना चालली होती. तत्वज्ञानाचा विचारहि चालू होता. व्यापार, धंदे जोरदार स्थितींत होते. अशा स्थितींत मनुष्याच्या सर्व मूलभूत गरजा व त्यांची तृप्ति कशी घडवता येईल याकरिता जे जे विचार झाले त्यांत 'कामशास्त्र' हा एक महत्त्वाचा भाग येतो.

या शास्त्राचें प्रयोजन :

यानंतर या शास्त्राचें प्रयोजन काय असा प्रश्न उत्पन्न होतो. वात्स्यायनानेंच त्याचें समर्पक उत्तरहि दिलेलें आहे. धर्म व अर्थ या दोन्ही गोष्टींचें ज्ञानपूर्वक आचरण केल्या असतानाच इष्टफलप्राप्ति होण्याची शक्यता असल्यानें

धर्मार्थावर शास्त्रें झालीं हें यथायोग्यच झालें पण त्या गोष्टी केवळ ईश्वरदत्त अतः-प्रेरणेमुळें पशुपक्ष्यापासून सर्व प्राणीमात्रात सहजगत्या घडतांना आढळून येतात, त्याचें शास्त्र कसलें? या प्रश्नाचें उत्तरहि फार समर्पक दिलें गेलें आहे. 'संप्रयोगपराधीनत्वात्।' (का. सू. १.२.१८). हल्लींच्या काळात या सूत्राचा अर्थ जास्त व्यापक घेतला पाहिजे. मनुष्य व इतर प्राणी यात आहार, निद्रा, भय, मैथुन इत्यादिंचें सामान्यत्व असलें तरी मनुष्यातील मनतुर्द्दींचें विशेषत्व अनेक नवे प्रश्न निर्माण करू शकतें. या मनतुर्द्दींचें वळण या जोपासना अयोग्य तऱ्हेनें होईल तर कामवासनेची तृप्ति व त्या वासनेपासून उत्पन्न होणारी सुप्रजेसंबंधीं सामाजिक जबाबदारी पार पाडणें असेल तर स्त्रीपुरुषाचें योग्य साहचर्यच झालें पाहिजे कारण, 'संप्रयोग' उत्तम प्रयोगाच्या सिद्धीकरिता स्त्रीपुरुषाचें परस्परावलंबित्व अभिप्रेत आहे. कामपूर्तीकरिता पुरुष स्त्रीवर व स्त्री पुरुषावर संपूर्णतया अवलंबून आहे हे परस्परावलंबित्व ध्यानात न आलें आणि त्यास धरून मनतुर्द्दींची जोपासना न झाली तर प्रयोग फसण हा त्याचा सामान्य निकाल आहे याचाच अर्थ 'विवाह' व त्यासंबंधी योग्य दृष्टिकोन नसल्यास कामपूर्ति दूर राहून वैवाहिक अपयश वाढत जातें. त्याचा परिणाम वैयक्तिक आयुष्यावर, सुप्रजेवर व इतर कामाचारावर होऊन तद्द्वारा समाजहितास धोका उत्पन्न होण्याची शक्यता असल्यानें या शास्त्राची जोपासना व अध्ययन जरूरीच आहे.

वात्स्यायनाचा ग्रंथ शास्त्रीय.

वात्स्यायनाचा ग्रंथ हा एक शास्त्रीय ग्रंथ असून लोकरंजनार्थ लिहिलेलें ललितवाङ्मय नव्हे हे लक्षात घेणें जरूर आहे शास्त्रग्रंथाची भूमिका या ग्रंथात सर्वतोपरी दृष्टीस पडते. या विषयासंबंधीं पूर्वाचार्यांच्या तत्कालीन उपलब्ध वाङ्मयाचा वात्स्यायनानें प्रथमत: कसून अभ्यास केला होता. कोणत्याहि शास्त्रज्ञास या संशोधकास ही प्रथम महत्त्वाची गोष्ट असते त्याविषयीं काहीं शास्त्रीय कार्य करावयाचें त्या विषयासंबंधीं त्या शास्त्रातील पूर्वाचार्यांनी उपलब्ध करून ठेवलेली सर्व माहिती घेणें जरूर असतें. यानंतर 'कामशास्त्र' हा विषय सामाजिक स्वरूपाचा असल्यानें त्याविषयीं तत्कालीन लोकाचार व कल्पना काय होत्या याचें निरीक्षण व अभ्यास करणें क्रमप्राप्त ठरतें वात्स्यायनानें तत्कालीन समाजाचें, प्रांतोप्रांतीं हिंडून, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष माहिती गोळा करून, मोठें सूक्ष्म निरीक्षण केलेलें त्याच्या ग्रंथावरून आढळून येत.

धर्ममर्थं च कामं च प्रत्ययं लोकमेव च।
पश्यत्येतस्य तत्त्वज्ञो न च रागात्प्रवर्तते ॥ का. सू. ७.२.५१

('या शास्त्राचा तत्त्वज्ञ धर्म, अर्थ, काम, तत्कालीन लोकाचार व प्रत्यक्ष निरीक्षण यावरून प्रवृत्त होत असतो. काम विकाराच्या तावडींत सापडून नव्हे.') यावरून वात्स्यायनानें तत्त्वशोधक शास्त्रज्ञाची भूमिका घेऊन लोकाचाराचें निरीक्षण केलेलें आहे हें स्पष्ट होतें. रागवर्धन होण्यासारख्या लैंगिक क्रियाचीं वर्णनें करताना त्यानीं फार जपून केलेलीं आहेत. जेथें जेथें असा विकार उत्पन्न होण्याचा प्रसंग वर्णनातहि येतो, तेथें तेथें मोठ्या प्रयत्नानें त्यानें विकारोद्रेक न व्हावा याकरिता प्रयत्न केला आहे. शिवाय व्यापक शास्त्रचर्चा करताना पुष्कळ गोष्टींचा ऊहापोह येतो याचा अर्थ त्याचा आचार प्रत्येकानें करावा असा नव्हे, हें त्यानें मुद्दाम स्पष्टपणें लिहून ठेवलें आहे.

याप्रमाणें शास्त्रज्ञ या नात्यानें स्वतःचें मन व बुद्धि निर्विकल्प व निर्विकार ठेवून (unbiased mind) पूर्वाचार्यांचे अभ्यास ग्रहण केल्यावर, तत्कालीन समाजरचना, लोकाचार व एतद्विषयक पद्धति यांचा प्रत्यक्ष निरीक्षणानें वात्स्यायनानें अभ्यास केला. लोकाचाराचें वर्णन करताना त्यासंबंधी बरें वाईट किंवा स्तुति निंदात्मक उद्गारहि काढण्याचें ग्रंथकारानें पुष्कळ वेळा टाळलेलें दिसतें. 'स्त्री पुरुषसंबंध' अपत्याकरिता किंवा शरीरिक सुखाकरिता असतात. यात स्तुतिनिंदा काहीं नाहीं. यापुढें शास्त्रज्ञ या नात्यानें जी माहिती गोळा केली, जे आचार एकत्र केले, जे प्रयोग पाहिले त्याचें काहीं शास्त्रशुद्ध वर्गीकरण करता आल्यास तें करणें शास्त्रज्ञास क्रमप्राप्त असतें. वात्स्यायनानें सर्व लोकाचाराचें अत्यंत योग्य वर्गीकरण केलेलें दिसतें. उदाहरणार्थ 'औपनिषदिकम्' या अधिकरणात 'वशीकरणयोग', 'वाजीकरणयोग', 'नष्टरागप्रत्यानयनयोग' आणि 'वर्धनयोग' इत्यादि वर्गीकरण त्यानें पाहिलेल्या वा ग्रंथांतरांतून वाचलेल्या निरनिराळ्या हजारों प्रयोगांचें योग्य वर्गीकरण आहे, नायिकांचें वर्गीकरण आहे, नायकांचें वर्गीकरण आहे. याप्रमाणें सर्व जमवाजमव किंवा माहिती (Data) एकत्र करून, वर्गीकरण केल्यावर काही निश्चित तर्कशुद्ध सिद्धान्त निघतात की काय हें पाहण्याचें शास्त्रज्ञाचें शेवटचें पण महत्त्वाचें कार्य असतें. हें कार्यहि वात्स्यायनानें यथाशक्ति पार पाडलें आहे. शिवाय जरूर तेथें काहीं विशेष हेतु लक्षात घेऊन शिफारसवजा काहीं गोष्टी

सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ, बहुपत्नीकत्व या देशात पूर्वीपासून लोकमान्य पद्धति म्हणून चालू आहे. ती वाईट किंवा चांगली हा भाग भिन्न. परंतु त्याची कारणें काय, पुरुषाना दुसरीकडे जाण्यास कोणकोणत्या गोष्टी प्रवृत्त करतात, यासंबंधीं वात्स्यायनानें स्वत च्या निरीक्षणानें काढलेले तर्क अत्यंत योग्य असून आजहि ते खरे ठरतील. तसेंच कांहीं ठिकाणीं वात्स्यायन एखाद्या आचाराची शिफारस करतानाहि दिसतो उदाहरणार्थ, कुल्योषा, पुनर्भू वा वेश्या यापैकीं कोणत्याहि वर्गातील स्त्री असो, ती जर नायकाच्या हिताशीं समरस असेल तर तिनें एकचारिणीवृत्तानेंच (का. सू. ४.१.४८) आचरण करावें. यामुळ तिच्यावर त्या पुरुषाचें जास्त प्रेम बसल्याशिवाय राहणार नाहीं. तात्पर्य, शास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञ या भूमिकेंतून कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास व विवेचन करताना जे यमनियम सांभाळावे लागतात, ते वात्स्यायनानें पूर्णपणें पाळलेले असल्यामुळ, त्याचा कामशास्त्रावरील हा ग्रंथ खरोखर शास्त्रीय ग्रंथ झालेला आहे तो लौकिक किंवा रंजनात्मक नाहीं.

ग्रंथाचें सिंहावलोकन

वात्स्यायनीय कामसूत्र हा ग्रंथ निरनिराळ्या भाषात भाषांतरित झाला आहे. उपलब्ध ग्रंथापैकीं हा एक काम शास्त्रावरील लोकमान्य ग्रंथ आहे. या ग्रंथासबंधीं आज लोकात नुसताच फार गैरसमज पसरलेला असून कांहीं शिश्नोदरपरायणानीं या शास्त्रातील कांहीं रतिसुखाचे भाग इतस्तत प्रसिद्ध करून त्या ग्रंथास व वात्स्यायन ऋषीस कुप्रसिद्ध करण्यासहि कमी केलेलें नाहीं.

या ग्रंथातील विषयाचे साधारणत. तीन विभाग करता येतील. स्त्री पुरुष संबधाचा विचार करणाऱ्या कोणत्याहि शास्त्रास यापेक्षा वेगळें वर्गीकरण करता येईल असें दिसत नाहीं. 'काम' हा मुख्यत स्त्री पुरुष संबधानाच निर्माण होणारा पुरुषार्थ असल्यानें त्या मूळ संबधाचें सर्वरूप विवेचन आणि आचार संकलित करणारा असा हा ग्रंथ किती परिश्रमपूर्वक तयार करावा लागला असेल याची वाचकानीं कल्पना करावी उपरिनिर्दिष्ट तीन विभागातील प्रथम विभागास पुरुषार्थ कल्पनेस धरून कामशास्त्र असें नाव देता येईल. यात चतुर्विध पुरुषार्थ ही मूळ शास्त्रीय कल्पना आणि समाजाची वर्णाश्रमधर्मात्मक धारणा लक्षात घेऊन जे 'धर्म' त्याचें निरूपण. दुसरा विभाग म्हणजे कामशास्त्रांतर्गत जें प्रमुख 'रतिसुख' (orgasm) तें निर्माण करण्यास लागणाऱ्या गोष्टी या तद्विषयक विचार यास शृंगार-

रसशास्त्र (Erotics) हें नाव देता येईल. ' Eros' ईरॉस या मूळ शब्दाचा अर्थ प्रेम (Love) असा असून प्रेमशास्त्र असें इरॉटिक्स (Erotics) या शब्दाचें भाषांतर मोठें चूक नाहे. पण ' शृंगार ' या शब्दानें प्रेमरस निर्माण होण्याचे सर्व सूक्ष्म प्रकारहि अभिप्रेत असल्यानें, रतिसुखाची प्रेरणा, उत्क्रान्ति व सातत्य हें सर्व शृंगाररसानें साध्य होत असल्यानें आणि माधुर्य व आनंद हेंच त्या रसाचें खरें पर्यवसान असल्यानें 'शृंगाररसशास्त्र ' हेंच संस्कृतनिष्ठ नाव आम्हांस ' इरॉटिक्सला ' ग्राह्य वाटतें. आणि तिसरा भाग म्हणजे एकंदर अधर्म्य आचारापासून स्त्री-पुरुषसंबंधात उत्पन्न होणारे निरनिराळे व्यवसाय, आचार आणि विचार यांचें तत्कालीन परिस्थिति लक्षात घेऊन असेंच्या तसें वर्णन. यास ' स्थितिवर्णनात्मक (Descriptive) असें नाव देता येईल यात निरनिराळे देशाचार, वैशिक, पारदारिक, इत्यादि प्रकरणें येतील.

' कामपुरुषार्थ ' या नावाखालीं प्रथम भागाशीं प्रस्तुत ग्रंथात प्रथम कर्तव्य आहे. वरील असेच भाग वात्स्यायनानें आपल्या ग्रंथात केलेले आहेत असें नाहीं. पण सर्व सूत्रग्रंथ पाहिल्यावर वरील वर्गीकरण कसें सिद्ध होतें हें कोणत्याहि विचारी वाचकाच्या सहज लक्षात येण्यासारखें आहे. वात्स्यायनीय कामसूत्र एकंदर सात अधिकरणात विभागलें असून प्रत्येक अधिकरणात कांहीं अध्याय येतात. काम-पुरुषार्थ या नावाखालीं जो विषय कथिला आहे तो एकाच ठिकाणीं नाहीं. प्रथमाधिकरणात मुख्यतः हाच विषय आहे. या शास्त्रातील पूर्वाचार्य कोण, पुरुषार्थसाधन हेंच कसें आयुष्य सुखी करण्याचें साधन आहे? ' काम ' पशुपक्ष्यातहि सहजप्रवृत्ति असताना त्याचें शास्त्र कसलें? आयुष्याची कालमर्यादा कांहीं कल्पना करून त्यात सुखप्राप्तीसाठीं ब्रह्मचर्यापासून वैखानसापर्यंत विचारानें (Plan) आराखडा काढून कर्म कसें केलं पाहिजे? स्त्रियांना कोणत्या विद्या अवगत असणें योग्य आहे, नागरक वृत्त, वगैरे प्रश्न येतात. तिसऱ्या अधिकरणात मुख्यत-' वरणसंविधान ' हें प्रकरण काम पुरुषार्थाच्या विचारात महत्त्वाचें आहे. यात विवाहभेद, विवाहयोग्य कन्येचा विचार, निरनिराळे हीनश्रेष्ठ संबंध येथपासून तों विवाह जमवावे कसे, स्वागतसत्कार कसे असावेत, विश्वास कसा संपादन करावा इत्यादि विवाह सुखी होण्याबाबतचे पुष्कळ मार्मिक विचार येतात. चतुर्थाधिकरणातहि काम पुरुषार्थाचा विषय येतो कुटुंब संभाळणें हें स्त्रीच कसें महत्त्वाचें कार्य आहे, उत्तम स्त्रीच हें कार्य कुशलतेनें कसें करू शकते, स्त्रीनें घरात इतर पुरुषसंनिध मातें-

वाईकार्ती धर्मे आचरण ठेवावें; स्वतःचे शरीरशृंगार, व्रतें उपवास, पतीच्या मित्रांशीं वर्तन, माहेरीं जाणें-येणें इत्यादि विवाहांतर्गत व्यवहारांसबंधीं विवाह सुखी करण्याच्या दृष्टीनें फार बारीक विधिनिषेध सांगितले आहेत. शिवाय 'सवत' असण्याचा प्रसंग आल्यास काय वर्तन असावें याचाहि वेगळा विचार केला आहे. सवत, सपत्नी वा 'सोशल रायव्हल' हा प्रश्न सनातन आहे. त्याचा कायदा करून ही गोष्ट संपणारी नव्हे. याची कारणमीमांसा पाश्चिमात्यांनीं फारशी केलेली दिसत नाहीं. पण वात्स्यायन ऋषींनी याची कारणमीमांसाहि केली आहे. अर्थात् एकपत्नीकत्वच (Monogamy) त्या वेळीं बव्हशीं होतें व आताहि आहे. उच्च संस्कृतीस धरून योग्य आचार म्हणून हीच गोष्ट वात्स्यायनानांहि धरलेली असून अशा विवाहांत स्त्री-पुरुष आचार कसे असावेत याचा त्यानीं विचार केलेला आहे. 'सुखी विवाह' हें जीवनाचें एकमेव 'कामशास्त्रीय' ध्येय ते मानतात. हाच 'काम-पुरुषार्थ'. यानेंच मनुष्य सुखी व सुपुत्री होतो असें त्याचें दृश्य फल; आणि हें फल प्राप्त करून घेण्याकरिता विचारानें अनेक आचारांचें निरीक्षण व अध्ययन करून तयार केलेलें विधिनिषेधात्मक शास्त्र हेंच खरें पुरुषार्थ कल्पनेस धरून रचलेलें मुख्य 'कामशास्त्र'.

वात्स्यायनातील दुसरा विभाग म्हणजे शृंगाररसशास्त्र. (Erotics) कामप्रवृत्ति ही जीवमात्राची सहजप्रवृत्ति असून रतिसुख हें सर्वोत्तम स्वर्गसुख आहे, हें सर्वश्रुत आहे. हें रतिसुख जास्त काल कसें टिकविता येईल, त्याचा उपभोग उत्तम तऱ्हेनें कसा लाभेल, रतिसुखाबरोबर उत्पन्न होणारी जबाबदारी टाळून त्याचा आस्वाद कसा घेता येईल, वगैरे प्रश्नासंबंधीं मानवाची बुद्धि आजपर्यंत कांहीं कमी खर्च झालेली नाहीं. परंतु रतिसुखातील ही स्वार्थी प्रवृत्ति जरी एकीकडे ठेवली तरी विवाह सुखात सुप्रजेबरोबर रतिसुख हेंसुद्धां एक महत्त्वाचें वैवाहिक स्थिरतेचें साधन आहे ही गोष्ट विसरून चालणार नाहीं. म्हणूनच रतिसुखासंबंधीं विचार करणें कामशास्त्राचें सहजकर्तव्य ठरतें. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथापुरतें आम्ही काम पुरुषार्थास धरून प्रथम विभागासच बांधलेलें असल्यानें रतिसुखासंबंधीं जास्त चर्चा या पुस्तकात केलेली नाहीं. कांहीं तात्त्विक चर्चा मात्र सुखी विवाहाची साधनचर्चा पुढें येईल तेव्हां प्रसंगानें येईलच.

तिसरा विभाग म्हणजे स्त्रीपुरुषसंबंधात्मक आचारांचें समग्र अवलोकन. (Descriptive) हा विषय परिस्थितिभिन्नत्वाप्रमाणें, रुचिभिन्नत्वानें आणि रूढीभिन्नत्वानें निरनिराळ्या समाजात निरनिराळ्या कालात 'विवाहबाह्य' (Extra-

marital) ज्ञात प्रकारचे स्त्रीपुरुषसंबंध येतात त्यास धर्म्न आहे त्यातील अत्यंत महत्वाचे संबंध म्हणजे 'पारदारिक' आणि 'वैशिक' यांचे सामाजिक परिणाम घडवून येोल असतात यासंबंधीं कायदे केसेहि आणि किर्तीहि केले तरी त्यापून समाजाची सुटका नाहीं निसर्गत पुरुष हा प्राणी अतिविषयिक घडला असल्यानें, आणि विवाहास लागणारी परिस्थिति सर्व स्त्री पुरुषास सुलभ नसल्यानें, सर्व पुरुषांची संपूर्ण तृप्ति होणें कोणत्याहि सामाजिक स्थितीत नेहमी अशक्य असतें शिवाय कामशास्त्रीय विवाहसुख किंवा ध्येयात्मक सुखी विवाह ही मात्र सर्वांच्या वाट्यास येत नसल्यामुळें 'पारदारिकत्व' व 'वेश्याव्यवसाय' या गोष्टी नाहींशा होण्या सारख्या नाहींत पुरुषाची 'ऐंद्रिय गरज' (Biological Need) हेच या विवाह बाह्य संबंधात एक महत्वाचें कारण आहे, असें पुष्कळ पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांचेंहि म्हणणें आहे 'The basic underlying cause of prostitution is the biological fact that man calls for sexual intercourse almost as universally and as regularly as he calls for food (Scott p 37) त्याबरोबरच कामाचा उपयोग स्त्रीस अर्थागमाकरतां होतो हें लक्षात आणल्यास पुरुषाची गरज भागवून स्त्रीचा अर्थागमाचा उद्देश यात सफल होत असल्यानें 'वेश्याव्यवसाय' अटळ आहे पुढें याचा थोडा विस्तार प्रसंगानें येईलच, असो

तात्पर्य, या वर्णनात्मक विभागाचें हें महत्त्व लक्षात घेऊन ही माहिती त्याहि काळीं कामशास्त्रातच ऋषींनीं संकलित केली यात वैदिक आणि पारदारिक या विशेष प्रकरणाशिवाय निरनिराळ्या देशस्थितींतील आचार ठिकठिकाणीं वात्स्यायनानें वर्णन केले आहेत ह सर्व आचार समजावून घेणें शहाणपणाचें आहे वैशिकासंबधी भारतीय दृष्टिकोन कसाच बुद्धिगम्य असून यासंबंधीं चर्चा पुढे यईलच. तिसऱ्या विभागासहि आपणास प्रस्तुत पुस्तकात प्रसंगविशेष सोडून जास्त हात घालावयाचा नाहीं कारण हा विषय फार विस्तृत व गुह्यागुह्याचा असून त्याचा वेगळाच ग्रंथ करावा लागेल वात्स्यायनऋषींनीं हा भाग धरून सर्वंकष ग्रंथ तयार केला याचा अर्थ असा नव्हे कीं, जे सर्व आचार यात वर्णन केले आहेत, त्यांचें लोकानीं वाटेल तसें आचरण करावें, असा त्याचा अभिप्राय होता स्वत वात्स्यायनाचें मत अधर्म्य आचाराच्या सवर्स्वी विरुद्ध असून, हें सर्व वर्णन आचरणा करिता नाहीं, ही गोष्ट त्यानीं पुष्कळ स्पष्टपणें लिहिलेली आहे

त्रिवर्गसाधन हाच उद्देश : प्रथमाधिकरणात 'त्रिवर्गप्रतिपत्तिः' या अध्यायात 'न धर्मांश्चरेत्' असा पूर्वपक्ष करून 'चरेत् धर्मात् इति वात्स्यायनः' असा उत्तरपक्षीय सिद्धान्त मांडलेला आहे. धर्माचें आचरण करून काय करावयाचें आहे. त्याचें फल पुढील लोकांत व जन्मात प्राप्त व्हावयाचें त्याच्याकरिता हातीं लागलेल्या सुखाचा त्याग करणें मूर्खत्वाचे लक्षण आहे, हें प्रतिपादन नवें नाहीं. अलीकडे नवमतवाद या नावा खालीं इतिहासाची पुनरावृत्ति होत आहे एवढेंच. हातच सोडून पळत्याच्या पाठीमागें लागू नये हा सिद्धान्त मांडताना वात्स्यायनांनी '**वरमद्य कपोतः श्व. मयूरात्**' असा दृष्टान्त दिला. शिकाऱ्याला आज पारवा मिळत आहे तर उद्या मोर मिळेल म्हणून पारवा कसा सोडावा? परन्तु याला उत्तरहि ऋषींनी मोठ मार्मिक दिलें आहे. शेतकरी हातीं असलेलें धान्यबीज पावसाची अनिश्चितता सर्वमान्य असूनसुद्धा पुढें दृष्टि ठेवून प्रत्यक्ष मातींत मिसळतो ही सर्वश्रुत गोष्ट आहे. वर्तमानकालातील त्याग हा केव्हातरी भविष्यकालात उपयोगास येणें शक्य आहे. असा या दृष्टान्तातील निष्कर्ष. शिवाय हातीं आलेले भोगावे असें केल्यास समाजधारणा कशी व्हावी? या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन,

"वर्णाश्रमाचारस्थितिलक्षणत्वात् च लोकयात्रायाः हस्तगतस्य च बीजस्य भविष्यत सस्यार्थे त्यागदर्शनात् चरेत् धर्मान् इति वात्स्यायन." (का. सू. १.२.२५)

कामशास्त्रकारांनी ग्रंथाचे शेवटीं तर ही गोष्ट स्पष्ट सांगितलेली आहे.

रक्षन् धर्मार्थकामानां स्थितिं स्वां लोकवर्तिनीम्।
अस्य शास्त्रस्य तत्त्वज्ञ भवत्येव जितेंद्रिय ॥ का. सू. ७.२.५६

" धर्मार्थकामाचें रक्षण करणारा व या शास्त्राचा तत्वज्ञ जितेंद्रियें होतो." यात कामसूत्रकाराच्या स्वतःच्या भाषेंत पुरुषार्थ सिद्धि वा त्रिवर्गसाधन हाच कामशास्त्रकाराचा एकमेव हेतु आहे, हे स्पष्ट होत आहे. पण प्रत्येक ठिकाणीं त्रिवर्गसाधन आणि त्रिवर्गरक्षण ही गोष्ट ऋषींनीं वाचकास सहज समजावी अशी लिहिली आहे. तात्पर्य, कामशास्त्र हें 'काम पुरुषार्थ' निर्माण करण्याकरिता ज्ञान व कौशल्य प्राप्त करून घेण्याचें एकमेव साधन असून त्याचें फल मनुष्यास 'वैवाहिक सुखप्राप्ति' हें आहे. समाजाच्या या मूलभूत गरजेकडे जुन्या भारतीय तत्त्वज्ञानीं

किती मार्मिकतेनें लक्ष देऊन मनुष्यमात्राच्या मूलभूत सुखासमाधानात भर टाकण्यासाठीं केवढे कष्ट केले आहेत. याचा 'कामसूत्र' हा एक प्रत्यक्ष पुरावा आहे.

काम-पुरुषार्थ व विषयवासना : प्रथमतः 'काम' हा एक तिरस्करणीय विचार असून आयुष्याचें वाटोळें करणारा विषय आहे असा समज कांहीं तत्वज्ञानात्मक आणि भक्तिप्रधान वाङ्मयावरून पुष्कळांचा झालेला दिसतो. आजन्म ब्रह्मचर्याचें त्यामुळें अवास्तव स्तोम आमच्या समाजात कांहीं ठिकाणीं माजलेलें दिसतें. आणि या 'कामा' पासून संपूर्ण परावृत्त झाल्याशिवाय परमार्थ नाहीं अशी चुकीची समजूतहि सर्वत्र पसरलेली दिसते. '**विषयाचें सुख द्वाड**' '**विषय सर्वथा नावडो**' इत्यादि मराठी काव्यापासून तों '**महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्।**' अशा भगवद्गीतेपर्यंत प्रथाचे आधार घेऊन कामविचाराचा सर्वत तिरस्कार दर्शविला जातो. मागें भगवद्गीतेसंबंधीं तरी आम्हीं काम पुरुषार्थाचा विचार करताना 'काम' ही सहजप्रवृत्ति भगवद्गीता टीकाकारानीं त्याज्य मानलेली नसून, उलट 'धर्म अविरुद्ध काम' हा कसा मान्य धरला आहे, याचें विवेचन केलेंच आहे. 'विषय' हा मराठी भाषेतील शब्द '**काम-पुरुषार्थ**' ह्याचा मराठी प्रतिनिधि नसून **अधर्म्य काम**' किंवा 'विकारवशतेचा' प्रतिनिधि आहे. एवढें लक्षात ठेवलें म्हणजे पुरे. येथें कामशास्त्रकाराचा या सहजप्रवृत्तिसंबंधींचा अभिप्राय जास्त स्पष्ट करून पाश्चिमात्य धार्मिक समजुतींशीं त्याची तुलना करू.

कामाची विप्रतिपत्ति सांगताना वात्स्यायन ऋषि सांगतात '**न कामाश्चरेत्**' कारण हा सज्जन माणसाचा वैरी आहे, धर्मार्थांचा वैरी आहे. असद् व्यवसाय आणि अपवित्रता यानें निर्माण होते, वाईट माणसाचा संसर्ग येतो. फार मोठे लोक काम-वश झाल्याकारणानें ल्यास गेले अशी रावण, दाडक्य, देवराज इंद्र इत्यादींचा उदाहरणें सांगतात. यावर शंकानिवारण करताना पहिलेंच सूत्र अत्यंत मार्मिक आहे.

√ "**शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामा । फलभूताश्च धर्मार्थयो ।**" (का. सू १ २.३७)

काम ही सहजप्रवृत्ति शरीरस्थिति व शरीरधारणा करण्यास जरूरीची असल्यानें आहारादीं तिचें सादृश्य आहे शिवाय धर्मार्थांच अंतिम फल हें मुख्यतः काम पुरुषार्थात्मकच आहे हे विसरून चालणार नाहीं पुढचें सूत्र खाली देत आहों.

बौद्धव्य नु दोषेष्विव। नहि भिक्षुका सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयते। न हि मृगा सन्तीति यवा नोप्यन्त इति वात्स्यायन । (का. सू. १.२.३८)

यात कामविकाराचे दोष मात्र समजले पाहिजेत आहारांहि जरूर म्हणून जाड्य होईपर्यंत खाणे इष्ट नाही. आहाराचेहि अनंत दोष आहेतच. ते सर्व जाणून जसे आहार करणे इष्ट, दोषास्पद म्हणून संपूर्ण त्याज्य नव्हे, तद्वतच कामाचेंहि आहे. भिकारी येतील म्हणून कोणी स्वयपाक करावयाचें सोडीत नाही. किंवा जनावरें खातील म्हणून कोणी धान्य शेती करीत नाहीं असेंहि नाहीं. तेव्हा दोषाच निवारण करून कामाचें योग्य सेवन करणें इष्ट आहे, असा वात्स्यायन ऋषींचा सिद्धान्त.

उपरिनिर्दिष्ट सूत्रावरून कामशास्त्रकाराची ' काम ' या सहजप्रवृत्तिसबंधी किती सोज्वळ, तर्कशुद्ध आणि शरीरपोषणास योग्य अशी कल्पना आहे हें सिद्ध होतें. ' **शरीरस्थितिहेतुत्वात्** ' हें विशेषण तर स्पष्ट दाखवितें की, शरिराची ' स्थिति ', ' धारणा ' या आरोग्यरक्षण करणें असल्यास या प्रवृत्तिकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. यशोधरानें टीका करताना ही गोष्ट स्पष्टपणें माडली आहे.

" अन्यथा रोगोद्रेकादुन्मादादिदोषेण न शरीरस्थितिः ।"

कामसूत्र पृ. ७०

या प्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष केल्यास काहीं रोगाचा उद्रेक होतो उन्मादादि दोष उत्पन्न होतात. योग्य स्थिति या आरोग्य राहात नाहीं. याकरिता काम ही प्रवृत्ति दुर्लक्षित करता कामा नये. आज पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञाना ' काम ' हा किती शारीरिक व मानसिक नासधूस करू शकतो, या सहजप्रवृत्तीच्या दुर्लक्षात किती रोगाची उत्पत्ति आहे, इत्यादि गोष्टी अवगत झाल्या आहेत. दर वर्षी या सहज प्रवृत्तीच्या अनियमनामुळें झालेल्या दु खिताची सख्या झपाट्यान वाढत आहे

Love inadequacy is essentially a disorder of modern civilisation, a payment demanded of us by our culture Only if we can ourselves free from our terror of this restless force within us, can we hope to reduce the appallingly large harvest of sexual disorders that we are now reading (Walker p 9)

वर उद्धृत केलेल्या वाक्यावरून कामविकृति (Sexual disorders) फार मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत प्रस्तुत कालाच्या सस्कृतातच याचें कारण आहे

हें शास्त्रज्ञाना मान्य आहे. आता यावर उपाययोजना काय करावी यासंबंधीं त्याचीं मतें आमच्या दृष्टीनें योग्य नाहींत, पण प्रयोगावस्थेंतील समाज प्रयोग करूनच शिकणार. त्यास दुसरा उपाय नसल्यानें पाश्चिमात्यांची उपाययोजना बदलत राहील हें निश्चित. येथें एवढेंच नमूद करावयाचें कीं भारतीय संस्कृतीचा कदाचित् जास्त सखोल अभ्यास झाल्यास त्याना उपाययोजना करताना कमी हानि होण्याचा संभव आहे. कारण या सर्व कूटप्रश्नांचीं उत्तरें आमच्या पूर्वजांनीं विचारानीं आणि प्रत्यक्ष अवलोकनानें देण्याचा शास्त्रीय प्रयत्न केलेला आहे.

यानतर ख्रिस्त धर्माचा 'काम' या सहज प्रवृत्तीबद्दल विचार पाहिल्यास तो फारच दोषास्पद दिसतो. 'काम' ही प्रवृत्तीच त्याच्या मतान 'पाप' असून ह्या पापापासून मनुष्यानें अत्यत प्रयत्नानें आणि दक्षतेनें परावृत्त झाल पाहिजे. विवाह हा कामपुरुषार्थ संपादन करण्याचा उत्तम मार्ग असून गृहस्थाश्रम व सुखी विवाह ह्या मानवाच्या आयुष्यातील अत्यत महत्वाच्या गोष्टी आहेत. हा भारतीय विचार आणि काम ही पापवासना आहे, ह्या पापी मनास आवरता येत नसल्यास थोडें पाप करण्याची मुभा असावी अशाकरिता सोय म्हणजे विवाह हा ख्रिस्ती विचार हा दृष्टिकोन सर्वथैव चुकीचा असून त्याकडे विचारवतांचें अलीकडे थोडें लक्ष जाऊ लागलें आहे असें म्हणतात कीं, धर्मसस्थेतहि (Church) याचा विचार हल्लीं होत असून, दृष्ट बदल घडवून आणावा अशी त्याचा मत बनत चाललीं आहेत डॉ. वॉकर म्हणतात,

" It was the Churh that till recently looked upon sexuality as a sin and taught mankind to regard marriage as a concession to man's frailty " (Walkar p 9)

'काम' शब्दाची व्याख्या

वात्स्यायनानें काम शब्दाची व्याख्या खालीलप्रमाणें केली आहे. "श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां आत्मसयुक्तेन मनसाधिष्ठितानाम् स्वेषु विषयेषु अनुकूल्यत प्रवृत्ति काम (का सू १.२.११)

मनाच्या ठिकाणीं अधिष्ठित असलेली जी श्रोत्र, त्वक्, घ्राण, जिव्हा व चक्षु हीं ज्ञानेंद्रिय, त्या ज्ञानेंद्रियाचा आत्म्याशीं सयोग झाल्यानें आपआपल्या विषयाप्रमाणें

अनुकूल या सुखकारक प्रवृत्तींची निर्मिति म्हणजे काम. यात मनाचें स्थान निश्चित झालें. मन नाहीं तर कामहि नाहीं. नतर काम उत्पन्न होण्यासाठीं सर्व ज्ञानेंद्रियाची कशी जरुरी आहे हेंहि सागितलें. आत्म्याशीं सयोगानें, अधिष्ठान व कर्तृत्व भोक्तृत्व इच्छेची जरुरी आहे हें कळविलें आणि या सर्वाची जोड मिळाल्यावर अनुकूल वा सुखकारक सवेदना निर्माण झाली पाहिजे म्हणजे कामोत्पत्ति झाली. ही कामाची व्याख्या मोठी सर्वसग्राहक आणि मार्मिक आहे.

स्पर्श, रूप, रस, गध याचा कामवासना उत्पन्न करण्यास किती उपयोग होतो याची ज्याना कल्पना आहे, त्याना वरील व्याख्येची मार्मिकता सहज समजून येईल. नयनातून प्रेम द्वेषादि विकार कसे प्रतीत होतात याचा बहुतेक सर्वांना प्रत्यक्ष थोडाफार अनुभव असतोच. ज्या नयनातून हे विकार दृष्टीस पडतात, त्यातील कोणती शारीरिक रचना (Anotomy) हें दर्शविण्यास समर्थ आहे हें शास्त्रज्ञास आज ज्ञान नाहीं. मनात उत्पन्न झालेला भाव डोळ्यानें दर्शविता येतो हें सत्य तेव्हां चक्षु हें पचज्ञानेंद्रियापैकीं कामविकार दर्शविण्याचें महत्त्वाचें इंद्रिय आहे एवढें खरें. या सर्व ज्ञानेंद्रियाचा 'काम' भावनेशीं वरील व्याख्येत लावलेला सबध किती बुद्धिगम्य आहे हें यावरून सहज प्रत्ययास येणारें आहे. पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञहि या सर्व ज्ञानेंद्रियाचें अधिष्ठान असलेल्या शरीराच्या भागास 'लैंगिक' वासना उत्पन्न करण्याचे 'उपप्रमुख' वा पूरक भाग (accesiries) समजतात. काम वासनेच्या सर्व व्यवहारात मुख्यत याच पचज्ञानेंद्रियाचा उपयोग होतो. शरीर-सौष्ठव, सुवासिक द्रव्यें आणि शारीरिक स्पर्श याचा कामोद्दीपक (Sexual stimulation) म्हणून प्रेमाकर्षणात फार मोठा उपयोग होत असतो, हा कांहीं नवा शोध नाहीं.

काम या शब्दाची ही वरील व्याख्या मोठी सर्वसग्राहक आहे खास, पण तेवढ्यान कामशास्त्राचें कार्य भागत नाहीं. म्हणून ती सर्वसामान्य व्याख्या दिल्या वर शास्त्रकार विशेष व्याख्या देतात.

स्पर्शविशेषविषयात्त्वस्याभिमानिकसुखानुविद्धा फलवती अर्थ-प्रतीति प्राधान्यात्काम । (का सू १.२.१२)

स्पर्शविशेषामुळें ज्यात वाछित सुख आणि फलनिष्पत्ति आहे, त्यास 'प्रधानकाम' ही सज्ञा आहे.

यात फलरूप अर्थनिष्पत्तीचें प्राधान्यत्व आहे. यात स्पर्शविशेष हा विषय आहे. स्पर्शविशेष विषयापासून त्यात मुद्दाम वाछित वा अभिप्रेत अशी फलरूप अर्थनिष्पत्ति हा शेवट आहे तो 'प्रधानकाम' समजावा. या व्याख्येंत नुसता लैंगिक व्यवहाराचा आनद दर्शविण्याचा उद्देश नसून त्यात गर्भधारणेच्या फलाची आनदस्वरूप अर्थनिर्मिति आहे असें आम्हास वाटतें. हा अर्थ टीकाकाराच्या मान्यतेचा नसल्यानें सहजच शास्त्रीपडिताना कदाचित् मानवणार नाहीं. पण खालील मुद्दे ग्रहण केल्यास आम्हास असें का वाटावें हें समजून येईल.

(१) गोष्ट अशी कीं ज्या वात्स्यायनानी पुरुषार्थविचार सुरवातीस माडलेला असून विवाहासवधीं मनु याज्ञवल्क्य मुनींचे सर्व विचार आणि आचार ग्राह्य म्हणून प्रतिपादन केले आहेत, त्यास काम पुरुषार्थाचा खरा आनद हा फक्त शुक्रपाताचा असतो असं म्हणवणार नाहीं. अर्थात हा आनद अभिप्रेत नाहीं असें मात्र नाहीं. सें म्हणण्याचा आमचा उद्देश नाहा. पण हा आनद गर्भधारणेच्या फलप्राप्तींत प्रतिष्ठित राहातो किंवा द्विगुणित होतो आणि हा सर्व आनद, 'फलवती अर्थप्रतीति' या शब्दानी दर्शविण्याचा सूत्रकाराचा हेतु असावा असें दिसते.

(२) तसा हेतु नसता तर साधे 'रतिसुख', 'शुक्रपात' इत्यादि शब्द यानाहि वापरता आले असते. आणि क्लिष्ट सस्कृत लिहावें, दुर्बोध करावें असा सूत्रकाराचा हेतु इतर लिखाणावरून दिसत नाहीं.

(३) परपरागत अर्थाविरुद्ध कसें जाता येईल? यशोधर हा जुना टीकाकार परपरेनें प्रेरित झालेला असल्याने तो अर्थ अग्राह्य आहे, असें म्हणणे सयुक्तिक नाहीं. कारण, ही परपरा सूत्रकार वात्स्यायनापासूनची नव्हे. सूत्रकाराच्या मनात काय होतें हें टीकाकारासहि बरोबर सागता येण्यासारखें नाहीं तेव्हा अर्थ लावताना एकदर शास्त्राचा उद्देश व इतर सर्व प्रतिपादन लक्षात घेता आम्ही म्हणतों असा अर्थ करण्यास विशेष प्रत्यवाय आहे असं मानणें ठीक होणार नाहीं. अगदीं प्राकृत मार्गेत सागावयाचें झाल्यास जो लैंगिक व्यवहार (स्पर्शविशेष या शब्दानें दर्शविला आहे.) सुखवाछेनें केलेला आहेच पण शिवाय ज्यात फलप्राप्ति म्हणजे गर्भधारणेची अपेक्षा आहे त्यास 'प्रधानकाम' अशी सज्ञा देण्यात आली. काम शास्त्रावरील महत्त्वाची टीका म्हणजे यशोधराची टीका 'जयमगला'. परतु या प्रधानकामाच्या व्याख्येंत लैंगिक व्यवहाराचा शुक्रपातानतर उत्पन्न होणारा आनद

हेंच फल असे यशोधरांचें मत इतरहि टीकाकारांनीं दर्शविलें आहे. आम्हास यासंबंधी शंका आहे.

(४) फलती अर्थप्रतीति या शब्दांनें प्रधानकामाची ही व्याख्या 'सेक्स' मध्यें येणाऱ्या दोन्ही मुख्य प्रवृत्ति लक्षांत घेऊन केलेली दिसते. त्या दोन प्रवृत्तींस इंग्रजींत 'मेटिंग' (Mating) आणि 'पेरेंटल' (Parental) म्हणतात. पहिलींत सुखाभिलाष आहे. दुसरींत फलनिष्पत्ति आहे. या दोन एकमेकापासून उपकरणाच्या सहाय्यानें विभक्त करता येतात. त्यासच मोठें शास्त्र समजतात. येथें एवढेंच नमूद करावयाचें कीं सुखाभिलाष आणि संततिरूप फल या गोष्टी एकत्रित ठेवणें संपूर्णतः शास्त्रीय आहे, व्यक्तीस समाधानाचें आहे आणि समष्टीस पोषक आहे. तद्विरुद्ध आचार व्यक्तीस सर्व समाधान देऊं शकत नाहींत, चुकीच्या सवयी लागतात, मन.संयम सर्वच नाहींसा होणें शक्य असतें. लोभ मत्सरादि हलके मानसिक विचार बळावतात, बेजबाबदार वृत्ति निर्माण होते आणि या गोष्टी समष्टीस विघातक ठरतात. वरील सर्व कारणास्तव आमचा अर्थ जास्त ग्राह्य वाटतो. तात्पर्य 'प्रधानकाम' या शब्दानें दर्शविलेला अर्थ पूर्वपरंपरेंतलि पुरुषार्थ कल्पनेशीं सुसंबद्ध दिसतो. आता विवाहविधींत व काव्यांत ही कल्पना कशी रंगविली आहे तें पाहू.

विवाह-विधि व काव्य यांतील कामासंबंधी संदर्भ :

या प्रधानकामास धरून विवाहतंत्रातहि निरनिराळ्या देवताची प्रार्थना आहे. कारण, हा 'काम' परमेश्वरस्वरूप, व्यक्तीस हितकारक आणि समष्टीस पोषक ठरविला गेला आणि वस्तुतः तसाच तो आहे, तेव्हा हा धर्म्य, निहितनियंत मोडणारा आणि व्यक्ति व समष्टीच्या दृष्टीनें जरुरीचा जो काम तो मला दे, अशी प्रार्थना विवाहविधींत येणें उचित, आणि इष्ट असेंच आहे. '**यशो मे कामः समृध्यताम्।**', '**भगो मे कामः समृध्यताम्।**' असे मंत्र वधूवराच्या तोंडीं 'अक्षतारोपण' नामक विवाहान्तर्गत प्रसंगात घातलेले दिसतात. याचा अर्थ हे यशा, हे भगा, माझा 'काम' समृद्ध कर, असा आहे. 'कुमारसंभव' या कालिदासाच्या प्रख्यात काव्यात काम हा इंद्राचा हस्तक म्हणून शंकराची तपश्चर्या भंग करून त्याला पुनोत्पत्ति करण्याची इच्छा व्हावी याकरिता पाठविला

जात आहे अशी कल्पना. अर्थात् पार्वतीच्या ठिकाणीं शंकर रत होण्याच्या दृष्टीनें पार्वतीच्या प्रेमात शंकर शेवटीं तिचे दास कसे होतात ही रसाळ प्रेमकथा म्हणून तर सर्वांना प्रिय आहेच पण शिवाय 'प्रधानकामाचा' हा एक ध्येयात्मक नमुना म्हणूनहि काम पुरुषार्थाच्या दृष्टीनें त्या कथेकडे पाहणें मोठें मनोरंजक ठरेल. त्यात 'काम' ही कल्पना साकार केली असून त्याच्या स्त्रीस 'रति' अशी संज्ञा आहे. रति हा स्पर्शविशेषामुळे होणारा जो अत्युच्च आनंद त्यास दिलेलें नाव. या दांपत्याचा एक परममित्र आहे. त्याचें नाव माधव. माधव म्हणजे वसंत. वसंतऋतु हाच कामवासनेस पूरक व पोषक असल्यानें 'माधवा' स 'कामा' चा परम मित्र म्हणून साकार स्वरूप दिलें. 'काम' आपलें कार्य पुष्पचापानें करीत असतो. वसंतऋतूची अथवा माधवाची सर्व शोभा ही कामाच्या आगमनाची नांदी आहे. कामाच्या कार्याचें तें प्रत्यक्ष नाटकच आहे. त्यात अशोकाला पुष्पपल्लवादि फुटतात. भ्रमर चूतांकुरावर बसलेले दिसतात, वन्य जनावरें मदांध होऊन प्रियाशोधनार्थ स्वैरसृत हिंडत राहातात या नैसर्गिक वसंतोत्सवाचें वर्णन किती करावें? पुष्कळ कवींना अनंतकाल हा विषय पुरून उरला आहे तात्पर्य, कामोत्कर्षानें उत्पन्न होणारा शृंगाररस स्थावरजंगम सृष्टीला सर्वत्र व्यापून राहिला आहे.

त देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ कुमार. ३.३५

प्रत्यक्ष मदनाची स्वारी रतीसह त्या प्रदेशात आपल्या पुष्पचापानें सज्ज होऊन आल्यावर सर्व स्थावरजंगम सृष्टीला शृंगाररस जणू व्यापून राहिला होता. निरनिराळे प्राणी त्यांच्या स्थायीभावामुळें शृंगारचेष्टा करू लागले तर सर्व सृष्टि फुलाफळांनीं बहरल्यानें शृंगाररसाचा भाव सृष्टींतहि प्रगट होत होता असा वरील श्लोकाचा अर्थ.

प्रधानकामाचा उत्तम नमुना म्हणून शंकरपार्वती-कथा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. 'काम' ही प्रेरणा अत्यंत मोठी प्रेरक शक्ति आहे या सहज-प्रवृत्तिचा जोर जीवनांत फार मोठा असतो, हें सत्य कामदेवाच्या मुखानें कालिदासानें मोठ्या मार्मिकपणें वदविलें आहे. कामदेव इंद्रास म्हणतो, " कोण असा प्राणी मुक्तिमार्गाचा अवलंब करू इच्छितो आहे, सांग ! मी त्याला सुंदरींच्या चतुर कटाक्षांनीं आणि भ्रूक्षेपांनीं चिरबद्ध करून टाकतों!"

"एकपत्नीव्रतामुळें दुःखित झालेल्या स्त्रीस आपण होऊन तुझ्याकडे रचून आणतों पाहा."

"माझ्या शरानीं मी देवाच्या कोणत्याहि शस्त्रला हतवीर्य करून टाकतों कीं तो एखाद्या स्त्रीचे कोपस्फुरित अधर पाहूनहि घाबरून जाईल."

शेवटीं इंद्र म्हणतो, 'हे कामदेवा, तुझी शक्ति मला पूर्ण माहीत आहे' "अवैमि ते सारमतः खलु॥" (कुमार ३. १२.) यावरून काम ही शक्ति सहज शक्ति असून ती जीवनात क्रांतिकारक असते, तिचा प्रभाव फार मोठी उलथापालथ करण्यास पुरेसा असतो त्या शक्तीला कोणालाहि नामोहरम करण्यास फारसें कठिण नाहीं. तिच्या तडाख्यातून शूर वीरापासून तों पातिव्रत्याचे संस्कार चिरबद्ध केलेल्या स्त्रीपर्यंत कोणीहि सहसा सुटणार नाहीं. असा या संवादाचा निष्कर्ष आहे.

यानंतरचा मुद्दा म्हणजे ही शक्ति यौवनावस्थेत जागृत होते ही जीवनशक्ति या सहजप्रवृत्ति प्रकट होण्याचा काहीं विशिष्ट काळ असतो या कालात मानसिक व शारीरिक बदल आपोआप घडत असतात त्याचे शारीरिक व मानसिक परिणाम नेहमी दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय राहात नाहींत बाल्यावस्थेनंतर येणारी ही अवस्था. पार्वतीच्या बाल्यावस्थेतील व नंतरचे वर्णन फार मार्मिक आहे बाल्यावस्थेत स्त्री व पुरुष यांचे खेळहि भिन्न असतात चेंडूचा खेळ सर्वच मुलें खेळतात तरी बाहुलीची आवड ही विशेष मुलीच्याच ठिकाणी दिसते 'सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च' या श्लोकार्धात हें दिसून येईल यानंतर येणारी जी यौवनावस्था, तिचें एकाच श्लोकात खालीलप्रमाणें कालिदासानें वर्णन केलें आहे

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्प-व्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे। कुमार १ ३१

यौवनावस्थेतील सौंदर्य हें अयत्नसिद्ध असतें ते कृत्रिम उपायांनी सिद्ध केलेलें नसतें हेंच नैसर्गिक सौंदर्य 'कामाचें' खरं अस्त्र असतें हेंच शरीरसौष्ठव मदनाच्या खेळाचं निमित्तकारण असतें यावरून यौवनावस्थेत होणारे शरीरातील बदल, त्यामुळें सहज निसर्गतः फुलणारं स्त्रीशरीर हेंच अस्त्र त्या अवस्थेतील मानसिक व शारीरिक कामचेष्टांचं एकमेव निमित्तकारण असून तें अयत्नसिद्ध आहे, सहजसिद्ध आहे, त्यास कृत्रिम सौंदर्यप्रसाधनांची जरूरी नाहीं असा स्पष्ट अर्थ कवीला अभिप्रेत

आहे. एखाद्या चित्रकारानें आपल्या कुंचलीनें जसें चित्र रेखाटावें किंवा सूर्य उगवल्यानंतर जसें कमळ आपोआप उमलूं लागावें त्याप्रमाणें, ही यौवनाची नैसर्गिक शरीरशोभा चतुरस्र असून ती यौवनानंतर सहजसिद्ध आहे. शरीराचा प्रत्येक भाग त्यात वेगळा दिसतो. त्यास वेगळी शोभा येते असें पुढच्याच श्लोकात कवीने वर्णन केले आहे. कामवासनेच्या सर्व चेष्टा प्रौढावस्थेत (Adolescence) सुरू होतात, हें शास्त्रीय सत्य आहे.

कामदोहदाच्या शारीरिक परिणामाचें हें वर्णन केल्यावर पुढें प्रसगानें 'प्रेम' या भावनेचा शारीरिक परिणामहि कालिदासानें फार बहारीनें वर्णन केला आहे. हें वर्णन नुसतें काव्यात्मक नसून त्यात इंद्रियविज्ञान (Physiology) शास्त्रशालाहि भावनोद्वेगाचे शारीरिक परिणाम कसे असतात हें पाहावयास मिळेल. हें करताना मानसिक स्थितीकडेहि कवीनें काटीकोरतेनेंहि दुर्लक्ष केले नाहीं. प्रेम ही भावना आंधळी आहे, असा प्रवाद सर्वत्र आहे. याचा अर्थ इतकाच कीं, दुसऱ्या माणसाच्या दोषाकडे या भावनेमुळें नेमकें दुर्लक्ष होतें या ते दिसतच नाहींत. '**न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते**' या अर्ध्या वाक्यात कवीनें हा सर्वसामान्य सिद्धान्त ओवून दिला आहे. शेक्सपीअरनें आपल्या एका नाटकात सुरवातीसच हा सिद्धान्त डयूकच्या तोंडीं घातला आहे, 'That it (love) alone is high fantastical' (Twelfth Night) असो.

कुमारसंभव या काव्याच्या तोडीचं कालिदासाचें दुसर प्रेमकाव्य म्हणजे शाकुंतल स्मृतिकारांपासून विवाहाचे एकदर जे आठ प्रकार कल्पिले आहेत, त्यातील 'गांधर्व' हा विवाह प्रेमावर आधारलेला आहे. प्रेम ही भावना विवाहाचा पाया असावा असे प्रतिपादन हल्लीं पाश्चिमात्य देशात जोरात चालू आहे. या विवाहपद्धतीचे गुणदोष कालिदासानें शाकुंतल नाटकात रेखाटले आहेत.

शाकुंतल या नाटकात 'गांधर्व' किंवा प्रेमविवाहाचा प्रश्न कालिदासानें फार मार्मिकपणें विवेचिला आहे कदाचित् समाजात असे प्रसंग तत्कालीन रूढ परिस्थितींत अनेक वेळा येतहि असतील. 'सवर्ण कन्येशीं विवाह करावा' हा नियम जुना आहे. दुष्यंतामहि या नियमाचें जाणीव प्रेमाच्या सुरवातीसच झालेली दिसून येते. गांधर्व विवाहात अत्यत मोठा दोष म्हणजे दोघांपैकीं एका व्यक्तीनें जर मागाहून नकार दिला तर पुढे काय' विवाह प्रेमाची मर्यादा गर्भ-

धारणेपर्यंत गेलेली असेल तर स्त्रीची अत्यंत शोचनीय स्थिति ठरलेली असते. ही शोचनीय स्थिति होऊ नये, म्हणून कालिदासानें एका श्लोकात शार्ङ्गरवाच्या तोंडी स्त्रीनें गुप्त मैत्री करताना किती काळजी घेतली पाहिजे याचा इशारा दिला आहे.

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥   शाकुंतल ५.२५.

गुप्त मैत्रींत जर चूक झाली तर फार मोठा मित्र हा फार मोठा शत्रु होण्याचा संभव निर्माण होतो. कुटुंबातील पतिपत्नीसंबंध, त्यामधील प्रेम, सुप्रजा, आरोग्य, गरजास भरून योग्य अर्थार्जन, मुलाचा आईबापाबद्दल आदरभाव इत्यादि अनेक गोष्टी एकत्र होऊन जें सुख निर्माण होतें तें गृहसौख्य परंतु या सर्वांत प्रथम महत्त्वाचे पति पत्नीसंबंध आणि प्रेम ही गोष्ट असून यशस्वी विवाहाचा तो पाया आहे. यशस्वी विवाह हाच कामशास्त्रकाराचा हेतु आहे, हें मागें दिग्दर्शन केलेंच आहे. पुरुष प्रवृत्ति स्थिर करून कुटुंब उभें करण्याची शक्यता या यशस्वी विवाहावरच अवलंबून आहे आणि मनुष्य, स्त्री वा पुरुष या दोघासहि हें एक अमोल विश्रांति स्थान असून, मनाच्या समाधानाचा एक न आटणारा झरा आहे, ही गोष्ट कामशास्त्रकारांनीं मांडली आहे. गोनर्दीय ऋषिचें मत म्हणून वात्स्यायन ऋषींनीं ' एकचारिणीवृत्त ' या अध्यायात खालीलप्रमाणें सूत्र घातलें आहे.

' न ह्यतोऽन्यद्गृहस्थाना चित्तग्राहकमस्ति इति गोनर्दीय ।
(का. सू. ४. १. ४.)

यापेक्षा दुसरें कोणतेंहि सुख गृहस्थास जास्त चित्ताकर्षक असत नाहीं, असा स्पष्ट अभिप्राय या सूत्रात आहे. तेव्हा हें मिळविण्याकरिता कांहीं विचार आणि शास्त्र बनविणे मनुष्याचें आहे हें निर्विवाद सत्य आहे.

प्रकरण ३ रे

यशस्वी विवाह

वैवाहिक यशाचीं तीन साधनें–यशस्वी विवाहाचें मोजमाप–विवाहपूर्व विचार–भावनोद्रेक हा विवाहाचा पाया अयोग्य–वात्स्यायनीय प्रीतिप्रकार—वैदिक विवाह संस्कार.

वैवाहिक यशाचीं तीन साधनें

मनुष्याच्या मूलभूत सुखात निश्चित भर टाकणारी 'यशस्वी विवाह' हीच गोष्ट असून ती गृहसौख्यास कारणीभूत होत असते. पाश्चिमात्य देशातहि याची जाणीव उत्पन्न झालेली आहे हें प्रो. बोमन याच्या खालील उद्धरणावरून दिसून येईल

"If successful marriage is a goal worth striving for, it may be set up as a definite objective" (Bowman p 54)

"यशस्वी विवाह ही जर विलोभनीय गोष्ट असेल तर ती निश्चयानें मिळविण्यासाठीं तें ध्येय म्हणून पुढे ठेवावें" यशस्वी विवाह व तदंतर्गत गृहसौख्य हें विवाहाचें ध्येय असावें यासंबंधीं दुमत होण्याचा फारसा संभव नाहीं.

वैवाहिक यश मुख्यत ज्या गोष्टीवर अवलंबून आहे त्याचें एका सूत्रांत कामशास्त्रकारानीं दिग्दर्शन केलें आहे.

सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोऽधिगतायां धर्मोऽर्थ ।
पुत्रा. संबंध पक्षवृद्धि अनुपस्कृता रतिश्च । वा सू ३ १.१

(सवर्ण कुमारिकेशीं शास्त्रशुद्ध रीतीनें विवाहबद्ध झाल्यास धर्म, अर्थ, पुत्र, संबंध, पक्षवृद्धि व उत्तम रति याची प्राप्ति होते)

वरील सूत्रात वैवाहिक यशाकरिता लागणाऱ्या सर्व गोष्टी सूत्रमय पद्धतीनें प्रथम एकत्र आणलेल्या दिसतात. त्यात धर्म व अर्थ हे सामान्य शब्द सोडल्यास 'पुत्रा' हें पद विवाहाच्या 'सुप्रजा' या ध्येयास धरून आहे. 'अनुपस्कृता रति' हें पद वैवाहिक जीवनातील रतिसुखाला उद्देशून आहे स्त्री ही पुरुषगृहीं येत असल्याने पुरुषाशीं तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची जुळवणूक व्हावी व त्यामुळें सासर माहेरचे संबंध सलोख्याचे राहून सासरच्या गृहाची 'पक्षशुद्धि' व्हावी या गोष्टीस धरून 'स्वपक्ष पक्षशुद्धि' हा पद आणलेला आहेत अर्थात् विवाहपूर्व विचारात कन्येचें सवर्णत्व व शास्त्रशुद्ध विवाह या गोष्टी अभिप्रेत असून अशा प्रकारें विवाह झाल्यासच वैवाहिक यशास किंवा गृहसौख्यास जरूर त्या उपरिनिर्दिष्ट गोष्टी प्राप्त होण्याचा संभव उत्पन्न होतो असें शास्त्रकाराचें मत आहे आजहि (१) सुप्रजा, (२) रतिसुख व (३) व्यक्तिमत्त्वाची जुळणी, याच गोष्टी वैवाहिक यशास कारणीभूत मानल्या जातात याच मुख्य तीन पायावर यशस्वी विवाहाची इमारत अवलंबून असते. डॉ. वॉकर म्हणतात, " For a completely successful marriage, harmony on three different planes is necessary the intellectual, the emotional and the sexual "

(K Walkar, p 82)

याचा अर्थ असा कीं विवाह जर संपूर्ण यशस्वी व्हावयाचा असेल, तर दोन व्यक्तींच बौद्धिक, भावनात्मक व लैंगिक असें तिन्ही प्रकारचें एकत्व सिद्ध झालें पाहिजे डॉ हॅवलॉक एलिस म्हणतात---

" To the truly successful marriage there go not only an erotic harmony but a union of many-sided and ever developing non-erotic affection, a community of tastes and feelings, of interests a life in common a probability of shared parenthood and often an economic union

(Ellis quoted by K Walker, p 82)

ध्येयात्मक यशस्वी विवाहास नुसतें शृंगारिक (भावनात्मक वा लैंगिक) एकत्वच पुरत नाहीं परंतु त्याशिवाय दोघांच्या आवडी निवडी, संतति, कल, वासना, भावना, (Interests & feelings) आर्थिक एकत्व इत्यादि पुष्कळ गोष्टींत एकत्व साधावें लागतें हॅवलॉक एलिस हे या अभ्यासात जन्मभर कष्ट केलेले विद्यार्थी ऋषीच होत त्याचें हें स्पष्ट मत पाहिलें म्हणजे भारतीयांचा दृष्टिकोन

फारसा वेगळा होता असे म्हणणे कठिण होईल. तेव्हा भारतियाचा यशस्वी विवाहाचा विचार व पाश्चिमात्याचा विचार, यात फारसा फरक दिसत नाहीं. पण यापुढे मात्र सर्व गुतागुत आणि वैचारिक गफ्लत सुरू होते. यशस्वी विवाहास कारणीभूत असणाऱ्या उपरिनिर्दिष्ट तीनही मुद्याचा विस्तृत विचार पुढील प्रकरणा तून आला आहे. येथे फक्त वैवाहिक यशास धरून विवाहपूर्व विचार लक्षात घ्यावयाचा असून शिवाय विवाहसंस्कारासबंधीं शास्त्रकाराचा दृष्टिकोन समजून घ्यावयाचा आहे.

यशस्वी विवाहाचें मोजमाप :

येथें 'यशस्वी विवाह' समजावयास कांहीं मोजमाप आहे काय ? विवाहास 'यशस्वी' ही सज्ञा केव्हा द्यार याची यासबंधीं थोडे विवेचन करणें जरुर आहे. विवाहाचें यश व अपयश मोजण्यास कांहीं सर्वमान्य फूटपट्टी अस्तित्वात नाहीं, हें प्रथम समजून घेतलें पाहिजे.

असें एकच एक वस्तुनिष्ठ प्रमाण (objective criterion) नाहीं, कीं जें लावलें असता विवाहाचें यश तावडतोब गुणाकार भागाकार करून मोजून टाकता येईल. विवाहाचें यशापयश त्या त्या जोडप्यासच खरें माहीत असतें. दुसऱ्याला त्याची बरबर सुद्धा कल्पनाहि येणें कठिण. एक गोष्ट मात्र खरी कीं, यशस्वी विवाह ही एक सावकाश, धीरानें आणि कष्टानें प्रगत होत होत उत्पन्न होणारी गोष्ट असून, ती विवाहित स्त्री पुरुषास स्वत च्या अनुभवास येणारी गोष्ट आहे. हा अनुभव अपयशापासून यशापर्यंत निरनिराळ्या दर्जाचा असून त्याचा पृथक्करणात्मक विचार करताना प्रत्येक समाजातील विवाहविषयक कल्पनाचा विचार करावा लागतो. फार सपूर्ण यश व सपूर्ण अपयश अशा दोन्ही बाजू जरी सोडल्या, तरी सर्व मडळींचे विवाह चाल्चलाऊ यशस्वी होतात. आणि म्हणूनच टिकून राहातात. अर्थात्, त्यात सतति आपोआप होतच असते दुसरें कांहीं करता येत नाहीं, सधि नाहीं, म्हणून व्यक्तिमत्त्वहि जमवून घ्यावें लागतें आणि शेवटा यशापयशाच्या मोजमापात तो आपोआप यशाच्या कांहीं कमींतकमी दर्जात येऊन बसतो विवाहाचें यशापयश मोजण्यास जरी कांहीं सर्वमान्य शास्त्रीय गमक वा प्रमाण नसलें तरी त्या त्या समाजात सास्कृतिक मूल्यें काय असतात हें पाहाणें इष्ट असतें. त्या मूल्याप्रमाणें व्यक्तिगत आशाआकाक्षावर परिणाम होत असतात व त्यामुळें कुटुंबातील व्यक्ति-

मत्वाच्या घडणीस व जुळणीस मदत होत असते याकरिता पुढील यशस्वी विवाहा-वरील भारतीय दृष्टिकोनाची चर्चा खालील तीन मुद्यास धरून होईल

(१) भारतीय दृष्टिकोनातून यशस्वी विवाहाचा काय ध्येयवाद प्रस्थापित केला गेला होता ? त्यासवर्धा काय आचार ग्राह्य धरले होते ?

(२) परिस्थितीशी जुळतें घेण्यासाठी काय योजना आखल्या होत्या ? या योजनात ध्येयास धरून काय संस्कार उत्पन्न करण्याचा त्याचा प्रयत्न होता ?

(३) ज्या कौटुंबिक घटना त्यानीं मान्य केल्या होत्या त्याच्या मागें, शास्त्रीय ज्ञानाचा त्यानीं फायदा घेतला होता असें म्हणण्यास काहीं जागा आहे काय ?

ध्येय व आचारनिश्चितीस धरून प्रत्यक्ष परिस्थितीस थोडीबहुत घडण देण्यास नेहमींच मदत करीत असतें म्हणून कोणत्याहि समाजात कोणत्याहि आचाराच्या क्षेत्रात योग्यायोग्यतेचा विचार हा काहींतरी ध्येयास धरून असतो त्यामुळें सर्व सामान्य पातळी (average) थोडीबहुत तरी काहीं अशी वरवर येत असते, आणि विवाहातील यशापयश, हें ध्येयास धरून शेवटीं व्यक्ति पाहात असल्यानें, त्यास इग्रजींत ' नॉर्म ' म्हणतात, त्यावर या ध्येयाचा काहीं परिणाम होतच असतो. विवाहातील ' सामान्यत्वासवर्धी ' (Norm) विवेचन करताना डॉ. बोमन लिहितात

"Successful marriage is a dynamic growing relationship which the personalities of both partners continue to develop (P 328) No criterion of success is sufficient alone Several must be used in conjunction before any judgement upon a particular marriage be passed (P 329) There are really three norms of success (1) The ideal set up by the society (2) the type of marriage that society allows to get by And (3) the norm set up by the individual as to what he wants from marriage and expects it to be (Bowman p 330)

तेव्हा त्या त्या समाजात जीं ध्येयें म्हणून उत्पन्न होतात ती काय आहेत, प्रत्यक्षात काय चालू शकतें, याची माहिती आणि व्यक्तिगत अपेक्षा यावर जरी वैवाहिक यश अवलंबून असलें तरी भारतीयाच्या दृष्टीनें मार्गे निर्देश केलेल्या सुप्रजा इत्यादि तीन गोष्टी यशस्वी विवाहास धरून मूलभूत असल्यानें त्याची प्राप्ति

वैवाहिक सौख्य व यश निश्चित करण्यास कारणीभूत होते. भारतियांच्या मते नाना गोष्टी वैवाहिक सुखास कारणीभूत होत असतात. या प्राप्त करून घेण्यासाठीं संपूर्ण विवाहपूर्व व विवाहांतर्गत आचार स्त्रीपुरुषांच्या, हितसंबंधांचें, अपेक्षांचें, शारीरिक व मानसिक भिन्नत्वाचें, कौटुंबिक व सामाजिक गरजांचें, निरीक्षण करून भारतियांनीं कित्येक शतकांपूर्वी निश्चित करून, त्याचें शास्त्र बनविलें आहे. हे आचार काही प्रमाणात आजहि अस्तित्वात आहेत. भारतीय शास्त्रकारांनी वैवाहिक यशापयशाचा संपूर्ण विचार करून, त्यासंबंधी ध्येय काय असावें, ध्येयप्राप्तीसाठी ध्येयाचार काय असावा, सामाजिक व व्यक्तिगत विविधता लक्षात घेऊन, निरनिराळे कोणते प्रकार समाजात चालू ठेवल्यास चालतील, वगैरे सविस्तर विचार केला आहे.

विवाहपूर्व विचार : चांगली विवाह होण्यास पुष्कळ गोष्टींची आवश्यकता आहे. **"सर्वारंभास्तण्डुलाः प्रस्थमूलाः"** या न्यायाने अर्थहीनत्व सर्वच ठिकाणी जाचक ठरतें. याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की, जीवनमान (Standard of living) फार उच्चीचें किंवा अमेरिकन असल्याशिवाय सुखोत्पत्ति नाही. पण ज्या समाजश्रेणींत आपण असू, त्याप्रमाणें मूलभूत गरजांना पुरून अर्थार्जन असणे आवश्यक आहे. म्हणूनच पूर्वाचार्यांनी क्रम लावताना चतुर्विध पुरुषार्थांत अर्थानंतर कामाची योजना केलेली आहे. कोणत्याहि दोन पुरुषार्थांत संघर्ष निर्माण झाल्यास, वात्स्यायन स्पष्टपणे सांगतात की, 'पूर्वः पूर्वो गरीयान्' पुढच्यापेक्षा मागचा श्रेष्ठ. हल्लींच्या जीवनमानाच्या कल्पना फार्शी अशी दोषपूर्ण असून जीवनमान म्हणजे खर्चिक राहणी असा अर्थ होत असून खर्चिक राहणी म्हणजे सुखोत्पत्ति असा समज भ्रामक निर्माण होऊ पहात आहे. तसें नसतें तर श्रीमंतास दुःखाचा लवलेश दिसता नसता. खरा एकदाच की मनुष्याच्या मूलभूत गरजा व त्यांचें समाधान (Solid satisfactions of life) या गोष्टी फक्त खर्चिक राहणीवर अवलंबून नाहीत. भारतीय धर्मशास्त्रकारांना कन्याप्रदानाकरिता पाहावयाच्या गोष्टींचें यथायोग्य दिग्दर्शन केलें आहे. कामशास्त्रकारांनींहि 'वरणविधान' असा वेगळा अध्याय लिहून धर्मशास्त्रकारांचेंच म्हणणें प्रतिपादन केलें आहे. सवर्ण कन्येशी विवाह करावा हा नियम दोघांनाहि मान्यच आहे. यानंतर कन्येची प्रकृति निरोगी व निर्दोष असावी असा नियम केला दीर्घकाळ दर्शविताना "स्वभावतः न रोगवच्छरीर यस्याः"

अशी शब्द वापरले आहेत यावरून कन्येत कोणताहि आनुवंशिक व परिस्थितिजन्य मूलभूत दोष असू नये असा अर्थ.

स्मृतिकारांनी याबाबत स्पष्टपणें खालील नियम दिला आहे :

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम्।
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च॥ मनु ३.७

ज्या कुळांत क्रियाहीनत्व आहे, पुरुषसंतति नाहीं, क्षय, अपस्मार, अग्निमांद्य, कुष्ठ इत्यादि रोग आहेत अशीं कुळें वर्ज्य करावीत, असे स्पष्ट नियम घालून दिले आहेत.

यावरून निर्दोष प्रकृति ही गोष्ट आमच्याकडे 'वरणसंविधानांत' किती महत्त्वाची समजली गेली, हें सहज सिद्ध होतें. आतां याशिवाय स्पृहणीय कुलाचार, शीलसंपन्न मातापितरादि माणसें, सुस्वभावता, वय आणि स्वरूप यांहि गोष्टींचा विचार करावा असें वात्स्यायनीय मत आहे. या सर्व गोष्टी मनूनेंहि सांगितल्याच आहेत. विवाहांत आजहि सामान्यतः पाहिली जाते ती कुल व ... यांचा सहजच समावेश होतो. स्वरूप हा आजहि कन्येच्या विवाहांतील कसोटीचा एक आहे व तो तसाच राहणार. स्त्री व पुरुष यांचें विवाहयोग्य वय किती असावें यासंबंधीं निरनिराळीं मतें दृष्टीस पडतात. त्याप्रमाणें वधूवरांच्या वयांत अंतर किती असावें यासंबंधींहि मतभिन्नता दृष्टीस पडते. तेव्हां यासंबंधीं कांहीं विचार येथें देणें जरूर आहे. पुरुषाचे बाबतींत शास्त्रप्रमाण व अधिकारप्रमाणें विद्यार्जन करून अर्थार्जनक्षमता यांच्या अंगीं आल्याशिवाय विवाह नाहीं. ब्रह्मचर्याश्रमानंतर हा मत ... पुरुषानें धंद्याव्यवसायाचा अगर दुसऱ्या कामाचाहि हें सर्व घडून येण्यास साधारण २४ पर्यंत वय सहजच प्राप्त होतें व हेंच वय पुरुषास विवाहास योग्य समजावें. स्त्रीसंबंधीं '**प्रदान प्रागृतो**' ऋतुप्राप्तीपूर्व विवाह हा एक आग्रह स्मृतिकारांच्या मतें (मनु ९.९४) स्त्रीचें वय ८ ते १२ व पुरुषाचें २४ ते ३० असावें असें दिसतें. कामशास्त्रकारांच्या म्हणण्याप्रमाणें पुरुषानें विद्यार्जन करून ज्या वेळेस प्रथम योग्य ... पाहिजे व पुरुषापेक्षा स्त्री ३ ते ५ वर्षांनीं लहान असावी म्हणजे सहजच पुरुषाचें वय २४ पर्यंत येतें व स्त्रीचें २०-२१ पर्यंत येतें. देशाचार व अनुकूलता या गोष्टी लक्षांत घेऊन आर्ष, प्राजापत्य, ब्राह्म व दैव यांपैकीं कोणताहि विवाह करावा असें कामशास्त्रकार (का. सू. ३.१.१०) म्हणतात. यावरून हे चारहि प्रकार कामशास्त्रकारांच्या वेळीं अस्तित्वांत होते व दिसते त्याचप्रमाणें

कामशास्त्रकाराच्या वेळीं स्त्रीचें वय २० पर्यंत घेण्यासहि हरकत नव्हती असें दिसतें. परंतु 'कन्यासंप्रयुक्तम्' या अधिकरणांत बाला, कन्या व प्रौढा असे तिन्ही शब्द येत असून यांना वश करून घेण्याकरितां, विश्वास उत्पन्न करण्याचे प्रकार वेगवेगळे सांगितले आहेत. यावरून देशाचार, लोकाचार व परिस्थितिभिन्नत्वानें स्त्रीचें विवाहयोग्य वय बालापासून प्रौढापर्यंत अस्तित्वांत होतें, असें दिसतें. तात्पर्य, वयासंबधीं एकवाक्यता फारशी नव्हती. कन्यादानानें बालविवाह हा बहुसंख्य समाजांत कालांतरानें रूढीनें स्थिर झाला होता असें दिसतें.

आरोग्य व इतर गोष्टी लक्षांत घेऊन स्त्रीचें साधारण वय १६ ते १८ पर्यंत असणें इष्ट ठरेल. प्रजोत्पादनाच्या उद्देशानें पाहू गेल्यास स्त्री पुरुषांतील वयामधील अंतर ७ ते १५ वर्षांपर्यंत धरण्यास हरकत नाहीं. स्त्रीची प्रजोत्पादनक्षमता २० पासून ४५ पर्यंत झपाट्यानें कमी कमी होत जाते. पुरुषाची प्रजोत्पादनक्षमता ६० वर्षांपर्यंतहि असू शकते. यामुळें पुरुषाचर प्रजोत्पादनार्थ उच्च वयांत विवाह करण्याचा प्रसंग आल्यास स्त्रीचें वय बरेंच कमी असणें जरूर आहे फक्त विवाहप्रसंगीं पुरुषाचें वय २४ असल्यास ७ वर्षांचें अंतर पुरेसें होईल लहान वयांत विवाह केला तरी फारसें अंतराची आवश्यकता आहेच. यामुळें प्रजोत्पादनास जास्त काळ लाभतो. त्याच्या अभ्यास प्रजाहीनत्वासारखी (Infertility) परिस्थिति येते, त्यांना याचा फायदा कळण्यासारखा आहे. तात्पर्य, स्त्रीचें वय पुरुषापेक्षा लहान असणें प्रजोत्पादनक्षमतेच्या दृष्टीनें योग्य असून, त्यांतील कमी जास्त अंतर पुरुषाच्या विवाहाच्या वयावर ठरवावें लागेल प्रजोत्पादन हा विवाहाचा उद्देशच नसल्यास मात्र सर्वच विचार वेगळा आहे. भारतीयांचा 'सुप्रजा' या वैवाहिक उद्देशावरच भर असल्यानें यांनीं पुरुषापेक्षा स्त्री लहान व त्यांत कांहीं निश्चित अंतर मान्य केलें. वरील चर्चेवरून स्मृतिकारांनीं दिलेलें स्त्री पुरुषांतील अंतर बुद्धिगम्य ठरतें मात्र व्यक्तिमत्त्वाच्या अडचणींचें निराकरण करण्याकरितां फक्त लहान वयांतच स्त्रीचें व्यक्तिमत्त्व पुरुषकुलांत वाढत जाणें जास्त फायदेशीर ठरतें.

हल्लीं विवाहाचें वय उच्चवर्गीयांत जास्त वाढत चाललें आहे शिक्षण, महत्त्वाकांक्षा, बौद्धिक वाढ, विवाहासंबंधीं कमी झालेली आस्था, स्वतःच्या व जीवनमानाच्या अवास्तव कल्पना आणि शेवटी अत्यंत महत्त्वाची बाब म्हणजे आर्थिक अडचणी, या सर्व गोष्टींमुळें विवाहाचें वय उच्चवर्गीयांत सारखें वाढतच

चालले आहे. प्रौढ कुमारिका हाच एक मोठा प्रश्न उत्पन्न होत असून 'सरकारी नोकऱ्या' व 'आर्थिक स्वातंत्र्य' यांनी तो सुटणारा नाहीं. पुरुषास नोकरी व स्त्रीस विवाह, याऐवजीं स्त्रीस नोकरी व पुरुषास बेकारी असें समीकरण होत चाललें असून यामुळें स्त्री व पुरुष दोघानाहि विवाह दुरावत चालला आहे. व्यक्तिगत व सामाजिक स्थैर्य या दृष्टीनें ही परिस्थिति फाम पुरुषार्थास अत्यंत विघातक आहे. येथें मुद्दाम एवढेंच नमूद करावयाचें कीं, सुबुद्ध मंडळींनीं आर्थिक अडचणी नसल्यास हें विवाहाचें वय फारसें वाढविण्याच्या भानगडीत पडूं नये व सुप्रजेच्या दृष्टीनेंच विवाहपूर्व सर्व विचार करावा. स्त्रीशिक्षणातहि विवाह हें स्त्रीचें एक महत्त्वाचें कार्यक्षेत्र असून पदवी, कला, नाट्य यांच्यासारख्या गोष्टींकरितां विवाहाचा त्याग करूं नये, हा दृष्टिकोन चांगला.

अमेरिकेंत सध्या विवाहाचें वय साधारणपणें स्त्रींत २०-२१ व पुरुषांत २४ पर्यंत सापडतें. व्यक्तीच्या शारीरिक, मानसिक इत्यादि वाढीचा विचार करून साधारणत विवाहाचें वय विशीच्या आंत बाहेर असणेंच योग्य आहे, असा डॉ. बोमन यांनींहि निष्कर्ष काढला आहे. यावरून पाश्चिमात्य विचारवंतहि विवाहाचें वय फार वाढवीत जावें अशा विचाराचे नाहींत, हें दिसून येईल.

वरील मुख्य विचाराशिवाय इतरहि गोष्टींचा विचार सांगितला गेला आहे. उदाहरणार्थ, स्मृतिकारांनी ज्या कुलांत कन्या जास्त किंवा कन्येस भाऊ नाहीं (निष्पुरुष) असें कुल वर्ज्य करावें असें सांगितलें आहे. जुन्या काळीं मततीमध्यें कन्येपेक्षा पुत्रास वरचें स्थान असल्याकारणानें किंबहुना पुत्रसंतति ही फार जरुरीची समजली गेली असल्यानें ही गोष्ट दर्शविली गेली असणें शक्य आहे. याशिवाय शास्त्रीय दृष्टीनें या गोष्टीचें सत्यत्व पडताळून पाहणें महत्त्वाचें ठरेल. मोठ्या आकडेवारीनें अभ्यास करण्यापूर्वी, साधारण चौकस बुद्धीनें पाहिल्यास कन्येच्या कुटुंबांत मुलींची संख्या फार असल्यास त्या कन्येस जास्त मुली होण्याचा संभव दिसतो हें खरें.

स्त्री व पुरुष यांत फरक काय वगैरे तत्त्वज्ञानांत येथें आपणास पडावयाचें नाहीं. अगत्य असलें म्हणजे असेल त्यांत संतोष मानावा हें ठीकच. "आपणामध्यें जे श्रेष्ठ पुरुष होऊन गेले ते ज्या घराण्यांत मुलांची संख्या मुलींच्या संख्येपेक्षा जास्त होती अशाच घराण्यांत निपजलेले दिसतात" असें हॅवलॉक एलिस यांचें मत श्री गो. म. जोशी यांनीं उद्धृत केलें आहे.

मागें उद्धृत केलेल्या श्लोकांत 'हीनक्रिय' असें एक पद येतें. ज्या कुलांत हीनक्रिया आहे त्यांत कार्यक्षमता, निरत व इतर गुण कमी असण्याचा संभव दर्शविला जातो. म्हणून हीं कुलें वर्ज्य सांगितलीं असावीं. नक्षत्र, नदी, वृक्ष इत्यादींचीं नांवें असलेली कन्या वर्ज्य करावी असें स्मृतिकार व कामशास्त्रकार या दोघांनींहि सांगितलेलें दिसतें. परंतु याचा गर्भितार्थ आम्हांस समजत नाहीं. त्या काळीं या नांवांनीं काय पाप केलें होतें हें कळण्यास आज मार्ग नाहीं. याशिवाय कठोर भाषण करणारी स्त्री वर्ज्य समजावी. 'न वाचाटां' अशी स्मृतिकारांनीं एक मोठी मार्मिक सूचना दिली आहे. अशी स्त्री वैवाहिक यशाच्या दृष्टीनें अयोग्य ठरण्याचा संभव जास्त असतो. याशिवाय कामशास्त्रकारांनीं पळून गेलेली, विवाहपूर्वदूषित झालेली, अनम्र आणि पतिहितास विघातक अशी कन्या वर्ज्य करावी असें सांगितलें आहे. वरील चर्चेपैकीं स्वरूप, आरोग्य, कुलाची इष्टानिष्टता इत्यादि पाहणें सहज शक्य असतें पण स्वभाव, कठोरता इत्यादि गोष्टी कशा पाहाव्या असा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. म्हणून शेवटीं काहीं व्यावहारिक निकष त्यांनीं क्रमप्राप्त होतें. वरील चर्चेस धरून कन्येची शक्य तेवढी माहिती करून घेतल्यानंतर चार कन्या प्रत्यक्ष पाहून शेवटीं एकच कन्या पसंत करणें, त्या काळीं वा आजहि प्रत्येकास भाग पडतच. कोणत्याहि व्यक्तीसंबंधीं सर्व गोष्टी—विशेषतः स्वभावासारख्या—माहीत होणें कठिण असतें. म्हणून शास्त्रकार व्यावहारिक सूचना देतात कीं,

या गृहीत्वा रतिम् आत्मानं मन्येत न च समानैः निंद्येत तस्यां प्रवृत्तिः । (का सू ३.१.३).

जी पसंत केली असतां स्वतःस कृतार्थता झाली असें वाटतें, आणि समान मंडळींकडून जीमध्यें दोष काढण्याची शक्यता राहात नाहीं, अशा कन्येस स्वीकार द्यावा असा याचा अर्थ. योग्य विचारावर आधारलेला मनाचा कल, शेवटीं कौल देण्यास समर्थ असतो असा याचा गर्भितार्थ आहे.

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः ।

शाकुंतल १.१९

संदेहकाळीं अंतःकरणप्रवृत्ती शेवटीं प्रमाण मानावी असा निष्कर्ष. पण त्यास अट एवढीच त्या प्रवृत्ती सद्‌बुद्धीतूनच उत्पन्न झाल्या असल्या पाहिजेत.

म्हणून 'सदा' हें विशेषण लावलें. विचाराची दिशा योग्य असल्यास सहजच योग्य आचार घडणें शक्य असतें.

वरील सर्व चर्चा कन्येचें वर्णन व निश्चय करणारी झाली. पण यावरून वरासंबंधी काहीं उल्लेखच नाहीं, असा स्त्रियांनीं ग्रह करून घेऊ नये.

'नरः कलासु कुशलः', 'कलानां ग्रहणादेव सौभाग्यमुपजायते'
का. सू. १-३-२१.

"गृहीतविद्य. प्रतिग्रहजयक्रयनिर्वेशाधिगतैरर्थैरन्वयागतैरुभयैर्वा गार्हस्थ्यमधिगम्य नागरकवृत्तं वर्तेत।" का. सू. १-४-१.

कामशास्त्रकारांनी गृहस्थाश्रम स्वीकारण्यापूर्वी वरानें कसे असावें याचा वरील वचनात निर्देश केला आहे. वर ब्राह्मण असल्यास सुविद्य असावा, क्षत्रिय असल्यास आपल्या वृत्तीमध्यें निष्णात असावा आणि शूद्र असल्यास आपल्या धर्मात वाकबगार असावा. याप्रमाणें ज्यानें, आपल्या अधिकाराप्रमाणें अर्थपुरुषार्थ साध्य केला आहे, असा वर असावा.

याशिवाय "**अविलुप्तब्रह्मचर्यो**" असा नियम आहेच. वराचे ब्रह्मचर्य भ्रष्ट झालेलें नसावें." तात्पर्य, वर हा अर्थार्जनास योग्य व ब्रह्मचारी असावा असा कटाक्ष वरसंशोधनाच्या कामीं दिसतो. 'कन्या' दाखविण्यासंबंधीं तत्कालीन रीत काय होती याचा निर्देश वात्स्यायनानें एका स्वतंत्र सूत्रात केला आहे.

"कन्या चैषामलंकृतां अन्यापदेशेन दर्शयेयु।" का. सू. ३-१-१६
(दुसऱ्या कार्हीतरी कार्याचा बहाणा करून अलंकृत अशी कन्या सहज दाखवावी).

हल्लीचा कन्या पाहाण्याचा तमाशा त्या काळीं नव्हता असें दिसतें. उलट विवाहनिश्चयापूर्वी कन्येचें हल्लीच्या प्रकारात जें निष्कारण प्रदर्शन होतें व हाण्याचा मराग टाळावा असेंच निदान वात्स्यायनाचं तरी मत दिसतें. दुसऱ्या सादतंगी कार्यनिमित्तानें जी दृष्टादृष्ट होते त्यात स्त्रीचा स्वाभिमान कायम राहून मनावर अनिष्ट परिणाम होण्याचें कारण राहात नाहीं. वात्स्यायनीय काळात सध्यापेक्षा हे स्त्रीच्या मनाची व मानाची हल्लींपेक्षा जास्त काळजी घेतली जात होती असे म्हणणं अतिशयोक्त ठरेल काय? मेळ, मैत्री व विवाह या गोष्टी समपातळीतील लोकांतच करणें इष्ट ठरते, असाहि इशारा वात्स्यायनानं शेवटीं दिला आहे.

समाजात विवाहप्रसंगी पत्रिका, ज्योतिष, शकुन वगैरे पाहण्याची प्रथा आजहि सर्वत्र आढळते. यासंबंधी येथें वात्स्यायनाचें मत काय आहे तें पहाणें जरूर आहे. दैव, निमित्त, शकुन वगैरे पाहावेत असा कामशास्त्रकाराचा अभिप्राय आहे. दैव या शब्दानें भविष्य वा ग्रहनक्षत्रादियोग असा अर्थ अभिप्रेत आहे. परंतु पुढील सूत्रात " न यदृच्छया केवलं " असा निर्देश असून केवळ इच्छेस आलें तें केलें असें मात्र होऊ देऊ नये. मनें आसेष्टाची संमति घ्यावी असा याचा गर्भितार्थ आहे. यावरून विवाहपूर्व विचारात सर्व बुद्धिगम्य विचार, ग्रहनक्षत्रयोग व आप्तेष्टांची संमति एवढ्या गोष्टी जमल्यास बरें असें शास्त्रकारांना सांगावयाचें आहे. ग्रहनक्षत्रयोगासंबंधीं आम्ही एवढेंच सुचवून ठेवतों कीं, हें शास्त्र अत्यंत सूक्ष्म अवलोकनाचें असून पोटार्थी लोकांच्या हातीं गेल्यानें कोणत्याहि शास्त्राची हानि व कुप्रतिष्ठा होते तीच ज्योतिषशास्त्राचीहि दशा झाल्याचें पुष्कळांच्या परिचयाचें असलें तरी त्यावरून ' तें शास्त्रच नव्हे ' असें मात्र नव्हे.

डॉ. बोमन यांनीं आपल्या पुस्तकात हा विवाहपूर्व विचार सविस्तर दिला असून त्यात आरोग्य, आनुवंशिक रोगांना धरून कुलाची इष्टानिष्टता, दोन्ही व्यक्तींच्या कुलाचारातील फरक, आईबाप व घरातील इतर नातेवाईक यांची वर्तणूक, स्त्रीचा जीवनासंबंधीं दृष्टिकोन इत्यादि विषय आले आहेत. त्यावरूनहि वात्स्यायनऋषींनीं शेंकडो वर्षांपूर्वी सांगितलेली गमकच आजहि सांगण्याची पाळी कशी येते हें सहज दृष्टीस पडेल. सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या समपातळींत विवाह करण्याचा सल्ला वात्स्यायनानें दिलेला आजहि फारसा बदलण्याचें कारण नाहीं. डॉ. बोमन यांनीं व्यक्तिव्यक्तींतील आर्थिक, धार्मिक व वांशिक (racial) फरक पुढें वैवाहिक जीवनात कशा अडचणी उत्पन्न करतात व त्यामुळें वैवाहिक सौख्य बिघडण्याचा कसा संभव असतो याचें प्रतिपादन केलें आहे. खुद्द अमेरिकेंत आजहि निग्रो व गोरे यांचा विवाह कित्येक संस्थानांत कायदेशीर होऊ शकत नाहीं इतका पूर्वग्रह-दूषित भाग या गोष्टींमध्यें आहे. गरीब घराण्यातील वर व श्रीमंत घराण्यातील वधू यांचे संबंध कित्येक धुसफुशींना कसे कारणीभूत होतात याचा आजहि अनुभव येतो नाहीं. कॅथॉलिक, प्रॉटेस्टंट या भिन्नपंथियांचे विवाह आज प्रत्यक्ष अमेरिकेंत सुद्धा दुरापास्त होऊन बसलेले असून, ते घडू नयेत असेच या दोन्ही धर्मसंस्थांचे प्रयत्न आहेत. निदान अशा विवाहांना समाज व धर्मसंस्था उत्तेजन तर निश्चित

देत नाहींत. असा विवाह घडण्याचा प्रसंग आलाच तर विवाहापूर्वी एका करारपत्रावर सही करण्याचा प्रसंग येतो. अशा विवाहात भिक्षुक कॅथॉलिक असावा की प्रॉटेस्टंट असावा यावरहि रस्सीखेच उडते आणि यातून पुष्कळ कौटुंबिक तंटे निर्माण होतात. त्याचप्रमाणें ज्यू व ख्रिश्चन या भिन्नधर्मीयांचाहि विवाह होणे कठिण असून त्यांचेहि प्रश्न प्रॉटेस्टंट–कॅथॉलिक पंथियांसारखे अवघड आहेत. वयाच्या अंतरासंबंधीं त्यांच्याकडेहि आज स्पष्ट अशी विचारसरणी दिसत नाहीं. साधारण ३–४ वर्षें इतकें अंतर नेहमीं असतें. पुरुषापेक्षा स्त्री मोठी असल्याचीं उदाहरणेंहि पुष्कळ आहेत. फार अंतराचे विवाहहि आहेत. एकंदरींत या मुद्यासंबंधीं जास्त स्पष्ट विचार नसून आपल्याकडील विचारच जास्त स्पष्ट व बुद्धिगम्य दिसतात

विवाहापूर्वी वैद्यकीय तपासणी स्त्री पुरुषांस असावी असा एक प्रचार हल्लीं पाश्चिमात्यांत अस्तित्वांत आहे. विवाहपूर्व अशा प्रकारच्या तपासणींत सामान्य आरोग्यासंबंधीं व अनुवंशिकतेच्या दृष्टीने निश्चित जास्त माहिती करून घेणें शक्य होईल. पुरुषाचें पौरुषहि तपासणें शक्य होईल. स्त्रीची शरीरसंबंधीं (Anatomical) कांहीं माहिती घेता येईल. परंतु येथें एक सत्य निश्चित ध्यानांत घेतलें पाहिजे की स्त्रीची प्रजोत्पादनक्षमता (Fertility) ही सध्या मनुष्याच्या शास्त्रबुद्धीच्या आवाक्याबाहेर ठेवलेली एक गोष्ट आहे. कोणत्याहि वैद्यकीय तपासणीनें त्यांच्यावर संपूर्ण प्रकाश पाडणें शक्य नाहीं. निसर्गानें राखून ठेवलेला हा खास हक्क आहे. तेव्हा कोणत्याहि विवाहबद्ध झालेल्या दोन व्यक्तींना संतति होऊ शकेल का याचा अंदाज फक्त संभवात्मक पद्धतीनें (Probability) देणें शक्य असून त्यासंबंधीं निश्चित मत देणें आज शक्यतेच्या पलीकडचें आहे सर्व शास्त्रांची मदत घेतल्यावरहि फक्त कालांतरानें काय घडतें एवढें असहायतेनें पहाण्यापलीकडे उपाय नाहीं. अर्थात् प्रजोत्पादनक्षमतेची बहुसंख्य स्त्री पुरुषांना निसर्गदत्त देणगी परमेश्वरानें दिलेली असल्यानें, हा प्रश्न कांहीं अल्पसंख्य भाग्यहीन स्त्री पुरुषांचा आहे. भारतीयांनी हा प्रश्न कसा विवेचिला आहे हें पुढें प्रसंगानें येणारच आहे

दोन व्यक्तींच्या दृष्टिकोनांतील, विचारांतील व आचारांतील फरक हा नेहमींच कलहास कारणीभूत होत असतो. व्यक्तिमत्त्वाचे प्रश्न पुढें जास्त विस्तृत पण विचारांत घेतलेले असून भारतीयांचा दृष्टिकोनहि दिलेला आहे. यासंबंधीं

विवाहपूर्व स्थितींत कुलाचार, घरातील शिस्त या वागणूक, आईवडिलांचे विचार व आचार अशासारख्या गोष्टींवरूनच काहीं कळणे शक्य आहे. सद्य:परिस्थितींत एकंदर व्यक्तिमत्त्वावर जे अनंत व रोज नवे संस्कार घडविण्याचा अव्याहत उद्योग चालू आहे, त्यात विवाहपूर्व विचार योग्य व्यक्तींची निवड करण्याच्या दृष्टीने दुरापास्त होत आहे. शिक्षण, वागणूक, आचार, जीवनातील मूल्ये, आर्थिक अडचणी, नव्या नव्या महत्त्वाकांक्षा आणि वासना आणि रोज नव्या पुढाऱ्यांच्या शिकवणी व घोषणा यामुळें व्यक्तिमत्त्वावर जे बहुविध संस्कार होत आहेत, त्यामुळें दोन व्यक्तींत एकवाक्यता होण्याची शक्यता आणखी कमी होत आहे. प्रेमविवाह हा अडचणी सोडविण्यास उत्तर होऊं शकत नाहीं. सहवासोत्तर विवाह हीं त्यातलीच एक पायरी आहे. परन्तु या दोहांचाहि प्रचार पाश्चिमात्य व आपल्या देशात सध्या चालू असल्यानें यासंबंधीं थोडें विवरण करणें येथें जरूर वाटतें.

भावनोद्रेक (Infatuation) हा विवाहाचा पाया अयोग्य.

स्मृतिकारांनीं विवाहाचे आठ प्रकार सांगितले आहेत. ते म्हणजे ब्राह्म, प्राजापत्य, आर्ष, दैव, गांधर्व, आसुर, पैशाच आणि राक्षस. मानवी आचारात जे जे होणें शक्य तें सर्व लक्षांत धरून हे प्रकार केलेले दिसतात. पुरुषार्थ यापेक्षा वेगळ्या तऱ्हेनें स्त्रीप्राप्ति होताना दिसत नाहीं. हे आठहि प्रकार कामशास्त्रकारानाहि दिले आहेत. परस्परांच्या संमतीनें कन्यादानापासून तों बलात्कारानें कन्येचे हरण करण्यापर्यंत सर्व गोष्टींचा या प्रकारात समावेश होतो. पहिले चार प्रकार धर्म्य म्हणून ग्राह्य समजतात. किंवा ब्राह्मापासून उपरिनिर्दिष्ट क्रमानें राक्षसापर्यंतचे प्रकार उत्तरोत्तर नीच समजले जातात. निरनिराळ्या समाजात निरनिराळ्या ठिकाणीं परिस्थितीप्रमाणे हे प्रकार होतच असतात आजहि हे सर्व प्रकार समाजात होतातच. परंतु उच्च वर्गात 'ब्राह्म' विवाह रूढ आहे हे खरें. पाश्चिमात्य समाजात गांधर्व विवाह जास्त रूढ होत आहे. प्रेम हाच विवाहाचा पाया असावा अशी विचारसरणी बहुतेक पाश्चिमात्य देशात मान्यता पावली आहे. आमच्याकडेहि ही विचारसरणी एका वर्गांत प्रचलित होती आणि त्याचे गुणदोष भारतीयांना स्पष्ट नाहींत होते.

> सुखत्वादबहुक्लेशादपियावरणादिह ।
> अनुरागात्मकत्वाच्च गांधर्वः प्रवरो मतः ॥ क. सू. ३.५.३०

फार कष्ट न होता, प्रेम व सुखप्राप्ति होऊन, आणि विवाहाची खटपट न करता अनुरूप जोडी जमण्याकरिता गांधर्व-विवाह हा वरील श्रेणीमध्ये मध्यम प्रतीचा ठरविला असला तरी तो श्रेष्ठ आहे असें वात्स्यायनमत या श्लोकात ग्रथित केलें आहे. अनुराग हाच जर विवाहसुखाचा परिपाक असेल तर तो अगोदरच असतो, म्हणून हा प्रकार श्रेष्ठ म्हणून सांगितला. हें कामशास्त्राला योग्यच आहे. पण त्या प्रकाराचे दुष्परिणाम त्यांच्या नजरेआड कसे झाले हें सांगणें कठिण आहे. अर्थात् त्यांनीं हे कबूल केले आहे की,

'पूर्वः पूर्वः प्रधानः स्याद्विवाहो धर्मतः स्थिते ।
पूर्वाभावे ततः कार्यो यो यो उत्तरोत्तर. ॥' का. सू. ३.५.३८

धर्मस्थितिकरिता या प्रकारातील एकापेक्षा एक पूर्व प्रकारच योग्य आहे. परंतु जेव्हा उत्तमोत्तम प्रकार धर्मनदिरानें वाम्यास येत नसेल तेव्हा उत्तरोत्तर प्रकार उचित आहेत ब्राह्म वाम्यास न आला तर प्राजापत्य करावा. पहिले चारहि प्रकार वाम्यास न आले तर गांधर्वहि करावा, असा याचा अर्थ आहे. रुक्मिणीचा विवाह हा राक्षस-विवाह असूनहि सुखप्राप्ति झालीच की नाहीं ? या ठिकाणीं एक लक्षात घ्यावें कीं रुक्मिणीचा विवाह तत्वत गांधर्व होता व प्रसंग विशेषामुळें तो 'राक्षस' ठरला. तेव्हा काम पुरुषार्थ सिद्ध करण्यासाठी स्त्रीची आवश्यकता अटळ असल्यानें जेव्हा पूर्व प्रकार जमत नाहीं, तेव्हा उत्तरोत्तर प्रकार योग्य, किंबहुना मनुष्यस्वभावास धरून व परिस्थितीच्या अनुकूलतेप्रमाणें आपोआप तसें घडणें स्वाभाविकच आहे. मनुष्यस्वभाव सहजासहजी अवघड, दुर्घट वा अतिरेकी कल्पनाकडे वळत नाहीं, परंतु ज्या वेळीं सरळ मार्ग बंद होतात, तेव्हा त्याची बुद्धि निरनिराळ्या प्रसंगानुरूप भिन्न आचारास प्रवृत्त होते. गांधर्व विवाहातील दोष कालिदासानें आपल्या शाकुंतल नाटकात रेखाटलेले आहेत, हे आपण मागें पाहिलेंच आहे.

आता पाश्चिमात्य देशात पाहू गेल्यास 'प्रेम' या भावनेस 'Romantic love' म्हणतात. त्यांच्याकडेहि जुन्या काळीं प्रेमविवाह ही गोष्ट माहीत नव्हती असें नाहीं. तरी साधारण मागच्या शतकापासूनच ही एकच गोष्ट विवाहाचा पाया होऊं पाहात आहे. शेले, स्कॉट वगैरे कवि-कादंबरीकारांनीं या भावनेची

हृदयंगम निर्मे रेंगाट्न प्रेमास आजचं स्थान प्राप्त करून दिलें आहे. तत्पूर्वी, कुलाचा सामाजिक दर्जा ही गोष्ट मुख्यत: पाश्चिमात्यांसहि मान्य होतें. परंतु वाङ्मयाचा ठसा हळूहळू सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर उठत गेला आणि आज विवाहाची सर्व इमारत 'प्रेम' या एकाच भावनेवर उभारण्याची रीत पाश्चिमात्यात पडलेली दिसते. आता या पद्धतींतील दोष त्यांच्याकडेहि विचारवंत मंडळींच्या ध्यानीं येत असून 'घर उभारणें' किंवा 'संसार चालविणें' ही गोष्ट नुसत्या काव्यसृष्टींतील भावनोद्रेकावर अवलंबून नसते, त्यांना इतर पुष्कळ महत्त्वाच्या गोष्टींची जरुरी आहे आणि त्या गोष्टींकडे या तात्पुरत्या सहजसिद्ध भावनोद्रेकामुळें दुर्लक्ष होत ही जाणीव होऊं लागली आहे.

"It is only recently that this kind of love has been regarded as the right basis for marriage Romance endows the love-object with many qualities that it does not possess Let us be thankful to the poets for having rescued love from the abyss, but let us contrive that we have some material more substantial than passion and poetry when we start to build our homes" (K Walker p. 103)

ज्या वयात स्त्री पुरुष प्रेमभावनेनें ग्रस्त होतात, तें वय मुख्यत शारीरिक आकर्षणाचें असतें. नैसर्गिक स्त्री पुरुषाकर्षण प्रेमभाव जागृत करतें तेंच खरें प्रेम अशी भावना निर्माण होते. तीच भावना मनाची संपूर्ण पकड घेते. त्यामुळे इतर गुणदोषाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष होत. अर्थात् शारीरिक आकर्षणाशिवाय प्रेमभाव असावा असा याचा कोणता अर्थ करू नये. निसर्गसिद्ध आकर्षण हा सर्व स्त्री पुरुषसंबंधाचा पाया असल्यानें, तें नाहींसें करणें हा काहीं सुदृढतेचा पुरावा नव्हे. पण त्यातून जो भावनोद्रेक उत्पन्न होतो, केवळ्यावरच विवाहासारख्या आयुष्याच्या प्रश्नासंबंधी निर्णय घेणें इष्ट नव्हे.

"It is as unwise to attempt to rule out physical attraction as it is to permit such attraction to be the entire basis of your relationship" (Bowman p 40)

आता प्रेम हा एकमेव विवाहाचा पाया होऊं देणें इष्ट नाहीं एवढे समजल्यावर सहजच स्त्री पुरुषाच्या नैसर्गिक आकर्षणातून उत्पन्न होणारा भावनोद्रेक

(Infatuation) व खरें प्रेम यांत हंसाचा ' दुग्धजलभेदन्याय ' कसा वापरावयाचा याचा विचार करणें भाग पडतें. पण येथें मुलामुलींचा ज्या वयांत भावनोद्रेक होतो, त्या वयांत त्यांना ते कळावें ही अपेक्षा आग्रहांस तरी कठिण वाटते. या दोन्ही स्थितींत फरक काय यासंबधीं तरुणतरुणींना उपयोगी पडावी अशी बरीच चर्चा बौमनसाहेबांनीं त्यांच्या ग्रंथांत केली आहे. परंतु शेवटीं त्यांची त्यानाच शंका आली कीं, हे सर्व कळण्याची व वेळेवर उमगण्याची अपेक्षा आपण ज्यांपासून करतों, त्यांना हें शक्य आहे काय ? तेव्हां तेच लिहितात,

"The reader may wonder whether there can be any true love!" (Bowman p. 49)

हे सर्व वाचून खरें प्रेम म्हणून कांहीं आहे कीं नाहीं, अशी शेवटीं वाचकांस शंका येईल. एक गोष्ट खरी कीं हा फरक समजण्याची शक्यता भावनोद्रेकाच्या अवस्थेंत व वयात फार कठिण आहे.

' मिडिलटाऊन ' (Middle-town) या नांवानें एक समाजशास्त्रीय अभ्यास लिंड (Lynd) नावाच्या लेखकानें प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत ' विवाह आणि वेश्याव्यवसाय ' या सदराखालीं जेवढी माहिती देतां येणें शक्य आहे तेवढी त्याने दिली आहे. त्यांत विवाहास प्रेम हा एकच वैचारिक पाया असावा असा जो प्रचार चालू आहे व जो मध्या अमेरिकेंत प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतो त्याची कबुली आहे.

"Romantic love is in demand as the basis for marriage."

प्रेम ही पृथक्करणापलीकडील गोष्ट असून त्यात एक प्रकारची शारीरिक व मानसिक रोमांचकारक (thrill) परिस्थिति निर्माण होते. एवढें मोठें प्रेमासंबधींचें ज्ञान अमेरिकन तरुण-तरुणींना असतें असेंहि त्यांनें नमूद केलें आहे. मग आपल्याकडे जशी भावगीताची व प्रेमकथांची रेलचेल मराठी वाङ्मयांत दिसते तशी इंग्रजींत काय थोडीं गाणीं आहेत काय ? हीं गाणीं तरुण-तरुणींच्या तोंडीं नेहमींच ऐकावयास मिळतात. त्यांतील एक गमतीदार गाणें खालीं उद्धृत करतों.

"It had to be you. It had to be you.
I wandered around, and finally found,

The somebody who, could make me true,
Could make me blue, and ever glad,
Just to be sad, it had to be you
Wonderful you ! It had to be you

ज्यास इंग्रजी गाण्याची ल्केर साधत असेल त्यानं वरील गाणें गुणगुणल्यास त्यास आजहि रोमांच (thrill) उभे राहातील पण आम्हास येथें येवढेंच नमूद करावयाचें कीं, प्रेमाबद्दल एवढें भयंकर ज्ञान ज्या देशात सर्वसामान्य माणसांत पसरलें आहे आणि हें प्रेमच फक्त विवाहाचा पाया होऊं शकतें अशी समजूत जेथें दृढमूल झालेली आहे, तेथें रसेल आणि लिन्से यानीं वर्णन केलेल्याच गोष्टी घडू नयेत तर दुसरें काय घडावें बरें ?

' सहवासोत्तर विवाह ' हा पाश्चिमात्यांत विवाहाचा विवाद्य प्रश्न राहिला नसून वस्तुस्थिति आहे यामुळेंच एकमेकांचे दृष्टिकोन, आवडी निवडी, कल इत्यादि पटतात कीं नाहीं हें पाहाता येऊन ' व्यक्तिमत्व ' जुळत होण्यासारख्या योग्य व्यक्तीशीं गाठ पडणें सुलभ जातें, अशी यासंबंधीत समजूत समाजात प्रसृत आहे. एकमेकांच्या व्यक्तिमत्वाशीं समजुतीनें जमतें घेण्यास या विवाहपूर्व साहचर्याचा फार उपयोग होईल असें सहृदयांनीं वाटतें आणि तशीच समजूत रूढ आहे यामुळे तरुणतरुणी एकमेकांना निरनिराळ्या स्थळीं व काळीं एकत्रित आलीं असताना एकमेकांस आवडावयास लागतात ही आवड पुढें विवाहात रूपांतरित होते कीं काय हें पाहण्याकरिता एकमेकांस संकेतस्थळकालांत भेटीगाठीं देतात घेतात ही रूढी आज अमेरिका इत्यादि देशात समाजात सर्वत्र प्रसृत आहे या रूढीस ' डेटिंग ' (Dating) असें म्हणण्याचा प्रघात आहे वयात आल्यावर या प्रथेप्रमाणें तरुण–तरुणी एकमेकांच्या गाठीभेटी घेतात असे करणें तिकडे इकडच्यासारखें विपरीत वा चमत्कारिक असें काहीं समजत नाहींत उलट हें न–घडलें तरच ' असें का ? ' असेंहि घरीं मोठ्या माणसांना वाटू लागतें कोणत्याहि देशात पूर्वी अशी प्रथा सामान्यत्वानें किंवा सर्व समाजात अस्तित्वात नव्हती ह्या चेष्टा करताना काय होतें तें पाहा सरळखोटें समजण्याचें उष्णता मापक यंत्रासारखें काहीं उपकरणात्मक साधन अस्तित्वात नाहीं भावनेचा उद्रेक किती करावा, कोठें थांबावें, जास्ती उद्रेकानें तोटे-फायदे काय, त्याचा पुढील आयुष्यावर व स्त्रीमनावर परिणाम काय, इत्यादींची माहिती नाहीं सध्या

प्रेमाचे निकष काहीं नाहींत. अनुभवानें खरेंखोटें ठरेल असें म्हटलें तर अनुभव येण्याची अशा प्रयेत काहीं सोयच नसल्यानें दोघांपैकीं कोणाहि व्यक्तीनें पाहिजे ती भाषा किंवा अवास्तव आणाशपथा घेण्यास काहींच हरकत नाहीं. शिवाय याचा कसलाहि पुरावा पुढें उपलब्ध होणें अशक्य असल्यानें हे सर्व सहजचेष्टा म्हणूनहि करण्यास हरकत नाहीं. या गाठीभेटींत ज्या चेष्टा चालवयाच्या त्या शारीरिक स्पर्शापासून अगदीं रतिप्रसंगापर्यंत कितीहि कमीजास्त प्रमाणात चालल्या तरी त्यास समाजाची हरकत नाहीं. किंबहुना प्रकृतिभिन्नत्वाप्रमाणे त्या चालवयाच्याच हेंहि मान्य. त्यावर व्यक्तीनें कोठें नियमन करावें याचा ताळ नाहीं. आता हें करता करता जर का चुकून गर्भधारणा झाली तर त्यावर मात्र सामाजिक बहिष्कार, कायदेशीर इलाज, इत्यादि जय्यत तयारी. आतां या भावनोद्रेकातून ' व्यक्तिमत्वाचा ' अभ्यास आणि माहिती एकमेकास कितपत होणार ? आम्हास अशींहि उदाहरणें माहीत आहेत कीं, अशा तऱ्हेनें विवाह-निश्चिति झाल्यावर दुसऱ्या व्यक्तीचें संपूर्ण नावहि माहीत नसतें. यासंबंधी डॉ. बोमन लिहितात: —

" Never before in history have so many young persons dated so much through such a long period in their lives with so few recognisable guide posts such ill defined social patterns, such a wide variety of standards, and so few socially imposed controls This may be one of the basic causes of the present day divorce rate. " (Bowman p. 159)

डॉ. बोमन यांचें म्हणणें असें कीं, इतिहासात कधींहि अस्तित्वात नव्हती एवढ्या मोठ्या प्रमाणात ही प्रथा हल्लीं अमेरिकेंत अस्तित्वात आहे. शिवाय या गोष्टीसंबंधीं काहीं योग्य वागणूक लागणारीं गमकें, सामाजिक प्रमाणपद्धति, योग्य मार्ग दाखविणारीं साधनें इत्यादि काहींच अस्तित्वात नाहीं. त्यामुळें " व्यक्ति तितक्या प्रकृति " ही म्हण प्रत्यक्षात दिसत असून ही विवाहविषयक गोष्ट कदाचित् घटस्फोटाच्या वाढत्या प्रमाणास एक मुख्य कारण असू शकेल. तात्पर्य, प्रेम व भावनोद्रेक यातील फरक सहज कळण्यासारखे नसल्यानें आणि भावनोद्रेकानें उत्पन्न होणाऱ्या प्रेमाघात्यात कोणत्याहि व्यक्तीचे गुणदोषपरीक्षण होणें निदोष शक्य नसल्यानें, प्रेम व तज्जन्य सहवास हा संपूर्णतया एकच एक विवाहाचा पाया

ठरविणें मोठें बुद्धिगम्य नाहीं. याचा अर्थ प्रेम नसतेंच व सहवासाचा कांहीं फायदा होणारच नाहीं असा नव्हे. तारुण्यसहज चित्तार्पण नसावेंच असाहि याचा अर्थ नव्हे. फक्त या सर्वांची योजना कशी करावयाची, कोठें करावयाची, हे दुसऱ्या मोठ्या व अनुभवी माणसांनीं ठरविल्यास बरें.

वात्स्यायनीय प्रीतिप्रकार : वात्स्यायनानें प्रेमाचा विचार केलेला आहे. शिवाय ही भावना उत्पन्न होण्याचे निरनिराळे प्रसंग लक्षांत घेऊन त्यानें प्रीतिप्रकार म्हणून त्याचें वर्गीकरणहि केलेलें आहे. तेव्हा हे काय काय प्रकार कल्पिले आहेत आणि त्यांतील भेदाभेद याचा विचार येथें करणें आहे. तज्ज्ञांनीं चार प्रीतिप्रकार सांगितले आहेत, ते असे :—

(१) प्रथम प्रकारास 'सप्रत्ययात्मिका' किंवा 'विश्वासजन्य' प्रीति म्हणतात. याची व्याख्या येणेंप्रमाणें :—

'नान्योऽयामिति यत्र स्यादन्यस्मिन्प्रीतिकारणे।' का. सू. २.१.४३

याचा अर्थ : एखाद्या अपूर्व वा असामान्य व्यक्तीबद्दल 'याच्यासारखा दुसरा नाहीं' असा भाव उत्पन्न झाल्यामुळें उत्पन्न होणारी जी विश्वासात्मक प्रीति ती 'सप्रत्ययात्मिका' प्रीति होय. यांत त्या व्यक्तीबद्दल कांहीं पूर्वानुभव सहजच अभिप्रेत आहे.

(२) दुसरा प्रकार म्हणजे 'अभिमानिकी' प्रीति होय.

संकल्पाज्जायते प्रीतिर्या सा स्यादभिमानिकी। का. सू. २.१.४१

या भावनेंत संकल्पच फक्त असतो. पूर्वपरिचय फारसा नसेलहि. पण त्या व्यक्तीचें दर्शन वा मनन एवढेंहि प्रेमाकर्षणाला पुरेसें होतें. कदाचित् एखाद्या व्यक्तीच्या गुणावर सहज जडलेलें हें प्रेम होय. उदाहरणच देणें झाल्यास, चारुदत्तावर जडलेल्या वसंतसेनेच्या प्रेमाचा हा नमुना सांगता येईल. उदारता व दातृत्व या गुणावरील ती 'अभिमानिकी' प्रीति. त्यात दारिद्र्य हा भाग घात करू शकला नाहीं. प्रत्यक्ष कसलाच संबंध नाटकांतहि एखाद्या वेळेपेक्षा फार नाहीं. पण या काल्पनिक रम्य कल्पनेनें कवीनें शृंगाररसाची या नाट्यकृतींत बहार उडवून दिलेली दिसेल. शांत शृंगाराचा तो एक साक्षात् नमुना आहे.

(३) तिसरा प्रकार 'अभ्यासजन्य' प्रेमाचा. यात तेंच तेंच कर्म सतत केल्यानें उत्पन्न होणारें प्रेम येतें. याचें उदाहरण म्हणजे मृगयेचें देतात. मृगया किंवा शिकार हा मोठा दुर्घट खेळ असला तरी अभ्यासानें शिकारी हिंस्र श्वापदाच्या या भयानक खेळातहि मोठ्या प्रेमानें रममाण होऊं शकतो. शृंगाररसात धरून शब्दादि स्वरूपाना जी प्रीति निर्माण होते ती अभ्यासजन्यच म्हणता येईल. गीत, वाद्य, नृत्य, चातुर्यवाक्य किंवा गोड बोलण्याची शैली, रसवती वगैरेमुळें जी प्रीति निर्माण करता येते ती या प्रकारात नसते. यात 'मनाचें तादात्म्य' किंवा मनबुद्धीचें सपूर्ण अधिष्ठान असतेंच असें नाहीं आणि त्यामुळें या प्रीतीची परिणति चटदिशीं विषयविकारात होऊं शकते तोच चौथा प्रकार.

(४) यास 'विषयी' प्रीति म्हणतात. यास इग्रजींत Lust किंवा Infatuation व मराठींत भावनोद्रेक म्हणता येईल. यासबधीं जरूर तो ऊहापोह मार्ग येऊन गेलाच आहे. या प्रीतिप्रकारातील पहिल्या दोन प्रकाराचा शृंगाररसाचा परिपोष करण्यास उपयोग करतात. त्यांत दुसऱ्या व्यक्तीच्या गुणावर प्रेम होत असून प्रत्यक्ष शारीरिक सबध फारसा येण्याची जरुरी नसते. शिवाय गुणावरील आत्यंतिक प्रेमामुळें दोष असले तरी पुढें ते प्रेमाचा सहसा घात करीत नाहीत. परंतु चौथा प्रकार विवाहाच्या दृष्टीनें त्याज्य असून तिसरा प्रकारहि फुरसा समजत नाहींत. 'निश्वासजन्य' आणि 'सप्रत्ययात्मिका' हे प्रकार विशेषतः शृंगाररसाची उत्पत्ति करण्यास योग्य आहेत. आल्हाद व माधुर्य हे शृंगाररसाचे परिणाम म्हणून मम्मट देतो श्रीकृष्णाची रासक्रीडा हें शृंगाररसाचें मोठें उदाहरण म्हणून देतात. श्रीकृष्णचरित्रात सर्व नवरसांचा आविष्कार वेळप्रसगानें झालेला दृष्टीस पडतो. त्यात रासक्रीडा आणि राधाकृष्णपरिचय हीं शृंगाररसाचीं उदाहरणें म्हणून कविजन देतात. या उदाहरणावरून एक दिसून येईल कीं शृंगाररसाची उत्पत्ति करण्यास 'अभिमानिकी' आणि 'सप्रत्ययात्मिका' या दोन प्रीतिप्रकाराचा खरा उपयोग होतो. पुष्कळ वेळा हे दोन प्रकार सपूर्ण भिन्नत्वानें आढळत नाहींत. ते एकमेकात मिसळलेले दिसतात. ध्येयात्मक प्रीतींत हे दोन प्रकार मुख्यत्वेंकरून लागतात. ते नसतील तर ती वैराग्यकी प्रीति होईल. या प्रीतिप्रकारात सहसा नायकनायिकेंचा विशेष असा शरीरसबध दाखविण्यात येत नाहीं. नायकाबद्दल नायिकेस फार फार मोठा आदर असतो. नायकासबधीं नायिकेची कल्पना फार रम्य व उच्च असते. "हाच खरा पुरुषोत्तम" अशा भावनेनें नायिका त्याकडे

आकर्षिली गेलेली असते. आणि त्याच्या गुणचिंतनात, त्याच्या दर्शनात, सान्निध्यांत किंबहुना त्यासंबंधीं कोणत्याहि मनोरम्य कल्पनेंत ती अत्यंत सुख मानीत असते. तिला त्या कल्पनेंतच मोठा आनंद होत असतो. या मनाच्या संतोषकारक भूमिकेंतूनच हा रस उत्पन्न होतो आणि म्हणूनच त्यांतून मनाचा उल्हास प्रेक्षकांतहि येत असतो. संस्कृत वाङ्मयात पुष्कळ ठिकाणीं शृंगाररसाचा परिपोष आढळतो. मृच्छकटिक नाटकातील वसंतसेनेचें उदाहरण अप्रतिम आहे. या बहुतेक *ठिकाणीं ही 'अभिमानिकी' आणि 'संप्रत्ययात्मिका' प्रीति कवींनें बहारीनें वर्णन केलेली* असते.

याउलट वैषयिकी प्रीति ही नेहमींच उच्छृंखल असते. यांत बुडबुडा फार मोठा पण तो फार वेळ टिकत नाहीं. शिवाय यांतून संतोष किंवा मनसोल्हास उत्पन्न होण्याऐवजीं उलट मनाची तळमळ होते. भकासपणा वाढतो. सुखाभिलाष उत्पन्न होतो. वैषयिकी प्रीतीची पूर्ति झाली नाहीं तर फार मोठा क्रोध उत्पन्न होतो त्यांत वाटेकरी आल्यास फार उत्कट मत्सर निर्माण होतो त्यांत विरह झाल्यास मनाची फार तळमळ होते. त्यांत कोणी विघ्न घातल्यास त्यांतून खूनमारामाऱ्याचे प्रकार बाहेर येतात हे सर्व त्या वैषयिकी प्रीतीचे गुण आहेत. *या वैषयिकी प्रीतीचें चित्रण पाश्चिमात्य नाट्यांत व वाङ्मयात भरपूर आढळतें व* ते गुण नेमका तसाच परिणाम प्रेक्षकावर करतात. एखाद्या रोजच्या वर्तमानपत्रात इंग्रजी सिनेमाच्या जाहिराती व नावे पाहिल्यासहि याचा प्रत्यय येईल. इंग्रजी भार्षेत ज्यास 'रोमॅन्टिक लव्ह' (Romantic love) म्हणतात, तो प्रकार मात्र वैषयिकी प्रीतीपासून जरा भिन्न आहे. त्यांत नायिकासंबंधीं नितांत आदरभाव असून त्यांत शारीरिक सुखाभिलाष बहुदा नसतो. नाईट्स लव्ह (Knight's love) हा एक दुसरा प्रकार 'रोमॅन्टिक' पेक्षा जरा खालचा असला तरी वैषयिकी प्रीतीच्या जरा वरचा आहे. यामुळें एक गोष्ट तरी घडली कीं, खिश्चन धर्माचा जो स्त्रीविषयींचा अनादर आणि कोता दृष्टिकोन तो बदलून स्त्रीसंबंधीं आदरभाव आणि सौजन्य वाढण्याम मदत झाली. तात्पर्य, वैषयिकी प्रीति ही फक्त भावनोद्रेकास कारणीभूत होत असल्यानें ही एकमेवाद्वितीय गोष्ट विवाहाचा पाया म्हणून ग्राह्य धरणें इष्ट नाहीं. भारतियांनीं तिचें चित्रण काव्यात फारसें कोठें केलेलं दिसत नाहीं. शृंगाररसाच्या परिपोषास भारतियांनी हा प्रकार

अग्राह्य ठरवून प्रथम दोन प्रकारांचा उपयोग करून आल्हाद व माधुर्य हे दोन शृंगाररसाचे गुण उत्पन्न केलेले दिसतात.

वैदिक विवाह संस्कार : विवाह हा आमच्या धर्मशास्त्रात एक संस्कार असून या संस्काराला काहीं उद्देश आहे, हें विसरून चालणार नाहीं. संस्कार हा शब्द 'कृ' या धातूस 'स' विकरण लागून झाला असून 'चांगलें करणें', 'सुधारणें', 'आहे त्यापेक्षा गुणवर्धन करणे' असा अर्थ सुचवितो. संस्कार या शब्दाचा कोशार्थ "उत्तमोत्तम करणें" (making perfect or refining) असा आहे. **'स्वभावसुंदरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते।'** स्वभावतः सुंदर वस्तुस संस्काराची अपेक्षा नसते. अर्थात् हे संस्कार शरीर, मन व बुद्धि या सर्वांस धरून असतात आणि त्यात गुणवर्धन अभिप्रेत असतें. '**वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते।**" या श्लोकार्धात जी वाणी संस्कारयुक्त आहे, ती पुरुषास अलंकारासारखी शोभून दिसते, असें म्हटलें आहे. तोंड आहे म्हणून बोलणें वेगळे व मशागत करून माधुर्य, प्रसाद व आकर्षण ज्यात उत्पन्न होतें ती वाणी वेगळी. जन्मतः सर्व मनुष्यप्राणी सारखाच दुर्बल असतो. सजीव प्राण्यास असलेल्या सर्व प्रवृत्ति व ढोबळ सुखदु:खे त्यास असतात. फक्त आनुवंशिकतेने उत्पन्न झालेल्या मूलभूत शक्ति (Hereditary potentialities) मात्र व्यक्तिव्यक्तींतून भिन्न असतात. या मृत्पिंडाचे पुढें जें काहीं भांडें बनवायाचें तें बनविण्यास संस्कृतीची (culture) आवश्यकता असते. आणि प्रत्येक संस्कृतीत काहीं विशेष संस्कार असतात. या ध्येयास धरून जे आचार व विधिनिषेध उत्पन्न केले ते सर्व भारतियांचे संस्कार होत. आमच्या संस्कृतीत अशा प्रकारचे पुष्कळ संस्कार आहेत. अर्थात्, हे संस्कार निर्माण करतांना नेमके कोणते गुण अंगीं यावेत, कोणतीं मूल्यें उच्च असावींत, हें सर्व लक्षात घेऊन तयार केले आहेत. ढोबळपणें गर्भाधान, जातकर्म, उपनयन, विवाह इत्यादि सोळा संस्कार कल्पिले आहेत.

कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च। मनु. २.२६

संस्कार मानवास येथें व परलोकीं पावन करणारा आहे. या श्लोकार्धात स्मृतिकारांनीं संस्कार जरूर असून ते मनुष्यास पावन करतात म्हणजे मनुष्यास खरें मनुष्यत्व प्राप्त करून देतात असा तात्पर्यार्थ.

विवाह हा संस्कार आमच्या संस्कृतींत अप्रतिहतपणें हजारों वर्षे साधारणतः याच स्वरूपात चालू असून, तो सर्वांना सारखा लागू आहे.

"*The wedding ceremony of modern Hindu is essentially the same as it was long before the Christian era*"

(Macdonell p 7)

प्रो. मॅक्डोनेल याच्या मतें इसवी सनापूर्वीपासून विवाहसंस्कार भारतात मूलतः होता तसाच अस्तित्वात आहे.

विवाह हा संस्कार आहे हे म्हटल्यावर या संस्कारानें काही गुणवर्धन साधावयाचे आहे, हें सहज स्पष्ट होईल. तेव्हा या संस्काराने नेमकें साध्य काय या दृष्टीनें विवाहसंस्काराचें काहीं प्रासंगिक परीक्षण येथें करणें जरूर आहे. धर्मशास्त्रात सूत्रकाराचा अधिकार मोठा व आपआपल्या शाखेपुरता निर्णायक आहे. अश्वलायनाच्या मतें 'विवाहहोम' व 'गृहप्रवेशनीय होम' हे विधि केले म्हणजे विवाहसंस्कार पूर्ण होतो. विवाहहोमात पाणिग्रहण, अग्निप्रदक्षिणा, अश्मारोहण, सप्तपदी आणि ध्रुवादिदर्शन हे विधि येतात. गृहप्रवेशनीयात गृहप्रवेश, वधूला *उपदेश आणि देवतांची प्रार्थना या गोष्टी येतात वाङ्निश्चय किंवा वाग्दान हा* विधि सूत्रप्रणीत नाही. हा पुढें विवाहविधीस जोडण्यात आला. यात वधूवरपाक्षियानीं कन्या देण्यासबंधीं व ग्रहण करण्यासबंधीं आपआपला निश्चय बोलून दाखवयाचा आहे. कन्यादान हा *विधि, ब्राह्म, दैव, आर्ष व प्राजापत्य या प्रकारात* शक्य असतो गांधर्वांत त्यास स्थान नाहीं. कारण कन्या स्वत च आपलें दान करीत असते मधुपर्क हा विधि म्हणजे वराचा योग्य सत्कार आहे. वराचा योग्य सत्कार करून त्यास खुश करण्याकरिता हा विधि असून परस्पराचा परस्परविषयक आदरभाव व प्रेम वाढविण्यास हा संस्कार योग्यच आहे. पुण्याहवाचन, मातृकापूजन नांदीश्राद्ध, *सीमांतपूजन, कन्यानिरीक्षण, सूत्रवेष्टन, अक्षतारोपण, ऐरणीदान आणि* लक्ष्मीपूजन हे सर्व विधि आचारप्राप्त आहेत. तात्पर्य, विवाहहोम व गृहप्रवेशनीय होम हीं विवाहसंस्काराचीं मुख्य अंगें आहेत आता सूत्रोक्त विवाहविधींतील काहीं ऋचांचा अर्थ पाहिल्यास या संस्काराचा उद्देश सहज स्पष्ट होण्यासारखा आहे

लाजाहोम — "हा अग्नि हा वधूचा पितृकुलाशीं असलेला संबंध व प्रेम सोडवून हिला माझ्या कुलाशीं एकरूप व अनुरक्त करो."

अश्मारोहण — " हे वधू तू या शिळेवर चढ व ही जशी घट्ट व स्थिर आहे तशी तू मनानें हो. तुझ्याशीं द्वेष, मत्सर करणाऱ्याचे आक्षेप सोसून सद्वर्तनानें त्यास वश करून घे. "

सप्तपदी — " हे वधू, तू माझ्याबरोबर चाललीस म्हणून आपलें सख्य झालें मला तू अन्न देणारी हो. दोन पावलें चाललीस तेव्हा माझें बलवर्धन कर. तीन पावलें चाललीस तेव्हा सम्पत्ति वाढीव. चार पावलें चाललीस म्हणून सुख-संवर्धन कर. पाच पावलें चाललीस तेव्हा संतति वाढीव. सहा पावलें चाललीस म्हणून सहाहि ऋतूत सुख दे, आणि सात पावलें चाललीस तेव्हा निरंतर माझ्याशीं अनुकूल वाग म्हणजे आपणास सुपुत्र होऊन ते चिरायु होतील "

ध्रुवादिदर्शन — " माझा पति चिरायु व्हावा आणि मला सुपुत्र व्हावे अशी मी इच्छा करतें. "

वरील ऋचांच्या अर्थावरून विवाहविधीचा उद्देश व कार्य काय हें सहज वाचकांच्या ध्यानात येईल. विवाह या संस्कारानें, वधू ही एका कुलातून संपूर्णतया संबंध तोडून—हा संबंध नाममात्रहि राहात नाहीं—स्थिर व घट्ट मनानें नूतन कुलात पदार्पण करते. नूतन कुलात जे द्वेषमत्सरादि आघात येतील ते सद्वर्तनानें जिंकते. याप्रमाणें अहिंसेचें तत्वज्ञान प्रत्यक्ष आचारात आमच्या स्त्रियांना अनेक शतकें आणलेलें आहे. पतीशीं संपूर्ण एकता प्राप्त करून घेण्यासाठीं नवीन कुलाचें बल, संतति यांचें वर्धन करते, आणि यामुळें ' सुखी विवाह ' करून नवीन कुलाचें सुखसंवर्धन करते असा ह्या सर्व संस्काराचा अभिप्राय आहे.

कामशास्त्रकारानांहि वरणसंविधानाच्या अध्यायांत वरील सर्व उद्देश एकत्र एकाच सूत्रात सहज बसविलेले दिसतात. हें सूत्र प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभींच उद्धृत केलं आहे

संतति व संपत्ति यांची वाढ करून नवीन कुलाची वृद्धि वा भरभराट साधून विश्वास आणि प्रेम संपादन केलं म्हणजे ' सुखी विवाह ' होतो, असा एकंदर याचा ध्वन्यर्थ आहे. प्राचीन सूत्रकारापासून कामशास्त्रकारापर्यंत विवाहाचें उद्दिष्ट व साधनसंस्कार सर्व एक आहेत हें ध्यानीं येण्यास मदत होईल

वाङ्निश्चय आणि मधुपर्क या विधींपासून सप्तपदीपर्यंत सर्व विधि कालि-

दासानें एकाच श्लोकात ध्वनित केले आहेत. दोन व्यक्तींची शाश्वत एकता व्हावी हा हेतु कालिदासानें एका श्लोकात फार मार्मिकतेनें आणला आहे.

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।

कुमार ५.३९

विशेष सत्कारानीं ज्याची सुरवात झाली तेथें आता परकेपणा कसा वाटावा ? म्हणून सज्जनाची संगति सात पावलें बरोबर चालल्यानें दृढ होते असा याचा अर्थ. 'सातपदीन' हा शब्द सप्तपदीवरून आला असें सहज कोणाच्याहि ध्यानात येईल. यात, पार्वतीला या दृढ मैत्रीची अपरोक्ष सूचना दिली गेली. अर्थात् त्यावरोबरच शंकरपार्वतींची ही दृढ मैत्री आणि परस्परविश्वास कुमार-संभवाच्या मुख्य हेतून रंगविलेला आहे, आणि त्याच्याकरिता ही सर्व प्रेमाची पार्श्वभूमि आहे हें विसरून चालणार नाहीं. विवाह संस्कारात जे समारंभ व धर्मकृत्यें येतात त्यांतून खालील उद्दिष्टें साध्य व्हावीं असा उद्देश दिसतो. (१) स्त्री ही सुप्रजेचें व वंशवृद्धीचें साधन आहे, साध्य नव्हे. (२) विवाहानंतर स्त्रीने सासरचा पक्ष घेणें जरूर असून सासरची अभिवृद्धि व्हावी, एतदर्थ तिची सर्व वर्तणूक असावी. (३) विश्वास व प्रेम हीं स्त्रीनें नवीन कुलात करानें संपादन करावयाचीं असून त्याकरिता सुरवातीस कांहीं सोशीकपणा व त्याग याची जरुरी आहे. या तीन गोष्टी विवाह संस्कारात मनावर बिंबविण्याचा शास्त्रकाराचा प्रयत्न दिसतो. आणि यात या प्रस्तुत प्रकरणाच्या सुरवातीस कामशास्त्रकारानीं ज्या तीन गोष्टी वैवाहिक यशास मूलभूत धरल्या आहेत त्यांचा समावेश होतो असें दिसून येईल.

प्रकरण ४ थ

सुप्रजा

सुप्रजाजननशास्त्र–भारतियांचा सुप्रजे-संबंधीं विचार–सुप्रजा हा विवाहाचा मुख्य उद्देश–हा उद्देश स्पष्ट कां केला?–पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांचीं मतें– सुप्रजेच्या दृष्टीनें विवाहपूर्व विचार–पुरुषप्रधानसंतति कशाकरितां?–'संततिहीनत्व' हा कौटुंबिक जीवनमरणाचा प्रश्न–संस्कृत वाङ्मयांतील अनपत्यत्वाचीं वर्णनें–प्रजाहीनत्वाचे परिणामाविषयीं पाश्चिमात्य मतें–प्रजाहीनत्व–भारतियांस संततिहीनत्वांत द्विभार्यात्व मान्य–प्रजाहीनत्वांत स्त्रीमनाचा विचार–प्रजोत्पादनक्षमतेंतील भिन्नत्व (Differentia Fertility).

विवाहाचा सुप्रजा हा एक हेतु आहे, असा भारतियांचा आग्रह आहे, हीं गोष्ट आधुनिक कालातहि आता मान्यतेस पावली आहे. कायद्याचा आणि वाङ्मयाचा विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन काहींहि असो, पण जीवशास्त्रीय दृष्टि मुख्यतः 'विवाह हा जननशास्त्रातील एक प्रयोग' अशीच आहे व असणार. भारतियाचा विवाहावरील सुप्रजा हा एकमेव महत्त्वाचा दृष्टिकोन कसा आहे, तो अस्तित्वात आणण्यासाठीं त्यानीं काय खटपटी केल्या, त्याकरिता सामाजिक मूल्यें व सस्कार कसे उत्पन्न केले आणि अल्पसख्य प्रजाहीन लोकांकरिता त्याची व्यवस्था काय होती वगैरे विषय या प्रकरणात आणला आहे. वैवाहिक यश पुष्कळ अशीं सुप्रजाजननावर अवलबून आहे. भारतियानीं या मुद्याकडे सूक्ष्म लक्ष दिलें आहे.

सुप्रजाजननशास्त्र सुप्रजाजननशास्त्राची वाढ पाश्चिमात्य देशात अलि कडचीच आहे. जीवमात्रात काही गुणधर्म आनुवशानें सक्रात होतात व तसें होण्यासबधीं काही निसर्गसिद्ध नियम आहेत आनुवशशास्त्राचे जनक मेंडेल व गाल्टन हे १९ व्या शतकातीलच शास्त्रज्ञ असून मेंडेलनें आनुवशशास्त्राची प्रयोगाच्या पायावर उभारणी केली, तर गाल्टननें मनुष्यप्राण्यात यासबधीं काय करता येईल यासबधीं विचार केला आहे. वनस्पति व मानवेतर प्राण्यात आज आनुवशशास्त्राचा पुष्कळच उपयोग होत आहे.

मनुष्याला फायदेशीर असे निरनिराळे गुणधर्म वनस्पतींत किंवा प्राण्यात एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत सक्रात करणें जननशास्त्रामुळें शक्य झालें आहे. उत्तम अडी घालणारी कोंबडी, पुष्कळ दूध देणारी गाय, रोगास नैसर्गिक प्रति बध करणारा बटाटा, ह्या गोष्टी मानवानें शक्यतेच्या कोटींत आणल्या परतु मानवाचें प्रजोत्पादन हें अनियत्रित असल्यानें असे नियम जरी ततोतत मानवात लागू करण्याचे प्रयोग करणें शक्य नसलें तरी मानवातहि पिंडप्रधान किंवा बीज गत प्रगति होऊ शकते व त्यामुळें योग्य गुणधर्मांची समाजात जोपासना होऊन अनिष्ट गुणधर्मांची वाढ कमी होईल ही शक्यता गाल्टननें ओळखली यातच सुप्रजाजननशास्त्राचें बीज आहे त्यास काहीं विशिष्ट आनुवशिक, मानसिक व शारीरिक रोगानीं पछाडलें आहे अशा लोकाना आज अमेरिकेंतील काही सस्थानात विवाहबदी आहे क्रेटिनिझम नावाची विकृति इटलीतील एऔस्टा नामक भागात विशेष असे या मडळींना प्रजोत्पादनापासून सन १८९० पासून अलिप्त राखण्यात आलें आता ही विकृति पुष्कळच नाहीशी झालेली दिसते तात्पर्य, सुप्रजाजनन शास्त्राचा अभ्यास व काहीं प्रमाणात उपयोग मानवातहि अलीकडे पाश्चिमात्य देशात होऊ लागला आहे

भारतियाचा सुप्रजे सबधीं विचार उत्तम सतति व्हावी याकरिता भारतियानीं विचार पूर्वक काहीं आचार फार पूर्वीपासून अमलात आणलेले दिसून येतात. **अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पडितो विजिगीथ समितिंगम शुश्रूषिता वाच भाषिता जायेत–इ.** (बृ ६ ४.१८) अशी ज्याची इच्छा असेल कीं आपला पुत्र महापडित, विजयी, सभाधीट, वाग्वान् इत्यादि गुणानीं युक्त व्हावा, त्याच्या

करिता आणि उत्तम कन्या प्राप्त व्हावी याकरिताहि येथें उपाय निवेदन केलेला आहे.

स्मृतिकारांनीहि (मनु. ६.४०) ब्राह्मादि धर्म्य विवाहातून विशेष गुणवान् प्रजा निर्माण होते तशी इतर प्रकारच्या विवाहातून होत नाही असें म्हटले आहे. **' वीर मे देहि पितरः '** ' मला वीरपुत्राची प्राप्ति व्हावी, ' असा मंत्र श्राद्धकर्मांतहि पितरांना उद्देशून येतो भारतीय वैद्यकास आनुवंश मान्य आहे. **'ये चापि केचित्कुलजा विकाराः भवंति तांस्तान्प्रवदंत्यसाध्यान्।'** (माधवनिदान) कुलामध्यें समान होणारे रोग उसेच असाध्य कोटींत पडतात.

सुप्रजा हा विवाहाचा मुख्य उद्देश : विवाहविधीच्या बहुतेक भागात प्रजोत्पत्ति या उद्देशाचा विचार व उच्चार वारवार आहे. वाङ्‌निश्चयाच्या शेवटीं **' वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता त्वया। '** असें वधूपित्यानें म्हणावयाचें आहे.

कन्यादान प्रसंगी, **' अमुकनाम्नीमिमांकन्या वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं प्रजोत्पादनार्थं तुभ्यमहं संप्रददे। '** अशी अट आहे. ही कन्या प्रजोत्पादनार्थ तुम्हास मी देत आहें असा याचा अर्थ आहे. **' धर्मप्रजासिध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामि। '** असें वरानें म्हणावयाचें आहे. विवाहांतर्गत प्रजा ही धर्मप्रजा. अशी धर्मप्रजा होण्यासाठीं मी त्या कन्येचें ग्रहण करतों असा अर्थ. यानंतर पुन **' मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकं । तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी '**। असा मंत्र येतो. ' आजपर्यंत माझ्या कुळात पालन केलेली ही कन्या, हे विप्रा, तुला मी देतों. ही ' पुत्रपौत्रवर्धिनी ' होवो. ' विवाहहोमात जो मंत्र येतो, त्याचा फक्त अर्थ खालीं देत आहों.

मंत्रार्थ — " हे स्त्रिये, मी सामवेदस्वरूप आहें व तू ऋग्वेदस्वरूप आहेस. तद्वत्च मी आकाशरूप आहें व तू पृथ्वीरूप आहेस. उभयता आपण अग्नि व ब्राह्मण यांच्यासमक्ष विवाह करू. आपण उभयता प्रजा उत्पन्न करू. एकमेकावर प्रीति करू. स्वरूप व स्वभाव इत्यादि गुणांनीं एकमेकास प्रिय होऊ आणि शंभर वर्षें जगू. " (गोरे पृ. ७१ ७२)

या एका मंत्रात भारतियांचीं विवाहविषयक ध्येयें एकत्रित येतात. सुखी

व यशस्वी विवाह होण्यास साधनभूत असलेल्या सर्व गोष्टींचा एकत्रित उल्लेख येतो. आणि भारतियांचा विवाहविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट होतो.

गृहप्रवेशनीय होमातहि या गोष्टीचा पुनरुच्चार आहे. ' हे वधू तू वीरसू (वीरपुत्र प्रसवणारी) हो. '

' इमां त्वमिन्द्रमीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।
दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि स्वाहा ।

" हे इंद्रा, तू या वधूस सुपुत्रा व सुभगा कर, " अशा प्रार्थना आहेत.

यानंतर ' एरेणीदान ' हा विधि वैदिक नसून आचारप्राप्त आहे. या विधीत वेळूचीं ल्हान सोळा सुपें व एक वेळूचीच डाली ह्या गोष्टी वरमातेस दान द्यावयाच्या असतात. या दानप्रसंगींहि याच उद्देशाचे या विधातील अंतिम उच्चार आहेत.

' वंशो वंशकरः श्रेष्ठो वंशो वंशसमुद्भवः ।
अनेन वंशदानेन तुष्टिं ऋद्धिं करोतु मे ॥
वंशपात्राणि सर्वाणि मया संपादितानि वै ।
उमाकान्ताय दत्तानि मम गोत्राभिवृद्धये ॥ गोरे पृ. ८१

' वंश ' म्हणजे वेळू हा वंशकर म्हणजे वंश उत्पन्न करणारा असून या दानानें माझी गोत्रवृद्धि होऊ दे, असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. सहज घडणाऱ्या गोष्टीचा इतका वारंवार उच्चार करून उद्देश स्पष्ट करण्यांत कांहीं विशेष फलनिष्पत्ति असावी.

हा उद्देश स्पष्ट कां केला !

प्रथमतः ' काम ' या पुरुषार्थ साधनांत संततिहेतुक रतिसुखास महत्त्व आहे. संतति टाळून रतिसुखावर भर देणें भारतियांस काम पुरुषार्थ साधनाच्या दृष्टीनें मान्य नाहीं. म्हणूनच ' धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि ' अशा शपथविधि वराकडून होतो दुसरी महत्त्वाची गोष्ट, विवाह हें साधन आणि सुप्रजा हें साध्य आहे. हा साध्यसाधनभाव समजणें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. हें न कळल्यामुळें पाश्चिमात्य संस्कृतीनें बरेच घोटाळे मानविले आहेत. सुखी विवाहांत ' सुप्रजेचें ' स्थान फार महत्त्वाचें व मोठें आहे, ही गोष्ट भारतियांनीं स्पष्ट माहित्यामुळें त्याचे सर्व आचार त्यांनीं या कल्पनेस धरून केलेले दिसतील. उद्दिष्ट

स्पष्ट ठरल्याशिवाय बुद्धिगम्य आचार सांगणें अशक्य आहे. '' सुप्रजा ' हें विवाहाचें ध्येय म्हटल्याबरोबर, वधूवरांत कोणकोणते गुण पाहावेत यासंबंधीं नियम त्यांनी बांधले. यानंतर ' संतति ' हें ध्येय स्पष्ट सांगण्यांत त्यांनी आपली एक मुद्दा साधला आहे. तो असा: विवाहामुळें ज्या दोन व्यक्ति एकत्र येतात; त्यांचें व्यक्तिमत्त्व (Personality) जर एकमेकांत विलीन होऊ शकलें नाहीं तर मोठी अडचणीची परिस्थिति निर्माण होते. या दोन व्यक्तींपैकीं दोघांचेंहि ' व्यक्तिमत्त्व ' फार महत्त्वाचें असेल तर त्यांचें विलीनीकरण (Personality identification) फारच कठिण होतें, हेंहि सहज लक्षांत येईल. आज विवाह झाला व उद्यां त्या दोन व्यक्ति एकरूप पावून ' रामसीता ' झाल्या हें म्हणणें हास्यास्पद आहे. एकरूपता या ' व्यक्तित्वाचें विलीनीकरण ' ही गोष्ट एकमेकांनीं एकमेकांकरितां झीज सोसून त्याग करण्यानर कालांतरानें उत्पन्न होणारी आहे. ' संतति ' हा दोघानाहि एक अत्यंत महत्त्वाचा त्यागाचा विषय आहे. तो या दोन व्यक्तींच्या स्वार्थापलीकडील असल्यानें, तो दोघांच्याहि मायेचा विषय बनतो. दोघांच्याहि आनंदाचा वा दुःखाचा हा योगायोग असल्यानें, तत्प्रीत्यर्थ दोघांच्याहि स्वार्थाचा त्याग घडणें अपरिहार्य होतें. यांतच दोघांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अडचण कमी होऊन कांहीं एकत्वभाव निर्माण करणारी ही अमोघ शक्ति आहे. यामुळें विवाहास वस्तुनिष्ठता (Objectivity) येते. अशा समाजात काहीं मूल्यें (System of values) निर्माण होतात. तीं फार महत्त्वाचीं असतात व विवाहाचा सर्व दृष्टिकोन येथें वेगळा दिसतो.

मनुस्मृतिकारांनीं चतुर्विध पुरुषार्थास धरून आश्रमधर्म सांगितले आहेत, त्यात 'पुरुष' शब्दाची व्याख्या ' कुटुंब ' अशीच केली आहे. आमच्याकडे कुटुंब याचा अर्थ निव्वळ पत्नी असा नसून ' पत्नी आणि प्रजा यासमवेत स्वतः पुरुष ' असा आहे.

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह ।
विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा स्मृताङ्गना ॥ मनु. ९.४५.

विद्वान् ब्राह्मण, जो पति तीच भार्या असें समजतात. यांत ' जायापति ' या द्वंद्वाचें निर्देश अभिप्रेत असावें आणि जाया, स्वतः व प्रजा मिळून जे कुटुंब होतें त्यास ' पुरुष ' ही संज्ञा आहे. यावरून संतति ही विवाहांतील अविभाज्य घटक

...७

आहे. अर्थात् संततीशिवाय - विवाहास परिपूर्णत्व नाही. यांत स्त्रीस 'जाया' हा अन्वर्थक शब्द वापरतात.

"जायात्वं यदस्यां जायते पुनः।" मनु. ९.८.

स्त्रीस निरनिराळ्या अवस्थेस धरून बाला, कन्या, भार्या, जाया व 'गृहिणी' हे शब्द लावतात. गृहिणी ही तिची परिणत स्थिति समजली जाते. त्या स्थितीप्रत पोहोंचण्यास तिला विशिष्ट शिस्तींतून जावें लागतें आणि त्या स्थितीप्रत पोहोंचण्यानेंच तिचें खरें आत्मिक समाधान आहे.

पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञांचीं मतें : डॉ. मिस् हेलेन डुश (Helene Deutch) म्हणतात, "Whatever course a given woman's life has taken—she believes .... that she has fulfilled herself only if she has been rich in those experiences that constitute essense of motherhood. The book has attempted to break down the psychologic aspect of motherhood into its numerous components and to show what rich experience and happiness woman can find in her 'Biologic Destiny'. Modern education *unfortunately neglects this truth*"

(Helene Deutch. Vol II pp. 429-30)

जीवनाचा कोणताहि मार्ग स्त्री आक्रमो, कोणत्याहि सामाजिक, राजकीय व आर्थिक धडामोडींत तिचें आयुष्य व्यतीत होवो तिचा खरा अनर्गत आनंद (fulfillment) व मानसिक शुद्ध समाधान मातृत्वांतील अनुभूतींतच सामावलेलें असतें. दुर्दैवानें हल्लींच्या शिक्षण पद्धतींत याकडे दुर्लक्ष केलें गेलें आहे. स्त्रीचें सुख जसें मातृत्वात आहे तसेंच पुरुषाचें पितृत्वांत आहे. 'आत्मा वै पुत्रनामासि।' या उपनिषद्वाक्याचा हाच ध्वन्यर्थ आहे. हें हुबें ब्राह्मणी तत्त्वज्ञान वस्तुस्थितिनिदर्शक आहे असेंच हेलन डुशचेंहि म्हणणें आहे.

"*To renounce the child means far less to the man than it means to a woman, although in him likewise, deeper, psychic motives raise the will to fatherhood. The Brahmanic*

myth of the father's rebirth in his son is (an idea) deeply, rooted in man's psychic life "

(Helene Deutch Vol II pp 155–56)

विचारप्रवर्तक अभ्यासक बर्ट्रांड रसेल विवाहांतर्गत बुद्धिगम्य नीतिसंबंधी लिहितात, " Children are the purpose of marriage and to hold people to child less marriage is a cruel cheat "

(Russell, p 185)

' प्रजोत्पादन हेंच विवाहाचें उद्दिष्ट असून प्रजोत्पादनाशिवाय स्त्रीपुरुषास विवाहबद्ध ठेवणें ही दुष्ट फसवणूक आहे '

भारतियांनी नुसतें प्रजोत्पादनच नव्हे, तर सुप्रजा हा विवाहाचा हेतु ठरवून पुढील सर्व आचार बांधले 'गर्भाधान' हा भारतियांचा एक महत्त्वाचा संस्कार आहे 'मधुचंद्र' (Honeymoon) या शब्दांतें या विधींतील भारतियांचा दृष्टिकोन स्पष्ट होत नाहीं.

सुप्रजेच्या दृष्टीनें विवाहपूर्व विचार

सुप्रजेच्या दृष्टीनें कोणता कुलें वर्ज्य करावीं याचा विचार मनूपासून वात्स्यायनापर्यंत सारखाच दिसतो. सात क्षय, अपस्मार, कुष्ठ व अर्श या व्याधि असलेलीं कुलें वर्ज्य समजलीं आहेत शत्रूप्रमाणें शरिराचा नाश करणारे रोग ते अशी अशी याची निरुक्ति असून वाग्भटानें अष्ट महारोगात मेह, भगदर, उदर, कुष्ठ, ग्रहणी, अर्शस् (मूळव्याध) इत्यादि आठ रोगांना महारोग अशी संज्ञा दिली आहे

याशिवाय सपिंडत्व व सगोत्रत्व हा विवाहात वर्ज्य सांगितलें आहेत गोत्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल विद्वानांत मतभेद आहेत सपिंड कोणास म्हणावें, यासंबंधींहि संपूर्ण मतैक्य कठिण आहे एक गोष्ट खरी कीं गोत्रनाम आहेत याच स्वरूपात, आज शेकडों वर्षे चालत आलेलीं असून, विवाहात त्याचा विचार उच्च वर्णियात केला जातो भाऊ बहीण व बाप लेक हे विवाह अत्यंत सगोत्री होतील. सगोत्र व सपिंड या शब्दांनीं अनुक्रमें समान पिंड व समान गोत्र असा अर्थ होतो साधारण मत असें दिसतें कीं, " मातेच्या बाजूनें पाच पिढ्यानंतर व पित्याच्या बाजून सात पिढ्यानंतर सापिंड्यदोष नष्ट मानावा " (गा म जोशी पृ २१०)

जवळच्या नात्यात विवाह होणें (Consanguinity) ही गोष्ट प्रजेच्या दृष्टीनें घातुक ठरण्याचाच संभव जास्त आहे हें सत्य आनुवंश शास्त्रज्ञांतहि आता मान्यतेस पावलेलें आहे. आजहि भारतीयात सगोत्र विवाह होत नाहींत व सापिंड्यहि बऱ्याच प्रमाणात पाळलें जातें.

यानंतर सवर्ण विवाह करावेत, वर्णाच्या बाहेर जाऊ नये असा एक महत्त्वाचा दंडक येतो. सगोत्र व सपिंड नको; सवर्णत्व मात्र हवें असें म्हटल्यानंतर फार जवळचें क्षेत्र वर्ज्य केलें व फार दूरचें क्षेत्रहि वर्ज्य ठरविलें हें दिसून येईल. असवर्ण विवाह किंवा मिश्र विवाह यास संकर अशी संज्ञा देतात. "**संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।**" अशा अत्यंत कडक शब्दांत संकर हा टाळलाच पाहिजे अशी भारतीयांची कल्पना आहे. संकरानें कुलाचा नाश होतो अशी त्याची कारणमीमांसा आहे. सवर्ण शब्दानें जात घ्यावी किंवा पोटजात घ्यावी हा पुन्हा मोठ्या वादाचा प्रश्न येतो. जाती व उपजाती कशा होत गेल्या, सध्या त्यांची स्थिति काय आहे आणि त्यांच्या एकत्रीकरणानें काय परिणाम होतील हें सागणें शास्त्रीय दृष्ट्या महत्त्वाचें असलें तरी अत्यंत अवघड व वादग्रस्त आहे. या चर्चेत येथें जावयाचें नाहीं. सध्या सामान्यतः विवाह होताना सवर्णत्व म्हणजे पोटजातच पाहिली जाते हें सत्य आहे आणि सगोत्रत्व वर्ज्य करून सवर्णातच पुष्कळसे विवाह होताना दिसतात. ही प्रथा भारतीयात अनेक शतकें चालू असून यामुळें आनुवंशशास्त्रानें दाखविता येईल असें कोणतेहि नुकसान झालें असें सांगता येणें कठिण आहे. जननशास्त्राचा विचार करताना राजकीय कारणें दाखविणें हें मूलतः अशास्त्रीय असल्यानें त्या फंदात पडणें येथें इष्ट नाहीं. संकरासंबंधीं काहीं अभ्यास अलीकडे झालेला दिसतो. त्याचे निष्कर्ष कित्येक वेळा परस्परविरोधीहि आलेले दिसतात. स्कॉच व इंग्लिश यांचे मिश्र विवाह फारसे सुपरिणामी होताना दिसत नाहींत. तर इंग्लिश व फ्रेंच यांचा संकर सुपरिणामी झालेला दिसतो. संकराच्या परिणामाची शास्त्रशुद्ध माहिती आज जेवढी विस्तृत असावी तशी नाहीं. तेव्हा त्या विषयासंबंधीं विशेष माहिती आज अस्तित्वात नाहीं त्यासंबंधीं काहींतरी घाईघाईनें करून टाकणें, काहीं प्रसंगीं धोक्याचेंच असतें. आम्ही येथें एवढेंच सुचवून ठेवतों कीं, आमच्या देशात जननशास्त्रात शोभतील असा नियमानीं बद्ध होऊन निरनिराळ्या मानवी समाजें शेंकडों वर्षे प्रजोत्पादन चालू असल्यामुळें जननशास्त्राच्या अभ्यासाला ही परिस्थिति मोठी उपकारक असताना आमच्या-

कडे याबद्दल गणितागत पद्धतीचे (Statistical method) फारच थोडे अभ्यास आज उपलब्ध आहेत. रक्तातील गुणधर्मासबधीं डॉ. मानोल्कर याचे व डोळ्यातील फरकासंबधीं प्रस्तुत लेखकाचे असे काहीं गणितागत अभ्यास उपलब्ध आहेत. अशा प्रकारची निरनिराळ्या गुणधर्मावर भरपूर व विस्तृत माहिती पुढें आल्याशिवाय या देशातील सघोपसघात मिश्र विवाह व्हावेत किंवा होऊ नयेत याचें शास्त्रीय दिग्दर्शन करता येणें कठिण आहे.

पुरुषप्रधान संतति कशाकरितां :

वरील विवेचनावरून आणखी एक असा मुद्दा निष्पन्न होतो कीं, भारतियांनीं पुरुषसंतति व्हावी, जगावी व वाढावी याकरिता विशेष काळजी वाहिलेली दिसते. स्त्रीसतति त्यास नको अशा अर्थ होत नाहीं. 'अष्टपुत्रा' असा आशीर्वाद जरी असला तरी सर्व पुत्रच होतील व ते जगतील असें सहसा घडतच नाहीं. तेव्हा सततीमध्यें पुरुषप्रधानत्व असावें असा भारतियाचा अभिप्राय दिसतो. पितृसत्ताक कुटुम्बसस्थेत पुरुषप्राधान्य असणें स्वाभाविकच आहे. तें पूर्वी होतें व आजहि आहे. पण पुरुषप्राधान्याची इच्छा करण्यास आणखी काहीं कारणें दिसतात.

पुरुष ही समृद्ध कुटुबाची व विजिगीषु राष्ट्राची खरी व मोठी कर्तृत्वशक्ति असते. पुरुषसततिप्रधान घराण्यात श्रेष्ठ पुरुष जास्त जन्मास येतात असें एक निरीक्षण गाल्टन, एलिस इत्यादि आधुनिक शास्त्रज्ञांनीहि केलेलें दिसतें. जगज्जेते, शास्त्रज्ञ, कर्तृत्ववान्, क्रातिवीर, पुढारी, विद्वान् व बुद्धिमान् अशा श्रेष्ठ कर्तृत्वशक्तीचे पुरुष साधारणतः पुरुषप्रधान सतति असलेल्या कुटुबातून जन्मलेले दिसतात.

याशिवाय स्त्री पुरुषसततींत काहीं निसर्गनिर्मित मूलभूत फरक आहेत. गर्भपतनद्वारा स्त्रीपिंडापेक्षा पुरुषपिंडाचा ऱ्हास जास्त असतो. पुरुषसततीची वाढ होण स्त्रीसततीपेक्षा जास्त कठिण असतें. स्त्री पुरुषप्रकृतीचा विचार करता त्यास जीं सामान्य इद्रियें आहेत, त्यासबधीं रोगाचा विचार करता असें दिसून येतें कीं इद्रिय-विकृतिप्रधान (Organic) रोग स्त्रियापेक्षा पुरुषानाच होण्याचा जास्त सभव असतो. स्त्रियामध्यें ते फार कमी प्रमाणात आढळतात. त्यात पचन, श्वसन, हृदय, रक्तवाहिन्या व मूत्रपिंड याच्या विकृति स्त्रियापेक्षा पुरुषास फार. याउलट स्त्रियामध्यें नुसतें कार्यप्रधान विकृतीचें (Functional) प्रमाण जास्त

आढळतें. यात हिस्टीरियासारखे रोग येतात. आयुष्याच्या सुरवातीपासून शेवटपर्यंत बहुतेक सर्व काळात पुरुषाची मृत्युसंख्या स्त्रियापेक्षा जास्त असते आणि ही स्थिति गर्भावस्थेमध्येंहि सत्य असल्यानें, फार श्रम, कष्ट इत्यादि परिस्थितिजन्य कारण देऊन भागत नाहीं. समग्र प्राणीमात्रामध्येंहि ही गोष्ट अशीच प्रत्ययास येत असल्यानें शेवटीं पुरुषपिंड प्राप्त होण्यास ही मोठी किंमत द्यावी लागते असा निसर्गाचा नियमच दिसतो. स्त्रियांचा नाजुकपणा जन्मसिद्ध असला तरी स्त्री पुरुषाच्या प्रकृतींचा (Constitution) विचार करता हें एक आश्चर्यकारक सत्य आहे.

स्त्री व पुरुष यामध्यें जन्मापासून सर्व भिन्नता निसर्गनिर्मित आहे त्यांची शारीरिक व मानसिक घडण भिन्न आहे, त्यांची कर्तृत्वशक्ति भिन्न तऱ्हेची आहे, त्यांची प्रजोत्पादनशक्ति भिन्न आहे. स्त्रीपुरुषांतील या भिन्नतेचा संपूर्ण अभ्यास पुष्कळ शास्त्रज्ञांनीं केलेला आहे. येथें एवढेच लक्षात आणावयाचें कीं विजिगीषु राष्ट्राला लागणारी कर्तृत्वशक्ति ही मुख्यत पुरुषप्रकृतींतून उत्पन्न होत असते आणि पुरुषप्रधानसंतति कुटुंबात टिकणें ही गोष्ट निसर्गात सोपी नाहीं. यामुळें या मुद्याकडे भारतीयांचें जास्त लक्ष गेलेलें असावें

प्रजोत्पादन ही विवाहात एक जरूरीची गोष्ट आहे हें सहज ध्यानात येणें कठिण पडतें कारण "अतिपरिचयात् अवज्ञा ' अशी स्थिति पुष्कळ ठिकाणीं निसर्गानेंच केली आहे. परंतु याचें महत्त्व लक्षात येण्यास संततिहीन कुटुंबें व त्यांतील स्त्री पुरुष यांचें निरीक्षण करणें जरूर आहे

'संततिहीनत्व' हा कौटुंबिक जीवन मरणाचा प्रश्न

कौटुंबिक दृष्टीने 'संततिहीनत्व' (Infertility) हा एक फार मोठा जीवनमरणाचा प्रश्न समाजात मागे जसा होता तसाच आजहि आहे पण त्याचें सामाजिक महत्त्व शिकलेल्या समाजातून आता जवळ जवळ लयासच जात आहे 'हिंदुस्थानची लोकसंख्या फार वाढलेली आहे.' तेव्हा वधनाश झाला तर राष्ट्रीय प्रश्न सोडविण्यास मदतच झाली, इतक्या मूर्खपणाचे व अशास्त्रीय तर्क लोकप्रचारात दिसतात आता ज्या कुटुंबाना—अर्थात् अशीं कुटुंबें कोणत्याहि समाजात बहुसंख्य असतच नाहींत—संततिहीनत्वाचें दुःख सहन करावयाचें असत, त्यांची परिस्थिति जरी पूर्वी

शोचनीय होती तशीच, किंबहुना जास्तच शोचनीय आहे. संततिहीनत्वाची कौटुंबिक दुःखे पुष्कळच असतात. तसे नसते तर या परिस्थितीत सापडलेले स्त्री पुरुष यावरील उपाययोजनेकरिता वैद्य, ज्योतिषी, जादूटोणा, जंतरमंतर, तीर्थयात्रा इत्यादिकांच्या आहारी कधीच गेले नसत अशा परिस्थितीत अशा कुटुंबाची जुन्या काळात जी धावपळ होत असे तीच आजहि आहे. मागे दर्शविल्याप्रमाणे अशा परिस्थितात अत्यंत असमाधानी 'स्त्री' ही घरसौख्य नावाची गोष्ट निर्माण करण्यास असमर्थ होऊन शिवाय तिच्या मनाचे असमाधान, मत्सर, द्वेष, जीवनातील सर्व प्रश्नाकडे दुर्लक्ष, इत्यादि नानाविध प्रकाराना आविष्कार पावत असते समाजात 'वयंवृद्धी 'चे महत्त्व जरी कमी झालेले असले तरी वध्यत्वावर अजून या शिकलेल्या लोकातहि टीका व तिरस्कार काही थोडा आहे असे नाही पुरुषाची स्थिति घरात कशाची होते. शिवाय मागे दिग्दर्शित केल्याप्रमाणे पुरुषाची 'पितृत्वाची इच्छा' ही मातृत्वाच्या इच्छेप्रमाणेच प्रबल असते. ती असफल झाल्यास पुरुषाला अशा परिस्थितीत मनाचा समतोलपणा टिकवणे कठिण जाते. पुष्कळ वेळा अशा पुरुषाचा -पराक्रमहेतूच नाहीसा झाल्यासारखे होऊन त्याच्या महत्त्वाकांक्षा ल्यास जाताना दिसतात. जगातील पराक्रमाची, अर्थोत्पत्तीची आणि नवीन मिळकत करण्याची इच्छा या संततिहीनत्वाने हळूहळू ल्यास जाते आणि वात्स्यायनसूत्रकाराना वर्णन केल्याप्रमाणे अपुत्रकाचे जीवन बाळलेल्या रानताप्रमाणे होते. मग यातून ज्याना काही अपवाद असतो, ज्याना बौद्धिक आनंद असतो अशी मंडळी वेगळी. पण अशी मंडळी नेहमीच फार थोडी असते शिवाय समाजातील लोकानाहि अशा कुटुंबाविषयी मागे जी कळकळ वाटत असे ती नाहीशी झाली असल्याने उलट कित्येक वेळा अशा कुटुंबाच्या परिस्थितीचा फक्त भरपूर फायदा लुटण्याची स्वार्थी वृत्तीहि नेकाळत आहे. 'समाज' अशा लोकाना ओलावा उत्पन्न करण्यास उपयोगी पडण्याऐवजी, कित्येक प्रसंगी दुःखात भर घालण्याचे कार्यच करीत असतो. अशा स्थितीत राहिलेला काळ संपविणे या पलीकडे सामान्य जनास काहीच करण्याची शक्ति व उमेद न राहिल्याने या उपेक्षित कुटुंबाचा नाश त्याना उघड्या डोळ्यानी पाहात राहावे लागते, असे हे चित्र आहे. असो.

संस्कृत वाङ्मयां-तील अनपत्यत्वाचीं वर्णनें : संस्कृत वाङ्मयातहि अनपत्यत्वाचीं मोठीं मार्मिक वर्णनें पुष्कळ ठिकाणीं येतात. कालिदासकृत शाकुंतल नाटकात धनमित्र नामक एक समुद्रव्यापारी अनपत्य असून नौकाव्यसनांत सापडल्यामुळें मृत्युमुखीं पडला. तत्कालीन कायद्याप्रमाणें राजकीय तिजोरींत त्याचा धनसंचय यावयाचा. अशा प्रसंगीं दुष्यंताला स्वस्थितीची आठवण होऊन तो म्हणतो, **'कष्टं खलु अनपत्यता'** 'अनपत्यता ही केवढी कष्टप्रद स्थिति आहे! असें जाहीर करा कीं, 'आमच्या प्रजेंत ज्यांच्या त्याच्यावर स्वतःचें अत्यंत प्रेमळ बांधव नाहींसे होण्याचा प्रसंग येईल तेथें तेथें दुष्यंत त्याची जागा भरून काढील.' केवढी ही प्रजारंजनवृत्ति! **'राजा प्रजारंजनलब्धवर्णः'** ही वृत्ति या घोषणेनें सार्थ केली येवढेंच नव्हे तर दुःखनिवारण किती तऱ्हेने सरकार करीत होतें याचा हा प्रत्यक्ष पुरावा आहे. याच्या पुढेंच मोठा दीर्घ निःश्वास सोडून दुष्यंत म्हणतो, 'अरेरे! म्हणजे मनुष्य अनपत्य मरण पावला तर त्याची संपत्ति कोणीतरी तिऱ्हाईत खाऊन टाकणार! माझ्या पुरुवंशाची गत शेवटीं हीच काय?' याच्या पुढें "माझे पूर्वज माझ्या हातून पाणी घेताना यापुढें आम्हास कोण पाणी देणार? या कल्पनेनें, ते स्वतःचे दुःखाश्रु पुसून मग राहिलेलें पाणी ग्रहण करीत असतील." यानंतर सप्तम अंकात सिंहाशीं खेळणाऱ्या त्या बालकास पाहून दुष्यंताची पितृत्वेच्छा आपोआप जागृत होते. "माझ्या अनपत्यत्वामुळें तर माझें मन एवढें हळवें बनलें नसेल ना!" अशा अपत्यहीन मनाचा हळवेपणा कवीनें स्पष्ट केला आहे. परंतु यापुढें अपत्यप्रेमाचा आनंद तर कवीनें फारच बहारीनें खालील शब्दांत वर्णन केला आहे.

आलक्ष्यदंतमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णरमणीयवचः प्रवृत्तीन्।
अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहंतो धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवति॥

शाकुंतल ७.१७

अनिमित्त स्मितहास्य करताना सहज दिसणारे ते कळ्यासारखे दात, बोबड्या वाणीनें बोलण्याचा प्रयत्न करण्याची प्रवृत्ति, मांडीशीं सहजगत्या बिलगण्याची धडपड, हे सर्व पाहिलें म्हणजे धन्य ते लोक कीं, ज्यांचीं अंगें या बाललीलांनीं मळलीं जातात. यावरून अनपत्यत्वात अंतःप्रवृत्तीचें असमाधान व

त्यापासून होणारें सतत दुःख, त्या असमाधानातून उत्पन्न होणारा मनाचा हळवेपणा, 'आपला पराक्रम काय कामाचा, शेवटीं कोणाची तरीच धन होणार' ह्या विचारानें निर्माण होणारी विपण्णता आणि स्वतःच्या मातापित्याशिवाय दुसरा कोणीच या दुःखांत सहभागी होण्यास समर्थ नसतो, ही सर्व वस्तुस्थिति वरील वर्णनात कवीनें मार्मिकपणानें एकत्र आणली आहे. वैद्य वाग्भटानें असेंच एका श्लोकांत अनपत्यत्वाचें वर्णन केलें आहे.

अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो द्रुमः।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नरः॥ वाग्भट. उ. ४०.९

ज्याप्रमाणें, एका शाखेचा, छायारहित, फलहीन वृक्ष असतो, तद्वतच या अनपत्य पुरुषाची समाजांत स्थिति होते. लोक त्याचीं लांकडें तोडून जाळण्यास वापरणारच कोणत्याहि प्रकारच्या संततीपासून जर मातापित्यास कांहीं दर्शनस्पर्शनादि सुखप्राप्ति होते तर यश, धर्म, मन, संपत्ति व कुल याची प्रतिष्ठा वाढविणाऱ्या सुप्रजेमुळें केवढी आनंदप्राप्ति होत असेल बरें!

अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम्॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु।
किं पुनर्यद्यशोधर्ममानश्रीकुलवर्धनम्॥ वाग्भट. उ. ४०.१०-११

वरील उदाहरणावरून वैद्यक व वाङ्मय या दोनहि शास्त्रात शास्त्र व लोकाचार याना धरून संतति ही विवाहासंबंधीं अत्यंत महत्त्वाची व सुखदायी गोष्ट आहे याची जाणीव स्पष्ट होती; येवढेंच नव्हे तर संततिहीनत्वात पुरुषाची दशा काय होते याचें योग्य वर्णनहि करून ठेवलेलें आढळतें.

प्रजाहीनत्वाच्या परिणामांविषयीं पाश्चिमात्य मतें :

संततिहीनत्वाचे स्त्री-पुरुषावरील एकंदर परिणाम किती खोल व अनिष्ट असतात त्याचें वरील चर्चेमुळें थोडें दिग्दर्शन होईल. डॉ. व्हॅन डी वेल्डी या ग्रंथकाराचें आपल्या 'फर्टिलिटी अँड स्टेरिलिटि' (Fertility and Sterility) या ग्रंथात प्रतिपादन केलेलें मत त्याच्याच शब्दात खालीं देत आहे.

"Sterility is a circumstance of fundamental importance

in the mental and bodily life of woman and can be equally crucial for the happiness of marriage, and its reverse In its effects on married life, involuntary sterility can destroy affection and happiness " (Van D Velde p 167)

संतति हा वैवाहिक सुखाचा एक महत्त्वाचा स्थान आहे. अनपत्यत्वात स्त्रीची शारीरिक व मानसिक हानि फार होते. वैवाहिक जीवनाचें अरण्य करण्यास ही गोष्ट समर्थ आहे असें ते सांगतात. याबाबत ज्यूंची आयझॅकची कथा मार्मिक आहे. पुष्कळ प्रकारची चिकित्सा करूनहि अब्राहामची पत्नी सराई (Sarai) हिला संतान प्राप्त झालें नाहीं. शेवटा दासीच्या ठिकाणीं पुत्र झाला तोच हा आयझॅक (Isaac). यामुळें प्रथम पत्नीचा मत्सर इतका वाढला कीं अब्राहाम फार दु खी झाला. हा पुत्र मात्र फार महत्त्वाचा ठरला. या एका गोष्टींत प्रजाहीनत्वाचे प्रश्न साकल्यानें येतात. प्रजाहीनत्वानं विवाहांतर्गत आनंद राहू न शकल्यानें विवाह अयशस्वी होतो. चिकित्सेचा उपयोग पुष्कळ वेळा होत नाहीं आणि दुसऱ्या संबंधापासून उत्पन्न होणाऱ्या प्रजेचे प्रश्न व महत्त्व हीं सर्व आजहि ४००० वर्षांपासून तशीच आहेत

मानसिक दृष्ट्या स्त्री व पुरुष दोघानाहि यात मोठ्या मानसोद्रेकास तोंड द्याव लागतें कीं ज्यामुळे ' सुख ' ही गोष्ट अशा विवाहांतून फारच दुर्मिळ होऊन बसते. स्त्रीमध्यें मातृत्वाची इच्छा फार बलवत्तर असते. मातृत्वाची इच्छा अपूर्ण राहिल्यानें तिच्या मनावर आणि शरीरावर दुष्परिणाम होतात. इत्यादि स्त्रीविषयक विचारांबाबत विचारवंताचें एकमतच आहे. पुरुषात ही पितृत्वेच्छा किंनपत जोरदार असते, पुरुषावर या अपूर्णत्वाचे काहीं परिणाम होतात किंवा नाहीं याबद्दल फारसा विचार आणि तत्संबंधीं महत्त्व याची पाश्चिमात्य शास्त्रीय वाङ्मयात बरीच वाण दिसते पुरुषात पितृत्वेच्छाहि बलवत्तर असते असें डॉ. हॅलेन ड्युमप्रमाणेंच डॉ. व्हॅन डी वेल्डी याचें मत असून पुरुषासहि ही इच्छा का असते याचीं कारणें पुढीलप्रमाणे ते देतात.

(१) ' **आत्मा वै पुत्रनामासि ।** ' हें उपनिषद्वाक्य सर्वश्रुतच आहे. संततीमध्यें पुरुष स्वत चें अमरत्व पाहात असतो.

(२) स्वत.च्या पौरुषाचा संतति हा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून संततीमुळें त्यास ' वडील ' म्हणवून घेणें फार प्रिय असतें.

(३) स्त्रीमध्ये त्याची संततीसंबंधी मोठी अपेक्षा असते.

(४) स्वतःचा धंदा व अधाजन करण्याकरिता आणि त्यात उत्कर्ष मिळविण्याकरिता संतति ही मोठी प्रेरक शक्ति असते

(५) 'घरास घरपणा संततीनेंच प्राप्त होतो' ही कल्पना स्त्रीइतकीच पुरुषासहि असते

(६) संततीमुळें म्हातारपणा आपणास कांहीं आधार मिळेल ही एक बलवत्तर आशा स्त्रीपुरुषांत सारखीच महत्त्वाची असते येणेंप्रमाणें विवेचन करून ते निष्कर्ष काढतात कीं,

"Children are the natural and psychologically necessary accompaniments of normal marriage between average human beings For the individual, emotional and psychic welfare of both parties this form of life s fulfillment is important in the long run (Van De Velde p 84)

सुखशांतिप्रीत्यर्थ किंवा पुरुषार्थप्राप्तिसाठीं, स्त्री व पुरुष या दोघानाहि विवाहांतर्गत संतति ही एक महत्त्वाची आणि भावनात्मक व मानसिक आरोग्यासाठीं जरूरीची गोष्ट आहे

प्रजाहीनत्व

संततिहीनत्वाबद्दल विचार करताना 'संततिहीन' विवाह केव्हा म्हणावयाचा याचा विचार प्रथम उत्पन्न होतो विवाह झाल्यावर १ वर्षापासून १५ ते २० वर्षांपर्यंतहि संतति झालेली पाहण्यात येते हल्लींच्या शास्त्रात संततिहीनत्वासंबंधीं कार्यकारणपरंपरा शोधण्याची पुष्कळ खटपट चालू आहे सर्व खटपटी करूनहि 'कार्यकारणपरंपरा' ज्यात कांहींहि कळू शकत नाहीं, अशी विवाहित जोडप्यांची संख्या दोनचार कांहीं थोडी नाहीं कारणपरंपरा शोधून व त्याच्या चिकित्सेंतून योग्य ती फलप्राप्ति झाली तर कोणीहि आग्रह धरील परंतु ज्या ठिकाणीं कारणपरंपरेचें ज्ञान होत नाहीं, आणि झाले तरी ज्या गोष्टी चिकित्सेच्या पलीकडच्या असतात, अशा वेळीं काय करावें ही खरी अडचणीची परिस्थिति आहे आणि अशा अडचणींतील विवाहित जोडप्यांची संख्या वाटते इतकी क्षुल्लक नाहीं विवाहापासून १५ वर्षांपर्यंत एकाहि जिवंत मुलाचा जन्म झाला नाहीं तर तो मूलतः प्रजाहीन विवाह

समजतात. १९५१ च्या ग्रेट ब्रिटनच्या आकडेवारीप्रमाणें अशाची संख्या शेकडा बारा निघाली. इंग्लंडमधील स्त्रियाचें २० ते २४ हें विवाहाचें साधारण वय आहे. ज्याप्रमाणें हें वय वाढत जातें तसतशी संततिहीन स्त्रियाची संख्याहि वाढत जाते. यातील बहुतेक सर्व संततिहीनत्व अनैच्छिक स्वरूपाचें आहे. (H Campbell B M J Feb 22, 1958. p. 429)

डॉ. जेफ्कोट (Dr Jeffcoate) हे लिव्हरपूल विश्वविद्यालयात स्त्री रोगचिकित्सेचे प्रमुख प्राध्यापक आहेत त्यानीं संततिहीनत्व (Infertility) या विषयावर मोठीं उद्बोधक आकडेवारी प्रसिद्ध केली आहे. संततिहीनत्वाचे तोटे बहुविध आहेत. साधारण आठ टक्के विवाह इंग्लंडमध्यें अनैच्छिकपणें प्रजाहीन (Involuntarily sterile) आहेत. आणि अकरा टक्के विवाहात संतति फार प्रयत्नानींच होते. त्यातहि फार तर एक दोन यापेक्षा अधिक संतति असत नाहीं. याप्रमाणें साधारणत २० टक्के विवाहात संतति हा प्रश्न निर्माण होतो अशा याचा अर्थ हा आकडा लहान आहे असें कोणी सुज्ञ म्हणेल असें वाटत नाहीं. शास्त्रीय बुद्धीस कळतात ते सर्व प्रयत्न करूनहि ८ ते १२ टक्के विवाहित जोडप्यात काहींहि होत नाहीं आणि २० टक्के जोडप्यास एखादें मूल होतें. ही फलश्रुति पाहिली म्हणजे नवरा शास्त्रज्ञ घमेंड मारणार नाहीं हें खास. पण यावर डॉ. जेफ्कोट यानीं अभ्यासान खालील मतें नोंदविलीं आहेत.

" No matter what treatment is applied or what advice is given, conception will follow in certain number of cases, this is inevitable by the laws of chance which governs conception It is all too easy to claim a coincidence as a dramatic cure, and this is the reason why so many treatments have their advocates Scepticism in these matters is not popular and it is justified by the findings in carefully documented cases Of those women, who consult a gynaecologist on account of sterility of two or more years duration, approximately 50% have at least pregnancy within the next 15 years and in not less than half of these the occurrence is unrelated to treatment. Moreover, the occurrence of pregnancy after treatment does not necessarily mean that the fertility is raised " (B M J)

दोन वा अधिक वर्षे मूल होत नाहीं म्हणून जीं कुटुंबे वैद्यकीय सल्ला घेण्यास आलीं त्यांतील ५० टक्के लोकांना पुढील पधरा वर्षांत एखादी गर्भधारणा झाली. पण त्या गर्भधारणेचा व चिकित्सेचा कांहींहि संबंध नव्हता.

कावळा बसायला व फांदी मोडायला बरेच वेळा गाठ पडते, तसला प्रकार यांत होता, म्हणून निरनिराळ्या चिकित्सा फार महत्वास चढतात. पण गर्भधारणा हा प्रसंग चिकित्सेतून उत्पन्न होण्याची शक्यता फारच थोडी असते. यावरून 'त्यात काय आहे', 'डॉक्टरांना विचारा' असा नुसता सल्ला या २० टक्के विवाहांबाबत देऊन कार्यभाग होत नाहीं. ज्यात प्रजोत्पादनक्षमता भरपूर आहे अशा विवाहांतहि गर्भधारणा होण्यास सुमारें ६ ते ७ महिने लागतात असें दिसून येतें. साधारण ५ पैकीं ४ किंवा शेंकडा ८० स्त्रियाना एका वर्षांत गर्भ-धारणा व्हावी असें मत आहे. अर्थात् त्यात कोणी आधुनिक संततिप्रतिबंधक साधनें वापरीत नाहींत असें आपण धरून चालू. साधारण दोन वर्षें थांबण्याची पद्धत आहे. परतु दोन वर्षांपलीकडे वाट पाहूं नये. तातडतोब उपाययोजनेस लागावें, असें बन्याच शास्त्रज्ञांचें म्हणणें आहे. विशेषतः विवाहांतील स्त्रीचें वय ३० च्या वर व पुरुषाचें ४० च्या वर असेल तर एका वर्षापेक्षां जास्त वेळ थांबणें धोक्या-चेंच आहे. वरील विवेचनावरून विवाहानंतर १ ते २ वर्षांत नैसर्गिक रीत्या प्रजोत्पादन व्हावें असा शास्त्रीय अभिप्राय दिसतो.

प्रजोत्पादनक्षमतेचा अभाव (Infertility) ही सज्ञा तुलनात्मक आहे. एखाद्या स्त्रीस विवाहानंतर गर्भधारणा सहा महिन्यात होईल तर दुसरीस पधरा वर्षांनीं होईल. एखादीस एखादें मूल होऊन कार्य सपेल तर दुसरीस दर वर्षा मूल होईल. तेव्हां हा सर्व विषय 'Chance' म्हणजे नशिबाचा फासा दिसतो. बालझाकचें एक वाक्य खालीं देत आहें.

"The divinity which presides over maternity is chance"

मातृत्व हें सर्व परमेश्वरी सूत्र आहे. त्यास आपण पाहिजे तर नियति म्हणू, नशीब म्हणूं, वा 'चान्स' म्हणू. बहुसख्य लोकाच्या वाट्यास हा चान्स निसर्गांत सहज येतो. म्हणून यातील नशिबाचा भाग दृष्टिआड होतो. मातृत्व ही नेमकी नशिबानें वा 'चान्स' नें घडणारी गोष्ट आहे हें म्हटल्यावर ज्या वीस टक्के स्त्रियाना हा चान्स लाभत नाहीं, वा शक्यता फारच थोडी असते, त्याचा प्रश्न

घसा सोडवायचाच हा मुद्दा आहे. कारण शास्त्रीय निरिक्षणांतूनहि त्यांना फल निष्पत्ति होतेच असें बिल्कुल नाहीं हें तर निर्दशित केलेंच आहे.

प्रजोत्पादनाच्या अक्षमत्वाची कांहीं कारण असतेच पण मुख्य कारणाचा उभयता स्त्री पुरुषात समन्वय झाल्यास संतति होणें अशक्यच असतें एकदर विचार करता दोघांपैकीं कोणास दोष किती देता येतो हें ठरविणें जरी कठिण असलें तरी 'मुख्य दोष' पुरुषापेक्षा बव्हशीं स्त्रीत असतो

"The main fault is found in the female more often than in the male"

साधारण चालीस टक्के पुरुषात प्रजोत्पादनक्षमता कमी प्रतीची आढळते हा प्रती लागता येतात आणि पुरुषाच्या कमी प्रतीच्या प्रजोत्पादनक्षमतेंतूनहि गर्भ धारणा होऊ शकते हें येथें लक्षात ठेवलें पाहिजे. वीस वर्षांच्यातील स्त्रीमध्यें प्रजोत्पादनक्षमता (Fertility) चांगली असत व ३५ वर्षानंतर ती फारच थोडी असते हें सत्य आहे ज्याचा विवाह वयाच्या विसाव्या वर्षापूर्वी झालेला आहे त्यांतील दहा वर्षानंतर फक्त सहा टक्के स्त्रिया प्रजाहीन ठरल्या (Campbell B M, J)

जें वय भारतियांनीं विवाहास योग्य ठरविलें त्यात स्त्री व पुरुष याची 'प्रजोत्पादनक्षमता' (Fertility) जास्तीत जास्त असते असें ते वय आहे. शिवाय विवाहपूर्व सर्व विचार सुप्रजा या एकाच दृष्टीतून आहे आणि एके ठिकाणीं तर पौरुषासवर्षी पुरुषाची विवाहापूर्वी नीट चौकशी करावी असाहि सल्ला धर्मशास्त्रांनीं दिलेला सापडतो

एतैरेव गुणैर्युक्त सवर्ण श्रोत्रियो वरः।
यत्नात्परीक्षित पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः॥ का सू ३ १ ५

"पुरुष जरी गुणयुक्त, श्रोत्रिय, सवर्ण असला तरी त्याची पौरुषासवर्षी यत्नानें चौकशी करावी" विवाहपूर्व स्थितींत कोणतेहि स्त्री पुरुष प्रजोत्पादनक्षम होतील किंवा नाहीं हें ठरविणें कठिण आहे त्यातल्या त्यात पुरुषाचें परीक्षण करणें जास्त शक्य आहे, परंतु स्त्रियांबाबत असें परीक्षण विशेष शक्य असत नाही

वैद्यक शास्त्राप्रमाण संपूर्ण १६ वर्षे वयाची स्त्री संपूर्ण वीस वर्षे वयाच्या पुरुषाशीं संगत झाली असता थोर पुत्राचा प्राप्ति होते स्त्री पुरुषसमागमाला यापेक्षा कमी वय नसावें असें वैद्यकाचें मत दिसतें

विवाहाचें वय यापेक्षा कमी मानलें असलें तरी त्याचा अर्थ ते समागमाचें वय असावें असें नव्हे. ऋतुकालाची मर्यादा बारा रात्री सांगितली असून त्यात प्रथम तीन व अकरावी वर्ज्य असल्याचें सांगितलें आहे. स्त्रीपुरुषसमागम अपत्योत्पत्तिकरताच असावा असा वाग्भटाचा सल्ला आहे. परस्पराचा संतोष व आनंद कायम राखून मनात सत्पुत्राची वासना ठेवून संभोगास सिद्ध व्हावें. गर्भधारणा न होण्याची कारणें बरींच कष्टसाध्य आहेत. जुन्या वैद्यकाप्रमाणें कांहीं व्याधि उपाय साध्य असून कांहीं असाध्य आणि कांहीं कष्टसाध्य आहेत. त्यात पुष्कळशा शुद्धार्तवाच्या व्याधि कष्टसाध्य वा असाध्य वर्गांतच मोडणाऱ्या आहेत. आयुर्वेदाच्या अष्टांगामध्यें 'वाजीकरण' नावाचा मोठा भाग आहे. पुरुषास बलवान् करून त्यानें स्त्रीसुखाचा पुष्कळ वर्षे लाभ घेता यावा असा जरी त्याचा सर्वसामान्य अर्थ असला, तरी पुरुष जेव्हा हतबल असतो, त्या वेळीं अपत्यार्थ वाजीकरणविधीचाच उपयोग होत असला पाहिजे. उत्तम ब्रह्मचर्य जरी चांगलें तरी विषयी पुरुषाचा शरीरक्षय कमी व्हावा आणि हीनबल लोकांना पुत्रोत्पत्तीचा लाभ व्हावा हीं वाजीकरणाचीं नितर्वांत महत्त्वाचीं उद्दिष्टें आहेत **'शरीरक्षयरक्षार्थं'** व **'अपत्यसंतानकर'** असे वाजीकरणाचे स्पष्ट उद्देश आहेत. वाजीकरणाच्या प्रकरणात महत्त्वाचा भाग पुरुषाचें हीनबलत्व किंवा प्रसंगोपात्त षंढत्व याचा विचार येणें अपरिहार्यच आहे. पुरुषाच्या अशा परिस्थितीत पुष्कळ वेळा मनाचा भाग (Psychic) फार मोठा असतो हें सत्य भारतीय वैद्यकास चांगलें परिचयाचें होतें चित्ताची सुप्रसन्नता किंवा मनाचा उल्हास ज्यानें वाढेल तें सर्व बल्य किंवा वृष्य आहे असें समजावें, असें वाग्भटानें नमूद केलें आहे. आजहि पुरुषाचें हें प्रसंगोपात्त षंढत्व फार वेळा मानसिकच असतें, असेंच शास्त्रज्ञाच मत आहे. अशा परिस्थितीत मानसोपचारपद्धति हल्लीं पुष्कळच उपयोगात आणल्या जातात.

वीजाकरणाचा विषय वाग्भटापूर्वी चरकानेंहि मोठा विस्तृत दिला आहे. पुत्रकामी माणसानें या प्रयोगाचा अभ्यास करावयाचा आहे.

विसाव्या वर्षापूर्वी व सत्तराव्या वर्षानंतर पुरुषानें स्त्रीगमन वर्ज्य करावें आणि पुत्रकामी माणसानें जितेंद्रियत्व प्राप्त होण्यासाठीं वाजीकरण विधि तारुण्यात करावा. जरा, व्याधि, चिंता, भय, शोक, क्रोध इत्यादि आधि, आणि स्त्रीचें अति

सेवन यानीं पुरुषबल क्षीण होतें आणि ह्या गोष्टी कटाक्षानें टाळल्या पाहिजेत. मनाचें फार मोठें महत्व चरकानेंहि स्पष्ट केलें आहे.

'हर्षण मनसश्चैव सर्वं तदवृष्यमुच्यते।' च. चि. २.३६

स्त्री जर भीतीन, क्रोधानें, मत्सरानें या व्याधीनें ग्रस्त असेल तर ती पुरुषास आनंदप्राप्ति न झाल्यामुळें क्षीणसत्त्व करून टाकते. आणि अशा स्त्रीस गर्भधारणा होणेंहि कठिण जातें. तेव्हा स्त्री पुरुषाचा निर्मळ व निर्भेळ आनंद आणि संपूर्ण आरोग्य असल्यास मगच वाजीकरणाच्या औषधाचा फायदा चांगला दृष्टीस पडतो व हे प्रयोग पुत्रकार्यप्रीत्यर्थ स्त्री-पुरुषानीं समजून करावयाचे आहेत असा वाजीकरणाचा खरा उद्देश असून त्याचा वैद्यकशास्त्रात खरा उपयोगहि आहे. मनाचें हें महत्त्व मनूनेंहि स्पष्ट केलें आहे.

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत्।
अप्रमोदात्पुन पुंस' प्रजन न प्रवर्तते॥ मनु ३.६१

स्त्री पुरुषास आवडली नाहीं, तिनें पुरुषास उत्साह व आनंद दिला नाहीं, उलट अनुत्साह व दुःख दिलें तर प्रजोत्पत्ति होणें दुर्घट होतें तात्पर्य, मनुस्मृति कालापासून वाग्भटापर्यंत सर्वांनीं पुरुषाच्या क्षीणबलत्वाचा संबंध मानसिक विकृतीशीं लावला असून स्त्री व पुरुष यांचा आनंद एकमेकावर अवलंबून असल्यानें तो त्यानीं कसा उत्पन्न करावा यासंबंधीं सर्व आचार उत्पन्न केला. पुरुषातील क्षीणबलत्वाच्या विचार मानसिक स्वरूपाचा जास्त आहे, स्त्रीच्या वंध्यत्वातहि मानसिक दोषाचा विचार आहे. शुक्रार्तवदोषात नरेच कष्टसाध्य व असाध्य रोगहि आहेत. यावरून काहीं निश्चित शास्त्रीय ज्ञान भारतीय वैद्यकात होतें आणि आजहि त्या गोष्टी सत्य स्वरूपाच्या आहेत.

वात्स्यायनानेंहि वाजीकरण व त्यास धरून वर्धनयोग इत्यादि अनेक स्त्री-पुरुषासंबंधीं प्रयोग दिले आहेत. परंतु यासंबंधीं आयुर्वेदास धरून व युक्तायुक्त विचार करून शिष्टसंमत प्रयोगाचेच तेवढे प्रयोग करावेत असा सल्ला दिला आहे. भारतीयानीं संपूर्ण विवाहपूर्व विचार सुप्रजेला अनुकूल असा केलेला होता. विवाहा नंतरहि सुप्रजेकरिता आचार कसा असावा यासंबंधीं काहीं विचार निश्चित केलेला होता. आणि स्त्रीतील वंध्यत्व व पुरुषाचे क्षीणबल त्याचीं काही चिकित्साहि

शास्त्रशुद्ध होती. या सर्व विचार व आचारांमुळें भारतियात प्रजाहीनत्वाचा प्रसंग हल्लींपेक्षा फार थोड्या कुटुंबांवर येत असावा असा तर्क करणें शक्य आहे.

शेवटीं गर्भधारणा हा एक नशिबाचा खेळ व ईश्वरी योगायोग (Chance) आहे याची त्यास संपूर्ण जाणीव होती. शिवाय विवाहापूर्वी स्त्रीस मूल होईल किंवा नाहीं हें निश्चित सांगणें अशक्य असून फक्त काहीं संभवच सांगता येतात याची त्यांना माहिती होती विवाहातील साध्यसाधनभाव त्यांना मान्य असून त्यामुळें प्रजोत्पादनाशिवाय विवाह अयशस्वी ठरण्याची शक्यता फार मोठी आहे याची त्यांना जाणीव होती. स्त्रीतील वंध्यत्वदोष व पुरुषातील षंढत्व दुःसाध्य असू शकतात याची त्यांना माहिती होती. तेव्हा त्यांनीं विवाहातील प्रजाहीनत्वात शेवटी काहीं मूलभूत उपाय सांगितले आहेत. पुरुषात दोष नसेल तर अशा कुटुंबात द्विभार्यात्वाची परवानगी आहे.

भारतियांस संततिहीनत्वांत द्विभार्यात्व मान्य:

एकपत्नीकत्व (Monogamy) हा ब्राह्मणादि वर्णांचा उच्च आचार सांगितला असल्यानें द्विभार्यात्व फक्त काहीं परिस्थितींतच मान्य धरलें आहे. त्यात ६ ते ८ वर्षे-पर्यंत थांबल्यावर उत्पन्न झालेलें ' संततिहीनत्व ' ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. अशाहि परिस्थितींत प्रथम-पत्नीस घटस्फोट द्यावा असें मात्र सांगितलेलें नाहीं. तिनें आपल्या विवाहकुलातच रहावें, अशी कल्पना असून तिच्या संरक्षण--पोषणाची जबाबदारी पतीवरच सर्वस्वी टाकली आहे.

स्मृतिकारानीं ' वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे । ' (मनु ९.८१) वंध्यत्वदोषात आठ वर्षे वाट पाहून दुसरा विवाह करण्यास हरकत नाहीं अशी सुटका दिली आहे. वात्स्यायनानीं सपत्नीकत्वाची त्याच अधिकरणात जी कारणमीमांसा केली आहे, तींत '**प्रजानुत्पत्तेः**' असें एक प्रमुख कारण दिलेलें आहे. '**भार्याधिकारिकम्**' नामक अधिकरणात खालील सूत्र येतें.

'**प्रजानुत्पत्तौ च स्वयमेव सापत्नके चोदयेत् ।**' का. सू. ४.२.२

प्रजोत्पादन न झाल्यास स्वत स्त्रीनेंच पतीला दुसरा विवाह करण्यास प्रोत्साहन द्यावें अर्थशास्त्रकार कौटिल्य यांनीं ' विवाहधर्म ' आणि ' स्त्रीधनकल्प '

इत्यादींसबंधीं नियम सांगताना विवाहांतर्गत प्रजोत्पत्तीच्या अभावीं आठ वर्षे वाट पाहून द्वितीय विवाहास परवानगी घ्यावी असे प्रतिपादन केलें आहे. भारतियांनीं प्रथम सर्वतोपरी काळजी घेतल्यावर 'सर्वनाशे समुत्पन्ने' या न्यायानें हा द्वितीय विवाहाचा पर्याय प्रजाहीनत्वात सुचविला आहे. आता याउलट जर प्रजाहीनत्वाची परिस्थिति पुरुषाच्या क्लीबत्वामुळें असेल तर स्त्रीसहि स्मृतिकारांनीं दीर किंवा इतर सपिंडातील पुरुषापासून प्रजोत्पत्ति करून घ्यावी, असा पर्याय सुचविला आहे. हे दोन्ही पर्याय ऐच्छिक होते आणि कार्याकार्यविचाराची मोकळीक त्याची त्याला देण्यात आली होती.

प्रजाहीनत्वांत स्त्रीमनाचा विचार : सर्व समाजात प्रजाहीनत्व (Sterility) ही स्त्रीच्या बाबतींत मोठी दुर्दैवी व दोषास्पद गोष्ट समजण्यात येते. सर्व ऐतिहासिक कालातहि ती तशीच होती. वंध्यात्व ही गोष्ट स्त्रीस फार कटु अनुभवाची होती व आहे आणि स्त्रीचें मन आज आहे तसेंच राहाणार असल्यानें पुढेंहि राहाणार. ज्यू व मुसल्मान या दोन्ही समाजात स्त्रीस या कारणावरून घटस्फोट देता येतो. रानटी आफ्रिकन व अमेरिकन इंडियन लोकातहि वंध्यात्व ही गोष्ट स्त्रीत्यागास च छळास कारणीभूत असलेली दिसते. मातृत्वाची इच्छा (Maternal instinct) ही स्त्रीची स्वाभाविक प्रवृत्ति असून त्या वृत्तीचें समाधान तिला स्वतः ला गर्भ धारणा व संतति होण्यात आहे. 'मातृत्व' ही प्रवृत्ति मानवात व मानवेतर प्राण्यात सर्वत्र जरी दिसून येते तरी ती मानवी स्त्रींत फार बलवत्तर आणि दूरपरिणामी आहे असें दिसतें. मानवी बालक जन्मत इतर प्राण्याप्रमाणें परावलंबी तर असतेंच पण शिवाय त्यास स्वावलंबी होण्यास फार काळ लोटावा लागतो या गोष्टीला धरूनच कीं काय परमेश्वरानें ही मातृत्वाची इच्छा व प्रवृत्ति मानवात फार बलवत्तर व दूरपरिणामी केलेली दिसते संततिहीनत्वात ही मुख्य स्त्रीप्रवृत्ति असमाधानी राहिल्यानें निरनिराळ्या गोष्टी दृष्टोत्पत्तीस येतात. अशा परिस्थितींत स्त्रीमनात निरनिराळ्या तऱ्हेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होणें शक्य असते मिस् हेलेन डुच या मानसशास्त्रीय लेखिकेनें अशा स्त्रियांच्या तीनचार जाती कल्पिल्या आहेत प्रथमत अशी स्त्री स्वत च्या वंध्याच निराशाजनक मनःस्थितींत असते ही तिची मानसिक निराशा वाढत्या वयाबरोबर वाढतच जाते अशा वेळीं जो स्वत बद्दल 'न्यूनगंड' (inferiority complex) फार खोल असतो, त्याच्या बरोबर विरुद्ध

वर्तन बाहेर पडूं लागते. स्वत:च्या बुद्धीच्या या कर्तृत्वाच्या बाहेर असलेलीं सर्व कामें अंगावर घेऊन पार पाडण्याची ही स्त्री धडपड करते. 'मला वाटेल तें करता येईल', 'मी काय करूं शकणार नाहीं?' अशी विचारसरणी एकदा मेंदूत प्रसृत झाली म्हणजे मग निरनिराळ्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घडामोडींत ही स्त्री स्पर्धा करूं पाहते. दुसऱ्या प्रकारात 'मत्सर' हा भाग अत्यंत महत्त्वाचा असतो. 'मुलाची जरुरीच काय?', 'लोकसंख्या फार झपाट्यानें वाढत आहे.', 'मुलें कशाला!' अशी यांची विचारसरणी होऊन मुलें झालेल्या स्त्रियांचा त्यांना फार द्वेष वाटतो. याचाच जास्त आविष्कार म्हणजे मग त्यांना दुसऱ्यानें कोणतेंच वैशिष्ट्य पाहवत नाहीं. मग ती दुसऱ्याची कीर्ति असो, दुसऱ्याचें यश असो, अधिकार असो वा बुद्धि असो.

तिसऱ्या प्रकारात स्त्री स्वत:च्या मातृत्वाची वाण दुसऱ्या कोणत्याहि मुलात वा ध्येयात भरून काढते. तिचें पतीवर खरें प्रेम असेल तर ती सर्व परिस्थितीकडे पाहताना 'आपणास संतति नाहीं.', 'या विवाहातून साफल्य निर्माण झालें नाहीं.' अशा प्रकारची विचारसरणी तिच्या मनात प्रादुर्भूत होते. अशा प्रकारची विचारसरणी व आपल्या वैवाहिक निराशेतहि दुसऱ्या ठिकाणीं मातृत्वाचें समाधान अनुभवणारी स्त्री ही जास्त प्रभावी मातृत्वप्रवृत्तीची द्योतक असते असें डुग या लेखिकेचें मत आहे.

हे प्रकार म्हणजेच अशा स्त्रियांचें संपूर्ण वर्गीकरण नसून यापलीकडेहि कांहीं प्रकार पाहणें वा कल्पिणें शक्य आहे. परंतु हे प्रकार प्रमुख आहेत. शिवाय हे प्रकार एकमेकापासून एक संपूर्ण भिन्नत्वानें आढळतील असेंहि नाहीं. सर्व ठिकाणीं मिश्रण हें असणारच. पण त्यात वर्गवारी करताना स्त्रीचें वैशिष्ट्य लक्षात घेणें जरूर आहे. अर्थात् संततिहीनत्वाच्या परिस्थितींत नैसर्गिक रीत्या वरील बहुविध प्रकार नजरेस येतात. पाश्चिमात्य विचारसरणींत विवाहात प्रजोत्पादनाची जरुरी आढळून येते. सुप्रजा हा विवाहातील हेतु असावा असें मत सुप्रजाजननशास्त्रज्ञात तर प्रसृत आहेच. विवाहपूर्व विचार कांहीं वाचतींत प्रसृत होत आहे. विवाह करतानाहि धर्म, वर्ग, चालीरीती, शिक्षण, वय इत्यादींचा विचार असतोच. पण भारतीयात जो निश्चित विचार व त्यास धरून आचारपद्धति अस्तित्वात आहे त्याप्रमाणें पाश्चिमात्यात विशेष दिसत नाहीं. प्रजाहीनत्वाची स्थिति प्राप्त झाल्यास कुटुंबाची स्थिति व स्त्रीपुरुषाची धावपळ सर्व

ठिकाणीं सारखीच. आधुनिक शास्त्रप्रगतीमुळें अशा परिस्थितींत कांहीं विशेष निश्चित उपाययोजना होऊं शकते असें नाहीं. तेव्हां शेवटीं यदृच्छया घडायच तें घडतें. रसेल इत्यादि कांहीं लेखक विवाहांत कांहीं बुद्धिगम्य नीति असावी अशा मताचे आहेत. प्रजोत्पादनाशिवाय विवाहास कांहींहि अर्थ नाहीं ही गोष्ट त्यांना मान्य असून अशा परिस्थितींत घटस्फोट घ्यावा असें त्याचें मत आहे. घटस्फोटाचा कायदा अस्तित्वात येऊन पुष्कळ वर्षे झालीं तरी त्यात अशा प्रकारची तरतूद आजहि नाहीं. येथें घटस्फोटावर भारतीयांचा दृष्टिकोन मांडणें जरूरीचें आहे. त्या प्रसंगांत हल्लीं साधारणपणें घटस्फोट घेतला जातो, असे प्रसंग मागेंहि येत होतेच. अशा वेळीं पुरुषानें दुसरा विवाह केला तरी प्रथम पत्नीस घटस्फोट द्यावा असा सल्ला स्मृतिकारांनीं दिलेला नाहीं. उलट तिची सर्व व्यवस्था करण्याची जबाबदारी पतीवरच टाकण्यात आलेली आहे. ती रागानें निघून जाईल, तर तिला विरोध करावा किंवा तिला माहेरीं पोहोंचवावी व माहेरच्या मंडळींनीं तिची सर्व व्यवस्था पाहावी. स्त्री पतित असली तरी प्रायश्चित्त म्हणून जो विधि सांगितला आहे त्या विधीनंतर तिला शेजारींच घर देऊन अन्नवस्त्राची व्यवस्था करावी असा निर्देश प्रायश्चित्तप्रकरणीं मनूनें केला आहे. उच्च वर्णीयांत भारतीयांना घटस्फोट विशेष ग्राह्य नसून प्रसंगोपात्त दारपरिग्रह मान्य आहे. स्त्रीस त्या कालांत आर्थिक स्वातंत्र्य नव्हतें आणि स्त्री ही पुरुषाकडून रक्षणार्ह मानीत असत त्या काळीं ही विचारसरणी होती हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

प्रजाहीनत्वात जेव्हा पुरुषास द्वितीय विवाहास संमति देण्यात आली त्या वेळीं स्त्रीवर अन्याय व्हावा अशी कोणतीहि कल्पना नव्हती. उलट शीलसंपन्न पतिव्रता स्त्रीवर असा प्रसंग आल्यास तिची परवानगी पुरुषानें मागावी असा पुरुषावर निर्बंध होता. यात स्त्रीवर अन्याय अभिप्रेत नव्हताच येथवर खरें. प्रजाहीनत्वात वंशनाश की दारपरिग्रह अशी समस्या मांडून मोठ्या कार्याकरिता स्त्रीचा काही त्याग त्यात अभिप्रेत होता व पुरुषानें संपूर्णतया त्याचा मोबदला कृतज्ञताबुद्धीनें द्यावा अशी योजना होती. कामशास्त्रकारांनीं अशा परिस्थितींत ज्येष्ठ व कनिष्ठ भार्यांनीं कसें वागावें याचें विस्तृत वर्णन केलें असून त्यात कनिष्ठेकरिता

"दुर्भगा अनपत्या च ज्येष्ठा अनुकंपेत नायकेन च अनुकंपयेत्।"

का. सू. ४.२.२९.

दुर्भाग्यामुळें ज्येष्ठ पत्नीस वंध्यत्व प्राप्त झालें असेल, तर तिच्याशर अनुकंपा ठेवावी व पतीसहि तसेंच वागण्यास लावावें यात ज्येष्ठ पत्नीचा त्याग इत्यादि तर

नव्हेच पण तिची सुस्थिति राहावी याकरिता दोघांनीहि धडपड करावयाची आहे. हल्लीं हें घडणें कठिण आहे. परतु, भारतात सस्कारानें जर सर्वात मोठें आश्चर्य निर्माण केलें असेल तर तें हेंच होय. उपरिनिर्दिष्ट आचार भारतियात सर्व वर्णात प्रत्यक्षात होता व आजहि क्वचित् खालच्या वर्णात आहे. याशिवाय दत्तकाचा आचारहि होताच. परतु तो शेवटचा उपाय समजत असत. वरील सर्व विचार प्रत्यक्षात आणण्याकरिता भारतियानीं काय मूल्यें (Values) निर्माण केलीं हें पाहावें लागणारच आहे.

प्रजोत्पादनक्षमतेंतील भिन्नत्व : यानतर सुप्रजेसबधीं विचार करताना प्रजोत्पादन क्षमतेंतील निरनिराळ्या सामाजिक वर्गांतील भिन्नत्व (Differential fertility) लक्षात घेणें जरूर आहे. एकाच समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांत (Class) प्रजोत्पादनक्षमता वेगवेगळी असू शकते, हें सत्य प्रथम सर फ्रॅन्सिस गाल्टन या शास्त्रज्ञानें १८८२ सालीं निदर्शनास आणल. निरनिराळ्या प्राण्यात निसर्गस्थितींत व पाळलेल्या परिस्थितींत प्रजोत्पादनक्षमतेंत फरक दिसून येतो, हे डार्विनलाहि माहीत होतें. मधमाशीचें उदाहरण फारच गमतीचें आहे. कोणत्याहि मादीस राणीमादी बनविणें किंवा मजूर मधमाशीहि बनविणें हें फक्त अन्न व राहणींत फरक करून करता येतें असें दिसून आलें आहे. मानवी समाजातहि निरनिराळ्या आर्थिक, सामाजिक व बौद्धिक पातळीवर असलेल्या वर्गांतून निरनिराळी प्रजोत्पादनक्षमता दिसते. अशी स्थिति असावी असा तर्क करण्यास पुष्कळ पुरावा सध्या गोळा झालेला आहे.

लोकसख्येचे प्रश्न व त्यावरील सरकारी उपाययोजनासबधीं जें सरकारी धोरण ठरत असावें त्यात या गोष्टीची फारशी दखल घेतली जाते किंवा नाहीं याची शका आहे. याची दखल न घेतल्यास या सर्व धोरणानें राष्ट्रांतील कर्तृत्ववान प्रजेचा ऱ्हास ओढवण्याची शक्यता भरपूर असल्यानें अशा प्रकारचा अभ्यास होऊन जरूर ती धोरणविषयक सुधारणा त्वरित अमलात येणें जरूरीचें आहे. प्रो. विअरसन यानीं बुद्धिमान् व शारीरिक विकृतींच्या कुटुबाचा अभ्यास करून असें सूचित केलें आहे कीं, कर्तृत्ववान् कुटुबाची प्रजोत्पादनशक्ति क्षीण होत आहे. ' बुद्धि ' या एका गुणास धरून सध्या बराच अभ्यास इग्लड व इतर देशात होत आहे आणि या

सर्वांचा निष्कर्ष बुद्धिमान् लोकांत प्रजोत्पादनक्षमत्व कमी होत आहे असाच आहे. प्रजोत्पादनक्षमतेंतील या भिन्नत्वास (Differential fertility) धरून हल्ली परदेशात पुष्कळच अभ्यास होत आहे. आर्थिक दृष्टीनें विचार करता असें दिसून येतें कीं जीं कुटुंबें आर्थिक महत्त्वाकांक्षेच्या मागें लागून वरच्या सामाजिक पातळींत जाऊं पाहतात त्यांचीं कुटुंबें लहान होत गेलीं व खालच्या आर्थिक पातळीवर असलेल्या महत्त्वाकांक्षारहित कुटुंबातील संख्या वाढत गेली. संततिनियमनाच्या साधनामुळें असें घडत असेल अशी शंका नको. कारण, ही प्रजोत्पादनक्षमतेंतील भिन्नता या साधनाचा सर्वत्र फैलाव होण्यापूर्वीपासून अस्तित्वात आहे असें या अभ्यासकाचें म्हणणें आहे. वरील विवेचनावरुन असें दिसून येईल कीं बौद्धिक व आर्थिक महत्त्वाकांक्षा या मोठ्या कुटुंबास विघातक ठरण्याची शक्यता उत्पन्न करतात. जशा दोन्ही प्रकारच्या वर्गांत प्रजोत्पादनक्षमता हीन दर्जाची होत जाऊन हे वर्ग निसर्गांत उतरणीवर लागून शेवटीं नाहींसे होण्याची भीति याना फार असते हें लक्षात ठेवलें पाहिजे.

वाढत्या लोकसंख्येबाबत राष्ट्रीय धोरण ठरवितांना ही गोष्ट लक्षात घेणें जरूर आहे हें मागें दिग्दर्शित केलेंच आहे. परंतु संततिनियमनाच्या साधनांनीं लोकसंख्या कमीजास्त करणें ही फार सोपी गोष्ट आहे असा भलताच भ्रम निर्माण केला गेल्यास लोकसंख्येचे प्रश्न सुटण्याऐवजीं नवीन प्रश्न निर्माण होण्याची शक्यता जास्त आहे. याचा अर्थ संततिनियमनाचीं साधनें कोणींहि वापरूं नयेत असा नव्हे. परंतु, याचा सर्वसामान्य दुकानापासून सरकारी केंद्रापर्यंत चाललेला अस्ताव्यस्त प्रचार व आचार यामागें जो भ्रम आहे तो तसाच राहिल्यास आणि सरकारी धोरणात तरतमभाव वापरण्याची तरतूद न केल्यास धोका आहे येवढेंच.

विवाहित जोडप्यानें तर पहिलें मूल होईपर्यंत या साधनाचा विचारहि करता कामा नये.

जातिसंस्था ही भारतीयाची विशेष समाजरचना आहे. या प्रकारच्या समाजरचनेंत बौद्धिक कार्य एका वर्गामागें लावून दिलेलें आहे. ब्राह्मण वर्गाचें कार्य मुख्यतः शास्त्रपठण वा अध्ययन हेंच सांगितलें आहे. हें कार्य त्यांनी मोठ्या स्वार्थत्यागानें फार पाडावयाचें आहे. स्वाध्यायविरोध ज्यात होईल असे सर्व उद्योग त्यानें वर्ज्य करावयाचे आहेत. विचेस प्रतिबंध होईल असा धंदा त्यानें करू नये.

अतिभोगाचा त्याने त्याग करावा आणि अनायासें जेवढें द्रव्य मिळेल त्यातच समाधान मानून 'शास्त्रविद्या' हेंच ध्येय जीवनात ठेवावें असा कडक आचार-निर्बंध त्या वर्गावर घातला होता. श्वृत्ति (नोकरी) पत्करून उपजीविका करण्याचे ब्राह्मणानें टाळावें. दारिद्र्य पत्करानें पण शास्त्रसाधना हें ध्येय सोडू नये. हा आचार सर्व समाजाला लावणें कधींच शक्य नाहीं. तेव्हा हा उच्च आचार ब्राह्मण वर्णाला लावला. अतिबुद्धि व आर्थिक स्पर्धेत वर जाण्याची धडपड या दोन्ही गोष्टी प्रजोत्पादनक्षमतेच्या दृष्टीनें विघातक ठरतात. तेव्हा ज्याना बुद्धीची कामें करावयाची त्यानी आर्थिक स्पर्धेत भाग घ्यावयाचा नाहीं. सत्ता व श्रीमती या दोहोंपासून त्यानी अलिप्त राहावयाचें, असे ठरविल्यामुळें ब्राह्मण वर्गाची प्रजोत्पादन क्षमता काहीं टिकवता आली. अर्थात् क्षत्रिय, वैश्य या वर्णावर अशा ब्राह्मणाच्या पोषणाची जबाबदारी टाकली. किंबहुना बुद्धिजीवी वर्गाची परंपरा सातत्यानें राहावी, त्याचा कुलनाश होऊ नये याकरिता भारतियांनी योजलेली ही एक युक्ति दिसते. ही युक्ति पाहिली म्हणजे त्याना प्रजोत्पादनक्षमता ही अतिबुद्धि व आर्थिक स्पर्धा यानीं कमी होत जाते याचें ज्ञान नसावें असें म्हणवत नाहीं. शिवाय 'सुप्रजेच्या दृष्टीनें' बुद्धिमान् प्रजेचें सातत्य टिकवणें समाज व राष्ट्र या दोघानाहि फार जरुरीचें असतें हें सत्यहि त्याच्या पूर्ण परिचयाचें असले पाहिजे. ब्राह्मण वर्गानें आज तीन हजार वर्षे सातत्यानें या देशातील ज्ञान मुखोद्गत करून इतक्या संकटाना तोंड देऊन टिकवून धरलें ही कामगिरी काही थोडी नाहीं.

प्रकरण ९ वे

रतिशास्त्र

वैवाहिक सुखाचें दुसरें साधन : उत्तम रति—रतिसुखाचें प्रथम कारण : आरोग्य—प्रजोत्पादक इंद्रियशक्तीचा सहजव्यापार—शृङ्गारात्मक भावनात्मकता रतिसुखास पोषक— प्रौढावस्थेतील नैसर्गिक समस्या—त्यांकडे पाहण्याचा शास्त्रीय दृष्टिकोन— इंद्रियविज्ञानांतील मूलभूत प्रक्रिया व तिचें कार्य—भारतीय दृष्टिकोन 'ब्रह्मचर्य'—डॉ. किन्से यांचा अभ्यास—मनावरील दडपण— कामवासनेसंबंधीं योग्य दडपणांचे उपयोग—दडपणांचे दुष्परिणाम—पाश्चिमात्य आचार घातुक—पुनश्च डॉ. किन्से—कामवासनेवरील मानसिक दडपणांचीं कारणें व उपाय—भावनोद्रेकाचे शारीरिक परिणाम—संस्कृत वाङ्मयांत शृङ्गार प्रमुख—प्रतिक्रियेसंबंधीं विचार—रतारंभावसानिक—आनंदमय समाप्तिमध्येंहि स्त्री पुरुष-भिन्नता—कामवासनेचें मूलतः वैविध्य.

वैवाहिक सुखाचें दुसरें साधन : उत्तम रति :

आतापर्यंत सुखी विवाहाच्या एका साधनाची चर्चा केली. दुसरे पहिल्याइतकेंच महत्त्वाचें साधन म्हणजे 'अनुपस्कृता रति.'. पूर्वी विवाहप्रकरणातील वात्स्यायन ऋषींचें दिलेलें सूत्र वाचकास स्मरत असेल. त्यात '**पुत्रा. पक्षवृद्धि अनुपस्कृता रतिश्च**।' हे तीन शब्द अनुक्रमें सुप्रजा, सासरी आल्यावर व्यक्तिमत्त्वाची जुळणी आणि उत्तम रति या सुखी विवाहाच्या प्रमुख तीन साधनास धरून आहेत असें दाखविलें होतें. 'अनुपस्कृता' या शब्दावर टीका करताना टीकाकार लिहितात, "अकृत्रिमा, विश्वासातिशय योगात्" याचा अर्थ असा कीं, 'अतिशय प्रेमाच्या परिपोषानें उत्पन्न झालेल्या' विश्वासानें, मनात काहीं किन्तु, शका, भीति इत्यादि नसताना सहज अकृत्रिम तऱ्हेनें उत्पन्न झालेली जी 'रति' तीच खऱ्या वैवाहिक आनंदास कारणीभूत होणारी असते. रतिसुख हें सुखी विवाहाचें एक प्रमुख साधन आहे ही गोष्ट आत पाश्चिमात्य पंडिताच्याहि संपूर्ण परिचयाची झालेली आहे. डॉ. किन्से लिहितात —

"Sexual factors are among those that may constitute to the happiness or unhappiness, the maintenance or the dissolution of homes and marriages Where mutually satisfactory sexual relationships are regularly available, the spouses in a marriage may find the humdrum routine of home less irritating, and may accept them in their stride "

(Kinsey. p 13)

वैवाहिक सुखदु खाशीं रतिसुखाचा फार मोठा व घनिष्ठ सबध असून त्यावर कित्येक वेळा विवाहाचें स्थैर्य अवलंबून असतं असें डॉ. किन्से याचें मत पडतें. स्त्री पुरुषास ज्या वेळीं ही अनुपस्कृता रति प्राप्त होते त्या वेळीं ससारातील नित्यनैमित्तिक कर्में, दु खें व कटाळवाणी काम, स्त्रीपुरुष मोठ्या आनदानें पत्करताना दिसतात. किंबहुना, परमेश्वरानें ससारातील या अनत दु खाशीं झगडण्याची आणि तींच तींच कटाळवाणीं कामें करण्याची स्त्रीपुरुषास प्रवृत्ति राहावी यासरिता हें मधाचें बोट लावलेलें दिसतें. मेवड्यावर बिचारा खुश राहतो. वाटेल ती हमाली करतो, बाहेरील मानापमानाना आणि कष्टाना तोड देताना सहनशक्ति दाखवितो. स्वभावानें मोठा वरचढ असला तरी स्त्रीचा दास होतो आणि कालातरानें सुप्र-

दु.खाच्या पेऱ्यात विराम पावतो. केवढी ही रतिसुखाची अजस्र शक्ति ! ही शक्ति अणुशक्तीचीच बहीण मानावयास हरकत नाहीं. तिला जितकें चांगलें वापरावें, जितका तिचा उपयोग शांति व समाधान उत्पन्न करण्यास करावा तितका मनाचा संतोष वृद्धिंगत होईल आणि सुप्रजाजननानें समाजात कौटुंबिक व सामाजिक सुखवृद्धि होईल. कामशक्तीची तुलना आम्ही अणुशक्तीशीं करतो ही गोष्ट फारशी गैरवाजवी मानण्याचें कारण नाहीं. प्राणिमात्राच्या कामवासनेची शक्ति केवढी बलवत्तर असते हें ज्यास माहीत असेल, मनुष्याच्या जीवनाचा केवढा भाग या एका वासनेनें व्याप्त झालेला आहे हें ज्यास अवलोकन करता येईल, कामवासनेपासून उत्पन्न होणारे प्रेमद्वेषमत्सरादि विकार माणसास कोणत्या टोकास नेऊ शकतात याचा जे थोडाहि विचार करतील, इतिहासात या भावनामुळें झालेलीं द्वंद्वें, युद्धें व कत्तली ज्यांच्या काहीं परिचयाच्या असतील, त्यांना आमची तुलना फारशी गैरवाजवी आहे असें वाटणार नाहीं. ज्याप्रमाणें स्फोट करून प्राणिमात्राच्या नाशास अणुशक्ति कारणीभूत झालेली दिसते, तद्वतच कामशक्तीहि स्फोटक बनविल्यास त्यानें प्राणिमात्राचें आणि त्याच्या सुखाचें हवन झालेलें दिसेल. उलट हीच शक्ति शांति-समृद्धीच्या कार्यास खर्च केल्यास ती मनुष्याच्या मूलभूत संतोषात भर टाकणारी ठरून समाजास हितकारक ठरेल.

रतिसुखाचें प्रथम कारण . आरोग्य : उत्तम आरोग्य हें रतिसुखाचें मुख्य कारण आहे. कोणत्याहि पुरुषार्थाला याची प्रथम जरुरी आहे हें ओळखणें महत्त्वाचें आहे. उलट 'अनारोग्य' हें सर्वघातक आहे. यानें स्वत.चे पुरुषार्थ तर लुप्त होतातच पण आपल्या आजूबाजूच्या मंडळींचे पुरुषार्थहि यानें नाहींसे होतात. अनारोग्याच्या स्थितीत साधारणत. कामवासना जागृत होणेंच कठिण. उलट कामवासनेची काहीं वयापर्यंत जागृतावस्था हें एक संपूर्ण आरोग्याचें गमक मानण्यासहि हरकत नाहीं. आता प्रथमत ही कामवासना जरी कर्मेंद्रियावर अधिष्ठित आहे तरी नुसत्या कर्मेंद्रियाचा विचार यात अपुरा पडतो ही कर्मेंद्रियें मनसाधिष्ठित आहेत. अर्थात् येथें पत्त 'अनुपस्कृता रती 'च्या दृष्टीनच या सर्व प्रक्रियेचा विचार होईल.

प्रजोत्पादक इंद्रियशक्तींचा सहजव्यापार

रतिकर्मामध्यें ज्या इंद्रियांचा विशेष संबंध असतो त्या स्त्री पुरुषेंद्रियांचा शारीर व इंद्रियविज्ञान या दृष्टीनें विचार त्या त्या शास्त्रांच्या सामान्य ग्रंथांतूनहि आलेला असतो. पण या कर्मेंद्रियांच्या व्यापारांत जी सहज आणि नैसर्गिक योजना परमेश्वरानें निर्माण केली आहे; तिच्यासंबंधीं येथें विचार करणें जरूर आहे.

साधारणपणें व्यक्ति वयांत येऊं लागल्यापासून कामवासनेचा हा सहजव्यापार सुरू होतो. वयांत येणें ही क्रिया आयुष्यांत एका बिंदूंत दर्शविता येण्यासारखी नाहीं. ही क्रिया कांहीं वर्षें चालू असते व ती पूर्ण झाली म्हणजे व्यक्ति वयांत आली असें आपण मानतों. स्त्रीचें रजोदर्शन हें जरी वयांत आल्याचें एकमेव लक्षण सामान्यतः समजलें जातें, तरी या वयांत येण्याच्या क्रियेंतील तो एक मोठा टप्पा असून ही क्रिया स्त्रीमध्यें तत्पूर्वीच चालू झालेली असते असें दिसून येईल. मनाची ठेवण व तिच्यांतील सूक्ष्म बदल ह्या गोष्टींनीं ही क्रिया सुरू झालेली दिसते असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मानसिक दृष्ट्या वयांत येण्याची क्रिया सुरू झाली हें कसें ओळखावें, यासंबंधीं विचार करून कांहीं शास्त्रज्ञांच्या मतें स्त्रीतील 'लाजण्याची (Bashfulness) सहजक्रिया ' हें लक्षण मानसिक बदल चालू झाला हें समजण्यास पुरेसें समजावें. पुरुषांतील बदल सुरू झाला हें समजण्यास जीं लक्षणें आहेत, त्यांत ओठ, काख व उपस्थेंद्रियावरील लव आणि आवाजांतील फरक हीं विशेष लक्षणें असून या वयांत व्यक्तीची उंची जास्त प्रमाणांत वाढत जाते. ही पूर्ण झाल्यावर कांहीं वर्षांनीं पुरुष प्रजोत्पादनक्षमतेच्या स्थितीपर्यंत येतो. यांतील बरींच लक्षणें स्त्री पुरुषांत समानच आहेत. तात्पर्य, वयांत येण्याची क्रिया नुसती शारीरिक नसून मानसिक असते आणि या क्रियेची सुरवात व पूर्णावस्था यामध्यें कांहीं वर्षांचें अंतर असतें किंवा आयुष्यांतील बाल्यावस्थेनंतर प्रौढावस्था येण्याची क्रिया स्त्री पुरुषांत कांहीं वर्षें चालू असते, एवढें ध्यानांत ठेवावें. हे सर्व शारीरिक बदल होतांना शरीरांतील अंतःस्रावाचे कांहीं पिंड (Endocrine Glands) मुख्यतः 'पिट्यूटरी', 'प्रजोत्पादनाच्या ग्रंथी ' आणि 'सुप्रारिनल ' यांतहि फार महत्त्वाचे बदल चालू होतात.

शृङ्गारात्मक भावनात्मकता रतिसुखास पोषक : शृंगाररसात्मक भावनात्मकता यास इंग्रजींत 'इरॉटिक्स्' (Erotics), 'फेमिनिन अ‍ॅफेक्टिव्हिटी' (Feminine affectivity) वगैरे शब्द साधारणतः उपयोगांत आणतात. या व अशा प्रकारच्या भिन्न नांवांनीं दाखविली जाते ती भावना मात्र एकच आहे. स्त्रीपिंडात ही गोष्ट मूलभूत परमेश्वरनिर्मित असून हिचा परिपोष सहज प्रौढत्वाबरोबर होत असतो. अंतर्गत भावनेचे दृश्य परिणाम स्त्रीच्या शरीरमनांवर सहज दृष्टीस पडणारे आहेत. स्त्रीची सहजसिद्ध लज्जा (Bashfulness) हा त्यांतीलच एक महत्त्वाचा परिणाम आहे. तारुण्यात आलेली सलज्ज स्त्री कोणत्याहि पुरुषास मोहक वाटते. ही लज्जा मुखातीस सहज उत्पन्न होणारी निसर्गसिद्ध बाब असून ती स्त्रीच्या इच्छेपर्लीकडे असते. ही गोष्ट वाढत्या वयाबरोबर कमी होत जाते. पण याशिवाय या निसर्गसिद्ध मोहकपणावर विरजण घालण्यास इतरहि महत्त्वाचीं कारणें असू शकतात. त्या कारणांत पुरुषी व्यायाम, आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्यानें व्यक्तिमत्त्वाचें उत्पन्न झालेलें पुरुषीकरण, इत्यादि गोष्टी सांगतां येतील. भारतीय पद्धतींत स्त्री व पुरुष यांचे व्यायामहि भिन्न प्रकारचे असून पाश्चिमात्यांच्या पद्धतींत मात्र स्त्री पुरुषांचे व्यायाम कांहीं कांहीं बाबतींत साधारणतः एकच व एकाच प्रकारचे होत असल्याचें दिसतें. लाजाळूपणा ही गोष्ट शरीरमनाच्या स्नायू व मज्जासंस्थेच्या व्यापाराचा परिणाम आहे. या दोनहि संस्थांवर पुरुषी व्यायामानें दृढीकरणात्मक (Rigidity) परिणाम होण्याची शक्यता असल्यानें स्त्रीस पुरुषी व्यायाम स्त्री-सौंदर्याच्या दृष्टीनें घातक ठरण्याचा संभव येथें आम्हीं वाचकाच्या निदर्शनास आणतों. हा परिणाम सर्वत्र सारखा माहावयास मिळणार नाहीं. व्यक्तीव्यक्तींतील मानसिक व शारीरिक भिन्नत्वानें, भावनात्मकताहि भिन्नत्वानें दृष्टीस पडत असल्यामुळें, व्यायामाचा परिणाम सर्वांवर सारखा होणार नसला तरी ज्यास मूलतः भावनात्मकता कमी त्यावर दृढीकरणाचा हा संस्कार जास्त जोरदार होण्याचा संभव जास्त. भावनात्मकतेंत स्त्रीसुलभ लज्जा व तीस धरूनच स्त्रीच्या बोलण्यात, चालण्यात व वागणुकींत दृष्टीस पडणारे इतर आविष्कार येतात. त्यातच विनय (Modesty) हा एक महत्त्वाचा गुण आहे. बोलण्यात व वागणुकींत सर्वत्र दृष्टीस पडणारा हा गुण असतो. याचें उत्तम उदाहरण बालगंधर्वांच्या प्रसिद्ध नाटकातून पाहावयास सापडतें. ही लज्जा व तीबरोबरच बोलण्याची व वर्तणुकींतील नम्रता पुरुषास किती

मोहक होते याचें प्रत्यक्ष चित्र या नाटकातून प्रेक्षकांस पाहावयास सांपडतें. यामध्यें सहज उत्पन्न होणारा आणखी एक वर्तणुकीचा प्रकार आहे तो म्हणजे अशा स्त्रीचा विनम्र भाव (Submission). हा विनम्र भाव स्त्रीच्या वागणुकींत असल्यास पुरुषास मोह पाडण्यास उपयोगाचा ठरतो. नाट्यामध्यें शृङ्गाररसाचा परिपोष करण्याकरितां स्त्रीच्या या सर्व शृङ्गारगुणांचा तिच्या वर्तणुकींत एकत्र मिलाफ मुद्दाम केलेला असतो. अशा प्रकारचें नाट्य आजहि प्रेक्षकांच्या मनाची पकड घेतें. आभासमय क्रोध हा एक याच वागणुकीतील भाग आहे. हा क्रोध मूलतःच लटका आणि केवळ प्रसंगानें येणारा व परिहार पावणारा असतो. या सर्व वर्तणुकींत स्त्रीचें खरें कौशल्य असतें. स्त्रियांना पुरुषास प्रसन्न करण्याची किंवा ताब्यांत ठेवण्याची जी कांहीं कला (Feminine art) असते असें आपण ऐकतों, त्या कलेचा पाया ही शृङ्गारात्मक भावनात्मकता (Erotic affectivity) हीच असून स्त्रीची खरी शक्ति हिच्यांतच प्रतीत होत असते. या शक्तीला जर त्या मुकल्या, तर त्याना पुरुषप्रकृतींवर ताबा मिळविण्याचे एक महत्त्वाचें साधन त्या गमावतात. या गुणाचा योग्य उपयोग करण्यातच स्त्रीचें खरें चातुर्य आहे. डॉ. हॅव्हलॉक एलिस यासबंधीं लिहितांना म्हणतात,

"A large portion of the tact of woman has the same basis. Affectability of women ensures to them certain solid advantages." (Ellis p. 425.)

स्त्रीत्वाचें हें एक मोठें गमक आहे. याबाबत स्त्रीपुरुषसमानता केल्यास फार विद्रूप होईल. अशी बरोबरी करण्यांत कोणतेंहि स्वारस्य नाहीं, हें स्त्रीनें ओळखलें पाहिजे. हें स्त्रीनें शास्त्र सध्याच्या शिक्षणानें व स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कानें बोथट होत आहे. यांतच पुरुषी व्यायामाची भर पडल्यास स्त्रीची स्नायुमज्जासस्था(Neuro-muscular mechanism) कठिण होत जाते. गर्भधारणेस पूरक अशा वरील प्रकारच्या साधनांनीं परमेश्वरानें स्त्रीशरीर व मन ससज्ज करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सध्यांच्या शिक्षणानें स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वावर जे परिणाम होत आहेत त्यात ही सर्व भावना व तीचरोबर येणारें चातुर्य लुप्त होण्याच्या मार्गास लागून शेवटीं स्त्रीचें यामुळें नुकसान होण्याच्या संभव आहे.

शृङ्गाररसात्मक भावनात्मकता ही गोष्ट रतिसुखाशीं निगडित आहे. रतिसुग्र

ही स्त्रीपुरुषांनीं उत्पन्न करण्याची यात्र असल्यानें, या सुखोत्पत्तीस स्त्रीनें व पुरुषानें भिन्नभिन्न भूमिका स्वीकारून, तींतून एकत्व निर्माण करावयाचें आहे. त्यामुळे यात दोन व्यक्तींनी पृरकभावानें असमानता असण्याची जरूरी आहे 'रति' ही यात्र भूतकालात जशी होती तशीच असल्यानें, पूर्व व पश्चिम देशातहि स्त्री व पुरुष याचा हा एकमेव अ नद समान असल्यानें, याबाबत हल्लींच्या स्त्रीनें शिक्षणानें या मूर्ख कल्पनानीं दुरवून न जाता हें स्त्रीत्वाचें एक वैशिष्ट्य ओळखून ही शक्ति नीट जतन करणें योग्य, नाहींतर विवाहातर्गत सुखाचा लाभ दोघासहि कमी झाल्यानें अयशस्वी विवाहाचें प्रमाण वाढण्यास मदत होईल याचा अथ असा नव्हे कीं, शिक्षणच त्याज्य आहे. परतु, सध्याच्या पद्धतीचे दुष्परिणाम ओळखून आपलें स्वत्व कसें रक्षण करावें याकडे स्त्रीनें दुर्लक्ष न करणें बरें डॉ किन्से म्हणतात —

"The failure of the female to reach orgasm in her marital coitus may be a considerable source of marital discord (Kinse p 266)

स्त्रीची भावनात्मकता हा रतिसुखाकड जाण्याची पूर्वतयारी असून ही एक स्त्रीची परमेश्वरनिर्मित मोठी शक्ति आहे या शक्तीचा उपयोग विवाहातगत सुख प्राप्तीकडे करून घेणें तिच्याच हातीं असून तीस पूरक आचार नेहमा सुखास कारणीभूत होईल फक्त या शक्तीचा उपयोग स्त्रीनें तरतमभाव ओळखून करण्यास शिकावयाचें असतें नाहींतर यातूनच सामाजिक नीतीची पातळी खालीं येण्याचा सभव असता हें ल्क्षात ठेवलें पाहिजे हा तरतमभाव विसरल्यामुळें समाजातील नीतिमत्तेचें नुकसान होतें या भावनेस सर्व ठिकाणा 'अश्लील' म्हणून नाहींसें करावें असें म्हणणारा एक वर्ग आहे त्याना या रसातील सर्वच 'अश्लील' आणि त्याज्य वाटतें त्यानीं डॉ हॅव्हलॉक एलिस याचें खालील वाक्य ध्यानीं आणावें

"These worthy persons who are anxious to cut off the devil's tail, might find, if they succeeded, that they had also shorn the angel of her wings (Ellis p 425)

नीतिमत्तेच्या नावाखलीं शृङ्गाररसच नाहींसा केल्यास जीवनातील महत्त्वाचा आनद नाहींसा केल्याच आढळून येईल तात्पर्य, या रसाच्या आस्वादात तरतमभाव व प्रसग पाहणें जरूरीचें आहे

प्रौढावस्थेतील नैसर्गिक समस्या : आता प्रौढावस्था आली म्हणजे सहजच व्यक्ति कामचेष्टा करू लागते. म्हणूनच त्यास सहजक्रिया (Instinct) असे समजतात आणि ही सहजक्रिया प्रौढावस्थेतील सहजसिद्ध गोष्ट असूनहि त्याच कालात विवाह होतो असे नसल्यामुळें हा मधला काळ स्त्रीपुरुषाच्या आयुष्यात मोठ्या नानाविध चेष्टांनीं भरलेला दिसतो. डॉ. किन्से म्हणतात —

" The problems are products of the fact that the human female and male become biologically adults some years before our social customs and statute law recognise them as such "

(Kinsey. p 13)

या एका गोष्टीतून प्रौढावस्थेतील सर्व प्रश्न व कामवासनेच्या समस्या उगम पावतात. एका बाजूस शारीरिक व मानसिक बदल या चेष्टाना प्रोत्साहन देणारा ठरतो, तर त्याचें समाधान करण्याचें सर्व समाजानें योग्य ठरविलेलें आणि कायदेशीर शिक्कामोर्तब केलेलें एकमेव साधन जो विवाह तो त्या कालात व्यक्तीच्या आटोक्याबाहेर असतो. प्रौढात्वाचे प्रश्न (Problems of adolescence) अनत असतात स्त्रीमध्यें नैसर्गिक रीत्या नटण्यामुरडण्याची हौस, लज्जा, त्यामुळें उत्पन्न होणारें सहजसिद्ध आकर्षण, पुरुषात स्त्रीसमागमाची जिज्ञासा, या जिज्ञासे मुळें उत्पन्न होणाऱ्या अनत शारीरिक चेष्टा या सर्वांचा समावेश या क्षेत्रात होतो. कॉलेज विद्यार्थ्यांत या चेष्टांचें प्रमाण भरपूर आढळतें. कोणी स्त्रीसदर्भी कोम्या करतील, कोणी त्याच्या सहवासात स्वर्गसुखाचा अनुभव घेतील, कोणी प्रेमाचीं सुखस्वप्नें रगवितील, कोणी स्त्रीदाक्षिण्याची मोठी आवड दाखवितील, कोणी शृङ्गाररसमय नाट्य, नृत्य, कला इत्यादींमध्यें रममाण होतील, कोणी प्रेमविषयक सवादात रगून जातील तर कोणी स्त्रियाची जास्त उद्धटपणानें थट्टामस्करी करतील. त्याच्या स्पर्शाकरिता धडपडतील, त्याच्याशीं मुद्दाम सवादाचा प्रसग आणतील, पत्रें लिहितील, चिठ्ठ्या पाठवितील अश्लील गोष्टींत भागहि घेतील, एकातात चित्र-दर्शनानें व वाङ्मयसुखानें आनद पावतील, स्त्रीनर केव्हा केव्हा हातहि टाकतील इत्यादि अनत प्रकार या समस्येचेच निदर्शक होत. प्रौढावस्थेच्या या अनत चेष्टा, त्याचे प्रकार व निवारण, इत्यादि विषय येथें घेणें नाहीं. फक्त ही प्रौढावस्थेची समस्या अत्यत नैसर्गिक असते आणि म्हणून इकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन शास्त्रीय हवा.

त्यांकडे पाहण्याचा शास्त्रीय दृष्टिकोन : आतां शास्त्रीय दृष्टिकोन म्हणजे काय याचा थोडा विचार करू. सध्यां या वस्तुस्थितीकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोन अस्तित्वात दिसतात. एकांत सर्व वडीलमंडळी आणि समाज याकडे पाहतांना अत्यंत असहिष्णु असतात. यास ' असहिष्णु दृष्टिकोन ' असें म्हणता येईल. ही मंडळी यांतील कांहींहि सहन करण्यास असमर्थ असतात. उलट अशा कोणत्याहि गोष्टीस फार जबर शिक्षा देण्यास हवी, दिसेल तेथें या गोष्टी ठेंचून टाकल्या पाहिजेत, त्यांची कींव बिलकुल करतां कामा नये, म्हणजे हे सर्व दुरुस्त होईल. मुलें सन्मार्गानें चालतील आणि अशा गोष्टी होणार नाहीत अशी यांत समजूत असते. दुसरा दृष्टिकोन संपूर्ण सहिष्णु आहे. ही मंडळी असल्या गोष्टी नैसर्गिक अतएव होणारच असें धरून चालून यांत कांहीं लक्ष घालू नये, जें होईल तें होईल, त्यास इलाज नाहीं असें म्हणणारी आहे. या दोनहि प्रकारच्या मंडळीस शास्त्रीय म्हणता येणार नाहीं. शास्त्रीय दृष्टिकोनांत ही समस्या संपूर्ण समजावून घेऊन शिवाय त्यातून व्यक्ति व समष्टीस पोषक असा मार्ग सुचविता आला पाहिजे. ज्या दृष्टिकोनात या समस्येचें संपूर्ण ज्ञान लक्षात घेतलेलें नाहीं आणि ती सोडविण्यास कांहीं व्यवहार्य व समाजहितरक्षणास धरून योजना नाहीं तो दृष्टिकोन जरी एखाद्या शास्त्रज्ञानें सांगितला तरी तो शास्त्रीय म्हणणें अवास्तव ठरेल. डॉ. किन्से याच्या मतें ही समस्या आमच्या समाजानें जास्त भीषण करून ठेवली आहे. लैंगिक व्यवहार हे फक्त विवाहांतर्गतच असावेत असा अट्टहास समाजानें उगाच धरल्यामुळें आणि कायदेशीर वयात आल्याशिवाय हे व्यापार करू देणें समाजानें बेकायदेशीर ठरविल्यामुळें, ही समस्या उगीच जास्त भयप्रद झाली आहे; असें डॉ. किन्से यांचें म्हणणें.

"The problems are the products of the fact that our culture has increasingly insisted that sexual functions should be confined to persons who are legally recognised as adults and particularly to married adults." (Kinsey p. 13.)

आता यात काय शास्त्रीय म्हणायचें हें वाचकांनीच ठरवावें. ही समस्या सध्याच्या असहिष्णु वृत्तीमुळें जास्त भयप्रद होत असल्यानें हें सर्व सहन करावें-यासबधीं कायद्यानें व समाजानें जास्त सहिष्णुता दाखविली पाहिजे, त्यास पाहिजे तसा व विवाहपूर्व वयांत या गोष्टी करण्यास सर्व तऱ्हेची कायदेशीर परवानगी

असली की ही समस्या सपली. किती थोडक्यात आणि सुटसुटीत उत्तर ! यासबधी जास्त ऊहापोह याच प्रकरणात पुढें येणार आहे. येथें येवढेंच नमूद करावयाचें कीं, सुसता सहिष्णु दृष्टिकोन हा पाश्चिमात्य स्वरूपाचा असून त्यासच शास्त्रीय असें शिक्कामोर्तब करण्यात येत असतें.

इंद्रियविज्ञानांतील मूलभूत प्रक्रिया : प्रजोत्पादक इंद्रियशक्तींच्या सहजव्यापार (Sexual-impulse) समजण्यापूर्वी शारीरिक व्यापारात कर्मेंद्रियाची जी मूलभूत प्रक्रिया (Reflex action) घडते तीसबधीं थोडी माहिती करून घेणें आवश्यक आहे. या प्रक्रियेत मुख्यत दोन भाग येतात. एकास उद्दीपन (Stimulation) म्हणता येईल व दुसऱ्यास प्रतिक्रिया (Response) असें नाव देता येईल. कामवासनेसबधींहि हे दोन भाग स्त्री पुरुषात दृष्टीस पडतीलच. पण त्याची पद्धति व परिणाम मात्र भिन्नलिंगी प्राण्यात भिन्नत्वानें दृष्टीस पडतात. सबध इंद्रियविज्ञानात ही प्रक्रिया मूलभूत आहे. मग ती एखाद्या स्नायूची हालचाल असो किंवा एखाद्या ग्रथीची क्रिया असो, या मूलभूत प्रक्रियेवर परिस्थितिजन्य सस्कार घडत जातात किंवा तसे घडवितांहि येतात आणि या सस्कारान्वित प्रतिक्रियेवरच (Conditioned reflex) मनुष्य प्राण्याची एकदर वर्तणूक बाधलेली असते शिक्षण आणि सस्कार याचें मानवी वर्तणुकीतील महत्त्व याच प्रक्रियेवर अवलबून आहे.

एके काळीं अशी समजूत होती कीं, कामशक्तीचा (Sexual impulse) सहजव्यापार ही एक सपूर्ण इंद्रियाची मूलभूत प्रक्रियाच (Reflex action) आहे. परतु हल्लीं यासबधीं जास्त शास्त्रीय गोष्टी प्रकाशात येऊ लागल्यानें असें प्रत्ययास आलें कीं, यात आणखी बरीच गुतागुतीची स्थिति आहे. प्रथमत कामशक्तीवर मनुष्यास बुद्धीचा (Conscious) अकुश काहीं प्रमाणात चालविता येतो आणि म्हणून ही नुसती मूलभूत प्रक्रिया (Reflex mechanism) राहू शकत नाहीं.

कामवासनेच्या सपूर्ण इंद्रियविज्ञानावर आजहि पूर्ण प्रकाश पडलेला नाहीं. पुष्कळ ठिकाणीं प्रयोगावरचा सापडेल आणि पुष्कळ ठिकाणीं बसविलेल्या कल्पना (Theories) सापडतील.

मॉल (Moll) या शास्त्रज्ञाची वासनेची कल्पना (Theory) हल्ली बरीच मान्य झाली आहे. त्याने या प्रक्रियेचे (Sexual impulse) दोन भाग कल्पिले असून एका भागास मानसिक वासनानव व दुसऱ्या भागास कर्मेंद्रियास धरून जर्दी तो नाव देतो. सर्व इंद्रियकार्य प्रथमत 'कामा'च्या वासने (Desire) वर अवलंबून आहे. कामसूत्रकारांनी कामाच्या व्याख्येत ही गोष्ट ' मनसाधिष्ठित ' आहे हें नमूद केलेलें मागें आलें आहेच. प्रथम कर्मेंद्रियास धरून शरिराच्या रचनेत काहीं अत स्राव (Internal secretions) करणाऱ्या ग्रंथी आहेत. त्याचे स्राव योग्य वेळीं व योग्य प्रमाणात घडून आल्यास प्रौढावस्था (Adolescence) प्राप्त झाली पाहिजे. यात 'पिट्यूटरी' (Pituitary) नामक मेंदूजवळील ग्रंथी अत्यंत महत्त्वाची ठरेल. ही नसेल तर कामवासनाच होणार नाहीं. स्त्री व पुरुष ग्रंथी (Ovaries and Testicles) या दुसऱ्या महत्त्वाच्या ग्रंथी होत. यांचीहि या सर्व गोष्टींस जरुरी असते. कारण, याच ग्रंथी स्त्री व पुरुषपिंड निर्माण करणाऱ्या असतात. तेव्हा या सर्व ग्रंथींची शरिरात योग्य क्रिया असणें ही कामवासनेस प्रथम महत्त्वाची गोष्ट आहे. या ग्रंथींमुळेच मनुष्यात काम ही आद्य चेतना (Primary Sex Instinct) उत्पन्न होते. पुढचे सर्व व्यापार हिच्यावर अवलंबून असतात. सर्व कामव्यापार सुरळीत चालण्यास या ग्रंथींचें आरोग्य किंवा एकदर शारीरिक सुस्थिति ही मुख्य आवश्यक गोष्ट आहे. माग आपण पाहिलच की, प्रौढावस्था प्राप्त झाली म्हणजे कामव्यापारास सहज चेतना मिळते. परंतु या सहजप्रवृत्तीस धरून त्याची पूर्ति म्हणजे विवाह असल्यामुळें आणि हें विवाहाचें वय वाढत चालल्यानें एक नैसर्गिक प्रौढावस्थेतलि समस्या उत्पन्न होऊन त्या समस्येतून पुष्कळ निरनिराळे प्रसग निर्माण होतात या निसर्गसिद्ध उद्दीपनाबरोबर हल्लींच्या संस्कृतीत (Culture) कृत्रिम उद्दीपनाचेहि प्रकार पुष्कळच आढळून येतात. किंवा असें म्हणता येईल की, या अतर्गत उद्दीपनाबरोबरच बाह्य उद्दीपनाचेहि (Stimulus) प्रकार पुष्कळच अस्तित्वात आहेत. या बाह्य उद्दीपनाचे बहुविध प्रकार स्पर्श, रूप, रस, गध, दृष्टि इत्यादि सब नानाइंद्रियांना गोचर असतात. किंबहुना या पचज्ञानेंद्रियानूनच हें बाह्य उद्दीपन सारखें चालू राहतें. याप्रमाणें बाह्य व अंतगत कारणावर उद्दीपन अवलंबून असून हल्लींच्या कालात तर हे बाह्य प्रकार जास्त वाढीस लागलेले दिसतात. उद्दीपनाची बाह्य कारणें पुष्कळ असून, त्यांचें काहीं पद्धतशीर निरीक्षण डॉ. किन्से यांच्या रिपोर्टात सापडतें. तात्पर्य,

कर्मेंद्रियाच्या उद्दीपनाशीं (Sexual excitement) दोन गोष्टींचा संबंध आहे. (१) अंत स्राव ग्रंथी व (२) बाह्य उद्दीपनाची कारणें. यांत इंद्रियार्थ स्पर्शविशेष (Erogenic zones) येतात. या उद्दीपनाच्या अवस्थेनंतर येणारी नैसर्गिक अवस्था म्हणजे 'वेग' (Tumescence). रतिसुखाचा विचार करतांना रतिव्यवहाराबाबत वात्स्यायन अवस्थांचे भेद करतात. त्यांत,

रसो रतिः प्रीतिर्भावो रागो वेगः समाप्तिः इति रतिपर्यायाः ।

का. सू. २.१.३२

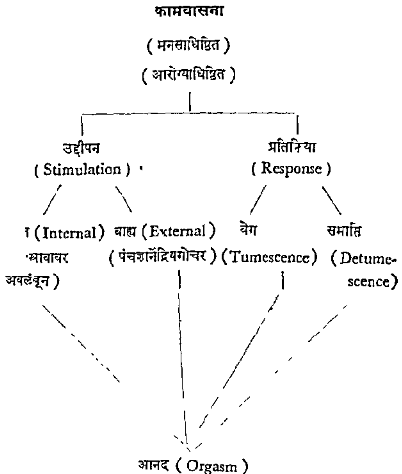
असे पर्याय देतात. यांत 'रस' हा शब्द अंत स्राव करणाऱ्या ग्रंथींमुळें निसर्गसिद्ध उद्दीपनास लावता येईल. रति, प्रीति, भावः व रागः हे शब्द चित्तरंजन, चित्तपरिस्पंदन आणि चित्ताचा आनंद यांना धरून या भावनेशीं मनुष्याचें जें तादात्म्य व्हावें लागतें किंवा येतें त्याला धरून वापरले असावेत. मोल (Moll) हा पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञहि या तादात्म्यभावास "एकाग्रता" (Impulse of concentration) असें नाव देताना दिसतो. या एकाग्रतेचा उपयोग 'वेग' (Tumescence) उत्पन्न होण्यास व टिकण्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. 'वेग' या अवस्थेंत एकंदर शरीरावर परिणाम झालेला असतो. पण विशेषत याचा परिणाम पुरुषाच्या उपस्थेंद्रियावर चटदिशीं दिसून येणारा असतो. हें इंद्रिय ज्या स्नायूंचें वा मांसाचें बनलं आहे त्यांत ताठरपणा येण्याची किंवा प्रसरण पावण्याची शक्ति असते. हा 'ताठरपणा' येतांना किंवा 'प्रसरण' होतांना, त्या इंद्रियास रक्ताचा जास्त पुरवठा झालेला असतो व चित्ताची एकाग्रता एका प्रेम विषयावर झालेली असते हें लक्षांत आणलें म्हणजे 'वेग' या अवस्थेंत सर्व शरीरावर परिणाम झालेला असतो हें सहज ध्यानांत येईल.

यानंतरच्या अवस्थेस 'समाप्ति' (Detumescence) असें नांव देता येईल. या अवस्थेंत 'वेगा'चें प्रशमन झालेलें असतें. यांत पुरुषेंद्रिय पुरुष पिंडाचें (Sperms) उत्सर्जन करून परत आकुंचन पावलेलें असतें. सुरू झालेली लढाई संपुष्टांत येण्यासारखी ही स्थिति आहे. लढाई सुरू झाली म्हणजे सर्वत्र 'चळवळ' (Activity) किंवा 'एकच धांदल' झालेली दिसते. सर्व देशाचें लक्ष एकत्रित होऊन 'व्हिक्टरी' या एकाच कल्पनेशीं तादात्म्य झालेलें असतें. ही युद्धाची धमाल संपली कीं, सर्वत्र सामसूम होतें. थकले भागलेले लोक पुन

स्वस्थ चित्तानें श्वास घेतात. सर्व ठिकाणीं धुमश्चक्रींत झालेली वाताहात आणि त्यानंतर आलेली शिथिलता (Relaxation) नजरेस पडूं लागते. यालाच 'समाप्ति' (Detumescence) हें नाव दिलेलें आहे. या परिस्थितींत पुरुषाचें उत्सर्जन झाल्यावर सर्व शरिरात शिथिलता, आणि आलस्य येतें. सर्व शरीरभर उडालेली 'धमाल' शांत होते. आणि सर्व शरीरव्यापार पूर्वस्थितीवर येऊं लागतो. या सर्व अवस्था स्त्री व पुरुष या दोघानाहि परिचयाच्या किंवा अनुभवाच्या आहेत. फक्त फरक येवढाच कीं, पुरुषात ही अवस्था शुक्रधातूच्या (Semen) उत्सर्जनानें सहज प्रत्ययास येणारी आहे. तशी स्त्रींत नाहीं. स्त्री-शरिरात ती अनुभवाची गोष्ट आहे. या शारीरिक प्रक्रिया स्त्री, पुरुष या दोघानाहि अनुभवण्याच्या आहेत. याप्रमाणें कमवासनेची शारीरिक प्रक्रिया सामान्यतः दोन अवस्थात वर्णन करता येईल. प्रथमावस्थेस उद्दीपन (Stimulation) म्हणतात व दुसरीस प्रतिक्रिया (Response) म्हणतात. यात मनाचें अधिष्ठान व आरोग्य या गोष्टी मूलभूतच आहेत.

पहिल्या अवस्थेस दोन प्रकारची कारणपरंपरा आहे. एक अंतर्गत भर्मीस धरून तर दुसरी बाह्य जगास धरून मनुष्याच्या ज्ञानेंद्रियास गोचर होणारी आहे. प्रतिक्रियेंतहि दोन भाग असून एकास 'वेग' (Tumescence) व दुसऱ्यास 'समाप्ति' (Detumescence) म्हणतात. या सर्व प्रक्रियेचा शेवट 'आनंद' हा असतो. हा आनंद (Orgasm) ही एक फक्त अनुभवाची गोष्ट असून वर्णनाची नाहीं. येथे वाचा समाप्त होते किंवा हा आनंद वाचातीत असतो. स्वत:चें त्यात विस्मरण असतें. त्यात स्त्री-पुरुष हें द्वंद्व नाहींसें होऊन ते द्वंद्वातीत होतात. परमेश्वरानें स्त्री व पुरुष हे जणु स्वत:चेच दोन घटक करून जीवसृष्टीला आव्हान केलें का, "आता एकत्र या व पुन्हा माझा अनुभव घ्या." तेव्हा या द्वयानें परत निर्द्वंद्व होऊन तोच साक्षात् परमेश्वरस्वरूप आनंदाचा जणु उपभोग घेतला. त्यासच इंग्रजींत 'ऑर्गॅझम्' म्हणतात. सर्व कामव्यापाराचा हा 'आनंदरूप' शेवट. या आनंदाची तुलना ज्ञानेश्वरमहाराजांनी आत्मानंदाशीं केली. फक्त आत्मानंदास सातत्य आहे, तें यांत नाहीं. पण सामान्य माणसाना आत्मानंदाचा अनुभव कसा असतो हें सांगण्यास, ज्ञानेश्वरानाहि याच आनंदाचा दाखला घेणें भाग पडलें. दुसरा कोणताहि पृथ्वीवरील 'आनंद' येवढा द्वंद्वातीत नाहीं, येवढा निर्भेळ नाहीं, येवढा 'मीपणा' विसरण्यास लावणारा नाहीं. म्हणूनच या आनंदाची

उपमा देतांना ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं मोठी मार्मिकता प्रकट केलेली दिसते. वरील सर्व वर्णन खालीलप्रमाणें एकत्र दाखवितां येण्यासारखें आहे.

वरील नकाशा कामवासनेचा सर्व पसारा थोडक्यात निदर्शनास आणून ण्यास पुरेसा आहे. मागील सर्व चर्चा या नकाशानें वाचकापुढें साकल्यानें एकत्रित ठिल. पूर्वी कामसूत्रकाराची 'काम' या शब्दाची संपूर्ण व्याख्या दिलेली वाचकांस रत असेल. त्यात कामवासना ही मनसाधिष्ठित असून श्रोत्र, त्वक्, जिव्हा व प्राण या सर्व ज्ञानेंद्रियामार्फत ती दृष्टीस पडणारी आहे. वगैरे व्याख्या किती

शास्त्रशुद्ध आहेत हें येथें सहज समजून येईल. यानंतर कामवासनेचा या आनंदमय शेवटास पोहोंचेपर्यंत जी अवस्था वर दिली आहे तांत सध्या काय काय परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे, तिच्यातील अडचणी व त्यांचें परिमार्जन या दृष्टीनें थोडा विचार करू

भारतीय दृष्टिकोन 'ब्रह्मचर्य'

उद्दीपनाचे (Stimulation) जे दोन विभाग आकृतींत दर्शविले आहेत, त्यातील प्रथम भाग जो अंतर्गत उद्दीपनाचा आहे, हा भाग संपूर्ण नैसर्गिक असून आरोग्यशील निरोगी शरिरात त्याचा प्रादुर्भाव अंतर्गत शारीरिक घटनेमुळेंच सहजसिद्ध असून, काहीं वयात तो प्राण्याच्या वर्तणुकींत दृग्गोचर होऊं लागतो ही निर्माण झालेली निसर्गसिद्ध शक्ति (Force) काहीं काल चांगली ताब्यात ठेवून, योग्य स्थलकालीं तिचा उपयोग करावा असा भारतियांचा दृष्टिकोन, त्यामुळें आमच्याकडे ब्रह्मचर्याचें मोठ स्तोमहि माजलेलें दिसेल पण त्यातील महत्वाचा भाग येवढाच कीं, ही निसर्गसिद्ध शक्ति माणसानें शक्यतों जतन करावी, तिचें नीट पोषण करावें. तिचा योग्य स्थलकालीं सदुपयोग करता यावा या दृष्टीने तिची सर्वतोपरी निगा राखावी कामशक्तीवर बुद्धीचा अंकुश (Conscious control) काहीं प्रमाणात चालविता येतो तेव्हा स्थलकालपरत्वेंहि ब्रह्मचर्य अशक्य आहे असा पक्ष मांडण्याचें कारण नाहीं मागें वर्णन केलेली प्रौढावस्थेंतील नैसर्गिक समस्या लक्षात घेऊन हें 'उद्दीपन' काबूत ठेवावें या शक्तीच्या समाधानाचा प्रसंग जवळ आला नाहीं तोंपर्यंत तिला जास्त उद्दीपित करू नये, असा भारतीय विचार.

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृध्यर्थमात्मन ।
वर्जयेन्मधु मांसं च गंध माल्यं रसान् स्त्रिय ।
कामं क्रोध च लोभं च नर्तनम् गीतवादनम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघात परस्य च। मनु २ ७४ ७५ ७८ ७९

दुसऱ्या अध्यायात ब्रह्मचर्याश्रमात विद्यार्थ्यानें ही समस्या जास्त भीषण होऊं देता कामा नये, याकरिता काय काय नियम पाळावे याचें वर्णन येतें त्यात स्त्रियांकडे कामवासनेनें पाहणें, त्यांना आलिंगन देणें, नर्तन, गीत, वाद्य, सुगंध, मांसादि भक्षण, क्रोध इत्यादि गोष्टी वर्ज्य कराव्या, असें स्पष्ट

लिहिलेल आहे. मनाचे लक्ष काम वासनेकडे आकर्षित करणाऱ्या या सर्व गोष्टी ब्रह्मचर्याश्रमात पुरुषानें वर्ज्य कराव्या हे सांगण्यात, ही नैसर्गिक समस्या कमी करण्याचा प्रयत्न दिसतो. शिवाय जी शक्ति पुढें ' आनंद ' आणि ' सुप्रजा याची जननी होणार आहे तिचा अपव्यय टाळून ज्या काळी त्या शक्तीचें समाधान होण्याचा प्रसंग येईल, त्या काळापर्यंत ती टिकवून तिचे पोषण करणें योग्य हा दृष्टिकोन येथें आहे. आता ही गोष्ट अत्रघड आहे- असें करणें शक्य नाही. कोणतीहि गोष्ट पटली आणि तीसंबधी अभ्यास केला म्हणजे काही संपूर्ण फलप्राप्ति होईलच असें नाही. जेवढी होईल तेवढी पुरे. पण ती करण्याचा योग्य प्रयत्न करणें व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या हिताचें आहे. हा विचारच नाहीसा झाल्यास अनाचाराची सीमाच राहणार नाही. प्रौढावस्थेची समस्या भीषण होऊ नये म्हणून हें शिक्षण अवश्य आहे.

डॉ किन्से यांचा अभ्यास : डॉ. किन्से यानीं कामोद्दीपनासंबधीं (Psychological stimulation) एकदर तेहेतीस मानसिक कारणें काढलीं आहेत. त्या प्रत्येकाचा पुरुष व स्त्री या व्यक्तींवर होणाऱ्या परिणामाचें त्याना निरीक्षण केलें आहे. त्यामध्ये चित्रपट पाहणें, प्रणयकथाचें सतत वाचन, मनन, नग्न चित्राचें प्रदर्शन, स्त्रीचे आकर्षक दर्शन अशा प्रकारच्या सर्व उद्दीपनाचे निष्कर्ष आहेत. पुरुष हा स्त्रीपेक्षा जास्त सुलभ व तातडतोब उद्दीपित होऊ शकतो.

याबाबत क्षुल्लक कारणेंहि पुरुपास पुरेशा होतात ' हसली कीं फसली ! ' अशी एक म्हण मराठीत प्रसिद्ध आहेहि. ही तिच्यातील तत्त्वबोध येवढाच कीं, पुरुष हा कामोद्दीपनास सहजसुलभ आहे स्त्रीबाबत हे सहज आणि सोपें नाहीं. डॉ. किन्से याना मुलाखत घेतलल्या ५३०० पुरुषापैकीं नग्न स्त्रीचें चित्र पाहून ज्याचें उद्दीपन झाले अशा पुरुषाची सख्या ५० टक्के असून, रस्त्यानें फिरताना आकर्षक वेशभूषा करुन जाणारी स्त्री पाहून ३५ टक्के पुरुषाचं कामोद्दीपन होत असल्याचें त्याच प्रतिपादन आहे. एकदर त्या तेहेतीस कारणाचें याबाबतीं त्यानीं निरीक्षण केलें त्यातील तीस कारणाच्या योगानें स्त्रीपेक्षा पुरुष जास्त लौकर प्रदीप्त होतो तर उलट फक्त तीन कारणामुळें स्त्री पुरुषापेक्षा जास्त प्रदीप्त होते. स्त्रीस प्रदीप्त करणारीं हा तीन कारणें म्हणजे (१) चित्रपट (२) प्रणयकथा व (३) चुंबनाच्या वेळीं

होणारे दखमण. स्त्री ही पुरुषापेक्षा निसर्गतःच कामोद्दीपनास कठिण आहे याचा आणखी एक पुरावा असा की, पुरुष वयात येताक्षणींच आपल्या कामचेष्टा करण्यास सुरवात करतो तर स्त्री वयात आल्यावर ८-४ वर्षांपर्यंत कामव्यापारात सहसा सापडत नाहीं. वरील अभ्यासावरून कामोद्दीपन होण्यास जीं कारणें मनूनें दिलेलीं दिसतात त्यातील बरींच कारणें शास्त्रीय आहेत असें दिसतें. पुरुष हा स्त्रीपेक्षा उद्दीपनास जास्त सुलभ आहे हेंहि पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञास मान्य आहे. आता हीं सर्व कारणें विवाहकालापर्यंत पुरुषानें शक्यतो टाळावीं आणि ब्रह्मचर्यानें राहण्याचा प्रयत्न करावा, यामुळें या प्रौढ वयात सहजसिद्ध जें कामोद्दीपन तें या बाह्य कारणांनीं जास्त होऊ नये ही खबरदारी घ्यावी व तज्जन्य दुर्घटना टाळण्याचा प्रयत्न करावा. ही शक्ति त्यामुळें सुप्त स्थितींत योगली जाऊन योग्य कालीं व स्थलीं तिचा उपयोग करणें जास्त शक्य होईल, वगैरे विचार जास्त बुद्धिगम्य नाहीं काय? याउलट, अलगंत निसर्गसिद्ध उद्दीपनाबरोबरच कामोद्दीपनाचीं बाह्य कारणें वाढतील तेवढीं वाढोत, उलट त्या कारणात भर पडावी असेंच शिक्षण, विचार आणि वागणूक मिळते. "ब्रह्मचर्य पाळून काय करावयाचें आहे? कामोद्दीपन झाल्यास त्याचें घडेल त्या सूत्रायुक्त मार्गांनीं समाधान करून घ्यावें! पुढचा विचार यात येतो कोठें? त्याकरिता पाहिजे तर नीतिबंधनें सैल करावींत, कायदे बदलावेत, यासाठीं समाजानं आपला दृष्टिकोन जास्त सहिष्णु म्हणजे **यथेच्छसि तथा कुरु।** असा ठेवावा." वगैरे विचार कसे दिसतात हें वाचकानींच ठरवावें.

येथें मानसशास्त्रातील 'मनावरील दडपण' **मनावरील दडपण :** (Psychological inhibit on) या विषयाची कांहीं चर्चा योग्य स्थलीं केल्यासारखें होईल. कारण या गोष्टीचें डॉ. किन्से यानीं फारच फाजील स्तोम माजविलें असून, त्यामुळें अत्यंत तर्कविरुद्ध सिद्धातहि ठोकून दिलेले दिसतात. प्रथम या शब्दाचा अर्थ तरी काय हें पाहू 'Inhibiton is the blocking of one activity by another (K Young p 103) 'मनाचा एक व्यापार चालू असता मध्ये कांहीं कारणानें तो व्यापार थांबणें किंवा दडपला जाणें यास 'मानसिक दडपण' (Inhibition) असें नाव आहे' याचीं अनंत उदाहरणें देता येतील मनुष्य क्रोधायमान झाला कीं त्याची विवेकबुद्धि काम करीनाशी होते. क्रोधानें होणारा

हा बुद्धिनाश सर्वांच्या परिचयाचा आहे. रस्त्यानें चाललें असता साप दिसला तर मनुष्य तेथेंच थबकतो. यात भीतीनें चालण्याचा व्यापार बंद पडला. भीतीनें मनोव्यापारावर येणाऱ्या या दडपणाचा मनुष्याच्या शिक्षणात आणि त्याच्या प्रगतात फार उपयोग होतो. चोरी केली की शिक्षा होते या भीतीनें चोरी करण्याकडे प्रवृत्ति झाल्यास ती दडपली जाते. विस्तवाशीं हात नेल्यास तो भाजतो म्हणून लहान मुलें विस्तवाशीं भाजण्याचा संबंध आपोआप जोडतात, आणि 'हाऽऽय' अशा शब्दानें त्याचें वर्णन करतात. शिक्षक रागावतील या भीतीनें मुलें कमी खोड्या करतात हा नेहमीचा अनुभव आहे. तात्पर्य, भीतीनें मनाचा व्यापार दडपून टाकता येतो, या गोष्टीचा फायदा शिक्षणात उचलणें फायद्याचें ठरतें. तसेंच मनाचा अयोग्य व्यापार भीतीनें दडपून टाकून मनाला योग्य व्यापाराकडे वळविणें हा शैक्षणिक हेतु साध्य करतानाहि या मानसशास्त्रीय दडपणाचा (Inhibition) उपयोग केला जातो. आता कामव्यापारातहि नेमकी हीच तऱ्हा आहे. स्त्री व पुरुष एकातात एकत्र येऊन त्यानी काहीं कामचेष्टा सुरू करावी आणि पट्‌दिशा दारावर थाप बसावी म्हणजे एकदम गडबड उडते. यात मनाचा चालू व्यापार एकदम थांबतो व दुसरीकडे मन ओढलें जातें. पण कामव्यापारातहि ज्यास आपण धर्मविरुद्ध असे नाव देतों किंवा जो कामव्यापार सामाजिक दृष्टीनें न होणं चागलें असें आपण समजतों, त्या कामचेष्टा थांबविण्यास या मानसिक दडपणाचाच उपयोग होतो. कामेच्छा मनुष्यानें कोठें व किती तृप्त करावी यासंबधीं मनाचें सर्व शिक्षण या दडपणाखालींच (Inhibition) होत असतें. कोणीहि, केव्हाहि आणि कोठेंहि कामेच्छा तृप्त करण्यास प्रत्यवाय नाहीं. अशी परिस्थिति असलेल्या मानवी समाजाची कल्पना केली तर मानव व इतर प्राणि यात फरक राहात नाहीं. तेव्हा कामेच्छा तृप्त करण्याचे योग्य व अयोग्य मार्ग मनुष्य या दडपणाखालींच शिकतो आणि धर्मविरुद्ध काम सामाजिक दृष्टीनें व कुटुंबहितार्थ दडपून टाकण्याची सवय लावून घेणें हें शेवटीं व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या हिताचच ठरतें. तात्पर्य, 'मानसिक दडपण' (Psychological inhibition) हें मन सुसंस्कृत करण्याचें एक साधन असून, त्याचा योग्य उपयोग मनुष्यानें करून घेतल्यास व्यक्तीला व समाजाला सुस्थिति उत्पन्न होऊ शकते.

कामवासनेसंबंधीं योग्य दडपणाचे उपयोग

आता कामवासनेसबधी दडपणाचे उपयोग काय आहेत ते पाहू. धर्मविरुद्ध कामेच्छा दडपून टाकून ती धर्म्य मार्गास लावणे हे शैक्षणिक कार्य घडवून आणणे हा एक ' दडपणाने ' (Inhibition) उत्पन्न होणारा मोठा उपयोग आहे हे आपण पाहिलेच आहे. याच 'ब्रह्मचर्य' हे नाव आमच्याकडे आहे. यात गुरुगृही राहावयाचे असल्याने गुरुपत्नीशी, नीति कशी असावी, यासबधीं नियम बाधले त्यात सहजच परस्त्रीशी सबध कसा असावेत, यासबधीं मनास शिक्षण मिळाले. 'परदारागमन' हे आमच्याकडे मोठे पाप समजले गेले आहे. ही वृत्ति ब्रह्मचर्यापासून पुरुषात गुरुपत्नीशी वर्तन कसे असावे यावरून उत्पन्न करण्यात येत असे. ब्रह्मचर्याश्रमात कामोद्दीपक प्रसग व वस्तु टाळाव्या असा दुसरा नियम आहे.

दडपणाचे दुष्परिणाम

' उद्दीपन ' (Stimulation) जितके कमी तितके दडपणामुळे (Inhibition) उत्पन्न होणारे दुष्परिणामहि कमी. कामोद्दीपनाची बाह्य साधने कमी असल्यास ' ब्रह्मचर्य ' पाळणे जास्त सोयीचे होते किंवा कमी त्रासाचे होते. आता एका बाजूस सकाळपासून व्यवहारात उद्दीपनास कारणे सारखी उत्पन्न होतात व दुसरीकडे त्याचे समाधान म्हणजे विवाह फारच दूर पळत आहे अशा स्थितीत सहजच दडपणामुळे उत्पन्न होणारे दुष्परिणामहि वाढत आहेत, हे सत्य आहे बाह्य साधनाच्या अभावी किंवा ती कमींतकमी असताना ब्रह्मचर्याचे पालन केल्यास, त्यात काही दुरुपयोग नसतो पण एका बाजूस सतत सर्व साधनसामुग्रीमुळे उत्पन्न होणारे कामोद्दीपन व दुसरीकडे त्याचे समाधान न करण्यामुळे उत्पन्न होणारे मनावरील दडपण मात्र पुष्कळ प्रकारचे दुष्परिणाम उत्पन्न करू शकते. प्रो मॅक्डुगल इत्यादि मानसशास्त्रज्ञांचेहि असेच मत आहे प्रेमकथा, प्रेमसवाद, नाटके, सिनेमा, कादंबऱ्या, लघुकथा काव्य इत्यादि ललित साहित्य, कॉलेजमध्ये शिकविण्यात येणारे नृत्य, नाट्यप्रयोग इत्यादि सर्व साधनांनी प्रौढ वयात कामोद्दीपन सारखे सुरू ठेवावयाचे, पाश्चिमात्य देशात तरुण तरुणींना प्रेम करण्यास संधि देऊन, त्याचे त्यानीं विवाह जमवावे नाहींतर मोडावे, या स्वातंत्र्या मुळे तरुण-तरुणींच्या प्रेमचेष्टा, आलिंगन, चुंबन इत्यादिकापासून तो प्रत्यक्ष लैंगिक समाधानापर्यंत पोहोंचतात आणि त्यातून फक्त शेवटचा आनंद उत्पन्न होऊ

धावयाचा नाही, प्रजोत्पत्ति होऊ द्यावयाची नाही, अशा अडचणींमुळे दडपणाचे प्रमाण आपोआपच वाढत जातें. हें दडपण खरें दोषास्पद आहे. यामुळे सहजच मनुष्याच्या सर्व मानसिक, बौद्धिक व शारीरिक कर्तृत्वावर ताण पडून त्याचे सर्व व्यापार जसे समतोलपणानें व्हावेत तसे होत नाहींत व त्यामुळें निरनिराळे शारीरिक व मानसिक रोग जडण्याची भीति असते. तेव्हा बाह्य कामोद्दीपनाचे प्रकार शक्यतो कमी करुन काही काळ ब्रह्मचर्यव्रत पाळण्यात जे 'दडपण' (Inhibition) येतें, त्यानें मनुष्याचे फारसें नुकसान होण्याची भीति नाही. उलट, त्यामुळे अधर्म्य कामविकारास काहीं वळण लावणें शक्य आहे. याउलट प्रौढ वयात काही प्रमाणात कामोद्दीपन सहजच होत असता, बाह्य कारणें स्वेच्छेनें सारखी उत्पन्न करुन, या कामोद्दीपनात सतत भर घालणें आणि त्याच्या समाधानाचा मार्ग म्हणजे जो 'निग्रह' तो दूर लोटणे, यात बुद्धिगम्य तर काहीं नाहीच पण यामुळें सर्व 'दडपणा' (Inhibition) चा भार असह्य होऊन त्याचा परिस्फोट मानसिक व शारीरिक विकृति उत्पन्न करण्याकडे होत असतो.

पाश्चिमात्य आचार घातुक : पाश्चिमात्यांची खरी कुचंबणा आणखी वेगळीच आहे. स्त्रीचें प्रथम व्यक्तिस्वातंत्र्य, त्यानतर तिचे आर्थिक स्वातंत्र्य, त्यानतर सामाजिक स्वातंत्र्य, ही सर्व स्त्रींची स्वातंत्र्ये जाहीर केल्यावर स्त्रीनें लैंगिक स्वातंत्र्याची मागणी केल्यास नवल नाही. या सर्व पायऱ्या चढल्यावर मागें परत जाण्यात मोठी मानहानि होऊन आपल्या सस्कृतीचा अहंकार दुखावेल व सुधारणेचा सारा बुडबुडा फुटेल, म्हणून चूक कबूल करणे शक्य नाहीं इतकेंच नव्हे, तर तिकडे कानाडोळा करणें भाग आहे. आणि अभ्यासक, समाजहितैषी विद्वान् या दडपणाचे (Inhibition) दुष्परिणाम निरनिराळीं निरीक्षणें प्रसिद्ध करुन दाखवीत आहेत. तेव्हा ही समस्या सोडविण्यास आणखी एक विपरीत युक्ति त्यानीं काढली. तिचें नाव "विवाहपूर्व लैंगिक सबधास परवानगी." यात त्याचा युक्तिवाद असा की, विवाहपूर्व लैंगिक संबध ठेवण्यास हरकत काय म्हणून असावी ? दडपणाचे अनिष्ट परिणाम टाळायचे तर हाच एकमेव उपाय आहे.

पुनश्च डॉ. किन्से : डॉ. किन्से यानीं अशा प्रकारचे निष्कर्ष ठोकून दिल्यानें शास्त्रीय भ्रम निर्माण केला आहे. रतिसुखाचा आनंद हा सुखी विवाहातील एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे

येथपर्यंत डॉ. किन्से व आमचें मत एकच. त्यांनीं उत्पन्न केलेली दुर्लभ माहिती व तीमागील कष्ट याबद्दल त्याचें कौतुकच करावयास हवें, पण येथें खरें शास्त्र संपलें. यापुढील त्याचें सर्व अनुमान शास्त्राला लाज आणणारें आहे. विवाहपूर्व कामव्यापार आणि विवाहांतर्गत रतिसुख याचा त्यांनीं संबंध लावून दाखविला आहे. डॉ. किन्से यांनीं विवाहित स्त्रियांच्या ज्या मुलाखती घेतल्या, त्यावरून रतिसुख हें एक यशस्वी विवाहाचें महत्त्वाचें अधिष्ठान आहे, याबद्दल त्याची खात्री पटली. हें सुख ज्या स्त्रियांना लाभलें नाहीं, त्यांच्यात बऱ्याच कुरबुरी व कलह त्यांच्या नजरेस आले. त्यामुळें कित्येक वेळा घटस्फोटापर्यंत गेलेलीं प्रकरणें त्यांनीं पाहिलींहि. आणि यावरून स्थायी व यशस्वी विवाहाचा हा एक पाया आहे, याबद्दल त्याची खात्री पटली. येथपर्यंत संशोधन ठीक झालें. पण पुढ ते लिहितात, ' मुलाखत घेतलेल्या स्त्रियांपैकीं चव्वेचाळीस टक्के स्त्रियांना रतिसुखाचा आनंद विवाहानंतर प्रथम वर्षांत मिळाला नाहीं. झालें, प्रथम वर्षांत रतिसुखाचा आनंद नाहीं म्हणजे संबंध वैवाहिक जीवनातहि तो यांना मिळाला नाहीं असें म्हणावयाचें आहे का? त्याचा खुलासा स्पष्ट नाहा. असो. यावर ते संशोधन सुरू करतात आणि त्यांना असें दिसून येतें कीं, ' विवाहपूर्व ' रतिसुखाचा ज्यास अनुभव होता त्यास विवाहांतर्गत रतिसुख मिळणें सोपें जात. मग यावरून ते सिद्ध करतात कीं, विवाहपूर्व रतिसुखाचा आस्वाद घेणें जरूर आहे याची मोकळीक दिली तर विवाहाचे सर्व प्रश्न चुटकीसरसे सुटतील. विवाहपूर्व खुलत्या कामचेष्टांना उत्पन्न होणारे दडपणाचे परिणाम नाहीसे होतील, विवाहांतर्गत सौख्य, समाधान वृद्धिंगत होईल, इत्यादि. पण या साहेबांना एक शंका येऊनहि त्यांनी ती नजरेआड केलेली दिसते. कारण, त्यांना फार मोठे सुधारक म्हणून झटपट प्रसिद्ध व्हावयाची घाई असण्याची शक्यता आहे. ती शंका अशी कीं, कामविकारासंबंधा जगातील सर्व व्यक्ति सारख्याच नाहींत. असे त्यांच्या उंचींत, बुद्धींत, आवडीनिवडींत, वजनात किंबहुना सर्व मानसिक व शारीरिक गोष्टींत कांहीं फरक दिसतात, तद्वतच त्यांच्या कामविकारातहि विविधता आहे. कांहीं प्रमाणात ही विविधता निसर्गसिद्ध गोष्ट असून त्यामुळें एका व्यक्तीस जें सोपें तें दुसरीस अवघड जसू शकतें. सर्वांत आपल्या सारखी नसल्याने सर्वांची कामतृप्तीहि सारखेपणानें होऊ शकत नाहीं. जे स्त्री पुरुष कामविकाराच्या दृष्टीनें लवकर उद्दीपित (Greater excitability) होतात, त्यांच्यात कामतृप्तीहि लवकर होऊ शकेल. विवाहपूर्व प्रेमात सापडणारी मंडळी नेमकी हींच असते याच मंडळींत प्रेमविवाह

घडतात. याच्यात रतिसुख लवकर येण्याचें कारण याच्या शरीर मनाच्या घटनेंत असतें. तें बाह्य नाहीं. तें विवाहपूर्व कीं विवाहातर्गत या कालावर अवलंबून नसून, त्याच्या शरीर मनाच्या घटनेशीं (Constitution) त्याचा संबंध असल्यानें, अशा स्त्रीपुरुषास केव्हांहि रतिसुख जास्त सुलभ होतें. पण हें कारण लक्षात घेऊनहि प्रस्तुत साहेबांनीं त्यास चहूंदिशीं वाढण्याच्या अक्षता लावून, एकदम कांहींतरी क्रांतिकारक सांगावयाचें म्हणून, त्यांनीं हा भरमसाठ सिद्धांत ठोकला. यांत त्यांना वाटलें, सर्व विवाहाबाबतच्या समस्या एकदम एका तडाख्यात सुटल्या व आपल्या बुद्धीचा फारच मोठा विजय झाला. लैंगिक व्यापार (Sexual behaviour) म्हणजे रतिसुख (Orgasm). विवाह म्हणजे लैंगिक व्यापारास लागणारा परवाना. रतिसुख हा एकच विवाहातर्गत सुखाचा पाया, म्हणून ही परवान्याची पद्धत रद्द केली कीं कार्य संपलें. सर्वांस खुला व्यापार. त्यांत कसलीहि चोरी नाहीं. अशी नीति प्रस्थापित केली कीं, मानसिक दडपणाचे प्रश्न आटोपले. मग जगांत दुसऱ्याचें द्रव्य अपहार करणें ही चोरीच नव्हे म्हटलें कीं सर्व गुन्हे संपुष्टात आणल्याप्रमाणेंच नव्हे काय ! यांत मनुष्याच्या मनाचा विचार नाहीं. विवाहातर्गत सुखाच्या सर्व बाजूंचा विचार नाहीं. सुप्रजा व कुटुंबसंस्थेचें भविष्य यानें कसें दिसेल त्याचा पत्ता नाहीं. रतिसुख, प्रजोत्पादन आणि अपत्यप्रेम हीं सर्व एकमेकांशीं संलग्न आहेत, त्याचा वाक्यानें विवाहात विचार करावयास हवा याची दखल नाहीं. आणि पुन हें सर्व शास्त्र आणि बुद्धिगम्य.

कामवासनेवरील मानसिक दडपणांचीं कारणें व उपाय : यानंतर कामवासनेवर कोणकोणत्या मानसिक कारणांनीं दडपण येऊं शकतें, व त्याचें निराकरण करण्याच्या भारतीय पद्धतीचा विचार करणें आहे. कामवासनेवरील मानसिक दडपण चार प्रकारच्या मानसिक विकारांनीं येऊं शकतें. प्रथमतः भीति हें एक कामवासना दडपून टाकण्याचें मोठें शस्त्र आहे. याच भावनेचा फायदा घेऊन सामाजिक नीति निर्माण झाली. ' आपणास कोणी पाहील काय ? ' ही शिक्षित धिटाईच्या लोकांना वाटणारी काळजी याच्याच पोटीं असून " यानें पाप लागतें. " ह्या भावनेनें अशिक्षित धर्मभोळ्या लोकांची होणारी वागणूकहि याच एका पायावर उभी आहे. भारतियांनीं परदारागमन हें पाप मानलें, तसा संस्कार पिढ्यान्‌पिढ्या करून ठेवला आणि विवाहातर्गत कामवासनेची पूर्ति करणेंच

तेवढें धर्म्य म्हणून सांगितलें. इतकेंच नव्हे तर त्यातील अतिरेक अक्षम्य ठरविला आहे. विवाहपूर्व संबंध टाळता यावेत याकरिता ब्रह्मचर्याची स्तुति केली व ब्रह्मचर्य फायदेशीर आहे, धार्मिक आहे, पवित्र आहे, पुण्यमय आहे असा संस्कार निर्माण केला. यामुळें मनुष्यास धर्मविरुद्ध कामव्यापार टाळण्यास मदत झाली जगातील सर्व धर्मसंस्थापकांनीं हीच भूमिका थोड्याफार प्रमाणानें घेतलेली दिसते. ख्रिस्तानें परदारागमन कधींच योग्य मानले नाहीं किंवा पैगंबरानें विवाहबाह्य संबधास धर्म्य म्हटलेलें दिसत नाहीं. यावरून कामवासनेस वळण व नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न सर्व काळीं सर्व स्थळीं या धर्ममार्तंडाकडून झालेला आहे हें सहज दिसून येईल. याचा नेमका पुरावा डॉ. किन्से यांच्या रिपोर्टात आलेला सापडतो. अमेरिकेंतील विवाहपूर्व काम व्यापारावर जर कोणती महत्त्वाची शक्ति दडपण आणीत असेल तर ती ' धर्मसमजूत ' होय, असें त्यांच्या निदर्शनास आलें. हे सर्व व्यापार ज्यांच्यात धर्मभीति रूढ आहे. त्यांच्यात कमी प्रमाणात आढळून आले असें त्यांचेच आकडे दाखवितात. यापुढें जाऊन त्यांनीच असेंहि नमूद केलें आहे कीं या दडपणामुळें विवाहांतर्गत रतिसुखावर कांहींहि परिणाम झालेला दिसला नाहीं. आता हें सर्व जर खरें तर ब्रह्मचर्याच्या पालनानें मनावर अयोग्य दडपण येत नाहीं आणि विवाहांतर्गत सुखावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होत नाहीं हें सहजच सिद्ध झालें. मग डॉ. किन्से याना धर्मभावनेचा हा सदुपयोग करून घेण्याचा व लोकांना जास्त श्रद्धावान् बनविण्याचा मार्ग का सुचला नाहीं ? पण मग ते झटपट सुधारक झाले नसते आणि ही अडचण दुर्निवार असल्यानें, त्यांनीं या गोष्टीचा फक्त निर्देश करून ती सोडून दिली. शिवाय विसाव्या शतकात ~~अंधश्रद्धेचा~~ सदुपयोग होतो, असें म्हणणें शास्त्रज्ञास कसें शोभून दिसेल ? तेव्हा कदाचित् या भीतीमुळें डॉ. किन्से यांच्या मनावर मात्र ' दडपण ' येऊनच कीं काय त्यांनीं याबाबत जास्त खुलून विचार करण्याचा आग्रह धरलेला दिसत नाहीं. असो.

यानंतर दुसरी महत्त्वाची, कामवासनेवर दडपण आणणारी भावना म्हणजे क्रोध (Anger). क्रोध ही भावना ज्याप्रमाणें बुद्धिनाशास कारणीभूत होते त्याच प्रमाणें ती कामनाशासहि होते. ज्या मनुष्यावर आपण रागावतों त्यावरच आपण प्रेम करू शकत नाहीं आणि कामवासना ही मनसाधिष्ठित असल्यानें मन जर क्रोधाविष्ट असेल तर त्यात त्या व्यक्तीबद्दल तिटकारा येणें शक्य आहे.

तिसरी महत्त्वाची भावना मत्सर (Jealous). मत्सर ही कामवासनेस

अत्यंत हानिकारक भावना आहे. पुरुष कायदेशीर रीत्या एकाच बाईचा पति असला तरी तो प्रसंगानुरूप अनेक स्त्रियाकडून उद्दीपित (Poly-erotic) होऊं शकतो. सपत्नी वा 'सोशल रायव्हल' (Social rival) ही गोष्ट मागेहि अटळ होती व आजहि तशीच आहे. मग ज्या दुर्भागी स्त्रियांच्या वांटणीस ही समस्या येते त्यानीं काय करावें ? एका बाजूस त्यांचें स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व व दुसऱ्या बाजूस त्यांच्या आड येणारी 'नवरा गमावण्याची भीति' यामध्यें झगडा उत्पन्न होऊन त्या व्यक्तीबद्दल मत्सर ही भावना निर्माण होते. सवतीमत्सर ही फार जुनी व प्रसिद्ध गोष्ट आहे. रामायणातील कथेवरून या भावनेचा नंगा नाच काय असतो याची कल्पना येईल प्रस्तुत स्थलीं रतिसुखाचाच विचार कर्तव्य असल्याने सवती मत्सराचा विशेष विचार करणें प्राप्त आहे. याचा अर्थ असा नव्हे की पुरुषात ही भावना नसते स्त्री परपुरुषगमन करीत असल्यास याचा प्रादुर्भाव पुरुषातहि होतोच. फार काय पण हल्लींच्या कालात व्यक्तीव्यक्तींतील स्पर्धा पराकोटीस पोहोंचल्यामुळें धंद्यातील कमीजास्त मत्सर थोडाफार सर्वांच्या परिचयाचा असेल येथें येवढच नमूद करावयाचें कीं, ही भावना कामवासनेस उत्तेजक नसून त्यावर अत्यंत अनिष्ट परिणाम करणारी आहे. आपली कामवासना या भावनेच्या तडाख्यात सापडू नये याकरिता काहा खटपट करणे जरूर आहे याविषयी विस्तृत विचार 'ध्येयें व प्रत्यक्ष आचार' यात पुढें येईलच.

रतिसुखाच्या आड येणाऱ्या दडपणाच्या दृष्टीनें भीति, क्रोध व मत्सर या तीन मुद्यानंतर चवथा मुद्दा 'अपमान' (Insult) पण हा सर्वत्र लागू नाहा. त्यात व्यक्तिगत विविधता किंवा कमीजास्तपणा (Variation) फार स्त्रीनें किंवा स्त्रीच्या नातेवाईकाकडून पुरुषाचा स्वाभिमान दुखावला जाऊ नये, त्याचा धिक्कार होऊ नये, उलट त्याचा मानसन्मान व्हावा म्हणजे त्याचा परिणाम इष्ट होतो स्त्रीनें उपरिनिर्दिष्ट तीनहि विकारास बळी पडून जर पुरुषाचा धिक्कार केला वा अपमान केला तर त्याचा परिणामहि तोच होतो. पूर्वी स्त्रीचे नातेवाईकहि "आपली मुलगी येथे नांदावयाची आहे." अशा भूमिकेतून सहसा असे प्रसंग घडू नयेत म्हणून काळजी घेत असत. विवाह विधींतील 'मधुपर्क' हा विधि असा पुरुषसत्काराचाच आहे. त्यापासून हाच बोध उत्पन्न होतो त्यानंतरहि माहेरीं किती जावें, सासरच्या माणसाचा अपमान होऊ नये म्हणून माहेरच्या माणसांशीं कसे राहावें इत्यादि फार सूक्ष्म विवेचन वात्स्यायनानीं केलेलें आढळते. त्यात ते लिहितात,

ज्ञातिकुलस्यानभिगमनमन्यत्र व्यसनोत्सवाभ्याम् । का. सू ४.१.४०.

आई, बाप व वत्सलधी माणसाकडे व्यसन किंवा उत्सव अशा प्रसंगाशिवाय जाऊ नये. गेल्यास परवानगी घ्यावी व येण्यास शक्यतों उशीर लावू नये. या सर्व गोष्टी हल्ली मूर्खपणाच्या वाटल्या तरी त्यात पतिपत्नींतील गृहकलहाचीं अनंत बीजें असतात. वात्स्यायन ऋषींनीं कामसूत्र म्हणजे खेळ केला नसून मोठा मार्मिक ग्रंथ लिहिला आहे उपरिनिर्दिष्ट भावनाचा पुरुषावर व त्यामुळें विवाहांतर्गत रतिसुखावर मोठा परिणाम होत असतो पुरुषाचें प्रासंगिक षंढत्व पुष्कळ वेळा या मानसिक कारणानून उत्पन्न झालेलें असतें. डॉ व्हॅन डी वेल्डी स्पष्टपण लिहितात,

' Other possible causes of failure in erectile capacity amounting to impotency are incessant quarrels between the partners, anxieties and worries, aversion or indifference to intercourse on the wife s part, her lack of proper personal hygiene or loss of physical attractions Another factor is jealousy In fact, all the psychological causes of sex hostility in marriage may be the basis of disturbed or destroyed potency in the husband, scorn and mockery from the wife greatly aggravate such symptoms, both in their degree and duration Thus, it becomes possible that a situation arises of husband, who is wholly impotant with his legal wife, but of perfectly normal or even remarkable virility as the lover of another woman "

(Van De. Velde p 290)

वरील उद्धारणावरून स्पष्ट दिसून येईल कीं, स्त्रीशीं सतत कलह, मत्सर, क्रोध इत्यादि मनसोल्हास नाहींसे करणारे विकार विवाहात जडल्यास त्या सर्वांची पुरुषाच्या षंढत्वात परिणति होते आणि अशा प्रकारचे पुरुष कित्येक वेळा दुसऱ्या–विवाहबाह्य–संबंधात मोठे कार्यक्षम ठरतात. पण स्वत च्या घरात मात्र ते क्लीब ठरतात या सर्व गोष्टी मनुस्मृतिकारांनी एका श्लोकार्धांतच एकत्रित केलेल्या असतात.

यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
अप्रमोदात्पुन. पुंस प्रजनं न प्रवर्तते । मनु. ३ ६१.

याचा अर्थ असा की पुरुषास स्त्री नावडती झाली, किंवा स्त्रीने पुरुषाचे मन प्रसन्न ठेवले नाही, तर या मनसोल्हासाच्या अभावी त्याचा परिणाम पौरुषावर होऊन प्रजोत्पादनावरहि झाल्याशिवाय राहात नाही. हे लक्षात घेऊनच कालिदासाने स्त्रीस ध्येयाचार म्हणून,

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः । शाकुंतल ४-१८

सपत्नीशी सखीजनासारखे वाग, मोठ्या माणसाची सेवा कर आणि एखाद्या वेळी पति रागावला, तरीसुद्धा तू त्याच्यांवर उलट रागावू नकोस किंवा त्यामुळे वाचानाचीत न पडता, स्वत पडते घेऊन प्रसंग निभावून ने. या कण्वमुनींच्या तोंडी घातलेल्या शकुंतलेला केलेल्या उपदेशाचे मर्म रतिशास्त्रीय आहे हे लक्षात ठेवावे. डॉ. वॉकर या प्रश्नावर लिहिताना प्रथमत पढत्यासबधी कबूल करतात की, अशा प्रकारचे शेंकडा ९० पुरुष मुख्यत कामवासनेवर काहीतरी मानसिक व्यथेचा परिणाम झाल्यामुळे या परिस्थितीत दु खी झालेले दिसतात. स्त्रियांनी स्वातत्र्य, समता आणि व्यक्तिमत्वाच्या वसल्याहि गप्पा झोकल्या, तरी या कामवासनेच्या खेळात त्याना जो भाग घ्यावयाचा असतो, त्यात त्यानी पुरुषास वरचढ होऊ देणे भागच असते. स्त्री ही निसर्गत विनम्र (Submissive) आहे. ती विनम्रता सध्याच्या आर्थिक, सामाजिक स्वातत्र्याने कमी होत आहे. पुरुषाचा वरचढपणा (Dominance) हीहि निसर्गसिद्ध गोष्ट आहे आणि पुरुषाचा वरचढपणा व स्त्रीची नम्रता हे प्राणीशास्त्रीय सत्य आहे. (Dominance-Subordination Pattern) हे जरी सर्व खरे असले तरी नम्र स्त्री शेवटी पुरुषाला आपला दास बनविते. डॉ. वॉकर म्हणतात, "कामवासनेमध्ये हा पुरुषाचा वरचढपणा सुरवातीस अटळ असल्याने याविरुद्ध वर्तन घडल्यास म्हणजे स्त्री वरचढ होऊन तिने पुरुषास नम्रता धरण्यास भाग पाडल्यास त्या पुरुषाच्या पौरुषावर त्याचा परिणाम होणे शक्य असते."

"Even although women have gained in their independence, the nature of sexual love remains the same In the act of physical union, it is the male that must play the dominant part and if the husband has sunk into the second place in

the home, as is often the case in the 20th century marriage, he is only too likely to occupy the second place also in the sphere of love. The domineering wife not infrequently possesses an impotent husband It is his unconscious protest against his position " (K. Walker p 93)

आमच्या स्त्रीवाचकांच्या ध्यानीं वरील चर्चेचें मर्म यावयास हवें. काम वासनेच्या पूर्तीच्या दृष्टीनें स्त्रीचा विनम्र स्वभाव अत्यंत योग्य असून या नम्रतेनें ती शेवटीं पुरुषास जिंकण्याचा फार समर्थ असतो मग तो पुरुष कसाहि असो. विसाव्या शतकातील स्त्री-स्वातंत्र्याच्या व समानतेच्या कल्पनामुळें याबाबत स्त्रीचेंच नुकसान झालेलें असून, हें नुकसान सहज भरून येण्यासारखें नाहीं. पुरुषालाहि येथें कांहीं बाबी ध्यानात घ्याव्या लागतील. ज्या संस्कृतीच्या कचाट्यातून आपली सुटका नाहीं, तेथें नवीन प्रकारच्या स्त्रीशीं आपणास जमतें घेणें आहे. जुन्या काळीं पुरुषाच्या विवाहांतर्गत सर्व अपेक्षा स्त्रीपासून असत. तेथें स्त्री संपूर्ण विनम्र च पुरुषावलंबित असे. तो काळ गेला. स्त्रीचें शिक्षण आता काढून घेता येत नाहीं. तिचें आर्थिक व सामाजिक स्वातंत्र्यहि नाकारता येण्यापलीकडचें आहे. अशा स्थितींत विवाहातील हा दृष्टिकोन स्त्रीनें स्वत च समजावून घेऊन स्वत च वर्तन शक्यतों ठेवावें व पुरुषानेंहि नवीन मनूतील स्त्रीलाहि पुरुषापासूनच्या कांहीं अपेक्षा असतात हे लक्षात घेऊन कांहीं तडजोडीची भूमिका घ्यावी, म्हणजे विवाहांतर्गत सुखाची गुरुकिल्ली त्याची त्यानाच सहज सापडण्यासारखी आहे ती त्याना आता प्रयत्नानें, अभ्यासानें व मोठ्या युक्तीनें हस्तगत करणें आवश्यक आहे.

रतिसुख हें विवाहांतर्गत सुखाचें एक मोठें साधन आहे. त्यात स्त्रीचा भाग मोठा आहे एवढें मान्य केल्यावर, त्यास धरून जो धर्माचार भारतीयांनीं सांगितला, त्यात पुरुषाचें प्रमोदत्व हें मुख्य मानलें असून निसर्गसिद्ध स्त्रीपुरुष स्वभावहि लक्षात घेतलेले दिसतात. सपत्नी हा स्त्रीस सर्वांत दुःसकारक प्रसंग मानला तर या सर्व आचाराचें फल ' नि सपत्न च भर्तार ' ' सपत्नीविनाय पति ' हेंच दृश्य फल वात्स्यायनऋषींनीं सांगितलें आहे.

१. भावनोद्रेकाचे शारीरिक परिणाम : येथें असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, या सर्व मानसिक भावनांचा परिणाम शारीरिक क्रियावर होतो कीं काय ? यास कांहीं आधुनिक शास्त्रांत प्रायोगिक पुरावा सापडतो काय आणि यासंबंधी मानसशास्त्रीय व

इंद्रियविज्ञानशास्त्रीय निष्कर्ष काय आहेत? हा सर्व विषय पुन्हा नाविन्यपूर्ण व गुतागुतीचा आहे. त्यातील त्रोटक माहिती थोडक्यात येथ देऊन पुढें जाऊ.

शरिरातील ज्या अतःस्राव (Internal secretions) प्रथमुळें प्रौढत्व प्राप्त होते व निसर्गतः कामोद्दीपन होत असतें त्या अतःस्रावग्रथींची फार मोठी विकृति उत्पन्न झाली तर तिचा शरिरावर दृश्य परिणाम होतो. आता भीति, क्रोध वगैरे ज्या कमीजास्त प्रमाणात प्रत्येक व्यक्तींत भावना दिसतात, त्याच्यामुळें शरिरावर काहीं परिणाम होतात. तसच या अतःस्रावाचा आणि भावनोद्रेकाचा काहीं सबंध दिसतो. येवढेंच नव्हे तर प्रयोगान पाहताहि येतो. हा विषय अलीकडेच वाढत असून प्रयोगावस्थेंत आहे तरीहि भावनोद्रेक व शारीरिक परिणाम याचा सबध दाखविणारा बराच पुरावा आहे. आता हा परिणाम अतःस्रावावर अवलबून असेल, मज्जासस्थेवर अवलबून असेल किंवा सर्व एकमेकावर अवलबून असतील. डॉ कॅनन यानीं असें पाहिलें की, क्रोध व भीति उत्पन्न झाली तर आतड्याची क्रिया थाबू लागते.

"By using X-Ray, Cannon noticed that the ordinary peristalsis stopped when the animal was in a state of rage or fear These observations opened up the whole field of bodily response to strong emotions Cannon's work points out that digestive disorders, heart disturbances, circulatory difficulties and glandular disfunction can result from strong affective states" (Cannon quoted by Madigan p. 159)

वरील उद्धरणावरून या भावनोद्रेकाचा शारीरिक परिणामावरील अभ्यास हें एक नवीन सशोधनाचें क्षेत्र आहे मनुष्याचीं पचनेंद्रियें, हृदय, रक्ताभिसरण आणि अतःस्रावी ग्रथी यावर त्या उद्रेकाचा परिणाम होतो, असें त्यातील उपलब्ध पुरावावरून सिद्ध झालें आहे. मानवी लैंगिक व्यापार हा मनसाधिष्ठित आहे, मनाचा त्यावर फार मोठा परिणाम आहे, मनसोल्हास ठेवणें हें त्यात अत्यत महत्त्वाचें आहे. उपरिनिर्दिष्ट भावनोद्रेक, मग ते भीति, क्रोध वा मत्सर कशामुळेंहि असोत ते स्वत च्या व आपल्या सान्निध्यातील दुसऱ्या व्यक्तीच्या मनाचाहि उल्हास नाहींसा करतात त्यामुळे अतःस्रावावर व अतःस्रावामुळें शरिराच्या लैंगिक व्यापारावर परिणाम होणें अत्यत सहजसुलभ आणि नैसर्गिक आहे. हे उद्रेक होऊ न·

म्हणून भारतियानीं मनुष्यमात्रास किती त्याग शिकविला आहे आणि किती संस्कार उत्पन्न केले आहेत ह्याचें दिग्दर्शन मागें आम्हीं यथामति केलेलेंच आहे. मनसोल्हास हें उत्तम रतींचें एक महत्त्वाचें साधन आहे आणि उत्तम रति किंवा 'अनुपस्कृता रति.' हा यशस्वी विवाहाचा एक महत्त्वाचा कामशास्त्रीय पाया आहे.

संस्कृत वाङ्मयांत शृङ्गार प्रमुख : काव्यात एकदर नऊ रस आहेत असें मानतात. भक्ति हाहि पुढे एक दहावा रस गणला गेला आहे. या नऊ रसात शृङ्गार हा रस सर्वांच्या परिचयाचा असून त्या रसात रममाण होत नाहीं असा मनुष्य विरळा. या शृङ्गाररसाचे आल्हाद व माधुर्य हे दोन मुख्य गुण मम्मट या काव्यशास्त्रकारानें सांगितले आहेत. मनसोल्हास किंवा आल्हाद उत्पन्न करणें ही रतिसुखास अत्यंत आवश्यक अशी बाब आहे. आल्हाद उत्पन्न करणें हेंच शृंगाररसाचें मुख्य गमक. मनसोल्हास उत्पन्न करण्याकरिता स्पर्श, रस, रूप, गंधादि पंचज्ञानेंद्रियात्मक जे जे प्रकार, त्या सर्वांचा भारतियानीं मोठा मार्मिक अभ्यास करून त्या प्रत्येकाचें शास्त्र बनवलें. याचें एक उदाहरण म्हणून 'गंधशास्त्र' चें देता येईल. उत्तम सुगंध मनाच्या उल्हासास आणि आनंदास कारणीभूत होतो या भागास धरून संबंध 'गंधशास्त्र' निर्माण झालेलें दिसतें. गंधशास्त्रावर वेगळे ग्रंथहि लिहिले गेले आहेत. याबद्दल संशोधनात्मक काहीं निबंध प्रो. गोडे यांनीं प्रसिद्ध केलेले दिसतात. यांत आणखी एक महत्त्वाची कल्पना अशी कीं, या गंधशास्त्राचाहि उद्देश देताना ग्रंथकारानें 'चतुर्विध पुरुषार्थ' हाच दिला असून यावरून मागें सुरवातीस दर्शविल्याप्रमाणें सर्व भारतियानीं 'चतुर्विध पुरुषार्थ' हा आयुष्याचा एकच ध्येयात्मक आचार काव्यशास्त्रामध्यें रेखाटून दिला. शृङ्गाररसामुळें माणसाचें मन प्रफुल्लित राहून लैंगिक व्यापारावर त्याचे अनिष्ट परिणाम होत नाहींत. हा शृङ्गाररस निर्माण करण्यास स्त्रीपुरुषप्रीति निव्वळ वैषयिकी असून भागत नाहीं. मागें उद्देशिलेल्या प्रीति प्रकारांतील 'अभिमानिकी' व 'संप्रत्ययात्मिका' हे दोन प्रकार शृङ्गाररसास खरे पूरक असून, नुसत्या वैषयिकी प्रीतीनें या रसाचा भंग होतो ही गोष्ट ध्यानात घेऊन शृंगाररसाचा बराच आविष्कार कवींनीं संस्कृत वाङ्मयात केला असून त्यात मनाचा आनंद व शांत रस निर्माण केला आहे.

प्रतिक्रियेसंबंधी विचार : येथपर्यंत मन हें कामवासनेचें अधिष्ठान आहे. मनसोल्हास रतिसुखाचें महत्त्वाचें कारण आहे. भारतियांनीं हें सर्व आचारात कटाक्षानें पाळलें आहे. हा उद्दीपनाच्या दृष्टीनें विचार झाला. नंतर प्रतिक्रिया (Response). पूर्वी दर्शविल्याप्रमाणे प्रतिक्रियेंत दोन मुख्य भाग येतात. पहिला वेग (Tumescence) आणि दुसरा समाप्ति (Detumescence). या दोन्ही भागात जननेंद्रिय हेंच महत्त्वाचे इंद्रिय भाग घेताना दिसलें, तरी सर्व शरिरावर व सर्व शरीरसंस्थावर त्याचा परिणाम दिसून येत असतो.

प्रथमतः रुधिराभिसरण या संस्थेवर या प्रतिक्रियेचा मुख्य परिणाम असतो. चेहऱ्यावर लाल छटा दिसते. नाडी जल्द चालू होते. हृदयाची क्रिया जल्द चालते. रक्ताचा दाब वाढू लागतो. अशा प्रकारें सर्व रुधिराभिसरण जोरानें चालू होतें. शरिराच्या तपमानावरहि (Temperature) त्यामुळें परिणाम होतो. श्वासोच्छ्वाससामर्थ्यंहि या काळात काही फेरफार दिसून येतात. त्वक्, चक्षु, श्रोत, जिव्हा, घ्राणादि ज्ञानेंद्रियें या वेळीं नेहमींसारखीं कार्यक्षम राहात नाहात. त्यांची कार्यक्षमता कमी होते. एकदर स्नायुसंस्था या काळात मोठी ताठरपणात येते. मज्जासंस्था मोठ्या ओझ्याखालीं दडपल्यासारखी होते. शरिरावरील हें सर्व ओझें 'समाप्ति' या भागात नाहींसें झाल्यासारखें होतें आणि शरीर पुन्हा पूर्वस्थितीवर येऊं लागतें. या सर्व क्रियाप्रक्रियांचा शेवट रतिसुख किंवा 'आनंद' हा असतो. सुरवातीपासून या क्रियाप्रतिक्रिया जितक्या शुद्ध स्वरूपाच्या, निर्भय परिस्थितींत, एकमेकांच्या संपूर्ण साहचर्यानं आणि पूर्वविश्वाससंपादनानें घडतील, तितका हा आनंद जास्त निर्भेळ व समाधानकारक होऊं शकतो.

रतारंभावसानिक : रतारंभ व अवसानिक म्हणजे आरंभ व शेवट. या दोनहि गोष्टी मोठ्या मार्मिकतेनें करण्यात या आनंदाची उत्पत्ति व टिकाऊपणा असतो. त्यातील आरंभ मोठ्या कौशल्यानें करावा असें वात्स्यायनाना मुद्दाम सांगितलें आहे. कामवासना प्रथमतः स्त्री व पुरुषात भिन्न प्रकारची असते पुरुष हा सहज उद्दीपित होतो. याचें कारण असें कीं तो कामवासनेंत स्त्रीपेक्षा फार पुढें आहे. परमेश्वरानेंच स्त्रीपेक्षा पुरुषास जास्त मार्क देऊन ठेवले आहेत. याचा एक परिणाम असा होतो कीं, स्त्रीवर ब्रह्मचर्याचा

प्रसग अनिच्छेनें आल्यास त्याचा तिला पुरुषाइतका त्रास होत नाहीं. शिवाय तिला ही वासना (urge) दुसऱ्या बाजूस वळविणें झाल्यास पुरुपापेक्षा जास्त सोपें असतें. मग ती बाजू समाजहिताची असो वा दुसऱ्या स्त्रीचें मूल सामाळण्याची हौस असो.

यामुळें आरम कसा करावा हें कळणें जरूर आहे. याबाबत धसमुसळेपणा, घाई आणि अनिश्चित वातावरण कामाचें नाहीं. सुरवातीस विश्वास व आतुरता उत्पन्न करणें अत्यत जगत्याचें असतें. हें करण्यात पूर्वनिर्दिष्ट सर्व ज्ञानेंद्रियाची योग्य मदत मोठ्या कौशल्यानं घेतली पाहिजे. यात उत्तम सभाषण येईल, चागल्या कथाचा त्यात उपयोग असेल, पूर्वपरिचित व आनदानुभवाच्या गोष्टी असतील, हृदयभेदी नव्हे तर हृदयस्पर्शी मार्मिक विनोद असेल, गूढ समापण असेल काही वेळा काहीं जरूर व पचेल एवढी अश्लीलताहि असेल. या सर्व गोष्टींनीं अनुराग व प्रीति उत्पन्न करता येते. याबाबत लज्जा हें स्त्रीस मोठें भूपण आहे. पुरुपास आपल्याकडे खेचण्यास तें मोठें अमोघ अस्त्रच आहे म्हटलें तरी चालेल. स्त्रीची सलज्ज मुद्रा व दृष्टि ही जशी पुरुपास आकर्पक, तशी पुरुपाची कौशल्याची, विश्वासाची व मार्दवाची वर्तणूक या काळात स्त्रीस आकर्पक असते. सलज्ज व मृदुभाषिणी स्त्री व मार्मिक विनोद आणि चारुवाक् पुरुप हे या आरभातील मोठे निश्चित प्रगतीचे मार्ग होत. वात्स्यायन लिहितात,

"पूर्वप्रकरणसबद्धै परिहासानुरागै वचोभि अनुवृत्ति ॥ का. सू. २.१०.३

याप्रमाणे अनुराग उत्पन्न झाल्यावर रूप, रस, गधादि ज्ञानेंद्रियाचा उपयोग येतो यात सुदर फुलाचा उपयोग येईल, आकर्पक वेशभूषा येतील, उत्तम सुगधाचा उपयोग असेल, ताबूलादि द्रव्याचें सेवन असेल, वगैरे. यानतर स्पर्शविशेष येतात. स्त्रीमध्यें शरिराचे काहीं भाग रागोत्पादक आहेत. यात चुबनालिंगनादि प्रकार येतात. याचें जास्त वर्णन या ग्रथात कर्तव्य नाहीं. या सर्व गोष्टींचा स्त्रीस उत्तेजित करण्यास उपयोग होतो कारण, स्त्रीचें उत्तेजनच पुरुपापेक्षा कठिण असतें हें मार्गे दर्शविलेंच आहे या सर्व खालील गोष्टी एकाच श्लोकात गोवलेल्या दिसतील.

परस्परप्रीतिकरैः आत्मभावानुवर्तनैः ।
क्षणात्क्रोधपरावृत्तै. क्षणात्प्रीतिविलोकितै. ॥ का. सू. २.१०.११

स्त्रीचें उद्दीपन यथास्थित झाल्याशिवाय शेवटचा आनद तिला होणं कठिण

असतें. शिवाय तिचें साहचर्य पुरुषास अगत्याचें असल्यानें स्त्रीचे यथोचित उद्दीपन करणे हिताचे ठरतें.

आनंदमय समाप्तिमध्येंहि स्त्रीपुरुषभिन्नता : स्त्री व पुरुष यांच्या शेवटच्या आनंदमय (Orgasm) समाप्तींत फरक आहे. यास वात्स्यायनानीं वापरलेला 'रतानंदानिक' सुख (Orgasm) असें मार्मिक नामाभिधान केलें आहे. अर्थात् वात्स्यायनानीं हा शब्द बरोबर समाप्तिकालाचा आनंद (Orgasm) याच अर्थानेच वापरलेला आहे, असें आम्हास अभिप्रेत नाहीं. आता याबाबत स्त्रीपुरुषभेद काय आहे तें पाहू. पुरुषाबाबत हा आनंद समाप्तीच्या वेळीं वीर्योत्सर्जनाच्या वेळींच येतो. तो निश्चित असतो, झटपट असतो. पण स्त्रीबाबत तसें नाहीं. स्त्रीस तो येण्यास वेळ लागतो. त्याचा संबंध बरोबर जननेंद्रियाच्या कोणत्या भागाशीं आहे हें अजून गुपितच आहे तो स्त्रीमध्ये दर लैंगिक व्यवहाराच्या वेळीं उत्पन्न होईलच असें नाहीं. त्याचा गर्भधारणेशीं साक्षात् किंवा अपरिहार्य संबंध आहे किंवा नाहीं हे एक गूढच आहे. संबंध वैवाहिक जीवनात हा अनुभव काहीं स्त्रियाना एक्दोन वेळाच येऊ शकतो, तर काहींना पुष्कळ वेळा येतो. यावरून हा अनुभव विवाहाच्या प्रथम वर्षांत काहीं स्त्रियाना येत नाहीं. एवढ्या तुटपुंज्या गोष्टीवर डॉ. किन्से साहेबांनीं रचलेलें व पूर्वी आम्हीं खंडन केलेलें केवळ अतिरंजित भारूड आहे हे सहज कोणासहि दिसून येण्यासारखें आहे या भिन्नत्वामुळें रतिसुखाचा आनंद उत्पन्न करण्यास पुरुषास काहीं युक्ति या कौशल्य वापरणें जरूर आहे. स्त्रियेक वेळा " आमच्या स्त्रीत काहीं भावनाच नाहीं. " असें म्हणणारे लोक आढळतात. त्याचा अर्थ स्त्री जरी भावनेंबाबत मागासलेली आहे असें धरलं तरी पुरुष जर कुशलता दाखवील व तिला उद्दीपित करील तर तिच्यातून योग्य तो आनंद उत्पन्न करू शकेल

कामवासनेचें मूलतः वैविध्य : येथें कामवासनेसंबंधीं एक महत्त्वाची गोष्ट ध्यानात घेतली पाहिजे. निसर्गनिर्मित, मूलभूत विविधता मनुष्यप्राण्यात फार भिन्नता उत्पन्न करू शकते हें लक्षात न घेता सर्वांना सारखेपणानें पाहणें व एकाबाबत जें अमृत तें दुसऱ्याचें विष असूं शकतें हें न उमजणें, यामुळें पुष्कळच

गोंधळ उत्पन्न होऊं शकतात. मानवेतर प्राण्यात कामवासना वर्षांतील काहीं विशिष्ट कालावधींतच निर्माण होते व त्यातच त्या वासनेची समाप्ति होते. यात्र कालात मानवेतर प्राण्यात प्रजोत्पादनहि घडत असतें. मानवेतर प्राण्यात प्रजोत्पादन व कामवासना यांचा काल साधारणतः एकच असतो. वासना हे साधन व प्रजोत्पादन हे तिचें साध्य या साधनसाध्याची जोडी मानवेतर प्राण्यात पुष्कळ अबाधित असते. परंतु मनुष्यात तसे नाहीं. मनुष्याची कामवासना जाज्वल्य असून तिचा प्रजोत्पादनाशीं साध्यसाधनभाव जरी अबाधित असला, तरी दोघाच नेहमीं साहचर्यच असतें असें नाहीं. मनुष्याची कामवासना ही प्राण्याप्रमाणें वर्षांतील काहीं विशिष्ट कालात उत्पन्न होणारी नव्हे. ती कालानुरूप कमीजास्त होईल. हॅवलॉक एलिस साहेबांनीं असा थोडा पुरावा आणला आहे कीं, पुरुषाच्या अनिच्छेनेंहि वसत ऋतूत कामवासनेस जोर चढतो. स्त्रीमध्यें तसेंच होतें कीं काय न कळे. संस्कृत वाङ्मयातहि वसत व रति याचा संबंध गृहीत धरलेला दिसतो. एक गोष्ट सत्य, कीं मनुष्यप्राण्याची कामवासना प्रखर असून ती निरनिराळ्या व्यक्तींत फार विविधतेनें आढळते. हें वैविध्य एवढें आहे कीं, एखाद्या व्यक्तीस ही वासना त्याच्या आयुष्यभर तो कसल्याहि परिस्थितींत असला तरी गरगर फिरवू शकेल, तर दुसऱ्यास या वासनेची पूर्ति झाली न झाली सारखेंच राहील. एखाद्याचें सबंध आयुष्य ही वासना निश्चित वा अनिश्चित, सुखकर वा दुःखकारक करू शकेल, तर दुसऱ्याचें आयुष्य यामुळें फारसें वरखाली होणार नाहीं. येथें हें पण नमूद करणें प्राप्त आहे कीं या कामशक्तीचा संबंध सर्वस्वीं मनुष्याच्या शारीरिक शक्तीशीं नाहीं. शारीरिक आरोग्य हें या वासनेस मूळ कारण आहे पण आरोग्य व शारीरिक पैल्वानी या गोष्टी एकच नव्हेत. पैल्वानाना ही कामशक्ति फार मोठी असते असें म्हणणें रास्त होणार नाहीं. ही शक्ति मनुष्याची मानसिक घडण (Psychological make-up) आणि त्याच्या शरीरातील अंतःस्रावाची स्थिति (Endocrine pattern) यावर अवलंबून असावी असा तर्क आहे. ही घडण प्रत्येक व्यक्तींत ज्या भिन्नत्वानें आढळते त्याच भिन्नत्वानें कामवासनाहि आढळते. पुरुषाची कामवासना स्त्रीपेक्षा बलवत्तर असते आणि प्रत्येक व्यक्तींत ती पुन विविधतेनें आढळते, हे लक्षात घेतलें तर मनुष्य प्रत्येक व्यक्तीच्या एतत्संबंधी वर्तणुकीचा विचार करताना थोडा सहिष्णुतेचा दृष्टिकोन दाखवील. वेश्याव्यवसायाप्रमाणे मानवतेवरील शाप हे अशा गोष्टींतून उत्पन्न झालेले दिसतील.

श्रीमत लोकांची ऐषआरामी वृत्ति यांतूनच उद्भवलेली दिसेल. पुरुष व स्त्री यांचे सर्व सामाजिक संबंध हे कांहीं ठिकाणी लैंगिक व्यवहारांत परिणत होतात, यांचाहि पाया याच गोष्टींत असलेला दिसेल. वयांत आलेली मुलें ज्याहीं वेळा एखाद्या कामचेष्टेंत सापडून अविचार करतात, यांचे मूळ कारणहि यांत सापडेल. तात्पर्य, सर्व धर्मविरुद्ध कामाचा पाया याच एका नैसर्गिक सत्यावर आधारलेला आहे. या सर्व गोष्टी कायदे करून चुटकीसरशा नाहींशा होणाऱ्या नव्हेत. तिकडे दुर्लक्ष केले म्हणजे संपलें, ही पण चूकच आहे. अनिष्ट गोष्ट वाटली तर डोळेझाक करावी यानेंहि हा प्रश्न सुटणार नाही. आंधळेपणानें पाश्चिमात्यांचें अनुकरण येथें केलें म्हणजे सर्व सुधारेल असेंहि समजून बसणे चुकीचें होईल. तर धर्म्य काम व धर्मविरुद्ध काम यांच्या योग्य मर्यादा ओळखून धर्म्य कामाची सर्वांची भूक जितकी चांगल्या मार्गानें भागेल, यशस्वी विवाह जेवढे जास्त होतील, नैसर्गिक विविधता लक्षांत घेऊन त्याकरितां जेवढी पद्धतशीर सोय करतां येईल, संस्कार जितके जास्त योग्य व बळकट राहतील आणि एकंदर मनुष्यसमाजाच्या कामपुरुषार्थाच्या मूलभूत समाधानांत जेवढी इष्ट भर पडेल तितका धर्मविरुद्ध काम कमी होईल. ही शक्ति जेव्हां योग्य मार्गानें खर्च होईल तेव्हां अयोग्य मार्ग आपोआप कमी होतील. अर्थात्, सर्व धर्मविरुद्ध काम जगांतून कधीं नाहींसा होईल असली खुळचट कल्पना आमच्या मनास कधींहि शिवली नाहीं. पण कामपुरुषार्थाचा लाभ जास्तींत जास्त सर्वांना व्हावा, हा एकच मार्ग धर्मविरुद्ध काम काबूंत ठेवण्यास समर्थ आहे आणि या मूलभूत दृष्टीनें वरील प्रश्नाचा विचार करावयास हवा.

प्रकरण ६ वें

पक्षवृद्धि

(व्यक्तिमत्त्वाचें एकीकरण)

व्यक्तिमत्त्वाची घडण — समाजांतील आद्य घटक कुटुंब — संस्कारपरंपरा — भारतियांचे निश्चित ध्येयाचार — मूल्यविचार — मनुस्मृतिप्रणीत स्त्री-आचार — कामसूत्रकारांची मतप्रणालि — भारतियांचा मूल्यविचार.

वैवाहिक यशाचें तिसरें साधन ' सबध. ' ' पक्षवृद्धि ' या शब्दप्रयोगानीं कामसूत्रकारानीं वर्णन केलेलें दिसते. स्त्रीस पितृगृहापासून दूर जाऊन पतिकुलाशीं संपूर्ण समरस व्हावयाचें असतें. याकरिता वरपक्ष व वधूपक्ष याची परस्पराशीं वागणूक कशी असावी, वधूची वागणूक नवीन घरीं कशी पाहिजे, पति, त्याचा मातापितरादि परिवार आणि मित्रमडळी याच्यासबधी नववधूनें काय दृष्टिकोन ठेवावा, इत्यादि सूक्ष्म विचार वात्स्यायनाने दिला असून, काव्य व परपरा यातहि भारतियाचें हे शास्त्र शकडा वर्षे गुफलें गेल आहे. सर्व आचाराचा परिणाम शेवटी वरपक्षाचें स्थैर्य, श्रेय, मान, कुल व ऐश्वर्य याची वृद्धि होण्यात घडत असल्यान वात्स्यायनानीं ' पक्षवृद्धि ' या एकाच शब्दात हा सर्व अर्थ एकत्र आणलेला दिसतो. या शब्दावरील टीकेंत ' स्वपक्षस्य वृद्धिः, पक्षांतरलाभात् ' असेंच स्पष्टीकरण दिलेलें असून पक्षातर झाल्यान आपल्या नवीन पक्षाची वृद्धि असाच त्याचा अर्थ आहे.

अर्थात् स्त्रीच्या दृष्टीनें हा सर्व बदल जास्त महत्त्वाचा ठरतो. पुरुष आपल्याच घरीं असतो. त्याच्या घराला येऊन मिळणारी नवी व्यक्ति, नवीन परिस्थितीशीं कितपत एकरूप होते हें महत्त्वाचें आहे. म्हणून या सर्व बदलात व्यक्तिमत्त्वाचे

नानाविध प्रश्न येतात. या व्यक्तिमत्त्वाच्या नानाविध प्रश्नांचा विचार भारतियांनी काय केला होता, व्यक्तिमत्त्वासंबंधीच्या हल्लीच्या ज्ञानाने त्यावर काही प्रकाश पडतो की काय इत्यादि विचार या प्रकरणात आहे.

विवाहबद्ध झालेल्या दोन व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाची योग्य जुळणी झाली तर वैवाहिक यशात निश्चित भर पडते. दोन व्यक्तींच्या दैनंदिन मतभेदात संसाराचा गाडा हाकणे कठिण तर होतेच, पण वैवाहिक यश व गृहसौख्य यास त्याने बाध आल्याशिवाय राहात नाही. तेव्हा पुढील विषय विवेचिण्यापूर्वी व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय, व्यक्तिमत्त्वाची घडण मुख्यत कशावर अवलंबून आहे, कुटुंब ही समाजातील आद्य संस्था कशी, या गोष्टींचा प्रथम थोडा विचार करावा लागेल.

व्यक्तिमत्त्वाची घडण : व्यक्तिमत्त्वासंबंधी सुटसुटीत व साधी व्याख्या करणे कठिण आहे. परंतु अशी व्याख्या करता आली नाही तरी या शब्दाने दुसऱ्या व्यक्तीबद्दलचे साकल्याने ज्ञान आपणास होते हे खरे. कोणत्याहि व्यक्तीचा सर्व गुणदोषसमुच्चय या एका शब्दाने दर्शविला जातो. त्याच्या सवयी, वासना, इच्छा, महत्त्वाकांक्षा, कर्तृत्व, स्वत बद्दल व जगाबद्दल कल्पना, सत्यासत्य किंवा बरेवाईट यासंबंधी विचार, त्याचे हेतु व ध्येये, त्याचा मूल्ये व दोष हे सर्व भाव व्यक्तिमत्त्व या एका शब्दाने प्रतीत होत असून, त्यांची प्रचीति त्या त्या व्यक्तीच्या आचारात आणि वर्तणुकीत प्रत्यक्ष येत असते. यावरून व्यक्तिमत्त्वास दोन बाजू आहेत एक बाजूस व्यक्तीचे अंतर्गत हेतु, (Motivations), ध्येये (Goals) व मूल्ये (Values) यांना धरून असलेला भाग आणि दुसरा बाह्य भाग म्हणजे त्या व्यक्तीच्या वर्तणुकीत व आचारात (Behaviour affecting others) प्रत्ययास येणारा. हे दोन भाग नीट समजण्यास व्यक्तिमत्त्वाची घडण होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात हे प्रथम पाहावे लागेल.

व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीस मुख्यत तीन प्रकारची सामग्री उपयोगात येत असते. (१) आनुवंश (Heredity), (२) परिस्थितिजन्य भाग (Environment), (३) व्यक्तीचे स्वत चे विशिष्ट अनुभव (Unique experiences). कोणाचेहि व्यक्तिमत्त्व या तीन प्रकारचा कच्चा माल घेऊन तयार होत असते. आनुवंशिक गुण एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रांत होत असतात हे

खरें असलें तरी त्याचा प्रत्यक्ष विकास घडण्यास परिस्थितीची जोड लागते. गर्भावस्थेंतहि मातेची शारीरिक परिस्थिति गर्भावर परिणाम करीतच असते. तेव्हा गर्भावस्थेपासूनच मनुष्यप्राणी हा आनुवंश व इतर कांहीं परिस्थिति याच्या परस्पर झगड्यातून तयार होत असतो. जन्मानतर व्यक्तिमत्त्वाची उत्क्रांति अशीच बाह्य परिस्थिति व आनुवंश याच्या परस्परसंघर्षातून उत्पन्न होत असते. व्यक्तीचें आरोग्य कसे आहे हें सर्वच ठिकाणीं मूळ कारण असू शकतें. कांहीं शारीरिक व्यंगें सुरुवातीसच असल्यास त्याचा व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम होणें अपरिहार्यच असतें. परतु हें सर्व व्यवस्थित आहे असें धरून चालल्यास, बाह्य परिस्थितीमध्ये व्यक्ती व्यक्तींतील संबंध (Interpersonal relations) हे व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीस अत्यंत महत्त्वाचे समजले जातात.

" Personality development is the product primarily of interpersonal processes " (R L Sutherland p 200)

व्यक्तीव्यक्तींतील संबंध मानवाच्या जन्मापासून सुरू होतात. प्रथमतः तो कुटुंब या संघात उत्पन्न होत असल्यानं आई मूल हा प्रथम, मातापिता मूल हा दुसरा, भाऊनहीण हा तिसरा, सवगडी हा चवथा, अशा तऱ्हेनें मनुष्याच्या वाढीबरोबर हे संबंध संख्येनें जसे वाढतात, तद्वतच ते गुतागुतीचेहि होत असतात. शाळेंत विद्यार्जन करताना गुरुशिष्यसंबंध, नंतर चरितार्थसाधनांतील नोकर–मालकसंबंध, महत्त्वाकांक्षेच्या पूर्तींतील ईर्ष्या असूयात्मक संबंध, अशा तऱ्हेनें ही गुतागुत वाढत जाते. पण सर्वांच्या बुडाशीं दोन वा अधिक व्यक्तींचे संघ असतात. कुटुंब हा त्यातील पायाभूत (Primary group) संघ. याशिवाय इतर सर्व दुय्यम (Secondary group) संघ मिळून ' समाजशास्त्र ' हें संघाचं शास्त्र बनतें. त्यात क्रमशः कुटुंब, समाज, जात, राष्ट्र व अखेर जगहि येतें. संघ हा समाजशास्त्राचा मूळ पाया त्याचा अभ्यास हीच या शास्त्राची मूळ प्रवृत्ति आणि हेंच त्या शास्त्राचें एक ध्येय. प्रो. सदरलंड म्हणतात,—

" Social groups belong to the Sociologists just as rocks belong to the geologists and stars to astronomers "

ज्योतिषशास्त्राचा ग्रहतान्यावर जितका हक्क आहे, दगड-खडकावर भूगर्भशास्त्राचा जितका हक्क आहे, तितकाच ' संघ ' या घटनेवर समाजशास्त्राचा आहे. स्वतः व्यक्तीच्या कल्पना, वासना, ध्येय, मूल्य व सवयी यांवर मुख्यतः या दुसऱ्या

व्यक्तीशी आलेल्या संबंधाचाच परिणाम होत असल्याने व्यक्तिमत्त्वाचा हा अंतर्गत भाग पुष्कळसा याच गोष्टींवर अवलंबून असतो. कुटुंब या संबंधापासून मग शाळा, धंदा आणि इतर कलाविलासादि व्यवहारापर्यंत व्यक्तिमत्त्वाची वाढ होत राहणार. कुटुंब, शाळा, धंदा व इतर व्यवसाय या कोणत्याहि ठिकाणी व्यक्तीचे परस्परसंबंध हें एकच महत्त्वाचें तत्त्व व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणींत कार्य करीत असतें. या सर्व संबंधात शेवटीं व्यक्तीचे स्वतःचे असे विशेष अनुभव गोळा होत असतात. याप्रमाणें आनुवंश, बाह्य परिस्थितिजन्य संबंध व विशेष अनुभव यांतून व्यक्तीचे एकंदर दृष्टिकोन, कल्पना, वासना, मूल्यें, महत्त्वाकांक्षा आणि हेतु तयार होऊन प्रत्येक व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व तयार होत असतें

वरील विवेचनावरून कुटुंब ही संस्थाच व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणींत सर्वात प्रमुख व महत्त्वाची ठरते. कारण येथेंच या सर्व उत्क्रांतीचें मूळ असून वयाची पहिलीं वर्षेच मूर्ति घडण्यास महत्त्वाचीं ठरतात. आईबापाचा यात फार मोठा वाटा असतो. त्याच्यातील द्वेष, प्रेम, मत्सर, भांडणें, मतभेद, हेवेदावे, वागण्याची रीत कल्पना या सर्व गोष्टी या लहान वयात कळत नकळत मुलात संक्रांत होत असतात यामुळें कुटुंब कसें राखावें, त्यात रीत कशी असावी, आईबापाचें नातें कसें असावें या सर्व गोष्टींचा सूक्ष्म विचार येथें सहजच प्राप्त होतो

समाजातील आद्य घटक कुटुंब : कुटुंब हे समाजाचा एक आद्य घटक आहे. ही संस्था गुणवान् व कर्तृत्ववान् व्यक्ति निर्माण होण्याकरिता अत्यंत महत्त्वाचें साधन आहे. हें महत्त्व काळाच्या ओघात टिकाव धरून राहिलेलें असून, कोणत्याहि नव्या सामाजिक बदलानें तें कमी झालेलें नाहीं. कुटुंब हा कमींत कमी दोन व्यक्तींचा संघ असून इतर कोणत्याहि संघास जीं संघटनेचीं मूलतत्त्वें लागू पडतील तीं येथेंहि लावणें अपरिहार्य ठरतें.

एकापेक्षा अधिक व्यक्ति एकत्र येतात तेव्हा त्या संघास कांहीं संघटनेचीं मूलतत्त्वं लावावीं लागतात. संघटना (Organisation) हें एक मोठें विचार करण्यासारखें शास्त्र आहे. व्यक्ति ही एकटी सहसा वर्षांच कोणत्याहि सामाजिक घटनेंत राहू शकत नाहीं. म्हणून संघटनेचीं हीं मूलतत्त्वें समजणें महत्त्वाचें ठरतें. संघ ही मानवाची आणि इतर कित्येक प्राण्याचीहि सहजप्रवृत्ति आहे. जे प्राणी संघ

करून राहतात, त्यामध्ये या संघटना काहीं विशिष्ट तत्त्वावरच चालू राहतात मुंगी, मधमाशी वगैरे अनेक संघटनाप्रधान प्राणी असून, या प्राण्यांच्या संघटनेवरची निरीक्षणें प्रसिद्ध झालेली आहेत. मनुष्य हा असाच संघशील प्राणी आहे. मानव समाजातील अत्यंत महत्त्वाची पण अत्यंत लहान प्रमाणात अशी संघटना म्हणजे 'कुटुंब' होय. हीत कमीतकमी दोन भिन्न लिंगाच्या व्यक्ति एकत्र येतात व राहतात. त्या दोन या दहा असोत, संघटनेचीं तत्त्वें वापरल्याशिवाय त्यांचा संघ कार्यक्षम होणारच नाहीं. मनुष्यानं मोठी बुद्धि खर्च करून व नित्यक शर्ती अनुभव घेऊन त्यात सुधारणा करीत करीत आज जी सर्वांत मोठी व सर्वोत्तम संघटना निर्माण केली ती म्हणजे 'सेना'. पण परमेश्वराने याहिपेक्षा मोठी व सर्वोत्तम संघटना निर्माण करून मनुष्यास तिच्यातील तत्त्वाचा अभ्यास करण्याचे व ती समजावून घेऊन वागण्याचें जणू आव्हान दिलें आहे. ती संघटना म्हणजे मानवी शरीर. या सर्व संघटनात मूलतत्त्वें सारखींच. लहान कुटुंब, मोठें कुटुंब, संस्था, समाज, राष्ट्र, सेना अशी कोणतीहि संघटना असो वा मानवी शरीर असो, हीं मूलभूत तत्त्वें डावलून शाह्य भ्रामक तत्त्वावर, व्यक्तिगत स्वार्थावर, भावनावशतेवर किंवा राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या भाडवलावर भलती तत्त्वे संघटनेत घुसडली गेलीं, तर त्या व्यक्तींचें आणि त्या कार्याचें नुकसान ठरलेलें शेवटीं अशी संघटना निष्क्रिय होऊन ऱ्हास जाणें हेच त्या संघटनेचें नशीब, असा निसर्गाचा सिद्धांत दिसतो ही तत्त्वप्रणाली मुख्यत तीन भागात वर्णन करता येईल.

(१) प्रथमत प्रत्येक संघटनेला काहीं निश्चित ध्येय वा हेतु असावा लागतो या मूळ तत्त्वाला धरूनच प्रत्येक संस्थेला आपले हेतुकथन (Object) प्रथम करावें लागत असा नियम आहे किंवा ही कायदेशीर गरज मानवी कर्तृत्वाचा नसून प्रत्येक संघटनेंत काहीं हेतु वा ध्येय अभिप्रेत असतें हें पाहूनच मानवाने हा नियम आधरला सेनेचें ध्येय आणि हेतु निश्चित असतात

शरिरातीहि निरनिराळ्या घटकावयवाचें एकीकरण, एका शरिराची कार्यक्षमता आणि संरक्षण या मूलभूत ध्येयास धरून झालेलें असतें. हें ध्येय वा हेतु जर सुस्पष्ट नसतील, तर त्या संघटनेंत दोष उत्पन्न होतो कुटुंबाच्या दृष्टीनें असें ध्येय वा हेतु असणें शक्य असतें का नाहीं याचा संपूर्ण विचार करून, ध्येय निश्चिति असल्याशिवाय संघटना कायम टिकविणें व्यर्थ आहे हें लक्षात आणून, भारतियाना कुटुंबाचें निश्चित ध्येय 'सुप्रजा' हें स्पष्टपणानें, निःशंकवृत्तीनें, कोणतीहि घरसोडवृत्ति न

ठेवता, कोणाचीहि भीड्मुर्वत न बाळगता सागून टाकलें. पाश्चिमात्याना विवाहास ध्येय असावें, त्यातल्यात्यात हे ध्येय ठीक दिसतें, वगैरे विचार अलीकडेच सुचू लागले आहेत. संघप्रवृत्तीची कारणमीमासा करताना डॉ. पार्क म्हणतात,

"We may apply the term 'Social' to any group of individuals, which is capable of consistant action . consciously or unconsciously directed to a common end"

(R. E Park p 42)

जाणतेपणाने किंवा नेणतेपणाने व्यक्तींचें कार्य एका हेतूने प्रेरित झालें म्हणजे तो सघ तयार होतो.

(२) यानतर दुसरा भाग म्हणजे सघटनेत जे घटक असतात, त्यात ध्येयास धरून आणि घटकाच्या प्रकृतीस धरून काही कार्यविभागणी (Division of Labour) करावी लागते. ही कार्यविभागणी मुख्यत घटकाच्या गुणधर्मावर असावी, हें तत्त्व सर्वत्र चागल्या सघटनातून अत्यत कटाक्षानें पाळलें जाते. हें न पाळलें तर पुन सघटनेत दोष उत्पन्न होऊन, त्याचा परिणाम सघटनेच्या कार्यक्षमतेवर व शेवटी नाशात ठरलेला असतो. शरिरात जे निरनिराळे घटक असतात, त्याची योजना त्याच्या गुणकर्मावर आहे. मेंदू आणि मज्जासस्था याचा कारभार व कार्य, त्यातील पेशींचे गुण व कार्य (Structure and function) यावर अवलबून आहे, तर स्नायुसस्थेचा कारभार तिच्यातील घटक पेशींच्या गुणधर्मावर अवलबून आहे, स्नायुसस्थेतील पेशी मज्जासस्थेतील पेशींचा व्यवहार करू म्हणतील, तर परमेश्वरानें तें अशक्य करून ठेवलें आहे. सेनेमध्येंहि हेंच तत्त्व उपयोगात येतें. सेनेत शिरतानाच व्यक्ति सेनेच्या कोणत्या शाखेंत आणण्यास योग्य ठरेल, याची चाचणी घेतात. त्या शाखेचें त्या व्यक्तीस शिक्षण मिळत व नतर त्या शाखेंतच मरेपर्यंत त्या व्यक्तीस राहाव लागतें. तेथें व्यक्तिस्वातत्र्य नाही, मत स्वातत्र्य नाहीं, लोकशाही नाहीं, काहीं नाहीं. यामुळेंच त्या सघटना कार्यक्षम ठरल्या आहेत. तात्पर्य, सघटनेंतील घटकास त्याच्या गुणधर्माप्रमाणें कार्यक्षेत्र घावयास हवें. त्या व्यक्तीनेहि त्या कार्यक्षेत्रातच निपुणता प्राप्त करून घेऊन, त्या क्षेत्रातील उच्चाक गाठण्याचा प्रयत्नहि केला पाहिजे. दुसऱ्या व्यक्तीच्या क्षेत्रात मला कार्य करता येत नाहीं, याबद्दल कमीपणा मानावयाचें कारण नाहीं. कुटुब या सघटनेत स्त्री व पुरुष हे मुख्य घटक असल्यानें त्याचे गुणधर्माप्रमाणें भिन्न कार्यक्षेत्र

असावें, असा भारतियांचा आग्रह. यांत स्त्री कमी, पुरुष जास्त असा भेदाभेद नसून या दोन घटकांची ही संघटना स्थिर होऊन, कार्यक्षम होऊन, निश्चित ध्येयप्राप्तीप्रत जावी, या शुद्ध उद्देशानें हें तत्त्व भारतियांनीं कुटुंबसंस्थेस लावलें. यांत त्यांची दूरदृष्टि व मार्मिकपणा दिसतो कीं, त्यांची असहिष्णु बुद्धि दिसते हा विचार वाचकांनींच करावा. प्रो. सदरलंड इत्यादि समाजशास्त्रावरील ग्रंथकार सघाचे गुण वर्णन करताना स्पष्ट लिहितात कीं, "संघाचें एकीकरण दृढतर करण्याकरिता, त्यास स्थिर भार आणण्याकरितां ज्या कांहीं गोष्टींची जरुरी आहे त्यात श्रमविभागाचें तत्त्व अमलात आणलें जातें."

"Some plan of dividing responsibility among various functionaries." (R. L. Sutherland p. 238)

वरील उद्धरणावरून संघटनेचे हें मूलतत्त्व सघाच्या स्थितिभावास कसें जरुरीचें आहे, हें सहज लक्षांत येईल.

(३) यानतर तिसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे या सघांतील निरनिराळ्या घटकात कांहीं निश्चित सहकार्य (Co-operation) असण्याची जरुरी आहे. हें सहकार्य अर्थातच मुख्य ध्येयास धरून असायला हवें, हें सहजच आहे. घटकावयवांत हे साहचर्य नसल्यास सब वेताल होईल, संघटनेंत दोष उत्पन्न होतील आणि घटकाची स्पर्धा उत्पन्न होऊन सघ नाश पावेल. स्पर्धा (Competition) हें तत्त्व सघांतील *घटकावयवांत थोडें असतें. सहकार्य (Co-operation) हेंच मुख्य असतें.* कुटुंब या सघास हें तत्त्व सर्वांशीं लागू आहे. त्यांत स्पर्धा हा भाव बिनजरुरीचा आणि दोषास्पदच होतो. उलट सहकार्य हें कुटुंबास निश्चित प्रगतिपथावर आणून ठेवतें. मॉर्टन डुश यानीं स्पर्धा (Competition) आणि साहचर्य (Co-operation) याचे परिणाम काय असतात, यासबधीं कांहीं प्रयोग विद्यार्थ्यांवर करून असें दाखविलें आहे कीं, साहचर्य हीच गोष्ट स्पर्धेपेक्षां ध्येयसिद्धीस फार उपकारक ठरते.

"*It seems evident that* greater group or *organisational* productivity will result when the members are co-operative rather than competitive in their interrelationships. The intercommunication of ideas, the co-ordination of effects friendliness and pride in one's group, which are basic to group

harmony and effectiveness appear to be disrupted when members are themselves competing for mutually exclusive goals Further, there is some indication that comptitiveness produces greater personal insecurity than does co-operation ”

(Morton Deutsch, pp 199-231, 1949)

वरील उद्धरणाचा अर्थ असा कीं साहचर्यानें मित्रभाव, स्वसंघासंबंधी स्वाभिमान, मूळ ध्येयास धरून प्रयत्नांचें एकीकरण, इत्यादि संघास बळकटी आणणारे गुण तर वाढीस लागतातच पण स्पर्धेनें उलट घटकावयवांस स्वत संबंधीं मोठी काळजी उत्पन्न होते आता समाजातील संघांअंतर्गत कांहीं स्पर्धा नसावीच किंवा नसतेच असा याचा अर्थ नव्हे स्पर्धा पण मर्यादेपलीकडे जाऊं नये. संघांतर्गत स्पर्धेचा कुटुंबात फारच थोडा उपयोग असतो. उलट, साहचर्य हें नेहमी गुणसंवर्धनास उपयोगी तत्त्व असून, संघास स्थिर भाव व ध्येयप्राप्ति करून देण्यास जास्त समर्थ आहे हें निश्चित. कुटुंबातील स्त्रीपुरुषांत विशेषत साहचर्य हेंच तत्त्व अत्यंत उपयोगाचें आहे येथे स्पर्धेला जवळजवळ वाव नाहींच म्हटलें तरी चालेल सहकारवृत्तीशिवाय कुटुंबास स्थिरता नाहीं तर ध्येयसिद्धि कोठून येणार? सदन्मेची उपरिनिर्दिष्ट मूलतत्त्वें कुटुंबसंस्थेस लागू करण्याचा विचार करताना स्त्रीपुरुषांमधील सर्व प्रकारची भिन्नता लक्षात आणावी लागेल. प्रजोत्पादन हा मूळ निसर्गाचा हेतु लक्षात घेता, स्त्रीपुरुषांतील सर्व भिन्नता या मूळ मुद्याला धरूनच आहे. शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या स्त्री व पुरुष हे कोणत्याहि प्रकारें स्पर्धा करणारे (competitive) घटक नसून ते संपूर्णपणे एकमेकास पूरक (complementary) आहेत. पुरुष जास्त चलस्वरूप (active) आहे तर स्त्री जास्त स्थिरस्वरूप (passive) आहे. पुरुष जास्त वस्तुनिष्ठ (objective) आहे तर स्त्री जास्त आत्मनिष्ठ (subjective) आहे. प्रजोत्पादनाची जास्त मोठी जबाबदारी स्त्रीशरीरमनावर निसर्गानें टाकली असल्यानें, स्त्रीचें सर्व शरीर व मन पुरुषापेक्षा भिन्न आहे. पुरुष हा वरचढ (Dominant) आहे तर स्त्री सहजनम्र (Submissive) आहे. एकदर प्राणीमात्रांतहि हें सर्वसाधारण असेंच दिसतें स्त्री सहसा कोठें वरपगडा (Dominant) करणारी आढळत नाहीं. ती पुष्कळ वेळा सहजनम्र (Submissive) असते. पुरुषाची वर्तणूक एक घाव नि दोन तुकडे, जे मनात येईल तें बाहेर दर्शविणारी आणि जें करावयाचें असेल त्यावर सरळ लक्ष

केंद्रित करून तें करण्याची उत्कटा दर्शविणारी अशी असत. तर उलट, स्त्री एखाद्या वेळीं मोठी नम्र होईल, काहीं वेळा अश्रु ढाळील, काहीं वेळीं आर्जवेंसुद्धा करील. उद्देश साध्य करण्यास सरळ मार्गाचा अवलंब न करता, टाळाटाळ एक तर मनात तिसरेंच अशी असते. तिच्या प्रवृत्तींत नम्रपणानें वरचढ होण्याची शक्ति तर पुरुषात सरळ दोन हात करून वरचढ होण्याची वृत्ति असते. प्राणीसृष्टींत पुष्कळ ठिकाणीं स्त्रीची ही सहजनम्रता (Submission) आणि पुरुषाचा वरचढपणा (Dominance) दृष्टीस पडतो. फक्त एकाच वेळीं या सहजप्रवृत्ति थोड्या भिन्नत्वानें दिसतात. ती वेळ म्हणजे स्त्रीपुरुषकामविकार. या वेळीं सुरवातीस जरी *पुरुष वरचढ होतो तरी शेवटीं या भावनेत तो स्त्रीचा दास होतो.* हा सर्व प्रकार बराच गुंतागुंतीचा असला तरी सर्वसामान्य वर्णन वरप्रमाणें आहे. तात्पर्य, सर्व प्राणीसृष्टींत हा भाव (Dominance-subordination pattern) दृष्टीस पडतो. मोठमोठ्या चढाईच्या किंवा नचावाच्या मारामाऱ्यातहि सहसा पुरुषच प्रामुख्यानें भाग घेतात आणि नेतृत्व करतात. यंग किंबाल यांच्या समाजशास्त्रीय मानसशास्त्राच्या ग्रंथात मानवाच्या वर्तणुकीस प्राणीशास्त्रीय आधार सांगताना ते लिहितात,

" Everywhere among the primates we find some forms of domination and subordination There are, however, considerable variations in the different species On the whole, males tended to dominate the females except when the latter were in heat " (K Young pp 25-56)

आपला पुरुष नम्र असेल तर स्त्रीस त्याचें मोठें वैषम्य वाटतें आणि स्वत त्याच्याशीं नम्र असण्यात गुलामगिरी आहे, अशी तिची समजूत नसते. 'नम्र होऊन जिंक' (*submit to conquer*) अशा साधारण धर्तीची ती परिस्थिति असते. विशेषत ज्या स्त्रिया कामविकारानें उद्दीपित होतात, त्यांच्यात तर ही 'नम्रता'– पाहिजे तर त्यास दासीपणा म्हणा–मोठी शोभूनच दिसते तीपासून त्याना एक प्रकारचा आनद होतो, असें म्हणतात. डॉ. बोमन म्हणतात,

" A woman derives pleasure from yielding to the man she loves, a pleasure as remote from masculine experience and understanding as *the physical aspect of the man's experience* is remote from woman's comprehension " (Bowman p 389)

पुरुषाला कळण्याची ही गोष्ट नव्हे. यात काय तथ्यांश असेल तो नेमका स्त्रीमनालाच माहीत. डॉ. हेलेन डुश यांनी आपल्या मानसशास्त्रीय ग्रंथात, वयात आल्यावर (adolescent) स्त्रीमन कसें असतें, याचें मोठें मार्मिक वर्णन केलें आहे. मानसशास्त्रीय पृथक्करणात्मक पद्धतीनें त्यांनी मोठाच अभ्यास केलेला असल्यानें त्यांचें मत मोठें अभ्यासानें प्राप्त झालेलें आहे. त्या लिहितात,

" The tendency displayed by many women to renounce their own judgement and adopt by indentification the opinions of their love-objects, is very typical Women are also frequently enthusiastic partisans of ideas that apparently have been given them by others Even talented women are often uncertain of the value of their own ideas, until they receive them from someone else, whom they respect. This remarkable condition of projection and identification is doubtless connected with woman's generally passive attitude. The tendency to identification sometimes assumes very valuable forms Thus many women put their qualities at the disposal of the object of their indentification and content themselves with thinking " 'What a magnificent man, I am in love with.' (Helene Deutsch Vol I p 64)

स्त्री ही निसर्गतः स्थिरस्वरूप आहे. स्वतन्त्रतेनें ती चागलीशी जोरदार ठरत नाहीं. बुद्धिमान् स्त्रीसहि स्वतःच्या कल्पना आत्मविश्वासानें मांडता येण्यास दुसऱ्याची मदत घ्यावी लागते. ज्या व्यक्तीवर त्याचें प्रेम असतें, त्याच्या मनाशा आणि कल्पनाशीं आपोआप समरस होण्याचा कल स्त्रियांत पुष्कळ वेळा दिसून येतो. हा दुसऱ्याच्या व्यक्तिमत्त्वाशीं समरस होण्याचा स्त्रीचा स्वाभाविक कल पुष्कळ वेळा फार उपयोगाचा ठरतो. त्याचे उत्कृष्ट गुण त्याच्या प्रियकराच्या उपयोगाचे ठरतात आणि त्यात त्याना दुःख होत नाहीं. उलट स्त्रीमनास त्यात समाधानच मिळतें

स्त्री व पुरुष या कुटुंबसंस्थेतील आद्य घटकांचे शारीरिक व मानसिक गुणधर्म भिन्न पण परस्परपूरक (Complementary) स्वरूपाचे आहेत. कुटुंबसंस्थेच्या सुप्रजा या ध्येयास अनुसरून त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा व सादचर्याचा विचार होणें जरूर आहे भारतीयांनीं उपरिनिर्दिष्ट संघटनेचीं तीनहि तत्त्वें कुटुंब ही संघटना

प्रभावी व कार्यक्षम व्हावी या हेतूनें अमलात आणली होती असें दिसतें. तुम्हांचें निश्चित ध्येय, स्त्रीपुरुषाचीं भिन्न पण पूरक कार्यक्षेत्रें, आणि मूळ ध्येयास पस्न साहचर्य या गोष्टी भारतीयांनीं शेकडो वर्षें कुटुंबसंस्थेंत परस्परें दृढमूल केल्या होत्या. विवाह हें करताना त्यानीं स्त्री पुरुषाचीं भिन्न कार्यक्षेत्रें व त्याचें सहचर्य या गोष्टींना विचार, मूलभूत स्त्रीपुरुषांतील गुणधर्मांचें सखोल व सूक्ष्म अवलोकन करून केलेला दिसतो. भारतीयांनीं जे ध्येयाचार निश्चित केलेले दिसतात, त्यात वरील विधानास पुष्टि मिळते.

संस्कारपरंपरा : व्यक्तिमत्वाच्या वाढीस जरूर अशी मूलभूत कुटुंबसंस्था ही संघटना भरीव पायावर उभी करण्यास, स्त्रीपुरुषास भारतीयांना काहीं संस्कार उत्पन्न करावे लागले. हे संस्कार अधिकाधिक दृढ होण्यावरच व्यक्तीची वर्तणूक ठरणार असते. येथें संस्कारांच्या योगें व्यक्तींचीं मूल्यें व हेतु निश्चित करण्यासाठीं व वर्तणुकीस एका विशिष्ट प्रकारानें वळण लावण्यासाठीं संस्काराचा उपयोग भारतीयांनीं केला दिसतो हें स्पष्ट करणें आहे.

जें ' व्यक्तिमत्व ' (Personality) व्यक्तीच्या आचार या वर्तणुकींत दृग्गोचर होणार आहे, ती वर्तणूक एका विशिष्ट प्रकारची करावयाची झाल्यास अथवा वर्तणुकीचें काहीं कमींत कमी ' प्रमाण ' (Standard) उत्पन्न करण्या करिता संस्कार (Conditioning) ही एक युक्ति आहे, हे येथें लक्षात घेतलें पाहिजे. हे न केल्यास ' भावनेवर ' हेलकावे खाणारे आणि अपूर्ण ज्ञानावर उभारलेलें जें हल्लीं ' लोकमत ' या नावानें प्रसिद्ध आहे, त्या लोकमतावर आचाराचा कौल द्यावा लागेल व लोकमत बदललें कीं, आचारहि बदलतील. तसेंच आचाराचीं प्रमाणेंहि (Standards) बदलत जातील आणि समाजात काहींच स्थिर न राहता चालू घडीस लोकमत तेच योग्य असें समीकरण करावें लागून ' लोकमत म्हणून बुद्धिगम्य ' (Rational) असा चुकीचा सिद्धांत सांगण्याचा प्रसंग येईल. येथें ' आचार ' बदलतात कीं नाहीं, बदलणे योग्य आहे कीं नाहीं, असा मुद्दा नाहीं, किंवा ते सर्व बदलतच नाहींत व बदलू नयेतच असें म्हणण्याचा आमचा अभिप्राय नाहीं पण हितकारक आचार हे स्थिर स्वरूपाचेहि असू शकतात. ते बुद्धिगम्य विचारावर अवलंबून असतात. आणि बदलत्या देश

कालपरिस्थितींत त्यात जरी बदल झाले तरी ते मूलभूत स्वरूपाचे नसतात, येवढेंच अभिप्रेत आहे. ' सोशल सायकॉलॉजी, ' ' सामाजिक मानसशास्त्र ' हल्लीं विशेष अस्तित्वात येत आहे. या विषयात मानवी वर्तणुकीची प्राणिशास्त्रीय उत्क्रांति कशी आहे हें तपासून शिवाय मानवात निरनिराळे वर्तणुकीचे प्रकार कसे अस्तित्वात येतात यासबधी किंवा मानवी वर्तणुकीचा जीवशास्त्रीय व मानसशास्त्रीय विचार एकत्रित करण्याची या नव्या शास्त्राची महत्त्वाकाक्षा आहे. यात ' लोकमत ' ही चीज कशी असते याचा संपूर्ण अभ्यास येतो. काही बुद्धि व काही भावना याच ' लोकमत ' हें मिश्रण असतें असें या शास्त्राचें मत "Public opinion is derived both rationally and irrationally.' (K Young p 431)

वर्तमानपत्रे, पुढाऱ्याची भाषणें, नभोवाणीकेंद्रे या सर्वांतील प्रचारकी वृत्ति स्वार्थी ध्येयवाद, शास्त्रीय माहितीचा अभाव, शास्त्रीय अभ्यासकाचा आणि निरपेक्ष वृत्तीनें अभ्यास करून विचार माडणाऱ्याना सद्य परिस्थितीत मतप्रचारात मिळणारी कमीत कमी सधि, या सर्व गोष्टींमुळे लोकमत बुद्धिगम्य राहू शकत नाही.

बाह्य सबधातून व्यक्तिमत्त्वाची घडण होत असतें. व्यक्तीच्या आचारात ती आपणास दृष्टीस पडत असते. जगाच्या ह्या बाह्य सबंधात व्यक्तीचें काहीं शिक्षण (Learning) आपोआप घडत असतें आणि व्यक्तीचे आचार स्थिर स्वरूप करण्यास त्याचा उपयोग होतो. शिक्षणानें व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढीस काहीं निश्चित दिशा लावता येणें शक्य असतें. शिक्षणाचे (Learning) काहीं प्रकार जरी वर्णन करता आले तरी सर्व ठिकाणीं व्यक्तीच्या जुन्या अनुभवाशीं नवीन परिस्थितीची सागड हें एकच मुख्य तत्त्व आहे. डॉ. बोमन लिहितात—

"When confronted with a new situation, an individual reacts effectively or ineffectively depending upon how and to what degree the new is related to the old and bound up with experience" (Bowman p 303)

जुन्या अनुभवाशीं नवीनाचा जितका जास्त सबध तितकी त्या व्यक्तीचे नवीन प्रसगातील वर्तणूक जास्त बरोबर आणि बिनधोक होते. मुलगी माहेरी का यायला भाचा तिच्या माहेरीं ' सून ' म्हणून आलेली एखादी तिसरी व्यक्ति घर वागत होती, अशा अनुभवाशीं सबध असणे शक्य आहे. घरांत जें — पाहिले जातें त्याचा परिणाम त्या व्यक्तीवर होत असतो. या

' परंपरा अशी सज्ञा देतो. परंपरेत मुख्यत: जुन्या अनुभवाचा फायदा उचललेला असतो. ही परंपरा जितकी शास्त्रशुद्ध ठेवता येईल, तितकी पुढील वर्तणूक आपो-आपच योग्य घडत जाईल. सस्था, कुटुंब, राष्ट्र किंवा अशी कोणतीहि सघटना असो, परंपरेची शास्त्रशुद्धता योग्य वर्तणूक नर्वान पिढींत उत्पन्न करण्यास व टिकवून धरण्यास अत्यत महत्त्वाची बाब आहे.

सस्कार हा परंपरेचा पाया आहे. प्रत्येक संस्कार काहीं विशिष्ट वर्तणुकीचा सूचक असतो. जे जे आचार ' सस्कारात्मक ' पद्धतीनें घडतात, त्यात काहीं सूचना (Suggestion) असते. *ह्या* सचूनेचा उपयोग प्रेरक शक्तिसारखा (Stimulus) होतो. या प्रेरणेमुळें एक प्रकारची वर्तणूक घडण्यास मदत होते. पॅव्हलॉव्ह (Pavlov) या शास्त्रज्ञाचे यासबंधीचे पशूवरील प्रयोग आता सर्व *मानसशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांच्या तोंडीं असतात.* मानवाच्या वर्तणुकीस काहीं विशेष घडण आणि दिशा द्यावयाची असल्यास या मूलभूत शास्त्रीय कल्पनेचा पुष्कळ उपयोग करून घेता येतो. मनुष्याची सर्व गुतागुतीची वर्तणूक, त्याच्या सवयी, *त्याच्या आवडीनिवडी या सस्कारजन्य* (Conditioned Reflex) आहेत.' असें आता पॅव्हलॉव्ह इत्यादि मानसशास्त्रज्ञाचें म्हणणें असून यास मानसशास्त्रात वर्तनवाद (Behaviourism) अशी सज्ञा आहे. त्यास आम्ही सस्कारजन्य म्हणतों त्यास मानसशास्त्राच्या पुस्तकात साक्षेप प्रतिक्षेप असें मराठी नामाभिधान देतात. परतु सस्कारजन्य वागणुकींत हेंच तत्त्व आहे असें आम्हास वाटते. आमच्याकडे सस्काराची सपूर्ण कल्पना या मूलभूत मानसशास्त्रीय सिद्धातावर आधारलेली दिसते. आमच्या सपूर्ण सस्काराचा या दिशेनें कोणी अभ्यास केल्यास त्याचा समाजसुधारकास फार उपयोग होईल असें आम्हास वाटतें. येथें येवढच निदर्शनास आणावयाचें आहे कीं, या पद्धतीस (सस्कारात्मक) असे नाव योग्य ठरेल. सस्कारानीं मानवी आचारास घडण देण्याचा सर्वांत मोठा प्रयत्न भारतीय सस्कृतींत झालेला दिसून येईल.

गर्भधारणेपासून तों विवाह–श्राद्धादिकर्मांपर्यंत व्यक्तिगत आणि अर्थ कामा-सबंधीं गटप्रधान मूल्यें उत्पन्न करून सामाजिक सस्कार उत्पन्न करून मानवी वर्तणुकीस त्यानीं केवढी घडण दिलेली आहे आणि परंपरेनें ती शतकानुशतके टिकविली हें पाहिलें म्हणजे पूर्वजाच्या मार्मिकपणाचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. सर्व भारतीय आचाराची उभारणी सस्कारावर केलेली दिसते. देवळात धडा

वाजवून देवापुढे मस्तक नम्र करण्यापासून तों मृताच्या बाराव्या दिवशीं पिंडास कावळा शिवण्यापर्यंत सर्व ठिकाणीं संस्काराचा पगडा दिसतो. यामुळें दोन गोष्टी प्रामुख्यानं साध्य होतात. एक तर संस्कारानें जो आचार आपण योग्य ठरवू, तो निर्माण होण्यास कांहीं मदत होते. विवाह संस्काराचा प्रमुख हेतु, विवाहविधीत खरंच सूचित केला गेल्याकारणानें योग्य विचार व आचाराकडे कल होणें शक्य असत. आता हल्लीं सर्व गोष्टींची करमणूक करून सर्वांचा उपयोग फक्त मजा करण्याकडे होत आहे, हा दोष संस्कार उत्पन्न करणाऱ्याचा नव्हे.

भारतीयांचे निश्चित ध्येयाचार

आचार निश्चित झाले असल्यास वरील सर्व विवेचन उपयोगी पडणार आहे. वर्तणूक कशी असावी किंवा ध्येयाचार कसे हवेत यासंबंधीं जर काही निश्चित कल्पना नसेल, तर पुढचा विचार उत्पन्न होत नाहीं. परंतु भारतीयाचा ध्येयाचार निश्चित होता. आयुष्यातील कोणत्याहि समस्येला काहीं निश्चित उत्तर त्याच्याजवळ होतें. प्रवृत्ति निवृत्ति या द्वंद्वावर आधारलेलें मानसिक समाधान व व्यष्टि समष्टि या द्वंद्वाची हिताहितदृष्टि पुढें ठेवून, शेवटीं शांतता कशी उत्पन्न करता येईल या ध्येयास धरून त्यानीं चतुर्विधपुरुषार्थ ही चतु सूत्री निर्माण केलेली आहे, हें पहिल्या प्रकरणात स्पष्ट केलेलेंच आहे. याप्रमाणें ध्येय निश्चित झाल्यावर त्यास धरून यशस्वी विवाहाचा ध्येयाचारहि त्यानीं निश्चित करून दिलेला आहे. विवाहांतर्गत पुरुषार्थास धरून आचार निश्चित झाल्यामुळें तसा आचार घडावा म्हणून 'संस्कार' उत्पन्न करता आले. असा विशिष्ट स्वरूपाचा आचार पिढ्यानपिढ्या टिकून राहावा यावरिता परंपरा (Tradition) निर्माण केली. भारतीयाच्या निश्चित ध्येय कल्पनामुळें निश्चित आचार, व निश्चित संस्कार पद्धति निर्माण करण्यात त्याना यश आलं. हें परंपरेनें शेकडों वर्षे टिकवून त्याना मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वास व वर्तणुकीस कांहीं निश्चित वळण दिलें असून, त्यातील संस्कार आज विसाव्या शतकातहि आम्हास सर्वस्वी पुसून टाकता आले नाहींत. यात परंपरेची शक्ति केवढी असते हें वाचकाच्या सहज ध्यानीं येईल.

मनुष्याची एकंदर वर्तणूक बुद्धिपेक्षा भावनानीं जास्त प्रेरित झालेली असते. कोणताहि आचार मनुष्य मोठ्या बुद्धीच्या निकषावर घासूनच वरोबर करतो असे समजणे चूक आहे. शिवाय तेवढी बुद्धीहि सर्वत्रांत असत नाहीं. डॉ. बोमन लिहितात,

"Most human beings live more by their emotions, than by their intellectual processes People tend to feel more than they tend to think. Consequently, logic and reason are frequently ineffective in influencing behaviour. Only the rare person changes his behaviour by logic rather than by experience and conditioning." (Bowman. b 307.)

तर्क आणि बुद्धिगम्य विचार यावर फारच थोड्या लोकांचा आचार अवलंबून असतो. माणसाची वर्तणूक त्याच्या बुद्धिपेक्षा त्याच्या भावनावरच जास्त अवलंबून असते. त्यामुळे बुद्धिगम्य विचाराचा त्याचे वर्तणुकीवर फारसा परिणाम घडत नाही आणि त्याची वर्तणूक ही जास्त 'पूर्वानुभव' (Experience) व संस्कार (Conditioning) यावरच अवलंबून राहाते. मनुष्याच्या या भावनांना संस्कारानेंच काहीं शिक्षण देणें शक्य आहे. परंतु हल्लीं शिक्षणपद्धति म्हणजे काहीं बुटपुंज्या शास्त्रकल्पना व काही भावनोद्दीपक कलात्मक वाङ्मय असा होत असून त्यात मनुष्याच्या भावनांना वळण लावण्याकडे दुर्लक्ष आहे एवढें येथे नमूद करणें जरूर आहे.

मूल्यविचार : व्यक्तींचीं 'मूल्यें' (values) त्यांचीं आचार-निश्चिति करण्यास मदत करतात. व्यक्तींच्या वासना (Desire) आणि दृष्टिकोन (Attitudes) यावर ज्यांचा परिणाम होतो 'तीं व्यक्तींचीं 'मूल्यें' (values) म्हणून ओळखतात. कोणत्याहि मनुष्यास जीवनास समस्यांना तोंड देण्याचा प्रसंग येणें अपरिहार्य असतें. कार्याकार्यविचार गहन तर खराच पण तो पुष्कळांना निरनिराळ्या प्रसंगानें करणें क्रमप्राप्त होतें. दोन गोष्टींपैकीं कोणती जास्त महत्त्वाची, दोहोंपैकीं कोणती गोष्ट करण्यासाठीं दुसरीचा त्याग इष्ट आहे, असे प्रश्न निर्माण झाले असता, आचार ठरविणें व्यक्तीस कठिण असतें. अशा प्रसंगात संस्कारानें जें मूल्यमापन इष्ट ठरविलें जातें तें ती व्यक्ति सहजच ग्रहण करते. प्रामाणिकपणा आणि त्याबरोबर येणारें दारिद्र्य किंवा अप्रामाणिकपणा, काळाबाजार व तदनुषंगिक श्रीमंती अशी समस्या हल्लींच्या काळात पुष्कळ लहानमोठ्या मंडळींस भेडसावीत आहेत. तत्त्वप्रतिपालन का सेवानिवृत्ति, अशी समस्या प्रामाणिक नोकरांना येऊन पडते. अशा प्रकारच्या समस्या जेव्हा व्यक्तींच्या आयुष्यात निर्माण होतात, तेव्हा त्याच्या संस्कारान्वित

मनाचा कल व दृष्टिकोन हाच त्याचे उत्तर देतो आणि व्यक्तीचे कार्य व अकार्य ठरते. तात्पर्य, संस्कारानें व्यक्तीचीं मूल्यं बनत जातात. हा 'मूल्यें' ध्येयास धरून उत्पन्न होतात. ध्येयनिश्चिति नसल्यास स्थिरमूल्ये उत्पन्न होणेंहि कठिण जातं. ध्येयास धरून मूल्यविचार असून संस्कार व परंपरा यांगोष्टीहि निश्चित ध्येयासच धरून आहेत. प्रबुद्ध भारतीयांनीं उपरिनिर्दिष्ट सर्व विचार यशस्वी विवाहासंबंधीं कसा वापरलेला दिसतो येथें दिग्दर्शन करणें आहे.

भारतीयांना विवाहांतर्गत व्यक्तिमत्त्वाच्या अडचणी उत्पन्न होऊं नयेत याकरिता ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी केल्या त्या अशा — (१) निश्चित वैवाहिक ध्येयें. (२) ती आचारांत यावीत याकरिता निश्चित संस्कारपरंपरा. (३) परंपरेनें तसा आचार घडावा याकरिता शास्त्र आणि (४) लोकशिक्षण व्हावें याकरिता सर्व वाङ्मयभांडार विवाहांतर्गत सुसंस्कृति निर्माण व्हावी, याकरिता त्यांनीं विचारानें, अनुभवानें, तर्कानें आणि कदाचित् कोणी सांगावें, त्यांनीं प्रयोगहि केलेले असतील, या सर्वांच्या योगानें स्पष्ट योजना आखली होती. त्यांत कोठें बदलूं नव्हता. जेंकास्थानास निश्चित उत्तरें होतीं. साधनसाध्याची स्पष्ट कल्पना होती. आयुष्यातील निरनिराळ्या मूल्यांचें योग्य मूल्यमापन होतें. अवास्तवता नव्हती आणि सर्वसामान्य, बहुजन समाजाच्या मूलभूत सुखासमाधानांत भर पडावी याकरिता तो सर्व खटाटोप होता.

भारतीयांचीं वैवाहिक ध्येयें काय होतीं आणि त्याकरिता त्यांना कोणते संस्कार व मूल्यें ग्रहण केलेलीं दिसतात याचा आतां विचार करणें आहे. लोकशिक्षण व्हावें याकरिता उत्पन्न केलेल्या काव्यसभारांचें दिग्दर्शन पुढच्या प्रकरणांत येईल.

कुटुंबाच्या स्थैर्यावरच पुढच्या सुदृढ व सुसंस्कृत पिढीची इमारत उभी राहावयाची असते. त्या त्या समाजांतील सांस्कृतिक मूल्यें कुटुंब या आद्य संस्थेतूनच पुढच्या पिढींत संक्रांत होत असतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढीतहि कुटुंब याच आद्य घटकांतील व्यक्तींशीं संबंध येत असून याच परस्परसंबंधांतून मूलतः व्यक्तिमत्त्वाची वाढ होत जाणार. प्रो. मेरिल लिहितात,

" The primary group (Family) is the most important single type of relationship in the development of human being

It (Primary group) acts as an agency through which, the candidate for human nature receives the standards and values of his Society " (F E Merrill p 23)

इतकाच स्थैर्य हे उपरिनिर्दिष्ट कारणामुळे फार महत्त्वाचे ठरल्याने आणि ते एकपत्नीकत्वावर अवलंबून असल्याने भारतियांनी ध्येय म्हणून एकपत्नीकत्वाचा (Monogamy) पुरस्कारच केलेला आहे. परंतु ध्येयात्मक एकपत्नीकत्व (Ideal Monogamy) हे सुप्रजा, रति व व्यक्तिमत्त्वाचे एकत्व या तीन पायावर अधिष्ठित असल्याने आणि त्यातील सुप्रजा हे स्त्रीपुरुषसंबंधातून उत्पन्न होणारे सर्वांत महत्त्वाचे साध्य कुटुंबसंस्थेस व समाजास मारखच पोषक असल्याने 'सुप्रजा' हे विवाहांतर्गत साध्य भारतियांनी निश्चित ध्येय म्हणून मान्य केले

भारतियांचे हे ध्येयात्मक एकपत्नीकत्व म्हणजे हल्लींचे कायदेशीर एकपत्नीकत्व नव्हे एकपत्नीकत्व आज शेकडा वर्षे बहुसंख्य समाजात कायद्याशिवाय टिकून राहिलेली गोष्ट आहे बालसंगोपन व संवर्धन हें कार्य मूलत स्त्रीपुरुषसाहचर्यावर अवलंबून असल्याने, कुटुंबसंस्था कालाच्या ओघात बिकट परिस्थितीशी झगडून टिकून राहिलेली आहे ज्या ज्या ठिकाणी जगात ही घटना नाहीशी करून त्या ठिकाणी नवी काहीं पद्धत अमलात आणण्याचे प्रयत्न झाले, ते सर्व बहुशीं निरर्थक ठरले आहेत अलीकडे अमेरिकेंतील ब्रुक फाम कॉलनी, न्यू हामनी कॉलनी, वगैरे प्रयत्न फार काळ टिकू शकले नाहींत रशियातील कुटुंबसंस्थेची हकालपट्टी करण्याचे प्रयत्नहि फोल झालेले दिसतात डॉ किन्से म्हणतात कीं, जगातील सव मानवसंघात कुटुंब हा समाजसंघटनेतील आद्य घटक समजला गेला आहे

Throughout the most human groups everywhere in the world, the home has been recognised as the basic unit of the social organisation (Kinsey p 346)

'पुत्र' या शब्दातच कुटुंब हा अर्थ अभिप्रेत असल्याचे मनूने म्हटले असून या आद्य घटकात पत्नी, पति व प्रजा इतक्या व्यक्तींचा समावेश केलेला आहे कुटुंब ही संस्था उभी करण्याकरिता स्त्रीपुरुषाचे आमरण साहचर्यच योग्य होय असाच ध्येयवाद भारतियांनी मांडलेला दिसतो

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तक । मनु ९ १०१

मरणापर्यंत एकमेकांशीं अव्यभिचारी वृत्तीनें राहण्याचा स्पष्ट आदेश मनूनें वैवाहिक ध्येय म्हणून दिलेला आहे.

ज्या कुटुंबात पति व पत्नी एकमेकांस संतुष्ट करीत असतात, अशाच कुटुंबात पुष्टि, तुष्टि व कल्याण नांदू लागतात, असें स्मृतिकारांनीं स्त्रीपुरुष-साहचर्याचें फल दिलेलें दिसतें

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च। मनु ३ ६०.

कुटुंब ही संस्था आहे. संस्थेचें स्थैर्य उत्पन्न होण्यास जीं मूलभूत तत्त्वें आम्हीं पूर्वी दिग्दर्शित केलीं आहेत, तीं सर्व भारतियांनी वापरलेलीं दिसतात. कुटुंबसंस्थेयास प्रथमत स्त्रीपुरुषाच्या साहचर्याची जरूरी आहे तें तत्त्व वरील श्लोकात ग्रथित केलेलें दिसेल. परस्पराविषयीं आदर, पूज्यभाव व प्रिय करण्याची वृत्ति वाढीस लागली तर हें साहचर्य फलप्रद होऊन ध्येयात्मक एकपत्नीकत्व निर्माण होईल, अशी त्याची विचारसरणी साहचर्याबरोबरच कुटुंबसंस्थेस ध्येय पाहिजे असतं तें नसेल तर साहचर्याचें कारणच नाहास होईल याकरिता विवाहांतर्गत 'सुप्रजा' किंवा 'धर्मप्रजा' हें निश्चित वैवाहिक ध्येय भारतियांना ठरवून, 'विवाह हें साधन ठरविलें हा साध्यसाधनभाव स्पष्टपणानें संस्कारात सर्वत्र मान्य असल्यानें या वैवाहिक ध्येयास धरून साहचर्याचा प्रकार आपोआप निश्चित करता आला. स्त्रीपुरुषाचें परस्परपूरकत्व व त्यामागील त्यांच्या शरीरमनाची ठेवण लक्षात घेऊन त्यांचीं कार्यक्षेत्रें व दृष्टिकोन काय असावेत हें ठरवून दिल. येथें स्त्रीसंबंधी मनूचे विचार, त्यानें ठरविलेलें स्त्रीचें कार्यक्षेत्र व स्त्रीसंबंधी दृष्टिकोन, याची वाचकास कल्पना देणें जरूर आहे. शिवाय हा दृष्टिकोन स्त्रीच्या शरीर-मनाची ठेवण लक्षात घेऊन निर्माण केला आहे किंवा काय हें समजावून घेण्यासहि त्याची मदत होईल.

मनुस्मृतिप्रणीत स्त्री–आचार.

स्त्री व तिचे आचार याबद्दल स्मृतीमध्यें ठिकठिकाणा उल्लेख येतो स्त्रीसंबंधीं फार अनुदार उद्गार काढणारा, स्त्रीस स्वातन्त्र्य नाकारणारा आणि स्त्रीस समानतेचे हक्क नाकारणारा हा नीच हिंदुधर्म-शास्त्रकार आहे, अशी पुष्कळ अशी कल्पना शिक्षित स्त्री जातींत आणि काहीं स्त्री–हितेच्छु मंडळींत आढळून येते. स्त्रीसंबंधी अनुदार आणि उदार, बरें आणि

वाईट, अशी दोनहि प्रकारचा पुष्कळच वचनं मनुस्मृतींतून काढून दाखविता येतील परंतु अशा तऱ्हेनें मनूचं मनोगत आकलन न होता फक्त वितंडवाद होईल आणि मनूची खरी फलश्रुति काय आहे हे निदर्शनास येणार नाहीं. म्हणून ते मनोगत समजून घेण्याचा यथाशक्ति प्रयत्न करण्याचा आमचा मानस आहे.

स्त्री ही एक सरक्षणीय वस्तु असून तिचें सरक्षण करणें हें पुरुषाचे प्रथम-कर्तव्य आहे, असा मनूचा स्त्रीसबधी प्रथम दृष्टिकोन आहे. 'स्त्रियं रक्षेत्प्रयत्नतः।' (मनु. ८.९.) मोठ्या प्रयत्नानें स्त्रीचें सरक्षण करावें, असें मनूचें स्पष्ट प्रतिपादन आहे. हें सरक्षण कशाकरिता असा प्रश्न निर्माण झाल्यास 'प्रजाविशुद्ध्यर्थं' प्रजाशुद्धिसाठीं असा जबाब दिला आहे. स्त्रीपासून प्रजननाचें मुख्य कार्य निसर्गात होत असल्यानें, तिचें जायात्व यावरच अवलंबून असल्यानें, सतति हा विवाहाचा पाया समजला गेला असल्यानें, परपुरुषापासून सतति निर्माण करून घेण्याचा सर्व-सामान्य कल कोणत्याच समाजात नसल्यामुळे, 'काम' हा इद्रियविकार असून तो प्रत्येकाच्या सपूर्ण स्वातंत्र्याचा प्रश्न म्हणून त्या काळीं समजत नसल्यामुळें, आणि सतति व सुखप्राप्ति याची उपकरणात्मक तांटातूट तत्काळीं माहीत नसल्या मुळे, स्त्री ही प्रजाशुद्धिकरिता फार कटाक्षान सरक्षणीय म्हणून मानली गेली असा कयास करण्यास फारशी हरकत नाहीं. आजहि बाकी कितीहि बदल झालेले दिसत असले, तरी स्त्री सरक्षणीय आहे, असाच दृष्टिकोन कोणीहि अमान्य करणार नाहीं.

यानतर सहजच स्त्रीस वागवावें कसें किंवा तिला काय आचार सागावा, असा प्रश्न उत्पन्न होतो. याहियावत मनूचें म्हणणें वरील मूळ मुद्द्यास विसगत दिसत नाहीं. स्त्री ज्या कुलात जन्मास येते तेथें बाप वा बधु आणि ज्या कुलात स्त्री विवाहित होऊन जाते तेथें पति याना तिच्या सरक्षणाची जबाबदारी उचलावयाची असते. सर्व वर्णांना ब्रह्मक्षत्रियवैश्यशूद्राना आणि दुर्बलानाहि 'भार्यारक्षण' ही गोष्ट धर्म म्हणून सागितली गेली. आता सरक्षण करावयाची स्त्री ही काय निर्जीव वस्तु नव्हे, ती व्यक्ति आहे. तिला काहीं व्यक्तिमत्व आहे. तिला इच्छा आकाक्षा, वासना इत्यादि सर्व इतर मानवजातीप्रमाणेंच आहेत हें समजून मनून स्पष्ट सागितलें कीं, 'स्त्रीरक्षण' नुसतें प्रतिबध, दड, बलात्कार इत्यादि साधनांनीं करणें अशक्य असतें. नुसता धाकदपटशा, अरेरावी, गळचेपी आणि अज्ञान इत्या-दींनीं 'स्त्रीरक्षण' खरेंखुरें होणार नाहीं तर. तिच्या आकाक्षा, इच्छा आणि

भावना याचा योग्य परामर्श घ्यावा. एतदर्थ तिला काहीं विशेष कार्यक्षेत्रें द्या. सुप्रजा हा तिचा प्रथम हेतु लक्षात घेऊन तिचें कार्यक्षेत्र संतति, अर्थव्यय, धर्मविधि पाकसिद्धि, गृहकृत्य, हें ठरविण्यात आलें.

प्रजानार्थं महाभागा पूजार्हा गृहदीप्तय ।
स्त्रिय श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ।
उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् । मनु ९.२६.२७.

स्त्री ही खरी गृहलक्ष्मी व गृहदीप्ति आहे. अपत्योत्पादन व आपत्यसंवर्धन हे तिचें खर कार्य आहे. त्यामुळें ती पूजार्ह आहे स्त्रीचें कार्य काय तर 'चूल आणि मूल' अशी हेटाळणी करण्यासारखें काय आहे? मग पुरुषास मुलें होत नाहींत म्हणून वेटाळण्यासहि काय हरकत आहे? असो, या प्रजोत्पादनक्षमतेला धरूनच रति, शुश्रूषा, गृहकृत्य आणि धर्मकार्य या चार शब्दात स्त्रीचें कार्यक्षेत्र मनूनें विशद केलेलें आढळतें. हें कार्यक्षेत्र स्त्रीनें सांभाळण्यातच पृथ्वी हा स्वर्ग आहे, गृहसौख्य नांवाची नाव आहे, असें निक्षून सांगून घरात कोंडून, मारहाण करून, शिवीगाळ करून आणि दडपशाही करून स्त्रीचें रक्षण होणार नाहीं, हा इशारा मनु पुनः पुन्हा देत आहे.

स्त्री उत्तम होते व अधम असल्यास तीहि पतित होते. या श्लोकावरून स्त्रीचें व्यक्तिमत्त्व पुरुषाशीं एकरूप व्हावें अशी स्मृतिकाराची कल्पना दिसते. धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गास धरून जो एकमान, की ज्यात दोघांच्याहि व्यक्तिमत्त्वाचें सर्वांशानें एकत्रीकरण सिद्ध झालेलें आहे; जें प्रयत्नानें व कालानें निर्माण होणार आहे, कायद्यानें नव्हे, तें खरें, निर्मळ, अत स्फूर्त आणि चिरस्थायी एकपत्नीव्रत (Ideal Monogamy). व्यक्तिमत्त्वाच्या एकत्रीकरणास स्त्रीपुरुषांनीं प्रथमतः एकमेकांबद्दल आदर ठेवला पाहिजे. स्त्री अर्थार्जनाकरिता पुरुषावर अवलंबून ठेवली होती तरी तिला गुलाम न करता अत्यंत आदरानें तिच्याशीं सर्व पुरुषांनीं वर्तन ठेवावें, असाच मनूचा सल्ला आहे.

परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबंधा च योनितः ।

त ब्रूयाद्भवतीत्येव सुभगे भगिनीति च ॥ मनु. २.१२९.

परपत्नी जी असेल तिला ‘ भवती ’, ‘ भगिनी ’, ‘ सुभगे ’ अशा शब्दांनीं संबोधावें. त्यानंतर ज्या स्त्रिया मावशी, मामी, सासू व आत्या या नात्यांत असतील, त्यांना गुरुपत्नीप्रमाणें अभिवादन करावें. ज्येष्ठ भ्रात्याच्या स्त्रीस नेहमीं नमस्कार करावा. माता सर्वांत श्रेष्ठ मानावी. **‘ माता ताभ्यो गरीयसी ’** (मनु २.२३) गुरुपत्नी तरुण असली, तरीहि तिला शिष्यानें यथाविधि वंदन करावें. रस्त्यानें जाताना खालील मंडळीस आपण एकीकडे होऊन मार्ग द्यावा.

‘ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पथा देयो वरस्य च ॥ मनु. २.१३८

या मंडळींत वाहनाना जाणारे लोक, राजे, वृद्ध, रोगी आणि गर्भवती स्त्री ही मंडळी येतात. यावरून ज्यास इंग्रजींत नागरिक धर्म (Civic sense) म्हणतात, तो भारतीयांत फार पुरातन कालापासून होता हें लक्षात येईल गर्भिणी स्त्री व वृद्ध यास रस्त्यानें जाताना प्रथम वाट करून द्यावी. नूतन विवाहित कन्या, कुमारिका, रोगी व गर्भिणी स्त्रिया यांच प्रथमतः सर्वांच्या आधी भोजन करावें, असा नियम गृहस्थाकरिता दिला आहे. भार्येच्या ज्या कोणी सख्या घरीं असतील त्यांचेंहि भार्येसहित भोजन व्हावें.

सुवासिनी कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः ।

अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेत् अविचारयन् ॥ मनु. ३.११४.

'कोणताहि विचार न करता अतिथींच्या अगोदर नूतन विवाहित, रोगिणी च गर्भिणी स्त्रियास प्रथम जेवावयास घालावें.' या साध्या नियमात स्त्रीसंबंधीं पुरुषाची वागणूक कनवाळूपणाची असली पाहिजे असं सहज दिसून येईल. विवाहोत्तर नवीन कुलातील निरनिराळ्या नात्याच्या पुरुषानी स्त्रीचा सत्कारच करावा.

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैता पतिभिर्देवरैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभि ॥ मनु ३.५५

आपलें नेहमीं कल्याण व्हावें अशी इच्छा असेल तर नूतन कुळातील दीर, पिता व भ्राता अशा स्थानीं असलेल्या पुरुषानीं स्त्रीचा सर्वतोपरी सत्कार करावा. आणि वस्त्रालंकारानीं त्यास भूषित करून आनंदात ठेवावें. यावरून पुरुषाची स्त्रीसंबंधीं काय वागणूक असावी याचा स्पष्ट तर्क कोणासहि करता येण्यासारखा आहे ज्या घरात हे होत नाहीं, अर्थात् जेथ स्त्री, मग ती भगिनी असो, कन्या असो, स्नुषा असो, पत्नी असो, ती दु ख भोगीत असेल, तिला पीडा होत असेल, तर तीं कुलें निर्धन होतात व त्या पुरुषानाहि काहींतरी पीडा निर्माण होतात, असं स्मृतिकार वर्णन करतात

तस्मादेता सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनै ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्य सत्कारेपूत्सवेषु च ॥ मनु ३.५९

यास्तव नेहमीं भूषणें आणि आच्छादनें वगैरेंनीं स्त्रीचा सत्कार करून तिला संतुष्ट ठेवणें हें प्रत्येक कल्याणेच्छु पुरुषाचें मोठें कर्तव्य आहे. परस्पराविषयीं आदर, पूज्यभाव, सत्कार आणि प्रिय कल्याणाची वृत्ति यातूनच स्त्रीपुरुषाचें व्यक्तिमत्त्व एकमेकास चिरकाल जोडलें जाईल, तें अविभाज्य होईल, ही भारतियाची कल्पना असून यातूनच 'गृहसौख्य' या कल्याण उत्पन्न होण्याची शक्यता आहे असा स्पष्ट सिद्धात त्यानीं सागून ठेवला ज्यास कल्याणप्राप्तीची इच्छा असेल त्यानीं हाच मार्ग स्वीकारला पाहिजे. हें न केल्यास कायमची गृहपीडा राहून त्यातून 'गृहसौख्या'स बिघाड उत्पन्न होणार, हेंहि स्मृतिकाराना तितकेंच निश्चित मत दिलेलें दिसतें

कामसूत्रकाराची मतप्रणाली :

कामसूत्रकाराची स्त्रीविषयक मतप्रणाली मनूसारखीच आहे स्त्रीचें मोठ्या प्रयत्नानें रक्षण केलें पाहिजे असेंच वात्स्यायनाचें मत आहे 'स्त्रीय रक्षत् प्रयत्नत ' असाच कामशास्त्रकाराचा दृष्टिकोन असून पारदारिकत्व

इत्यादि सर्व वर्णन केल्यावर 'दाररक्षितकम्' या शीर्षकाखाली त्यांनी स्वत:च्या स्त्रीचें कसें रक्षण करावें यासबंधीं विशेष सूचना दिल्या आहेत.

स्त्रीचें कार्यक्षेत्र काय असावें यासबधींहि मनु व वात्स्यायन याच्यात एकवाक्यता दिसते. रति, शुश्रूषा, गृहकृत्य व धर्मकार्य हीं मनूनें सांगितलेलीं कार्यक्षेत्रें, कामसूत्रकारानीं प्रत्यक्ष आचाराचें दिग्दर्शन करून स्पष्ट केलीं आहेत

यासबधीं विशेष सूचना देण्याकरिता 'भार्याधिकारिकम्' नामक चतुर्थ अधिकरणात विचार आहे. त्यात प्रथमाध्यायात 'एकचारिणीवृत्त' म्हणजे ज्या विवाहात एकपत्नीत्व आहे त्या विवाहातील स्त्रीवृत्त वर्णन केलें आहे. सुरुवातीसच टीकाकार लिहितात कीं 'सपत्नीकत्व समानात आहे, तरी प्राधान्यतानें एकपत्नीकत्वच प्रचलित असल्यानें एकचारिणीवृत्त प्रथम दिलेलं आहे.'

भार्यैकचारिणी गूढविश्रम्भा देववत् पतिमानुकूल्येन वर्तेत।
(का. सू. ४.१.१.)

याचा अर्थ असा कीं एकचारिणीभार्येनें अत्यंत विश्वासानें पतीस देवाप्रमाणे मानून त्याला अनुकूल राहून सर्व व्यवहार करावा. यात गूढ विश्वास आणि पतीचे मतानुसार व्यवहार हा मुख्यत सांगितला आहे. या दोन्ही गोष्टी पत्नीचें व्यक्तिमत्व पुरुषाच्या व्यक्तिमत्वाशीं निगडित करण्याकरिता सांगितलेल्या दिसतात

तन्मतेन कुटुम्बचिंतां आत्मनि संनिवेशयेत्। का. सू. १८.१.२.

स्त्रीनें सर्व व्यवहार पुरुषाच्या मतानें करावा. या एकाच सूत्रात गृहव्यवस्था खर्चवेंच, धर्मकार्ये, शुश्रूषा इत्यादि जे मनूनें सांगितलें तें सर्व आलें. कुटुबचिंता या एका शब्दात स्त्रीच्या कार्यक्षेत्राचें सुंदर वर्णन आलें. थोडक्यात मोठे अर्थ कसे आणावयाचे हेंच सूत्रकाराचें कौशल्य. पुढील सूत्र गुरुजन, भृत्यवर्ग, नायकभगिनी व त्याचे यजमान यासबधींचे आहे. त्यात या प्रत्येक पतीच्या नात्यातील लोकाशीं यथार्थ वर्तणूक असावी असें आहे. यामध्यें महत्त्वाचा प्रश्न जो आजतागायत उत्पन्न होतो तो म्हणजे सासूसासऱ्यासबधीं याबाबत वात्स्यायनानीं भारतीय दृष्टिकोन खालीलप्रमाणें दिला आहे

"श्वश्रूश्वशुरपरिचर्या तत्पारतन्त्र्य अनुत्तरवादिता परिमिताप्रचंडालापकरण अनुच्चे हास तत्प्रियाप्रियेषु स्वप्रियाप्रियेषु इव वृत्ति।"
(का सू. ४.१.३७.)

सासू व सासरा याच्या आज्ञेंत राहून, उलट उत्तर न देता राहावें. त्याच्यापुढें परिमित भाषण करावें. फार मोठ्यानें हास्यसुद्धा करू नये. त्याच्या प्रियजनाच्या ठिकाणीं आपल्या स्वत:च्या प्रियजनाप्रमाणें वृत्ति असावी. थोडक्यात म्हणजे सासूसासरे या गुरुजनांचे मन धरून त्याचा अनादर न होईल अशी काळजी नवीन वधूनें घेणें जरूर आहे. यात मोठी सहिष्णुता असते. पण विवाहातील धर्मार्थकामाचा संपूर्ण एकत्वाचा ध्येयवाद, विवाहाचे तत्कालीन वय, तत्कालीन एकत्र कुटुंबपद्धति या सर्वांचा विचार करता वरील आचार अत्यंत योग्य आहे हें कबूल करावे लागेल. आजहि या आचारातील जें मर्म कीं वृद्धांचा अनादर न होता सहिष्णुतावृत्तीनं वर्तणूक करावी हे बदलण्याचें काहींहि कारण दिसत नाहीं. यापुढचें सूत्र 'भोगेष्वनुत्सेकः।' (३४-१-४.) पुष्कळ प्रकारचे भोग प्राप्त झाले तरी त्यासबधी गर्व वा अभिमान बाळगू नये. स्वत:च्या पतीस मोठी नोकरी असली, आईबाप अर्थहीन असले, तरी अभिमान बाळगू नये. स्वत:च्या भाग्योदयानें दुसऱ्यास कमी लेखून त्याचा अपमान करू नये. यात कृतज्ञताबुद्धि असावी हें येथें असे म्हणण्याचा मतितार्थ. भाग्यप्राप्तीमध्यें अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मनुष्य फुगून जाऊन 'अकृतज्ञ' होतो, दुसऱ्यास तुच्छतेनें वागवितो किंवा त्याचा अपमानहि करतो. हा दोष स्त्रीच्या हातून विवाहानंतर घडू नये. नणदा, त्याचे यजमान आणि दीर हा त्यानंतर महत्त्वाचा वर्ग. त्याशी यथार्थ वर्तणूक असावी, शेवटी भृत्यवर्ग येतो. यासबधी '**परिजने दाक्षिण्यम्।**' या सूत्रानें नोकरवर्गाच्या ठिकाणीं स्त्रीनें दाक्षिण्यानें म्हणजे आदर न सोडता वर्तणूक ठेवावी असा वात्स्यायनाचा सल्ला आहे.

यानंतर बाहेरून पति आपली दिनचर्या संपवून घरीं येईल तेव्हा आवाज ऐकूनच घरात त्याचें मूक स्वागत करून त्या मूक स्वागतात असा भाव असावा कीं, जणूं स्त्री अशी पृच्छा करीत आहे कीं, '**किं कृत्य ?** 'मी काय करूं ?' ' समजा पतीचा काही उथळेपणा दृष्टीस आला, तरी त्यास चार लोकांच्या देखत नव्हे तर स्वतःच एकांतात असताना सूचना द्यावी. आपल्या माहेरा, मित्रमैत्रिणीकडे वा बाहेर जाणें झाल्यास त्याची अनुज्ञा घेऊन जावें. त्याप्रमाणें काम करावें, त्याप्रमाणें काम करूं नये, हे सांगताना '**दुर्व्याहृत।**' क्रोधाविष्ट होऊन वा अन्य कारणानें दुर्वाच्य, दुर्निरीक्षित, चावट किंवा ज्यात प्रेम नाहीं

अशी नजर, पति घरीं आला तरी त्याच्याकडे पाठ करूनच बोलणें, अशा प्रकारच्या गोष्टी वर्ज्य समजाव्या. नववराचें वधूसंबंधीं आकर्षण आणि अपेक्षा ज्या ज्या पुरुषांना माहीत आहेत त्यांना या सूत्रकारांचें मर्म सहज ध्यानीं येईल.

पुरुषानेंहि स्त्रींत प्रथम विश्वास उत्पन्न केला पाहिजे. वरणसंविधानामध्यें कन्या कशी असावी याचा विचार केल्यावर हा नवीन 'संबंध' दृढतर करण्याकरितां जसा स्त्रीस प्रेम व आदराचा आचार पुरुषासंबंधीं सांगितला, तसाच पुरुषासहि '**संबंधः।**' या एकाच शब्दांत सांगितलेला दिसतो. श्वशुरादि कन्यापक्षाकडील पुरुषांशीं आदरानें वागावें. जेणेंकरून परस्परसंबंध जास्त सुखाचे होतील, एकमेकांबद्दल आदर दुणावेल, अशीच वर्तणूक असणें वैवाहिक यशाच्या दृष्टीनें हितावह आहे, असा कामसूत्रकाराचा थोडक्यांत अभिप्राय आहे. '**परस्परसुखास्वादाः।**' (का. सू. ३.१.२३) या एकाच विशेषणांत त्यांनीं संबंध चांगले कसे ठेवावेत व वाढवावेत हें दिग्दर्शित केलें आहे. स्वस्त्रीचा विश्वास कसा संपादन करावा, याचा वेगळा विचार 'कन्याविस्रंभण' या प्रकरणांत येतो. स्त्रीस रतिप्रवृत्त करण्यास कसें वागावें, अशाकरितां हा भाग लिहिला गेला असला, तरी यांत पुरुषानें नववधूसंबंधीं दृष्टिकोन (Attitude) कसा ठेवावा याचा सहजच बोध होतो. कुसुमाप्रमाणें सुकुमार असणाऱ्या नववधूशीं हळुवार वृत्तीच धारण केली पाहिजे. दंडाचा कधींहि उपयोग करूं नये, तर नेहमीं सामाचाच उपयोग करावा. एकदा जर अविश्वास उत्पन्न झाला, तर स्त्रीमनांत पुरुषद्वेषाचा प्रादुर्भाव होतो व सुखाचा नाश होण्याचा संभव उद्भवतो. तेव्हां स्त्रीचा मानसन्मान वाढून आपल्यावर तिची जास्त प्रीति जडेल अशीच वर्तणूक पुरुषानें करणें जरूर आहे.

आत्मनः प्रीतिजननं योषितां मानवर्धनम्। का. सू. ३.२.२३

या एकाच श्लोकांत पुरुषानें नववधूसंबंधीं काय दृष्टिकोन ठेवावा, हें वात्स्यायनांनीं दिग्दर्शित केलें आहे. जुन्या काळीं स्त्रीशिक्षण नव्हतेंच असें म्हणणें रास्त होणार नाहीं. भारतीय स्त्रीचें शिक्षण तिचें उपनिर्दिष्ट कार्यक्षेत्र लक्षांत घेऊन होत असलें पाहिजे. कामसूत्रकारांनीं 'विद्यासमुद्देश' नामक प्रकरणांत स्त्रीचें योग्य शिक्षण विवाहापूर्वी, पितृगृहींच झालें पाहिजे, असें म्हटलें आहे. विवाहोत्तर मात्र पतीच्या अनुमतीनें व्हावें, असा सल्ला आहे स्त्रीस शास्त्रग्रहण

कठिण आहे असा कोणी निषेध सांगितला तर त्यासहि वात्स्यायनांनी उत्तर दिलें आहे. शास्त्रानून उत्पन्न झालेले प्रायोगिक ज्ञान किंवा तात्पर्यार्थ स्त्री ग्रहण करूं शकते. शिवाय कोणतेंहि शास्त्रग्रहण व अभ्यास करणारे लोक जगात थोडेच असणार, परतु त्याचा उपयोग जाणण्याची शक्ति सर्वत्रात असते. उदाहरणार्थ अणुशास्त्रज्ञ थोडेच, पण अणूच्या सामर्थ्याचे उपयोग सर्वत्राना सागता येण्यासारखे असून ते कळण्यासारखेहि असतात. तात्पर्य, शास्त्राचा उपयोग हा सर्वत्रास असल्यानें शास्त्राभ्यासजडत्व त्यात आड येऊ शकत नाहीं. हें उत्तर मोठें मार्मिक व निरुत्तर करणारें नाहीं काय? स्त्रीच्या शिक्षणात कामशास्त्र व तदंगभूत चौसष्ट कला होत्या, असें या वर्णनावरून दिसतें. या कलामध्यें गीत, वाद्य, नृत्य, वेषभूषा, शिवण, पाकशास्त्र, गद्यशास्त्र, काव्य, गद्य इत्यादि वाङ्मय, सोनें, चादी मोती इत्यादींची परीक्षा, वनस्पतिसबधी माहिती, निरनिराळ्या भाषा, यत्रकलेची माहिती, बालसगोपनादि शास्त्रें, छंद:शास्त्रे वगैरे विद्या स्त्रीस गृहकृत्यात चातुर्य प्राप्त करून देत होत्या. रति, शुश्रूषा, गृहकृत्य व धर्मकार्य या कार्यक्षेत्रास धरूनच स्त्रीचा सर्व शिक्षणक्रम आखला होता. एकचारिणीवृत्तात स्त्री घरात तेल गाळणें, उसाचा गूळ करणें आणि घरगुती औषधोपचार, सूतकताई व कपडे शिवण्यापासून पाकसिद्धि इत्यादि सर्व कार्ये करीत असावी, असें दिसतें.

कामसूत्रकारानीं जें शिक्षण व आचार लावून दिले, तें शेवटीं तिच्या ठरविलेल्या कार्यक्षेत्रात ती उत्तम ठरावी याकरिता होते. अशी स्त्री कोणत्याहि पुरुषास गृहसौख्याची गोडी व आनद उत्पन्न करू शकेल आणि त्यामुळे शेवटीं पुरुषाचा पराक्रम द्विगुणित होऊन, तो स्थिरस्वरूप झाला म्हणजे ध्येयात्मक एकपत्नीकत्व (Ideal monogamy) सिद्ध होईल, हाच कामसूत्रकाराचा उद्देश दृष्टीस पडतो. याप्रमाणें आचार घडल्यास त्या विवाहानून यशप्राप्ति होते, लौकिक वाढतो व कुलसंवर्धन होतें, असा कामसूत्रकाराचा अभिप्राय आहे.

पुत्रीय यशस्यः लौकिकस्य भवति। का. सू. १ ५ १

विवाहपूर्व सर्व विचार सुप्रजा या ध्येयास धरून आहे. हें पूर्वी दिग्दर्शित केलेंच आहे. याशिवाय व्यक्तिमत्त्वाची जुळणी नीट होण्यासहि त्या सर्व विचाराची मदत होते, येवढें येथें लक्षात घ्यावयाचें आहे.

विवाहकार्यी सर्वसामान्य स्त्रीपुरुषाचीं वयें फार मोठीं नसणें हें व्यक्तिमत्त्वाच्या

अडचणी उत्पन्न न करण्यास फार चांगले असतें. आणि कोंवळ्या वयाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीवर योग्य तो परिणाम होण्यास उपयोगच होतो. व्यक्तिमत्त्व हें परस्परसंबंधानें वाढतें हें लक्षात घेता ज्या व्यक्तीशीं मातापितरानंतर अत्यंत जवळचा आणि सनातन संबंध यावा व टिकावा ही इच्छा, त्या व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाशीं जुळतें होण्यास दोन व्यक्तांची गांठ फार उंच वयात पडणें घातुक ठरेल.

व्यक्तिमत्त्वाच्या दृष्टीनें संबंधित पुरुषाबद्दल आदर वाटण्यास तो जरा स्त्री-पेक्षा वयानें मोठा असणें इष्ट असतें. सारख्या वयातील स्त्रीपुरुष एकमेकाकडे शारीरिक भावनेनें आकर्षित झाले तरी त्यात विवाहानंतर आदर उत्पन्न होतोच असें नाहीं. 'आदर' ही भावना स्त्रीस आपलें व्यक्तिमत्त्व पुरुषशीं एकत्रित करण्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें असतें, असें थोड्या विचारानें सहज दिसून येण्यासारखें आहे. ही भावना उत्पन्न होण्यास परस्परात अगदीं सारखेपणा असण्यापेक्षा पुरुष हा जास्त वाढ झालेला (Mature) असणें जास्त इष्ट ठरेल.

पूर्वी दर्शविल्याप्रमाणें 'सुप्रजा' हा विवाहाचा स्पष्ट हेतु दाखवून दिल्यामुळें विवाहास साध्य आलें आणि त्यामुळें विवाह हें त्याचें साधन बनलें. गटातील मंडळींना जेव्हा जेव्हा निश्चित साध्य असतें, तेव्हा तेव्हा त्याच साहचर्य चांगले होत, त्याच्यातील भेदभाव, स्वभाववैचित्र्य आणि इतर न जुळणाऱ्या गोष्टी असा गटातगत व्यक्ति साध्याच्या दृष्टीनें बाजूस ठेवू शकतात आणि मिळतें घेण्याचा शक्यता प्रयत्न करतात, ही गोष्ट अनुभवाची व शास्त्रीय आहे. ही गोष्ट लक्षात घेऊन भारतियानीं विवाह हें साध्य न बनविता स्पष्टपणें साधन बनविलं

भारतियाचा मूल्यविचार

ध्येयात्मक एकपत्नीकत्व व सुप्रजा हें विवाहांतर्गत ध्येय निश्चित केल्यामुळें भारतियाना मूल्यविचार करताना कोणत्या गोष्टी जास्त महत्त्वाच्या हे ठरविणे प्राप्त झालें हीं मूल्य मनुष्याच्या वासनाना मुरड घालण्यास उपयोगाची ठरतात. निरनिराळ्या समस्यांत वागताना कोणता मार्ग श्रेष्ठ व हितकर हें ठरविणें मनुष्याच्या मूल्यविचारावरच अवलंबून असतें. भारतियानीं एकपत्नीत्वाच्या ध्येयाला बळकटी यावी याच विचारानें हा मूल्यें उत्पन्न केलेली दिसतात. हा मूल्य तीन भागांत मांडता येतील.

(१) व्यभिचार अधर्म्य ठरविला.

स्त्रीपुरुषांना व्यभिचार हा भारतीयांनी सर्वांत अधर्म्य व निंद्य आचार ठरविला. विवाहित स्त्रीचें परपुरुषगमन व कोणत्याहि पुरुषाचें दुसऱ्या विवाहित परस्त्रीशी गमन हा व्यभिचार, असा याचा अर्थ अभिप्रेत दिसतो. औद्दालकी श्वेतकेतु हा या सुधारणेचा प्रथम ऋषि असावा असें प्रतिपादन दुसऱ्या प्रकरणांत येऊन गेलेंच आहे. अर्थ व काम या दोन पुरुषार्थांना धरूनच कार्याकार्यविचार सांगता येतो. कारण याच दोन हेतूंना धरून जगांतील बहुसंख्य मानवाची वर्तणूक असते. चोरी, व्यभिचार व खून हेच सर्वांत मोठे गुन्हे असून ते या दोन पुरुषार्थांना धरूनच आहेत. याच दोन गोष्टींवर शेवटीं सामाजिक स्थैर्य व कौटुंबिक सौख्य अवलंबून आहे असें दिसून येईल. स्त्री व पुरुष दोघांनींहि अन्योन्य अव्यभिचारी वृत्ति ठेवावी, हा सिद्धांत मनूनें स्पष्ट सांगितला. कामसूत्रकाराना 'पारदारिक' हें स्वतंत्र अधिकरणच लिहिलें आहे. उज्ज्वल पुरुष पाहून स्त्रीत, व सुंदर स्त्री पाहून पुरुषांत कामविकार सहजच जागृत होणें शक्य असतें. पुरुषविरहामुळें व्याकुळ होऊन, वध्यत्वांत अपत्याच्या अपेक्षेनें, पुरुषाच्या वृद्धावस्थेंत पत्नी तरुण असल्यास, मात्सर्यदोषामुळें दु:ख पावलेली, अशा निरनिराळ्या स्थितींत स्त्री स्वपुरुषापासून परावृत्त होऊन परपुरुषाशीं व्यभिचारास प्रवृत्त होणें शक्य असतें. शिवाय, कांहीं कारणानीं पताचा द्वेष करणाऱ्या, अतिकामविकारी अशाहि स्त्रिया असू शकतात. पुरुषांत मदनविकार सहजच फार बलिष्ठ असतो. त्यातल्यात्यांत जो जास्त विकारवश (Hypersexual), क्रीडा इत्यादि कर्मांत श्रेष्ठ, चारवाक् व संभाषणकुशल, साहसी, विद्या-रूप गुण इत्यादींना युक्त आणि यशस्वी पुरुष असेल, तर तो स्त्रीसंगधीं सहजसिद्धहि असू शकतो. व्यभिचाराचीं हीं कामशास्त्रीय कारणे सर्व समाजांत नेहमीं अस्तित्वांत असणें अपरिहार्य असतें. श्रीमंतांना शोक म्हणूनहि व्यभिचाराचें व्यसन असू शकतें. 'ईश्वरकामितम्' या प्रकरणांत वात्स्यायनानें निरनिराळ्या प्रांतांतील राजांचे यासंबंधींचे प्रत्यक्ष आचार वर्णन केलेले दिसतात. परंतु लोकहिताची इच्छा असणाऱ्या राजानें हे सर्व व्यवहार कटाक्षानें टाळावे असाच सल्ला वात्स्यायनानें शेवटीं दिलेला आहे. संबंध पारदारिक प्रकरण सांगून झाल्यावर या प्रकरणाचा स्पष्ट हेतु वात्स्यायनानें दिलेला आहे. स्वस्त्रीचा दुसऱ्या पुरुषाकडून छळ होऊं नये अशी काळजी घेता यावी, हा एक उद्देश असून धर्म व अर्थ हे दोन्ही पुरुषार्थ व्यभिचारानें

ल्यास जातात, हें तत्त्व लक्षात घेऊन, पारदारिकत्व वर्ज्य करावें, असा स्पष्ट उपदेश वात्स्यायनऋषींनीं शेवटीं दिलेला आहे.

वरील विवेचनावरून व्यभिचार हें पातक ठरवून व्यभिचारास प्रवृत्त करणारा कामविकार भारतियांनीं अधर्म्य ठरविला. समाजस्थैर्य, कौटुंबिक सौख्य व एकपत्नीकत्व हीं मूल्यें स्थिर करण्याकरिता भारतियांनीं व्यभिचारास बंदी घातली व आजहि हा आचार मोठ्या प्रमाणात आमच्या देशात समाजातील सर्व थरात शिष्टाचार म्हणून समजला गेला आहे. सर्व देशी भाषातून कवि व संतानीं या मूल्याचा अनुवाद अत्यंत निश्चयानें व जोरानें केलेला दिसून येईल.

(२) पातिव्रत्याचा विशेष संस्कार :

पूर्वी संस्काराचें थोडें वर्णन येऊन गेलेंच आहे. गुरुसंबंधीं अत्यंत आदर उपनयनसंस्कारात अभिप्रेत आहे. स्त्रीची तिच्या पतीशीं पातिव्रत्याच्या वागणुकीची उत्तम शिष्याच्या गुरुसंबंधीं वागणुकीशीं तुलना करता येईल. शिष्याची गुरुभक्ति व स्त्रीची पतिभक्ति या सारख्याच आहेत. पुरुषास विद्येकरिता गुरुभक्ति सांगितली व स्त्रीस कुटुंबसौख्याकरिता पतिभर्त्तीचा उपदेश दिला दोनहि संस्कारात भक्ति व आदर याची दुसऱ्या व्यक्तीबद्दल जोपासना अभिप्रेत असून, त्या व्यक्तीपासून निश्चित लाभ करून घ्यावयाचा आहे.

पतिसंबंधीं स्त्रीची बुद्धि काय असावी, याबद्दल भारतियांचा पातिव्रत्य हा विशेष दृष्टिकोन आहे. यात पतीबद्दल फक्त 'लैंगिक व्यवहाराचा पुरुष, समाजाची एक ढाल, कायदेशीर करारानें बांधून घेतलेला एक गुलाम किंवा थोडें पाप करण्याकरिता जोडीदार ' असा कोणताहि दृष्टिकोन येत नसून, पति हा स्त्रीच्या सर्व भाग्याचा धनी, तिचीं शरीर व मन यासंबंधीं संपूर्ण सुखदुःखें ज्याच्या हातीं आमरण दिलीं जातात तो आयुष्याचा धनी, असा दृष्टिकोन असून त्यास देवासमान मानावें, त्याच्या गुणावगुणाची चर्चा करू नये, त्याच्या गुणावगुणात एकत्रित व्हावें आणि तो कसाहि भलाबुरा असो, त्याच्याशीं भर्त्तीनें समरस व्हावें, हा पातिव्रत्याचा अर्थ. स्त्रीच्या दृष्टीनें ही भूमिका योग्य वा अयोग्य असा सध्या प्रश्न नसून स्त्रीची पतिभक्ति काय दर्जाची होती, हें समजून घेण्याकरिता आम्ही हा आर्यसंस्कृतीचा विशेष दृष्टिकोन येथें विशद करीत आहोंत. याचा असाहि अर्थ

लावू नये ? ी त्यागी, सत्वशील आणि पतिभक्त बायका पाश्चिमात्यात नव्हत्या किंवा आत नाहीत.

अनृताधृतुकाले च मंत्रसंस्कारकृत्पतिः ।
सुखस्य नित्यं दातेन परलोके च योषितः ॥ मनु. ५.१५३

मनुस्मृतिकारानीं स्त्रीधर्म सांगताना तिनें स्वतंत्र राहू नये असा प्रथम सल्ला देऊन पुढे साध्वी स्त्रीनें पतीस देव मानून रहावें असें सांगितलें आहे. कारण तोच ऋतुकालीं व इतर वेळीं स्त्रीस सुख देऊ शकतो. याच्यापुढें स्मृतिकार लिहितात,

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।
पतिं शुश्रूषते येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ मनु ५.१५५

स्त्रियास दुसरा यज्ञ नाहीं आणि व्रतें नाहींत. पतिसेवा हेंच तिचें व्रत आणि हाच यज्ञ. याप्रमाणें जी व्रतस्थ रहाते, तेंच पातिव्रत्य अथवा पतिव्रतात्रत. "**यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमम् ।**" (मनु.५.१५८.) येथें एकपत्नी हें विशेषण स्त्रीस उद्देशून आहे, हें लक्षात आणावें. '**एकः पतिः यस्याः सा**' एक पति आहे जिचा ती एकपत्नी, असा हा समास असून याचा मराठींत अर्थ विपरीत आहे. मुद्दाम वाचकाच्या निदर्शनास आणलें एवढेंच. एकपत्नीव्रताचें हे व्रत आर्य स्त्रीमध्यें फार जुन्या काळापासून प्रचलित आहे. पतिव्रता स्त्री ही भारतीय समाजात फार आदरास आणि मान्यतेस पावलेली आहे. सीता, सावित्री इत्यादि पंचकन्या या भारतीय संस्कृतींत आदर्शभूत मानल्या गेल्या आहेत. तात्पर्य, पातिव्रतात्रत हा भारतियाचा एक विवाहविषयक विशेष दृष्टिकोन असून हा ध्येयवाद प्रत्यक्षात आणण्यासाठीं भारतियानीं स्त्रीमनावर हा संस्कार राहावा आणि वाढावा, याकरिता मोठे परिश्रम केलेले दिसतात. हे परिश्रम कोणते ते आता पाहणें आहे. या परिश्रमात दोन प्रकार येतात. प्रथमत स्त्रीमनावरील संस्कार आणि नंतर पुरुषास शिकवण. यातील स्त्रीमनावरील संस्काराचा विचार करताना स्त्रीस भारतियानीं जे वर्षाकाठीं विवाहानंतर निरनिराळे आचार लावून दिलेले आहेत त्याचा विचार येतो. येथे या समग्र आचाराचें विस्तृत वर्णन देता येणार नाहीं. फक्त स्त्रीस तिच्या पतीस धरून जे संस्कार येतात तेवढ्यासंबंधींच संक्षेपानें वर्णन करू.

वटसावित्री · ज्येष्ठ पौर्णिमेस येते. सावित्रीचा आदर्श स्त्रीनें ठेवावा याकरितां हें व्रत आहे. बंगालमध्यें या दिवशीं स्त्रिया आपल्या पतीची पूजा करतात.

मंगलागौरी : हें व्रत विवाहानंतर ५ वर्षे कर्तव्य असतें. याचा उद्देश सौभाग्यवृद्धि असा आहे. हा उत्सव श्रावणमासांत येतो.

हरितालिका हें व्रत भाद्रपद महिन्यांत येतें. हें कौटुंबिक व्रत असून पार्वतीस जसा इष्ट पतिलाभ झाला तसा व्हावा या हेतूनें करावयाचें असतें त्यामुळें हें व्रत कुमारिकाहि करतात

गौरीउत्सव : भाद्रपद शुक्ल पक्षांत अनुराधा नक्षत्रावर गौरीचें आवाहन आहे पूर्वी कोलासुर नामक दैत्यानें स्त्रियांस फार त्रास दिला त्यांनी एकत्र येऊन देवाजवळ या त्रासातून मुक्त होण्याचा वर मागितला आणि महालक्ष्मीने त्याचा वध करून स्त्रियांस मुक्त केलें या कथेस धरून हा उत्सव आहे.

तुलसीविवाह · कार्तिक शुद्ध द्वादशीस हा उत्सव येतो. वृंदा नामक स्त्रीच्या पातिव्रत्यामुळें जालंधरास सामर्थ्य प्राप्त झालं, असें यासबंधींच्या कथेत येतें पति-परायण सद्धर्मचारिणी असली, म्हणजे पुरुषाच्या कार्यास फार मदत येतो, असा याचा लौकिकार्थ यासबंधींची कथा मोठी गमतीची आहे. स्त्रीच्या पातिव्रत्यामुळें पुरुषास एवढी शक्ति प्राप्त होते, कीं देवसुद्धा त्याला घाबरतात. न जाणों हा आपली जागा घेईल स्त्रीच्या पातिव्रत्यामुळें पुरुषास फार मोठी शक्ति प्राप्त झाल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आमच्या पुराणांत आढळतात. वरील सर्व व्रतें स्त्रीचें सौभाग्य, पातिव्रत्य आणि पतिनिष्ठा यास धरून असून त्यासबंधींच्या कथा त्या दिवशीं स्त्रिया भक्तिभावान ऐकतात, त्यावरून त्यांच्या मनावर पातिव्रत्याचा परिणाम घडावा अशाच आहेत

पातिव्रत्याच्या संस्काराचा अतिरेक होऊन सतीची चाल आलेली दिसते. पतिनिधनानंतर त्याच्याच चितेवर आत्मबलिदान करणाऱ्या अनेक स्त्रिया श्रीमंता पासून गरिबापर्यंत व ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत समाजांतील सर्व थरांत या देशांत झालेल्या दिसतील वय, वित्त व विलासनें याचा त्यांच्या मनावर यत्किंचितहि परिणाम अशा वेळीं झालेला दिसत नाहीं यावरून संस्काराचा परिणाम केवढा बलवत्तर होऊ शकतो, हें सहज वाचकांच्या ध्यानीं येईल निरनिराळ्या युरोपीय, व्यापारी व राजकारणी पुरुषांच्या प्रवासवृत्तांत आणि शिवाय मिशनरी लोकांनीं आपल्या वृत्तांतून सतीचीं वर्णनें दिलेलीं आहेत परंतु पुष्कळ ठिकाणीं या चालींत स्वेच्छेनें प्रेरित होऊन सती जाणाऱ्यांची संख्या मरीच होती असें दिसतें स्मृतिकारांनीं

पतिनिधनानंतर जो आचार साध्वी स्त्रीस म्हणून सांगितला आहे त्यांत तिनें ब्रह्मचारी वृत्तीनें यमनियमांनीं स्वतःचें मन ताब्यांत ठेवून जगावें असा उपदेश आहे. (मनु. ५.१६०.) सहगमन किंवा सतीचा उल्लेख मनुस्मृतींत दिसत नाहीं. परंतु पातिव्रत्याच्या संस्काराचा पुढें रूढींत अतिरेक झालेला दिसतो आणि सहगमनाचें परलोकीं अपार पुण्य आहे, अशी श्रद्धा फार दृढतम झाल्यामुळें सहगमनासारखें अत्यंत धाष्टर्याचें कृत्यहि सती जाणाऱ्या स्त्रिया अत्यंत आनंदानें करीत. त्यांच्या चेहऱ्यावर खेदाचा वा भीतीचा थोडासुद्धा भाव दृष्टीस पडत नसे, असेंच पुष्कळ लेखकांचें मत आहे. मोठमोठ्या राजघराण्यांतहि स्त्रिया आनंदानें सती जात असत. विजयानगर साम्राज्याच्या पूर्वीपासून हीं वर्णनें वाचावयास मिळतात. इ. स. ५१०-५११ चा एक शिलालेख अजून वाचावयास मिळतो. त्यांत गोपराज नांवाचा एक वीर राजा द्वंद्वयुद्धांत मारला गेल्यावर त्याच्या साध्वी स्त्रीनें सहगमन केलें. बार्बोसा, (Barbosa), फ्रायर जार्डनस् (Friar Jordans), डॉ चीव्हर (Chever) रेव्हरंड विल्यम बटलर व डॉ साल्हेटोर इत्यादि अनेक नामवंत प्रवासी व इतिहासकार यांनीं या चालींचीं भरपूर वर्णनें दिलेलीं दिसतात. पंजाबचा सिंह, महाराजा रणजितसिंह यांच्या अकराहि राण्या समारंभानें स्वेच्छेनें सती गेल्याची नोंद आहे. ही चाल रूढीनें केव्हां सुरू झाली व फैलावली हें समजणें कठिण आहे व कदाचित् कांहीं प्रमाणांत भिक्षुकांच्या द्रव्यलोभांतहि या चालीचा फैलाव झाला असणें शक्य आहे पण ही चाल पुष्कळ शतकें अस्तित्वांत होती. विशेषतः श्रीमंत व राजघराण्यांत विशेष होती आणि शिवाय स्त्री स्वेच्छेनें, केवळ श्रद्धेनें सहगमनास सिद्ध होत असे. तिला पुत्रादि किंवा वित्तादि विलोभनें मागें खेचण्यास असमर्थ होतीं या गोष्टी सत्य आहेत. केवढा हा संस्काराचा परिणाम! ब्रिटिश किल्लीमध्ये जळत्या बोटीवर ताठ उभा राहणारा खलाशी किंवा आज्ञापालनाकरितां चुकीची आज्ञाहि पाळून समोरासमोर मरण पत्करणारे सहाशें ब्रिटिश स्वार यांच्या शिस्तीच्या संस्कारादतकाच कौतुकास्पद पातिव्रत्याचा स्त्रीमनावरील संस्कार नव्हता काय!

(३) यथातथ्य ठेवणें हें कर्तव्य ठरविलें

सुप्रजा हा विवाहाचा नुसता हेतु म्हणून सांगितल्यानें कार्यभाग होत नाहीं. प्रजोत्पादन हें एक महत्त्वाचें 'मूल्य' म्हणून भारतीय संस्कृतींत संस्कारित केलें गेलें. यास धरून भारतीयांना तीन ऋणांची कल्पना पुढें आणली.

प्रकरण ७ वें

भारतीय ध्येयाचारांचें लोकशिक्षण
आणि
प्रत्यक्ष आचार

ध्येयें आचारांत आणण्याची भारतीय
द्धति — ध्येयाचारांचा सामान्य समाजा-
र परिणाम — ध्येयाचारांची दु.स्थिति
ोण्याची कारणमीमांसा — विविधता
ापरिहार्य — विवाहनिश्चयाचा कांहीं वेळीं
स्त्रीस अधिकार — विवाहाचे आठ प्रकार
— स्त्रीकरितां आपद्धर्म — सपत्नीकत्वाची
कारणमीमांसा — बहुभार्यात्वाची भारतीय
चाल — वेश्याव्यवसाय — भारतीय
दृष्टिकोन.

ध्येयें आचारांत आणण्याची भारतीय पद्धति :

मागील प्रकरणीं भारतियांचीं वैवाहिक ध्येयें सांगितलीं. तीं प्रचारात आणण्यास आमच्या पूर्वजानीं किती पद्धतशीर खटाटोप केला होता, याचें दिग्दर्शन करून या देशातील आचारावर प्रत्यक्ष झालेल्या परिणामाचा विचार करू. कोणतेंहि ध्येय विचारी लोकात मान्यतेस पावल्यावर सामान्य लोकाना तत्संबधात आचारास प्रवृत्त करण्याकरिता भारतियाची कांहीं विशेष पद्धति दिसते. त्या पद्धतीप्रमाणें प्रथमत. ती कल्पना धर्मकल्पनेंत विलीन होते. ‘ धर्म ’ शब्दाचें विस्तृत विवरण सुरवातीच्या प्रकरणीं दिलें आहे. त्यावरून व्यष्टिसमष्टींचें इहपरलोकीं शाश्वत कल्याण व समाधान या मुद्द्यास धरून मानवाच्या सर्व व्यवहारविचारावर धर्मकल्पनेची कशी छाया पसरलेली

असते, हें सहज समजून येईल. त्यात राज्यशासनापासून विवाहापर्यंत सर्वत्र धर्मानें कांहीं विशेष आदेश दिले आहेत. हे आदेश म्हणजे कर्माकर्मासंबंधीं कांहीं निश्चित विधिनिषेध होत. ते विधिनिषेध सांगताना कांहीं निश्चित तत्त्वप्रणाली मान्य केली गेली होती. भारतियांचीं विवाहांतर्गत ध्येयें कांहीं वस्तुनिष्ठ तत्त्वप्रणालीस धरून होतीं. ही तत्त्वप्रणाली देशकालनिरपेक्ष आहे. त्यामुळें ती सनातन-स्वरूप बनली आहे. धर्म या विस्तृत कल्पनेत कोणतेंहि ध्येय बसविलें कीं मानवी मनावर त्याचा जास्त दृढ संस्कार होण्यास मदत होते. कायदा हा वेगळा नसून विधिनिषेधात्मक धर्मशास्त्रासच कायद्याचें स्वरूप असते. पौर्वात्य मनावर धर्मसंस्कार बलात्तर असल्यानें धर्मशास्त्रीय विधिनिषेधाच्या आचाराकडे लोकांची सहजप्रवृत्ति असते. परंतु धर्मशास्त्रात ध्येयाचाराचा नुसता समावेश केल्यानें भागत नाहीं. शास्त्र-विचार सर्वांकरिता केव्हाच नव्हता व आजहि नाहीं. तेव्हां शास्त्र लोकाचारात येण्याकरिता भारतियांना आणखी कांहीं बुद्धिगम्य गोष्टी केलेल्या दिसतात. लोक-शिक्षणात अनुकरणाचें (Imitation) महत्त्व ध्यानात घेऊन, ज्याचें अनुकरण करावें असा एक श्रेष्ठ वर्गच निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. अनुकरणाचें महत्व मानसशास्त्रज्ञांसहि मंजूर आहे.

" Imitation is a significant factor in fad and fashion, custom and tradition, crowd-behaviour and social institutions "

(D Katz p 299)

पद्धत, परंपरा आणि सामाजिक संघटना कोणतीहि असो, तींत अनुकरणास फार महत्त्व आहे.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ भ. गी ३ २१.

श्रेष्ठाचा आचार व पद्धति इतर लोक आपोआपच उचलण्याचा थोडाफार प्रयत्न करतात या मूळ तत्त्वास धरून भारतियांना 'ब्राह्मण' हा वर्गच उच्च आचाराचा असावा असें ठरविलें आणि त्या वर्गास श्रेष्ठ असे सर्व आचार लावून दिले. '**आचाराद्युच्यते विप्र**' आचारामुळें ब्राह्मण म्हटला जातो. आचार व श्रेष्ठत्व यांची अशी सांगड घालून ब्राह्मण या संज्ञेची त्यांना उत्पत्ति केली. श्रेष्ठ आचारा शिवाय ब्राह्मणत्व नाहीं. उच्च आचार व ब्राह्मणत्व या गोष्टी म्हणूनच अविभाज्य

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । मनु. ६.३५.

ऋषिऋण हें विद्यार्जनानें फिटतें. यज्ञानें देवऋणातून मनुष्य मुक्त होतो व सुप्रजेनं पितराच्या ऋणातून त्याची सुटका होते. ह्या तीन ऋणातून मुक्त झाल्याशिवाय मोक्षाचा मार्ग मोकळा होत नाहीं आणि त्याशिवाय मोक्षास न जाता तो अधोगतीसच जातो. ही भारतियाची कल्पना पुरुषाच्या उच्च आचारास फार फायदेशीर झालेली दिसते.

वंशसातत्य ही गोष्ट वाटते इतकी साधी नाही. गर्भधारणा ही जरी नित्यपरिचयाची सामान्य गोष्ट अतिपरिचयामुळें महत्त्वाची वाटत नसली, तरी एका पुरुषाच्या सातत्यानें दहा पिढ्या सरळ सागणें कठिण आहे. निसर्गात गर्भधारणा जितकी सहज पाहावयास मिळते, तितकेंच वंशसातत्य पाहणें दुर्मिळ आहे. श्रेष्ठ व कर्तृत्ववान् कुलाचें सातत्य हे राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें असून, श्रेष्ठकनिष्ठ प्रतींच्या निरनिराळ्या सामाजिक थरात प्रजोत्पादनक्षमता भिन्न (Differential fertility) असते असें पूर्वी आम्हीं दिग्दर्शित केलेंच आहे. तेव्हा कर्तृत्ववान् घराण्यातून सातत्य कसें ठेवता येईल, याची विशेष काळजी भारतियानीं घेतलेली दिसते. वंशसातत्य हें ऋण समजून त्याकरिता योग्य तो संस्कार उत्पन्न केल्यामुळें कर्तृत्ववान् वंशाचें सातत्य नराच काल टिकण्यास मदत झाली असावी हें खरें.

वरील एकदर विवेचनावरून भारतियानीं स्त्रीपुरुषाचे परस्परपूरकत्व लक्षात घेऊन कुटुंब ही राष्ट्रास सुप्रजेचा पुरवठा करणारी आद्यसंस्था म्हणून एकदर रचना केलेली दिसते कुटुंबातील स्त्रीपुरुष हे घटक हक्काकरिता एकमेकाशीं भाडणारे किंवा प्रत्येक बाबींत स्पर्धा करणारे घटक न ठरता एकमेकास पूरक ठरले

एका व्यक्तीनें दुसऱ्या व्यक्तात स्वतःस सपूर्ण मिसळून घ्यावयाचें असें म्हटल्यास ज्या गोष्टींची जरुरी लागते त्या गोष्टी स्त्रीपुरुषात असाव्या याकडे भारतियानीं लक्ष पुरविलें त्यात मुख्यत स्त्रीस पुरुषाच्या कुलात नादावयास जाऊन तेथें समरस होता यावें यासाठीं स्त्रीचें वय, तिची पतिसर्धी कल्पना, तिचा वडील मडळींशा ठेवावयाचा आचार इत्यादि सर्व बाबी, कीं ज्या तिच्या आयुष्यात

वैवाहिक जीवनांत नित्यशः येणार, त्यांसंबंधीं रेखीव विधिनिषेध सांगून त्यांत ध्येयात्मक आचार कोणते हें प्रतिपादन केलें. या सर्व गोष्टी सुलभतेनें घडाव्या याकरितां स्त्रीपुरुषांस धरून संस्कारपरंपरा निर्माण करून त्यांमुळें मनास एक प्रकारचें निश्चित वळण देण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न करण्यांत आला.

होत्या. नियमाच्या पालनामुळे, संस्कारामुळे व प्रकृतिश्रेष्ठत्वामुळे सर्व वर्णांचा ब्राह्मण गुरु झाला. श्रीशंकराचार्यांनी याचाच अनुवाद खालील वाक्यात केलेला दिसतो.

ब्राह्मणत्वस्य च रक्षणेन रक्षित. स्याद्वैदिको धर्म ।

(भगवद्गीताभाष्य प्रस्तावना)

ब्राह्मणत्वाच्या रक्षणानें सर्व वैदिक धर्माचें म्हणजे तदधीन असलेल्या वर्णाश्रमाचें परिपालन होईल असा सिद्धांत. 'ब्राह्मणत्व' म्हणजे 'ब्राह्मणाचें' असा संकुचित अर्थ नसून उच्च आचाराचें असा अर्थ योग्य. कारण उच्च आचार हेंच ब्राह्मणत्वाचें खरें गमक मनूपासून सर्वांनीं मानलें आहे. मूलत वर्णभेद कसा झाला वगैरे गोष्टी आज बुद्धीच्या पलीकडील आहेत. पण प्रत्येक समाजात काहीं गट किंवा वर्गव्यवस्था ही असतेच. फक्त येथील व्यवस्थेइतकी पद्धतशीर ती कोठेंच आढळणार नाहीं. तात्पर्य, उच्च आचार प्रस्थापित करण्याकरिता या देशात ब्राह्मण या बुद्धिजीवी वर्गाची योजना शास्त्रज्ञानीं केलेली दिसते. यामुळें ब्राह्मण वर्गावर फार जबाबदारी येऊन पडते. त्या योजनेप्रमाणें ध्येयात्मक आचाराचें प्रत्यक्ष दर्शन बहुजनसमाजाला व्हावें व त्या उदाहरणाने श्रेष्ठ काय असू शकतें याची त्याना प्रत्यक्ष कल्पना यावी असा उद्देश ध्येयात्मक आचार म्हटल्यावर सहजच ब्राह्मणावर फार कडक बधनें घालण्यात आलीं. मद्यमांसनिवृत्ति, एकपत्नीकत्व, संपूर्ण अर्थशौच, निस्पृहत्व, सत्ता, पैसा व सत्कार यापासून अलिप्तता, परद्रव्यापहार व परदारागमन वर्ज्य, चतुर्विधपुरुषार्थाला धरून आश्रमधारणा आणि अध्ययन व अध्यापन ही वृत्ति असा आचार ब्राह्मणासाठीं सांगितला. रागद्वेषाच्या आहारीं ब्राह्मणानें न जाता वृत्ति शांत व समाधानी ठेवावी असा दडक होता. अर्थस्पर्धा, सत्तास्पर्धा त्यास वर्ज्य होती. अशा प्रकारच्या उच्च आचारास धरून, त्यास श्रेष्ठत्व व तदनुषंगिक मान हा समाजात मिळावा हे ठीकच होतें. प्रकृतीनें व संस्कारानें श्रेष्ठ आचाराचा ब्राह्मण तयार करून भारतियानीं शास्त्राचाराचें प्रात्यक्षिक दाखविण्याचा प्रयत्न केला गेला यामुळें बहुजनसमाजाचें प्रत्यक्ष शिक्षण होण्यास व त्याना सदाचारप्रवृत्त करण्यास उपयोग झाला.

यानंतर सर्व मूल्यविचार (Values) या उच्च आचाराला पोषक असा केला. उदाहरणार्थ, विद्या हें ब्राह्मणकर्म म्हटल्यावर विद्येला सर्वांत श्रेष्ठ ठरविलें. वित्त, बधु, वय, कर्म व विद्या यात विद्येस प्रथम व वित्तास शेवटचें स्थान दिलें.

श्रेष्ठ मान्यस्थानास धरून सहजच मनुष्याची प्रवृत्ति होत जाते. एवढ्यावरच न थांबता, श्रेष्ठ आचार व मूल्यें याना धरून पुष्कळ काव्यसंभार निर्माण केला. काव्यकथा ही मनुष्याच्या मनाची सहज पकड घेणारी गोष्ट असल्यानें काव्याचा उपयोग लोकशिक्षणाकडे भारतियानी भरपूर केलेला दिसतो. पूर्वी कालिदासाच्या वाङ्मयाचा थोडा विशेष या दृष्टीनें वर्णन केलेला आहेच. वैवाहिक ध्येयें व ध्येयाचार लोकवाङ्मयात कसे ग्रथित केलेले आहेत, हें रामायण या भारतियाच्या महाकाव्या-सारख्या ग्रंथावरून दिसून येईल. रामसीता हें प्रेम, हा परस्परांविषयीं आदर आणि संपूर्ण त्याग, यातील एकमेकांविषयींची आस्था आणि विश्वास, यातील भोगापेक्षा त्यागाची अहमहमिका आणि शेवटीं यातून उत्पन्न होणारी 'बापसे बेटा सवाई' अशी सुप्रजा, हा भारतियाचा यशस्वी विवाहाचा ध्येयवाद आहे.

श्रीवाल्मीकींनीं रामायण लिहिल्यानंतर आजपर्यंत किती तरी भाषात त्याचीं भाषांतरें झालीं. संस्कृतप्राकृत काव्यात या कथेची केवढी मोठी छाप आजहि सर्वत्र दिसून येते. शतकानुशतकें हें काव्य अवीट राहिलें आहे. या कथेचा प्रचार व प्रसार हरिदासापासून डफवाल्यापर्यंत मोठ्या आत्मीयतेनें होत आहे. हें सर्व पाहिलें म्हणजे उच्च ध्येय मानवाच्या आचारात हळूहळू उतरवून त्यास आचारास प्रवृत्त करण्याचा फार मोठा खटाटोप भारतियानीं केला, हें सहज दिसून येईल. रामसीतेचा ध्येयवाद थोडा वाल्मिकींच्या भाषेतच खाली उध्दृत करतों.

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रा. अयो. २७.७७.

गुण व रूप या दोहोंमुळे त्याची प्रीति वाढत गेली. सव्विसाव्या सर्गात राम वनवासास जाण्यास निघाले असताना सीतेस प्रथम त्यानीं घरींच राहण्याचा पोक्त सल्ला दिला. आणि कसें राहावयाचें तेंहि सांगितलें. त्यात '**स्थिरा भव यशस्विनि** ।' तू स्थिरचित्त राहा. वृद्ध मातापित्याना मानसन्मानानें वागवीत जा. '**त्वत्तः संमानमर्हति** ।' इतर सावत्र मातानाहि तू नीट सन्मानानें वागव. कारण '**स्नेहप्रणयसंयोगैः समा हि मम मातरः** ।' माझ्याप्रमाणेंच त्या तुझें कोडकौतुक करतील.

या सर्व उपदेशावरून स्त्रीचा सासूसासरा वगैरे वृद्धजनाशीं आणि त्याचा नववधूशीं कसा संबंध असावा हें निश्चित शब्दात कवीनें वर्णन करून ठेवलें आहे. मानसन्मानानें आणि आदरानें वृद्धाना वागविणारी सून आणि पुत्राप्रमाणें कोडकौतुक

करणारी सासू आज जरी दुर्मिळ असली तरी हा ध्येयवादी आचार आमच्या समाजात अस्तित्वात नव्हता असें नाहीं. अजूनहि कांहीं प्रमाणात कांहीं ठिकाणीं तो पाहण्यास तरी खात्रीनें मिळेल. यानंतर सीतेनें या रामाच्या उपदेशास जें प्रत्युत्तर दिलें तेंहि मोठें मार्मिक आहे.

'प्रणयादेव संक्रुद्धा।' त्रटकेंच रागावून सीता म्हणते, 'काय हें बोलणं!' 'किमिदं भाषसे राम' अशी सुरवात करून सीतेच्या तोंडीं एक महत्त्वाचें तत्त्व कवीनें गोवलें आहे.

आर्यपुत्र पिता, माता, भ्राता, पुत्रस्तथा स्नुषा।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते॥ ३॥
भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ॥ ४॥ रा. अयो. २७

पिता, माता, भ्राता, स्नुषा इत्यादि स्त्रीचे सर्व बांधव हे आपापल्या पुण्य-पापाचे धनी होतात. प्रत्येकाचें भाग्य स्वतंत्र असून, ते स्वत:च्या भाग्यानुसार वागतात. पण भार्येचें भाग्य हें पतीच्या भाग्यानुसारच चालत असल्यामुळें मी येथें राहणें इष्ट नाहीं. 'नारीणां पतिरेको गतिः।' स्त्रियांना पति ही एकच गति आहे. सर्व अवस्थांत त्यांना पतिछाया ही सर्वांत महत्त्वाची असते. त्याच्याबरोबर कोठेंहि राहून त्याच्या सुखदुःखांत सहभागी होणें हाच स्त्रीचा धर्म. रामचंद्रांनीं, 'तू येथेंच धर्माचरण करून राहा अरण्यांत फार भयंकर स्थिति असते.' 'दुःखमेव सदा वनम्।' 'वनवास हा सर्व दुःखमयच असतो.' इत्यादि वचनांनीं सीतेचें मन वनवासापासून परावृत्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. परंतु त्यामुळें सीता परावृत्त होण्याऐवजीं अत्यंत दुःखी मात्र झाली. कांहीं काळ तिला काय बोलावें तें कळेना. पण मग ती पुन्हा हळूहळू बोलूं लागली. 'हे राम, मला ह्या जीविताचाच त्याग करावा लागेल. कोठेंहि राहण्यापेक्षा वनवासच मला आवडेल. भर्ता हेंच माझें दैवत असून त्याच्याच मार्गे मी जाणार. मी भक्त आहे, पतिव्रता आहे. मी तुझ्या सुखदुःखांत संपूर्ण एकत्व पावलेली आहे आणि मी सुखदुःख समान समजणारी आहे. तेव्हां मला आपल्याबरोबर नेणें तुझें कर्तव्य आहे.' तेव्हां शेवटीं नाइलाजास्तव 'अनुगच्छस्व मा भीरु सहधर्मचरी भव।' असें म्हणून सीतेस नेणें रामचंद्रास भाग पडलें.

वरील संवाद जरा विस्तारानें देण्यांत हेतु एवढाच कीं, स्त्रीसंबंधीं जुना

ध्येयाचार काय होता हे भारतियाच्या परम पवित्र आणि सर्वोत्कृष्ट कथानकात कसें विशद केले आहे हें दाखविणें. श्रीरामचंद्र एकपत्नीमत होते हें सर्वश्रुतच आहे. दशरथ हा अनपत्यत्वामुळे केवढा दु:खी होता, त्यानें पुत्रेच्छेनें केवढा यज्ञ केला हे दाखवून **'संतानार्थं कुलस्य च'** (रा. बालकांड २१-५) या श्लोकानें कुलाकरिता संतान हे महत्त्वाचें ध्येय कवीनें प्रतिपादन करून ठेवलें आहे. प्रस्तुत स्थलीं यापेक्षा या काव्याचा जास्त परामर्श घेणें कठिण आहे. स्त्रीपुरुषाच्या वैवाहिक आचारासंबंधीं ध्येयें सर्व रामायणात विखुरलेलीं दिसतील. दशरथाचें बहुपत्नीत्व असलें तरी सर्वांस समानतेनें वागविण्याची वृत्ति, मत्सराने उत्पन्न होणारा सर्वनाश वगैरेसंबंधीं रामायण प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. मत्सरभाव हा सर्वथा अत्यंत हीनभाव म्हणून भारतियानीं सर्वथा त्याज्य आणि दण्ड्य मानला आहे. त्यानें जो नाश उद्भवतो, त्याचें शोकरसप्रधान काव्यमय चित्र हें रामायणासारखें क्वचितच आढळेल. एवंच, रामायणावरून आर्यांचीं विवाहासंबंधीं ध्येयें काय होतीं, हें स्पष्ट होतें. संतति हा विवाहांतील उद्देश, स्त्रीपुरुषप्रेमातून आणि परस्परत्यागाच्या भावनेंतून उत्पन्न होणारें अंत:प्रेरित आणि म्हणून चिरस्थायी एकपत्नीकत्व, (Ideal monogamy) स्त्रीची संपूर्ण पुरुषभक्ति, पुरुषाचा पराक्रम हेंच पौरुष, कांहीं प्रसंगानुरूप बहुपत्नीकत्व हा प्रसृत आचार व त्या परिस्थितींत परस्पर मत्सर ही स्त्रियांची सर्वस्वी नाश्य भावना, स्त्रियांस समान वागविण्याचें पुरुषाचें कर्तव्य इत्यादि विवाहांतर्गत सर्व आचारांचें चित्रण, वाल्मीकींनीं अत्यंत उत्कटतेनें दिलेलें दिसेल.

याप्रमाणें निश्चित केलेलीं ध्येयें लोकाचारात शक्यतो यावीत याकरिता भारतियाची कांहीं निश्चित योजना दिसते. ती अशी,

(१) धर्मकल्पनेंत ध्येय प्रविष्ट करून संस्कार उत्पन्न करणें.

(२) ध्येयाचारास धरून उच्चवर्णियात आचार प्रसृत करणें.

(३) उच्च आचारास धरून मूल्यविचार सुचविणे.

(४) त्याचें चित्र काव्यात आणून लोकशिक्षण देणें.

याप्रमाणें भारतियानीं सर्व वैवाहिक मूल्यें, संस्कार, प्रत्यक्ष उदाहरण व शिक्षण अशा बुद्धिगम्य योजनानीं या देशात लोकाचारात आणण्याचा प्रयत्न केला.

...१३

एक गोष्ट मात्र खरी की, संपूर्ण ध्येयाचार सर्व ब्राह्मण समाजात कधी होता की नाही, हें सांगता येणार नाही. नव्हताच म्हणणें जास्त सयुक्तिक आहे. परंतु श्रेष्ठ आचाराच्या ब्राह्मणादि उच्च वर्णांत पुष्कळ व्यक्ति होऊन गेलेल्या दिसतात व अजूनहि काहीं सापडतील. त्यांनीं आपापल्या तेजानें सर्व समाजास मोठें चांगलें वळण लावण्याचा प्रयत्नहि केलेला आढळेल.

ध्येयाचारांचा सामान्य समाजावर परिणाम : यानतर उपरिनिर्दिष्ट सर्व खटाटोपाचा इष्ट परिणाम सर्वसामान्य समाजावर दिसत होता व आहे, असा तर्क करण्यास पुष्कळ जागा आहे.

ब्रिटिशपूर्व कालातील भारतीय समाजाच्या या विषयाचें दर्शन एक अनुमानानेंच करता येईल. सर्वसामान्य स्त्री व कुटुंब यासबंधीं काहीं स्पष्ट निर्देश जुन्या वाङ्मयात भरपूर आहेत. त्यातील काहीं ठळक पुरावे खालीं सादर करीत आहो.

परदेशी प्रवासी, राजकारणी, व्यापारी व राज्यकर्ते यांनीं हीं वर्णनें केलेलीं आहेत. प्रवाशाचा यासंबधात दृष्टिकोन अभ्यासकाचा असे म्हणून विशाल व जास्त निर्दोष असतो. पीटर डेला व्हॅले हा रोमन गृहस्थ हिंदुस्थान, अरबस्थान वगैरे देशातून १६२३ फेब्रुआरी ते १६२६ जुलैपर्यंत केवळ अभ्यासाकरिता प्रवास करीत होता. त्यानें हीं वर्णनें आपल्या कोणा मित्रास पाठवलेल्या पत्राच्या रूपात लिहून ठेवलीं आहेत त्याचें इंग्रजी भाषांतरहि प्रसिद्ध झालें असून, श्री. दा. वि. गोखले यानीं त्याचा मराठी अनुवाद प्रसिद्ध केला आहे.

‘ हिंदु स्त्रिया बुरखे न घेता तोंड उघडीं ठेवून हिंडतात. त्यांच्याकडे कोणी पाहिलें तरी त्यांचे त्यांना काही वाटत नाहीं. तथापि या हिंदु स्त्रिया फार मर्यादशील असतात त्याना कुटुंबामध्यें मोठा मान दिला जातो. हे लोक फार नीतिमान आहेत. दारू व व्यभिचार या दोनहि गोष्टी ते फार निंद्य समजतात. एकच लग्न करतात व एक नायको मेल्यावर दुसरी करतात. राजे लोक तीनचार नायका करतात. परंतु ही बहुपत्नीकत्वाची चाल सर्वत्र नाहीं व ती गोष्ट गौण समजली जाते.” “ ब्राह्मण मांसनिवृत्त असून “ ब्राह्मण कोणत्याहि इतर जातींतील लोकांकडे जेवत नाहींत पण इतर सर्व लोक ब्राह्मणाकडे जेवतात इतकेच नव्हे तर ब्राह्मणाकडे जेवावयास मिळणें हा आपला सन्मान समजतात. ”

(त्रिशतसांवत्सरिक शिवस्मारक ग्रंथावली शके १८८१ अनुक्रम २ खंड ३)

यावरून सामान्यतः स्त्री वाईट स्थितीत नव्हती. उलट कुटुंबात तिला पुष्कळ मोठेपणा असे हेंहि कळेल. डॉ. सालेटोर लिहितात,

"Since the days of Manu, Hindu Law has assigned to woman a dependent but by no means dishonourable position in society " " There is reason to believe that in the earliest periods of Indian History, the conception of home or family life was highly elevated, embracing as it did relationship in blood as well as in service We have a pleasant glimpse of such a state of life in the edicts of Ashok "

(Saletore Vol II p 150)

स्त्रीस स्मृतिकारांनी परावलंबी ठेवलें होतें तरी त्या परावलंबनाचा अर्थ गुलामगिरी किंवा लज्जास्पद जिणें असा कधींहि नव्हता हिंदुस्थानच्या इतिहास-काळात गृहसौख्य व कुटुंब या कल्पना फार पूर्णावस्थेस पोहोंचल्या होत्या असे म्हणण्यास सबळ पुरावा आहे असे डॉ. सालेटोर म्हणतात. प्रसिद्ध विजयानगर साम्राज्यात तर सुखी कुटुंबें पाहण्यासारखीं होतीं. मातापितरें व मुलें यांचा प्रेमभाव फार अवर्णनीय असे, असें वर्णन आहे. कांहीं कर्तृत्ववान् स्त्रिया मोठमोठ्या राज्य शासनाच्या कार्यांतहि दिसत असत. कांहीं उत्तम कवयित्रीहि होत्या विजयानगर साम्राज्यात राणी सद्राम्बा व रमाभद्राम्बा या स्त्रिया प्रसिद्ध कवयित्री होत्या. तात्पर्य, पूर्वी स्त्री ही पुरुषाच्या गुलामगिरींत पिचपत पडलेली, उपेक्षित आणि त्याज्य दासी असा सर्व कालीं सर्वत्र अर्थ होता व कायदेशीर हक्कप्राप्ति होऊन सामाजिक स्वातंत्र्य उपभोगीत आहे म्हणून आताच फक्त ती सुखी आहे, असा आभास उत्पन्न केला जातो, तो मूलतः चुकीचा व भ्रामक आहे

यावरून या देशात त्या कालातहि वरिष्ठवर्गी एकपत्नीत्वाचा कायदा नव्हता तरी स्वेच्छेनें चाल अस्तित्वात होती. उच्च वर्णियात व्यभिचार व दारूचें व्यसनहि नव्हतें आणि कौटुंबिक सौख्य चांगल्या दर्जाचें असून त्यात स्त्रीस बहुमानाचें स्थान व मानसिक समाधान होतें व्यभिचारत्यागाप्रमाणेंच पदासातत्याचें मूल्यहि भारतियात चांगलें रुजलें होतें स्त्री किती त्यागी वृत्तीची होऊ शकते याचें प्रत्यक्ष प्रमाण फक्त भारतीय समाजातच पाहावयास मिळतें. अशा वेळा पुरुष आरोग्य दृष्टीनें दोषी

नसेल तर स्त्री स्वत. वंशवृद्धिसाठी पुरुषास दुसरा विवाह करण्यास प्रवृत्त करी, अशी उच्च वर्णियापासून कनिष्ठ वर्णियापर्यंत उदाहरणे पुष्कळ होऊन गेली व आजहि आहेत.

भारतीयाचा हा आचार निष्फळ पुस्तकी असेल! अशी कुटुंबें कुठून असणार! असा सस्कार खोलवर करू गेलें तरी होणार नाहीं, असें वाटणें समजनीय आहे.

'सामाजिक मूल्यें' (Social values) सस्कारजन्य असतात. यामुळें असे कल्पनारम्य वाटणारे सामाजिक आचारहि प्रत्यक्षात कमी अधिक ध्येयनिष्ठेनें उतरतात. नातू वा पणतू पाहणें, म्हणजे म्हातारीं माणसें त्यात 'वशयात्रा' सपूर्ण करणें, असें अजूनहि म्हणतात. या सफलसपूर्ण वशयात्रेचा मानसिक परिणाम त्यांच्यावर आयुष्यातील मोठें समाधान मिळविण्यासाठीं होतो हें पण पाहण्यासारखें आहे. पन्नास वर्षांपूर्वी संततिहीनत्वावरील सामाजिक दृष्टिकोन आजच्यापेक्षा फार वेगळा होता हें येथें नमूद करणें जरूर आहे. एखाद्या कुटुंबात 'वृद्धि' झालीच नाहीं, की स्त्री व पुरुष दोघेंहि 'नवसंकल्प' करीत. आजूबाजूची माणसें जी जी गोष्ट अशा परिस्थितीवर तोडगा म्हणून सागतील ती ती भक्तिभावानें करताना दिसत असत अर्थात् यात तत्कालीन वैद्यकीय औषधादि उपचाराचें क्लृप्तीहि होतच असेल. परतु इतकें करूनहि वृद्धि होत नाहीं असें ठरल्यास दुसरा विवाह करावा, असा आग्रह आप्त, इष्टमित्र मोठ्या प्रेमानें करीत. "तुमचें घराणें नष्ट होऊ नये" अशा मनोवृत्तींतून ही सूचना येत असे. गृहिणीसुद्धा कित्येक वेळीं आपल्या पतीनें दुसरा विवाह जरूर करावा म्हणून उत्तेजन देत असल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें आम्हास परिचयाचीं आहेत. अशा उदाहरणात सर्व जातींची व वर्णांची मडळी दिसतात. ब्राह्मणापासून महारापर्यंत सर्व जातींत व सर्व ठिकाणीं या विषयावरील सामाजिक दृष्टिकोन वरीलप्रमाणें सस्कारित झालेला होता. १९०० सालापूर्वीच्या एका ब्राह्मण कुटुंबातील प्रत्यक्ष उदाहरण त्या कुटुंबातील हयात मडळींच्या प्रेमळ परवानगीनें येथें देत आहों.

महाराष्ट्रातीलच एका सुविद्य व सपन्न घराण्यातील मुलींपैकीं एकीचा विवाह वयाच्या १२ व्या वर्षी पुण्यातील एका सुविद्य मुलाशीं झाला. हे गृहस्थ पुढें वकिलीची परीक्षा पास होऊन सरकारी नोकरीत चागल्या हुद्यावर चढले. स्वत च्या

काटकसरी वागणुकीनें त्यांनीं जवळ बराच द्रव्यसंचयहि केला. परंतु या मुलीस विवाहानंतर संतति म्हणून झालीच नाही. तेव्हां वीस वर्षें लोटल्यावर आणि सर्व उपाय थकल्यावर पत्नीनें पतीस दुसऱ्या विवाहासंबंधीं सुचविलें. एवढ्या वर्षांच्या साहचर्यानें व इतर गुणांनीं आपल्या प्रेमळ पत्नीशीं निगडित झाल्यानें या विवाहास पति विशेष उत्सुक नव्हता. तेव्हां पतिपत्नींतील हा वाद स्त्रीच्या वडिलांच्या कानीं गेला आणि त्यांनींहि स्वतःच्या मुलीलाहि तोच उपदेश दिला. एवढेंच नव्हे तर आपल्या जावयालाहि तीच शिफारस केली. त्यांच्या पत्रव्यवहारांतील एका पत्रांतील मजकूर आगदीं जसाच्या तसा खालीं उद्धृत करीत आहों.

"ता. १४ डिसेंबर १८९८.

चिरंजीव सौभाग्यवती वत्सलुडेमंडित ××

+ + तुजला प्रेमपुरस्सर अनेक आशीर्वाद. तू सवत करण्याच्या खटपटींत आहेस तें मला कळलें. ह्या बाबतींत माझा अभिप्राय काय आहे तो मीं तुजला एकवार कळविलाच आहे. माझी ह्या कामीं हरकत काडीमात्र नाहीं. सवत करून तू जी इच्छा करीत आहेस ती सफल झाली तर माझ्याइतका आनंद कोणासहि होणार नाहीं. एवढाच विचार केला पाहिजे कीं सवत केल्यानें खात्रीतपणें तुमच्या वासना पूर्ण होतीलच व हा विचार फारच महत्त्वाचा आहे व तो ज्याचा त्यानेच केला पाहिजे. ह्या बाबतींत मी आजच वत्सलायु चिरंजीव ×××× ह्यास पत्र लिहिलें आहे. त्यांनीं मजला साफ लिहिलें आहे कीं, तुझे विचार त्यास पसंत नाहींत. तथापि तुझें म्हणणें विचार करण्यासारखें आहे व त्याचा अवश्य चांगला विचार करावा अशी मीं त्यास शिफारस केली आहे. हे आशीर्वाद.

तुझा ममताळू बाप,
×××"

वरील एका कुटुंबाची संततिहीनत्वातील विचारसरणी साधारणतः अशा परिस्थितींतील सर्व तत्कालीन कुटुंबांना थोड्या कमीअधिक फरकानें लागू करतां येईल, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. यांत पुरुषाची पत्नीविषयीं आस्था, पत्नीची घराण्यासंबंधीं कळकळ व समाजाच्या अशा परिस्थितींत 'घर उभें राहणें' हा दृष्टिकोन या सर्व विचाराचा अंतर्भाव होतो.

ज्या स्त्रीचें वर उदाहरण दिलें आहे, ती स्त्री कोणा पुरुषाच्या गुलामगिरींत

सितपत पडलेली महिला नव्हती. उलट ती एक फार कर्तृत्ववान् व तत्कालीन सामाजिक चळवळीत भाग घेणारी आणि न्याच श्रीमान् घराण्यातील स्त्री होती. परंतु भारतीय मूल्यविचाराचा संस्कार एवढा दृढमूल होता कीं स्त्रीमत्सराचा सहज-स्वभावहि अशा वेळीं ती विसरली. मत्सर ही भावना स्त्रींत असो या पुरुषात असो, ती सर्वथैव त्याज्य आहे, असाच भारतीय संस्कार आहे कारण या भावनेनून कोणाचेंहि कांहींच कल्याण साधण्याची शक्यता नसते. 'कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने' 'सपत्नींशी सखीसारखें वर्तन कर.' हा कालिदासानें काव्यात ग्रथित केलेला उपदेश कामशास्त्रीय असून त्याचा स्त्रीमनावर कमा नलवत्तर संस्कार होता हें पाहण्यासारखें आहे.

तात्पर्य, आज हजारों वर्षांनी जुन्या भारतीय संस्कृतींचें पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या प्रत्यक्ष आचारात दर्शन घडतें हें विशेष. आजहि नित्राभिमुख, निःस्वार्थी व निस्पृह ब्राह्मण पाहण्यात येतात. आजहि विवाहप्रकारात कन्यादानप्रमुख ब्राह्मपद्धति सर्वमान्य उच्च आचार म्हणून अस्तित्वात आहे. आजहि व्यभिचाराचा आचार सर्वत्र त्याज्य म्हणून मानला गेला आहे. आजहि सवतीमत्सर न करता एकत्र राहणाऱ्या काही नायका दिसतात. आजहि 'वंश' हाच विवाहाचा हेतु आहे हें विद्वन्मान्य असून, बहुजन समाजाच्या आचारातील तत्त्व आहे. आजहि पातिव्रत्य हा धर्म समजणाऱ्या स्त्रिया आमच्या देशात आहेत. आजहि स्त्री ही संरक्षणीय गोष्ट असून प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाशीं स्पर्धा म्हणजे समत्व नव्हे, असें समजणाऱ्या स्त्रिया आहेत. 'स्त्रीस विवाह हाच महत्त्वाचा संस्कार अतएव तो टाळू नये' असें मानले जातें. कुटुंब आणि घर हे स्त्रीचें महत्त्वाचें कार्यक्षेत्र असून त्यात कमीपणा नाहीं हें समजणाऱ्या स्त्रिया आजहि आहेत. बापाचा धंदा मुलानें करावा, त्यात कमीपणा नाहीं अशी जातिनिष्ठ उद्योगपद्धति आजहि थोडी अस्तित्वात आहे. अद्वैत सिद्धांताचा घोष आजहि ऐकू येत असून, भागवत धर्माची पताका देशात दिसत आहे. एकंदरींत हजारो वर्षांना आज हिंदु समाज मोठ्या स्थित्यंतरांतून गेला व आज जात आहे, तरी तत्त्वत. कांहीं मूलभूत गोष्टी परंपरागत संस्कारांतून आजहि पाहण्यास सापडतात हें आमचें खरें भाग्य आहे. वरील विवेचनावरून ध्येयें व ध्येयाचार मनुष्याच्या मूल्यविचारावर व आचारावर कसा निश्चित परिणाम करतात हें दिसून येईल.

डॉ. बोमन लिहितात,

"Ideas become then, not day dreams, but an integral part of the reality in which man lives They form some of the most significant roots of choices of action. They play a role in the defining and establishing of objectives, both distant and immediate They enable a person to set up goals unattainable in themselves, but of such nature, that, in a sense, they may be attained, through the very process of striving for them Out of that striving for the unattainable, that devotion to things considered to be permanent, may spring a sense of security inexplicable in terms of temporary success alone " (Bowman, p 361)

ध्येय हा नुसता सुखस्वप्ने न राहता, मनुष्याच्या जीवनाशी तीं एकरूप झालेलीं असतात कार्याकार्यविचारात त्याचा मोठा वाटा असतो ध्येयसिद्धीच्या खटपटीतच मनुष्य सहजच वरच्या पातळींत जात असतो.

ध्येयाचारांची दु स्थिति होण्याची कारणमीमांसा : ध्येयाचार सर्वस्वीं सर्व समाजात कोणत्याहि कालात संपूर्ण अस्तित्वात नसतो तरीहि असा एक प्रश्न निर्माण होतो का, इतकीं शुद्ध ध्येय, त्यास धरून शास्त्रीय आचार, इतका प्रत्येक गोष्टीचा सूक्ष्म विचार, वगैरे सर्व गोष्टी जर या देशात अस्तित्वात होत्या, तर त्याची दु स्थिति होण्याचे कारणच काय ? अशा हीन स्थितीची कारणपरंपरा साधारणत. दोन प्रकारची असते एक अंतर्गत व दुसरी बाह्य. यातील अंतर्गत कारणपरंपरेचा काही विचार या प्रकरणी करून बाह्य कारणाचा विचार पुढच्या प्रकरणात करू अंतर्गत कारणापैकी प्रथमत कालाच्या ओघात ज्या अनंत गोष्टी बऱ्यावाईट होत असतात त्याचा परिणाम समाजातील चाली व परंपरा यावर घडत असतो. शिवाय 'सर्व्हायव्हल ऑफ दि फिटेस्ट' या प्रसिद्ध न्यायास धरून समाजाची घडण कितीहि तर्कशुद्ध असली, किंबहुना कोणतीहि घटना कितीहि बुद्धिगम्य पद्धतीनें केला तरी त्यात गुणावगुण हे असणारच जर का कालांतरानें किंवा स्वार्थी बुद्धीनें प्रेरित होऊन त्या घटनेंतील अवगुणाचा फायदा उठवावयाचें ठरविलें गेलें, तर दु स्थिति ही निश्चितपणानें येणारच तेव्हा अंतर्गत कारणात पुन्हा दोन मुख्य भाग पाडता येतील.

(१) कालाच्या ओघात परिस्थितीत झालेल्या बदलामुळे झालेले परपरेवरील परिणाम व (२) मनुष्यस्वभावातील स्वार्थी किंवा हीन वृत्ति वर येऊन घटनेतील अवगुणाचा फायदा घेण्याची लालसा. याशिवाय काहीं वेळा गुणाचा अतिरेक होऊनहि अवगुणाची पैदाश होऊ शकते.

प्रथम प्रकारची कारणपरपरा ही कालाच्या ओघात घडणे अनिवार्य असतें. उदाहरणार्थ, मागें वर्णन केलेला समग्र विवाहविधि आज सपूर्णतया अस्तित्वात नाहीं. त्यातील महत्त्वाचा भाग शिल्लक राहिला आहे. ही गोष्ट केवळ कालाच्या ओघात घडली पण दुसऱ्या प्रकारच्या कारणानें जास्त महत्त्वाचे बदल अस्तित्वात येतात यासबधींचें उदाहरण हुड्याचें घेता येईल. मनुस्मृतीनें विवाहाशा द्रव्याचा सबध अत्यत त्याज्य ठरविला पण मनुष्याच्या स्वार्थी वृत्तीमुळें आणि काहीं वेळा निरुपायान म्हणा, हुडा ही चाल अस्तित्वात येऊन बोकाळत चालली ही इतकी बोकाळली का, या स्वार्थापुढे मुलीचें कुल, शील, आरोग्य इत्यादि सर्व महत्त्वाच्या गोष्टी फिक्या पडू लागल्या. दुसरा कसलाहि विचार न करता ही सधि साधून वधू-पक्षाला सपूर्ण लुबाडणें या एकाच विचारानें विवाह जमविण्याची पद्धत पडू लागली. या चालीविरुद्ध बराच गवगवा अनेक वेळा निरनिराळ्या कालीं झालेला आहे. आम्ही पण येथें एक गोष्ट नमूद करून ठेवतों विजयनगर साम्राज्याच्या सामाजिक दृष्टि-कोनातून डॉ सालेटोर (Saletore) नावाच्या अभ्यासकानें मोठा इतिहास दोन खडात प्रसिद्ध केला आहे. त्यात शके १३४७ (इ. स १४२४ २५.) या वर्षा-तील एक शिलालेख दिला आहे. सर्व गोत्राचे व सूत्राचे विद्वान् ब्राह्मण एकत्र जमून हा धर्म त्यानीं मान्य केला कीं, कन्यादानात द्रव्यापहार होता कामा नये जो ब्राह्मण द्रव्य घेईल वा देईल, ते दोघेहि दोषी म्हणून राजाकडून दड्य समजले जावेत, असा हा ठराव त्या विद्वत्सभेंत मान्य झाला. यावरून एक तर तत्कालीन विद्वान् ब्रह्मवृद या घातुक रूढीबद्दल सुधारणा झाली पाहिजे या मताचा होता हें स्पष्ट दिसतें. दुसरें म्हणजे अशा प्रकारच्या सामाजिक सुधारणेस राज्यशासनाचा आधार किंवा देशातील कायद्याची मदत घ्यावी अशी विचारसरणी यात दिसते तो ठराव आम्ही खालीं उद्धृत करीत आहों.

" On the date specified , the illustrious Virapratap— Devaraya — Maharaya was pleased to rule the earth, the great men of all branches of sacred studies of the kingdom

of Padaividu drew up in the presence of God Gopinath a document (which contains) an agreement fixing the sacred law According to this, if the Brahmins of this kingdom of all Gotras, Sutras and Shakhas conclude a marriage from this day forward, they shall do it by Kanyadana Those who do not adopt Kanyadana, i e both those who give a girl away after receiving gold and those who conclude a marriage after having given the gold, shall be liable to punishment by the king and shall be excluded from the community of Brahmins ' (Salatore Vol II p 189)

या ठरावाप्रमाणें राजाला या गुन्ह्यास शासन करण्याचा अधिकार दिलेला आहेच. शिवाय समाजबहिष्काराची मोठी शिक्षाहि यात अभिप्रेत आहे यावरून सुबुद्ध समाज त्या वेळीहि किती जागरूक होता हें दिसतें

" शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी " हा सिद्धात सर्वमान्य आहेच आता स्त्री सरक्षणीय आहे व तिनें पुरुषावर आर्थिक दृष्टया अवलबून राहावें असें ठरल्यावर पुरुषानें तिला हीन दशेस पोहोंचविण्यास प्रारभ केला. पुरुषावरची स्त्रीअवधीचीं वचनें व वागणूक तो विसरला व काहीं वेळा स्वार्थानें त्यानें हीनतेची मर्यादाहि गाठली पातिव्रत्य हा सस्कार अत्यत उपयुक्त होता. पण हा सद्गुण पराकोटीला गेला व त्यात स्त्रीस सहगमन, केशवपन इत्यादि गोष्टी आल्या. याहि गोष्टी स्त्री जोंपर्यंत आपण होऊन करीत होती, किंवा जोंपर्यंत या गोष्टी स्त्रीच्या इच्छेवर अवलबून होत्या, तोंपर्यंत ठीक होतें. पण पेशवाईत स्त्रीचें सार्वजनिक वपनहि होत असे असें म्हणतात. स्त्रीस सती जाण्यास भागहि पाडणे कठिण नसे . याप्रमाणें गुणाची परिसीमा गाठली गेली व हे आत्यतिक गुण म्हणजे पुन दोषच निर्माण झाले. हे सर्व दोष ब्रिटिश आमदानीच्या सुरुवातीस आमच्या समाजात पराकाष्ठेस पोहोंचले असावेत असें दिसतें सासवानीं केलेला सुनाचा छळ, हुड्यामुळें विवाहाची नासधूस, पुरुषानें विनाकारण टाकलेल्या स्त्रियाची चरित्रें, पतिनिधनानतरचे स्त्रियाचे हाल व अवहेलना, सर्त्रीचें केशवपन, बालविवाहाची पराकोटी म्हणजे पाळण्यात ठरविलेलीं लग्नं, स्त्रीची काहीं वेळा कळसास पोहोंचलेली गुलामगिरी, जरठानें कोवळ्या मुलीशीं केलेले विवाह इत्यादि स्त्रीसबधी व विवाहविषयक सर्व दोषाचा सर्व परामर्श, सुधारकाच्या मराठी वाङ्मयात घेण्यात आलेला दिसतो.

वरील प्रकारच्या अंतर्गत कारणामुळें उत्पन्न झालेल्या दुःस्थितींत अतःप्रेरणेनें लोक सुधारणा करतात व या सुधारणा जास्त सुपरिणामीहि ठरतात. बाह्य कारणामुळें जे बदल घडून येतात ते मुख्यतः ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या आमदानींतील होते.

विविधता अपरिहार्य : यानतर प्रत्यक्ष आचारावर परिणाम होण्याचें महत्वाचें कारण निसर्गसिद्ध विविधता हें होय. सर्व माणसें कांहीं बाबतींत समान असतात. तर कांहीं बाबतींत असमान असतात.

निसर्गत.च 'वैचित्र्य' ही गोष्ट अस्तित्वात आहे. नदी, सरोवर, प्राणी, वनस्पति, फुलें, पर्वत, सागर, धातु इत्यादि निसर्गनिर्मित सर्व गोष्टींत 'विविधता' हेंच तत्त्व संपूर्णतः आढळून येईल. म्हणजे निसर्गांतहि 'समता' नाहींच काय ? तर तसें नव्हे. नदीचें पात्र एकसारखें नसलें, पर्वतांची उंची भिन्नभिन्न असली, वनस्पतींच्या अनेकानेक जाति अस्तित्वात दिसल्या आणि प्राण्यांचे विचित्र आकार निदर्शनास आले तरी सर्व प्राण्यांच्या जीवनक्रमांत साधारण सामान्यत्व दिसून येईल. सर्व नद्यांतून पाण्याची मूळ घटना सारखीच दिसेल. फक्त त्यात मिसळलेले पदार्थ भिन्न राहतील. याप्रमाणे निसर्गांत 'विविधतेंत समता' आहे. आणि ही विविधता कशात आहे, समता कशात आहे, विविधता व समता यांची सांगड कशी घालावयाची, त्याच्या मर्यादा काय हें उमजण्यात बुद्धियोग आहे.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ भ. गी. ४.१८

कर्मांत अकर्म पाहावयाचें आणि अकर्मांत कर्म पाहावयाचें म्हणजे काय ? विविधतेंत एकत्व पाहावयाचें आणि एकत्वात अनेकत्व पाहावयाचें असेंच तें आहे. विविधतेची विषमता आणि एकत्वाची समता यात सांगड घालणें यासारखेंच तें आहे. हाच खरा बुद्धिमान् मनुष्य होय. हाच महापण्डित होय. हें सत्य भारतीयांनीं मोठ्या मार्मिकपणें भारतीय आचारात ग्रथित करून टाकलें आहे. उदाहरणार्थ परमेश्वरविषयक कल्पना घ्या. पूर्वी आर्यधर्माची विविध तत्त्वप्रणाली सांगताना 'अद्वैत' हा सिद्धांत भारतीयांचा विशेष दृष्टिकोन आहे असें प्रतिपादन केलेलें आहे. म्हसोबा, खंडोबा, म्हाळसा, मुंजोबा आणि नाग, गरुड, गाय इत्यादि प्राण्यांपासून 'अद्वैतानंदाचा परमर्ष या एकाच संस्कृतींत घेता येतो. सर्वांतील

शेवटचा श्लोक पुष्कळांच्या नित्यपरिचयाचा आहे. '**सर्वदेवनमस्कारं केशवं प्रति गच्छति**' 'सर्व देवांना केलेला नमस्कार शेवटी एकाच देवाला पोहोचतो.' हीच कल्पना महिम्नस्तोत्रांतहि मोठ्या मार्मिकतेनें गायली आहे. '**नृणामेकोगम्य-स्त्वमसि पयसामर्णव इव।**' कोणत्याहि स्वरूपाची आराधना केली तरी शेवटीं एकच तत्त्व गम्य असतें. अनंताचीं अनंत रूपें शेवटीं एकमेवाद्वितीयांतच विलीन पावतात हा विविधतेंतील एकत्वभावनेचा विलास भारतीय बुद्धींतच प्रकाश पावला. गुणकर्माच्या विविधतेने नटलेलीं मानवी रूपें आत्मौपम्य बुद्धीने समान आहेत हें मानूनहि त्यांची विविधता लक्षांत घेऊन, त्यांचा समाजपुरुष निर्माण करण्याची एकमेव युक्ति भारतीयांचीच. याच भारतीय ग्रन्थांना विवाहांतील वैचित्र्य पाहिलें नसेल का काय? तें त्यांनीं पाहिलं, एवढेंच नव्हे, तर त्या सर्वांचा परामर्श घेऊन प्रत्येकाला आहे तेथें स्थिर करून 'वरच्या वर्गांत जाण्यास' मदत व्हावी अशी मोठी बुद्धिगम्य योजना समाजस्थैर्याप्रीत्यर्थ आखली व ती रूढ व्हावी, चालू राहावी एवढ्याकरितां पुन्हा 'संस्कारपरंपरा' निर्माण करून दिली असें विचारार्ती प्रत्ययास येईल.

विविधता ही प्रत्येक आचारविचारांत उत्पन्न होण्याची शक्यता मुख्यत: दोन प्रकारच्या कारणांनीं उत्पन्न होते. (१) परिस्थिति (२) प्रकृति. या दोन्ही गोष्टी पुष्कळ वेळां पुरुषपराक्रमाच्या पलीकडे असल्यामुळें 'ध्येयात्मक आचार' करण्याचें मनांत असूनं, बुद्धीस पटलें तरी तें घडणें कठिण नव्हे दुरापास्त होऊन बसतें. याचा पुरावा पाहण्यास फार लांब जाण्याचें कारण नाहीं. विवाहाचें वय अगदीं 'अष्टवर्षा' असावें असें आग्रहानें प्रतिपादन करणारे कित्येक लोक आर्थिक कारण नसतानाहि स्वत:च्या कन्येचा विवाह कांहीं या वयांत करूं शकले नाहींत. मग आर्थिक कचाटींत सापडलेला बाप काय करील? प्रेम हा विवाहाचा पाया नसावा असं सारखें प्रतिपादन करणारे लोकहि, फार काय पण प्रेमविवाहाचीं कटु फळें चाखीत असतांहि, प्रेमविवाहाशिवाय विवाहाचा पर्यायच त्यांच्या वाट्यास परमेश्वर देत नाहीं. हा काय कर्मविपाक आहे पाहा! या झाल्या परिस्थितिजन्य गोष्टी. पण प्रकृतिजन्य गोष्टी काय थोड्या असतात? एक "लैंगिक भावना" हा विषय घेतला, तरी 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' या भावनेंतील तरतम-भावामुळें वर्तणुकीचे सर्व भिन्नभिन्न प्रकार दृष्टीस पडतील. एखादा पुरुष शांततेनें सर्व आयुष्य ब्रह्मचर्यानेंहि घालवूं शकेल, तर दुसऱ्यास पत्नी माहेरीं जाणेंहि खपणार

नाहीं. एखादा मनुष्य सर्व कार्यांत उत्साहाचे सारखे पूर येत असलेला दिसेल, तर दुसरा खुशाल झोंपा घेत वा शिश्नोदरपरायणत्वांत गर्क झालेला दिसेल. एखाद्याचा कल गणिताकडे विशेष असेल, तर दुसऱ्याचा भाषेकडे असेल. एखादी स्त्री बालपणापासून संपूर्ण वैधव्य ब्रह्मचर्यानें काढील, तर दुसरीच तिची प्रवृत्ति स्वस्थ बसूच देणार नाहीं. तात्पर्य, प्रकृतिभिन्नत्वानें व परिस्थितिभिन्नत्वानें आचारभिन्नत्व उत्पन्न होऊं शकतें, हें दिसून येईल. मग ' ध्येयाचार ' कशाला ? जें विविध तेंच परमेश्वरस्वरूप मानून ' जें घडेल तें घडेल ! ' असें का समजू नये ? या प्रश्नाला महत्त्वाचें उत्तर एवढेंच कीं, ' ध्येयाचार ' हा काहीसा ध्येयास अनुसरून असतो. ध्येय हें बुद्धिवादानें, शास्त्रानें, विचारानें आणि अनुभवानें कोणत्याहि बाबतींत जास्तींत जास्त निर्दोष किंवा जे साध्य झाल्यानें व्यक्तीचें व कुटुंब, समाज, राष्ट्र इत्यादि गटांचें जास्तींत जास्त सुख उत्पन्न होण्याची शक्यता आहे, तें ध्येय म्हणून संस्कृतींत मान्यतेस पावतें व त्याला धरून ध्येयाचार सांगितला जातो. गणितांतील एक उदाहरण कसें सोडवावें हें पद्धतशीर दाखवून दिलें कीं, इतर उदाहरणें सोडवितांना एखादें चुकलें तरी बरोबर पद्धतीकडे नजर ठेवल्यास बरोबर येण्याचा संभव जास्त हाच त्याचा फायदा. तात्पर्य, ध्येयाचारांत व्यक्तीचें अंतिम समाधान व समाजस्थैर्य आपोआप उत्पन्न व्हावें हा हेतु. ध्येयाचार कायदेशीर केला व इतर सर्व वैविध्य बेकायदेशीर केलें म्हणजे समाजस्थैर्य उत्पन्न होतें असा भ्रम फक्त पाश्चिमात्यांत आहे. आमचे राज्यकर्तेहि एकीकडे भारतीय संस्कृतीसंबंधीं गप्पा मारतात आणि दुसरीकडे वरील भ्रामक समाजस्थैर्य आणण्याची ' मर्कट वृत्ति ' करीत आहेत. हा दैवदुर्विलास नव्हे तर काय ! आता येथें विवाहासंबंधीं प्रश्नांत या विविधतेची व्यवस्था भारतीयांनीं कशी केली आहे पाहा.

विवाहनिश्चयाचा कांहीं वेळीं स्त्रीस अधिकार :

ब्राह्म विवाहांत विवाहनिश्चितीचा अधिकार मातापितरास दिला. मुलीचें लग्न करून देणें हें आईबापाचें कर्तव्य ठरविलें. पण समाजांत आईबाप अनेक कारणांनीं हें कर्तव्य पार पाडण्यास असमर्थ ठरले, तर मुलीनें काय जन्मभर तसेंच राहावें ! तिनें विवाहाचें काय करावें ? असा प्रश्न निर्माण झाल्यास मनाप्रमाणें विवाह ठरविण्याचा मुलीस संपूर्ण अधिकार मनुस्मृतिकारांनीं दिला.

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम्॥ मनु. ९.९०.

कारण एवढेंच कीं, मनूला जास्त महत्त्वाचे व कमी महत्त्वाचे प्रश्न कळत होते. इतर प्रश्नापेक्षा योग्य वयांत स्त्रीची कामपूर्ति हा प्रश्न महत्त्वाचा मानला जात होता. त्यामुळें येथें स्त्रीस योग्य अधिकार दिल्यानें तिच्या आयुष्यातील कुप्रसंग टळतील ही अपेक्षा. आजहि जे पालक मुलीचा विवाह करू शकत नाहीत, ते असा अधिकार तिला आनंदानें देऊ शकतील काय! मुलीच कांहीं वेळा तो बळकावतात, निसर्ग व परिस्थिति त्याना तो ग्रहण करण्यास भाग पाडते ही गोष्ट भिन्न.

विवाहाचे आठ प्रकार : मागें एकदा विवाहाचे आठ प्रकार दिलेले आहेत. ते म्हणजे ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस व पैशाच. या आठ प्रकारापैकीं कन्येच्या पालकानीं प्रथम योग्य वरनिश्चय करून त्यास सालंकृत कन्यादान करण्याचा जो प्रकार त्यास 'ब्राह्म' अशी संज्ञा दिली. ही पद्धति सर्वांत उत्तम असें ठरविलें. परंतु समाजात नेहमीं योग्य तें घडतेंच असें नाही. परिस्थिति व प्रकृति याप्रमाणें विविधता उत्पन्न होणें हे अपरिहार्य आहे. याउलट ज्या विवाहात कन्या देण्याकरिता बाप द्रव्य घेतो त्यास 'आसुर' म्हटलें. कन्या मातापित्यास नकळत स्वतः प्रेमपाशात सापडून जो विवाह करते त्यास 'गांधर्व' म्हटले. आजकाल पाश्चात्यात हीच पद्धति अस्तित्वात आहे. कन्येची अनुमति नसतानाहि तिच्या आप्तांशीं मारामारी करून तिला पळवून नेणारेहि भेटतातच. त्यास 'राक्षस' ही संज्ञा दिली. आणि स्वतः कन्या आपलें शील सांभाळण्यास असमर्थ असा वेड्या या मूर्च्छितावस्थेंत असताना तिला पळवून नेतात, त्यास पैशाच हें नामाभिधान दिलें. आता यापैकीं पैशाच व आसुर या दोनहि पद्धतींचा अवलंब कधींहि करू नये, असा धर्म सांगितला. आमच्या मतें या दोहोंतहि कन्येच्या संपूर्ण मनाविरुद्ध विवाह घडणं शक्य असतें. कन्येचें मन अनुकूल असणें, ही वैवाहिक सुखाची गुरुकिल्ली असल्यानें — मग कन्याग्रहणाची पद्धति कोणतीहि असो — हे दोन प्रकार त्याज्य ठरविले गेले असावे.

तात्पर्य, ब्राह्मपासून राक्षस व पैशाच विवाहापर्यंत सर्व विवाह क्रमानें कमी

कमी प्रतीचे ठरतात. जन्मात मनासारखें करता आलें, तर 'ब्राह्म' पद्धतीनें विवाह कर. न करता आलें तर परिस्थितीप्रमाणें इतर प्रकारचा कर. पण जें करशील तें स्थिरस्वरूप कर. या स्थिरस्वरूपातूनच स्त्रीचें कमीतकमी नुकसान होतें. पुरुषावर प्रत्येक कर्मांची जबाबदारी पडते आणि तो प्रश्न तेथें मिटतो. स्त्रीत्यागानें जे अनेकविध सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात, ते होत नाहींत. प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण-रुक्मिणींचा विवाह राक्षस विवाह ठरवला जातो. स्वयंवराचीं उदाहरणेंहि आमच्याकडे पूर्वी काहीं थोडीं नव्हतीं. पण या सर्व 'विविधतेच्या' मुळाशीं स्त्रीपुरुषांच कामविषयक नातें ज्या प्रकारानें निर्माण होईल, त्यास स्थिर विवाहाचें स्वरूप देणें, हा शास्त्रकाराचा मूळ हेतु. त्यामुळें 'ब्राह्म' कायदेशीर व 'गांधर्व' बेकायदेशीर असें समीकरण न करता ब्राह्मापेक्षा गांधर्व कनिष्ठ प्रतीचा एवढाच पर्याय ठेवला व दोनहि प्रकार कायदेशीरच ठरविले. यामुळें समाजस्थैर्य निर्माण होण्यास मदत होते.

आता कन्याग्रहणार्थ वर सांगितलेल्या प्रकारापलीकडे आणखी काहीं प्रकार अस्तित्वात असण्याची शक्यता दिसत नाहीं. तेव्हा समाजात जें काहीं घडू शकेल त्या सगळ्याचा विचार करून हे प्रकार कल्पिले. नंतर त्यापैकीं उत्तम प्रकार जो ठरविला तो आचार ब्राह्मणास सांगितला. क्षत्रिय हा युद्ध, परदेशगमन यामुळें स्वगृहापासून दूर असण्याची शक्यता जास्त असल्यानें व त्याची प्रवृत्तीहि युद्धाचा धंदा करीत असल्यामुळें फार सात्त्विक असणें शक्य नसल्यानें, त्याचेबाबत गांधर्व व राक्षस या दोन्ही विवाहपद्धति ग्राह्य धरल्या. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, त्यानें ब्राह्मविवाह करू नये. पण प्रकृतिवैचित्र्यानुरूप त्यानें दुसऱ्या एखाद्या पद्धतीचा अवलंब केल्यास चालेल एवढच. फक्त आसुर व पैशाच हे दोन प्रकार सोडून बाकी सर्व प्रकार धर्म्यच ठरविले. त्या काळा धर्म व कायदा वेगळे नसत. जें धर्म्य तें सहजच कायदेशीर. तेव्हा प्रथम सहाही प्रकार धर्म्य अतएव कायदेशीर ठरविले गेले. कोणता प्रकार कोणी करावा, हे प्रकृति व परिस्थिति यांच्या वैचित्र्यावर घडणारें असल्यानें अमक्यानें असेंच केलें म्हणजे कायदेशीर व इतर सर्व बेकायदेशीर असें ठरविलें नाही. ध्येयात्मक आचार म्हणून ब्राह्म विवाहाचा आचार सांगितला. पण सर्व समाजानं एकदम या ध्येयाप्रतच पोहोचावें, या आचाराशिवाय इतर सर्व अधर्म्य अन म्हटलें नाही. आमच्या मतें यात नैसर्गिक विविधतेचें (Natural variation) तत्त्व मारविवाहीं संपूर्णतया लक्षात घेतलेलें दिसतें. या योजनेंत त्यांना

एकदर समाजाचा विचार जास्त बुद्धिगम्य पद्धतीनें करून, कोणत्याहि परिस्थितींत स्त्रीचें सरक्षण व्हावें, तिचा दुरुपयोग करून तिला रस्त्यावर सोडून देता येऊं नये, पुरुषावर स्त्रीसभोगाची जबाबदारी पडावी आणि एकदर समाजस्थैर्यास धक्का लागू नये, अशी खबरदारी दिसते. ही खबरदारी घेणारे जुने भारतीय ऋषि आज मूर्ख ठरले आणि स्त्रीचे अप्रबुद्ध, स्वार्थी कैवारी व पुजारी तिला खुश करण्याकरिता घाटेल ते कायदे करीत असून, त्यात एका बाजूस पुरुषाची बेजबाबदार वृत्ति पोशीत आहेत व दुसऱ्या बाजूस स्त्रीस सुखी विवाह व सरक्षण यापासून दूर नेत आहेत.

यानतर कामशास्त्रकार यासबधीं काय म्हणतात तें पाहू. वरील सर्व प्रकार कामशास्त्रकारानींहि सागितले असून जसा स्पष्ट निर्वाळा दिला आहे कीं या आठ प्रकारापैकीं धर्मरक्षणाच्या दृष्टीनें म्हणजे समाजधारणा योग्य व्हावी या उद्देशानें या प्रकारापैकीं अगोदरचे चार म्हणजे ब्राह्म, दैव, आर्ष व प्राजापत्य हे जास्त धर्म्य आहेत. शक्यतों त्यांचें आचरण करावें. परतु या प्रकारातलि एखादाहि जर आपल्या वाट्यास आला नाहीं तर काय करावें ? असा प्रश्न उत्पन्न झाल्यास " **कार्यः उत्तरोत्तर** । " (का. सू ३.५.२८.) तर उत्तरोत्तर प्रकाराचा अवलब आपोआपच घडतो. गाधर्व ही पद्धति ' अनुरागात्मक ' असल्यानें जास्त योग्य असें कामशास्त्रकाराच मत. गाधर्व विवाह रतिप्रमुख असून रतिसुखास तो जास्त योग्य असें मनूचेंहि मत आहे. कालिदासानें नाटकात वर्णन केलेले गाधर्वपद्धतीचे दुष्परिणाम पूर्वी पाहिले आहेत. पण ' रतिसुख ' हाच कामशास्त्राचा महत्त्वाचा विषय असल्यानें, कामशास्त्रकारानीं त्यास प्राधान्य देण्याची शक्यता आहे.

स्त्रीकरितां आपद्धर्म : याप्रमाणें विवाहविषयक विविधतेचा विचार केल्या-वर विवाहातर्गत निरनिराळे प्रश्न पुढे येतात. त्यात ' सतति ' हा एक महत्त्वाचा प्रश्न भारतीयानीं बुद्धि-गम्य पद्धतीनें विचारात घेतलेला दिसतो. पुरुष सुदृढ असल्यास त्यास विशिष्ट परिस्थितींत द्विभार्यात्वाचा पर्याय सागितला. तसेंच सततिहीनत्वात जेव्हा पुरुषच केवळ जबाबदार असतो तेव्हा नियोगानें पुनोत्पत्ति करावी असा स्त्रीसाठीं पर्याय स्मृतिकारानीं दिला आहे. यावरून असा पर्याय एका काळा आस्तित्वात असला पाहिजे. या प्रकारात स्त्रीचा दीर वा कोणाहि सपिंड पुरुषाकरवीं फक्त एकच पुत्र निर्माण करून घेण्याचा पर्याय स्त्रीस सागितला. हा पर्याय पुढें दुष्ट झालेला दिसतो.

कारण सागण कठिण आहे. पण संसारातील विविध जगाचा परामर्ष योग्य प्रकारें स्मृतिकारानीं घेतलेला दिसतो हें खरें. बीजक्षेत्रप्राधान्यविचार तर काही प्रमाणात आजहि पटण्यासारखा दिसतो. प्रजननामध्यें केव्हा बीजप्राधान्य असतें, तर केव्हा क्षेत्रप्राधान्य असतें. आजहि कृत्रिम तऱ्हेनें म्हणजे परपुरुषाच्या बीजानें स्त्रीमध्यें प्रजोत्पत्ति करण्याचा विचार संततिहीनत्वात येतो (Artificial Insemination) आणि अशा प्रसंगीं क्षेत्रप्राधान्य धरून त्या संततीस पित्याची संतति समजली जाते. कन्येचे दोष न सांगता कन्यादान केलें, म्हणजे वरपक्षास फसविलें, तर ते दान परत करण्यास हरकत ठेवलेली नाहीं पुरुषानें देशांतरास जाताना स्त्रीच्या अन्नवस्त्रादि जरुरीबाबत योग्य ती तजवीज करणें, त्याचें कर्तव्य ठरविलें आहे. अन्नवस्त्र इत्यादि नित्य जरुरीच्या गोष्टीहि न मिळल्यास शील सांभाळण्यास कस सागावें ? पुष्कळशी गुन्हेगारी मानवाच्या या नित्य गरजा न पुरविल्यामुळें, मूलभूत गरजाच्या अभावामुळें, अथवा 'दारिद्र्य हीं बहुसंख्याक गुन्हेगारीची जननी आहे' हें तत्त्व स्मृतिकारानीं लक्षात घेऊन स्त्रीपासून पातिव्रत्य अपेक्षित असेल तर तिची संरक्षणादि सर्व जबाबदारी व तिच्या मनोवृत्तींचें समाधान ठेवण्याची जागरूकता हा पुरुषास आवश्यक कर्तव्य म्हणून प्रतिपादन केलेलीं दिसतात.

स्त्रीनं पतीशा अविरोध ठेवावा हा ध्येयाचार सांगितला पण तसें न घडल्यास काय करावं ? पतीचा द्वेष करणारी स्त्री पुढें संसार उभा करण्यास सहसा योग्य ठरत नाही. उलट अशा स्थितात पुरुष एकदा दूर गेला कीं, त्या पुरुषाचें त्या स्त्री बाबतच लैंगिक आकर्षणहि नाहीसें होतें. आणि हें मानसिक क्लैब्य एकदा उत्पन्न झालें म्हणजे सर्व संसाराचा नाश होतो. याकरिता ही स्त्री एक वर्षपर्यंत ताळ्यावर न आल्यास तिचा त्याग करावा असें सांगितलें. यात स्त्रीनें पुरुषाशीं आपलें व्यक्तिमत्त्व जमवावें हा भारतियाचा पर्याय होता. याउलट स्त्रीस पातिव्रत्य व पुरुष-भक्ति सांगितली असली तरी पुरुष क्लीब असेल, पतित असेल, कुष्ठादि रोगानीं पीडित असेल तर अशा पतीची स्त्रीनें भक्ति करावी म्हटलें तरी कशी जमावें ? अशा वेळीं स्त्रीत्याग करू नये, तिचें संरक्षण व्हावें याकरिता तिचे स्त्रीधनादि तिच्याजवळच ठेवावें, असा सल्ला दिलेला दिसतो तात्पर्य, स्त्रीसंरक्षण ही मुख्य कल्पना डोळ्यापुढं ठेवून विवाहांतर्गत विविध अडचणींत काय वर्तणूक असावी याचाहि विचार केलेला आहे.

संततिहीनत्वात स्त्रीत्याग का स्त्रीपरिग्रह असा भारतीय प्रश्न नसून यवनाचा

का स्त्रीपरिग्रह असा प्रश्न उत्पन्न करून त्यास वंशनाश टाळण्यासाठीं स्त्रीपरिग्रह हा भारतीय पर्याय आहे. येथें स्त्रीपरिग्रहासंबंधीं दुसऱ्या एका मुद्द्याचें अवलोकन करणें आहे. स्त्रीत्याग भारतियांस सहसा मान्य नसणारी गोष्ट आहे. स्त्री ही रक्षणीय आहे, पुरुषावर तिची जबाबदारी आहे, असें एकदां तत्त्व ग्राह्य धरल्यावर पिता, पुत्र वा पति या पुरुषांवरच ही जबाबदारी टाकणें अपरिहार्य ठरतें. आतां पुरुषास सतत विरोध करणारी स्त्री, व्यसनांस सांपडलेली स्त्री, असाध्य व्याधीनें पीडलेली स्त्री, कोणत्याहि कारणानें एकंदरीत घरांत कांहींच न जमणारी अशा व वंध्या स्त्रीच्याबाबत दुसऱ्या विवाहाचा अधिकार पुरुषास दिला. परंतु यांतहि स्त्रीत्याग, घटस्फोट इत्यादि सांगितलेलें नाहीं. तिच्या अन्नवस्त्राची व संरक्षणाची जबाबदारी पुरुषावरच टाकलेली आहे. कोणत्याहि कारणानें स्त्रीच घरांतून पसार होऊं लागली, तर तिला विरोध करावा व माहेरच्या मंडळींवर ती जबाबदारी टाकावी असा सल्ला आहे. घटस्फोटाची कल्पना पाश्चिमात्यांची आहे. पुरुष स्त्रीस सोडून गेला, तर काय करावें ? त्यावर पुरुषानें असें दूरगमन करतांना स्त्रीच्या अन्नवस्त्राची योग्य सोय लावणें त्याचें कर्तव्य ठरविलें. पण त्यानें तें केलें नाहीं तर ? तर प्रथमतः स्त्रीनें सूत काढणें, कशिदा, शिवणकाम इत्यादि घरगुती कामांनीं पोट भरावें. पण कांहीं कालमर्यादा संपल्यावर तो पुरुष जेथें असेल तेथें जावें. एकंदरीत स्त्रीच्या संरक्षणाची संपूर्ण जबाबदारी भारतियांनीं पुरुषावर टाकल्यामुळें स्त्रीचे प्रश्न कमी गुंतागुंतीचे पण एका दृष्टीनें कठिण झालेले दिसतात. त्याचप्रमाणें ध्येयें व ध्येयाचार स्पष्ट केल्यावर व्यवहारात जे विविध प्रसंग घडतात त्या प्रसंगात काय योजना करावी, हें तर्कशुद्ध दृष्टया जी तत्त्वप्रणाली योग्य म्हणून ग्रहण केली तीस धरून ठरवून दिलें आहे.

सपत्नीकत्वाची कारणमीमांसा : सपत्नी किंवा ‘ सोशल रायव्हल ’ ही गोष्ट कांहीं विशिष्ट परिस्थितींत समाजांत नित्य घडणारी सनातन गोष्ट आहे. सपत्नीकत्वाची कारणमीमांसा वात्स्यायन-ऋषींनीं मोठ्या मार्मिकतेनें एकाच सूत्रांत खालीलप्रमाणें केली आहे.

“ जाड्यदौःशील्यदौर्भाग्येभ्यः प्रजानुत्पत्तेराभीक्ष्ण्येन दारिकोत्पत्तेर्नायकचापलाद्वा सपत्न्यधिवेदनम् । ” का. सू. ४.२.१.

स्त्रीमध्यें जाड्य, दु:शीलता, दुर्भाग्य, प्रजानाश, अतिप्रजा आणि नायक म्हणजे पुरुष जेव्हा फार चपल असतो म्हणजे स्थिर राहू शकत नाहीं किंवा शौकीन असतो तेव्हा सपत्नीत्वाचें दु:ख स्त्रीस सहनीय असतें. सपत्नीकत्वाचीं कारणें स्त्री व पुरुष या दोघानांहि धरून असतात व त्यांतील प्रमुख कोणतीं तीं सर्व एका सूत्रात आणलीं आहेत. वरील कारणाहून जास्त तर्कशुद्ध कारणमीमांसा यावानत करणें कठिण आहे निसर्गाच्या विविधतेत स्त्री प्रजाहीन असते तशी ती अतिप्रजाहि असू शकते शीलवान् स्त्रीप्रमाणें दु:शील स्त्रीहि असू शकते आणि पुरुष अत्यंत षंड प्रवृत्तिपासून अत्यंत भावनाप्रधान किंवा अतिचपल वृत्तीचा असू शकतो. अशा सर्व प्रसंगात पुरुष प्रथम स्त्रीपासून सहजच परावृत्त होऊन दुसऱ्या स्त्रीच्या कचाट्यात सापडणें शक्य असतें. यात सपत्नीकत्वाचें मूळ आहे यात धर्माधर्माचा विचार नसून जे विविध प्रसंगामुळें जगात घडतें त्याचें फक्त यथाशक्ति वर्णन आहे गुणदोष विवेचन नाहीं किंवा कार्याकार्यविचारहि नाहीं. यालाच शास्त्रचर्चा म्हणतात हे सर्व प्रसंग जगात येऊं शकतात. ते जसेच्या तसे वर्णन केले आहेत या निरनिराळ्या प्रसंगाना धरून उपाययोजनाहि वात्स्यायनानं सुचविली आहे परंतु नायकचपलतेमध्यें स्त्रीस कांहींहि करता येणें शक्य नसतें. स्त्रीच्या ठिकाणीं असे पुरुष सहजसिद्ध असतात आणि ही त्याची प्रकृति असते. दुसऱ्यानें त्यात सुधारणा करण्यासारखें नसत किंबहुना, जगात दुसऱ्यास सुधारण्याइतका मूर्खपणाचा उद्योग क्वचितच आहे ज्ञानाची जिज्ञासा व प्रयत्न झाल्यास सुधारणा फक्त ज्याची तो करू शकतो असे प्रसंग समाजात क्वचितच येत असले तरी त्याचा निर्देश करणें शास्त्रज्ञाचें कर्तव्य आहे इतकं शास्त्रशुद्ध सपत्नीकत्वाचें विवेचन पाश्चिमात्य लेखनातहि फारसें सापडणं कठिण आहे आता अशा प्रसंगात स्त्रीने कसें वागावें एवढेंच सांगणें शिल्लक राहत रतिशास्त्राच्या दृष्टीनें अशा अटळ प्रसंगात स्त्री सापडल्यास तिनें कसें वागावें असा खरा प्रश्न असून त्याचा रतिसुखाच्या दृष्टीनें विचार करणें जरूर आहे. वात्स्यायन लिहितात

"आगता चैना भगिनीवदीक्षेत" का. सू. ४ २ ४.

"कनिष्ठा तु मातृवत्सपत्नीं पश्येत्।" का सू. ४ २ १६.

वरील दोन सूत्रात त्यांनीं कनिष्ठा व ज्येष्ठा या दोन्ही स्त्रियाचा ध्येयाचार सांगितला एकदा सपत्नी अटळ आहे हें ठरलं कीं तिला भगिनीप्रमाणें मानावें

च घरात घ्यावें. त्याचप्रमाणें कनिष्ठ पत्नीनेंहि ज्येष्ट पत्नीस मातेप्रमाणे मान देऊन तिच्याशीं वर्तन करीत असावें. शास्त्रकारानीं सांगितलेला हा उपदेश कवींनींहि जसाच्या तसा काव्यात घालून ध्येयाचार तोच सांगितला. कालिदासानें कण्व मुनींच्या तोंडीं सपत्नीसंबंधीं शकुंतलेला जो उपदेश केला त्यात वेगळें काय आहे? "कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने।" सपत्नीशीं प्रियसखीप्रमाणें वर्तन कर. एवढ्याच श्लोकार्धांत त्यानीं शास्त्रकाराचा उपदेश जसाच्या तसा दिला आता प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं हे सर्व इतके मूर्ख कसे की याना स्त्रीचें मन कळतच नव्हतें. स्त्रीस्वातंत्र्य आणि स्त्रीचें व्यक्तिमत्व याची याना कांहीं कदरच नव्हती काय? तेव्हा तितके ते मूर्ख नव्हते, एवढं थोडया विचारातीं वाचकासहि समजेल. मत्सरभाव ही सहजभावना अशा वेळीं जागृत होते. आपल्या ताब्यातील कांहीतरी दुसरा ओढून नेत आहे (Fear of dispossession) हीच गोष्ट या मत्सर भावाच्या मुळांत असून नवऱ्याचें प्रेम दुभंगतें, आपल्या सुखात वाटेकरी येतो, आपल्या व्यक्तिमत्त्वास धक्का लागतो, आपला स्वार्थ दुरावतो, या व अशा विचारानींच मत्सरजागृति होऊन त्याचा अतिरेक कांहींहि दुराचरण करण्याच्या प्रवृत्तींत होतो ही वस्तुस्थिति आहे. जी वस्तु अप्राप्य होत चालल्यानें मत्सर उत्पन्न होतो ती वस्तु मत्सरानें परत मिळते काय! कामवासना ही मनसाधिष्ठित नाव असल्यानें मनाचा उल्हास हा काम वासना प्रज्वलित करण्याचा प्रथम उपाय त्यातील मन जर या मत्सराच्या आगीच्या डोंगात मारून टाकलं तर कामवासना कोठून येणार! तात्पर्य, ही स्त्री त्या पुरुषा पासून या भावनेनें जास्त जास्त दुरावत जाते तेव्हा त्याच पुरुषाशिवाय गति नाहीं अशी जर स्त्रीची परिस्थिति असेल तर तिनं हा भाग लक्षात घेऊन मत्सर आवरून उलट प्रेमाचें पाघरूण घेऊन पुरुषाशीं अनिच्छेनं का होईना, पण समरस होणें रतिसुखाच्या दृष्टीनें केवढ जरूरीचें आहे हें आता वाचकाऱ्या सहज लक्षात येईल. भारतीय वर्तणुकीनें तिला नवऱ्यासहि दोघींत ताब्यात आणणें शक्य होतें, दुसऱ्या स्त्रीचेंहि त्यात नुकसान होत नाहीं व शिवाय दुसरी स्त्रीहि ज्येष्ट स्त्रीच्या ताब्यात येण्याचा संभव वाढतो याउलट, स्त्री मत्सरग्रस्त झाल्यास, नवरा तिच्यापासून जास्तच दुरावतो, दुसरी स्त्री तिला आणखी एक शत्रु उत्पन्न होते, गृहसौख्य तर नष्ट होतेंच आणि सर्व बाजूनी त्या कुलाचा नाश होण्याचा प्रसंग मात्र ओढवण्याचा संभव निर्माण होतो सपत्नीकत्व अनिवार्य आहे असं ठरल्यास व त्याच पुरुषाशिवाय

दुसरा मार्ग भारतीय विचारसरणींत स्त्रीस नसल्यामुळें, मत्सरभाव आवरून, खोटें असलें तरी प्रेमानेंच सवतीशीं वागावें हा भारतीयाचा उपदेश कामशास्त्रीय आहे- भारतीय विचारसरणींत स्त्रीस त्याग अभिप्रेत आहे. यांत सहिष्णुता फार लागते- दुःख सोसावें लागतें हें खरें. परंतु विवाहाच्या यशाची मोठी किंमत कांहीं थोड्या स्त्रियांना देण्याचा प्रसंग यटळ आहे. प्रेमानें शत्रूलाहि जिंकण्याचा मार्ग 'सत्याग्रह' व 'अहिंसा' या स्वरूपांत ज्या देशांत प्रत्यक्षांत येतो, तेथें जो शत्रु निश्चित नव्हे अशा व्यक्तीस प्रेमानें जिंकण्याचा प्रयत्न हा त्यागाचा असला, तरी अशक्य नाहीं, हें सहज कळून येईल. अर्थात् स्त्रीस दुसरा मार्ग नाहीं असें येथें गृहीत आहे.

बहुभार्यात्वाची भारतीय चाल : 'बहुपत्नीकत्व' पुष्कळ वेळां केवळ 'शोक' आणि 'ऐंद्रीयिक सुखप्राप्तीच्या' पोटीं उत्पन्न होतें. यांत दुसरा फारसा विचार नसतो, तर ऐषआराम (Luxury) एवढाच भाग विशेष असतो. यासच वात्स्यायन नायक-चापल्य म्हणतात. ऐषआराम सर्वत्र त्याज्य आहे असा सन्यासी दृष्टिकोन सर्वांना लागू असावा असें कोणी म्हणेल तर तें चुकीचें ठरेल. प्रत्येक समाजांत प्रत्येक काळीं समाजास मान्य अशा गोष्टी असतातच. लैंगिक भावनापूर्तीची (Sex need) गरज पुरुषास जेवढी असते तेवढी मोठी गरज साधारणतः स्त्रीस भासत नाहीं- किंबहुना पुरुषाच्या या अधिक गरजेनूनच सबंध 'वेश्याव्यवसाय' ही स्वतंत्र संस्थाच फक्त ही गरज पुरवून उदरंभरण करणारी निर्माण झाली. आजहि आहे आणि पुढेंहि राहील. ही गोष्ट शास्त्रांस फारशी विवाद्य नाहीं- आता या चैनींत राहण्यास लागतो त्यापेक्षा पुष्कळ मोठा बंगला, जीवनास लागतो त्यापेक्षा पुष्कळ पैसा, येथपासून तों तंबाखू, दारू, भांग, गांजा आणि मानमरातब, अधिकार, हुकूमशाही गाजवण्याची हौस येथपर्यंत सर्व येऊ शकतें. मग यांत परमेश्वरनिर्मित अधिक लैंगिक गरज नसावी, ती फक्त एकाच स्त्रीवर भागविली पाहिजे; असा कायदेशीर अट्टहास भारतीयांनीं कधींहि धरला नाहीं. या वृत्तीस धरून बहुपत्नीकत्वाची चाल विशेषतः श्रीमंत व राजेरजवाडे यांत अबाधितपणें आज कित्येक शतकें आमच्याकडे अस्तित्वांत होती व आहे. पण पुरुषाची जास्त लैंगिक गरज आणि ऐषआरामी वृत्ति एवढाच विचार यांत होता असें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. ऐषआरामाचा (Luxury) हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे कीं, तो जबाबदारीनें व स्वखर्चानें माणसास करावा लागल्यास तो आपोआप कांहीं

व्यक्तिगत मर्यादेपलीकडे आऊच शकत नाहीं. परंतु त्या व्यक्तीस तो भोग भोगावयास स्वतःला तोशीस लागली पाहिजे म्हणजे झालें. 'ऐषआराम' या वृत्तीची ही उत्तम मर्यादा आहे, या वृत्तीचा हा उत्तम उतारा आहे किंवा या वृत्तीस कायूत ठेवण्यास हा उत्तम उपाय आहे. हें ल्आत घेतल्यास मोठी लैंगिक इच्छा तृत करण्यास आणि भोगेच्छा भागविण्यास पुरुषावर विवाहाची अर्थात् स्त्री व तिची संतति यांची जबाबदारी पडल्यास त्याचा वाटा दिल्याशिवाय राहाणार नाहीं आणि ही वृत्ति आपोआप मर्यादित होईल, ही युक्ति या चालीमागें होती असे दिसते. शिवाय अशा पुरुषाना वेश्याव्यवसायापासून सहजच परावृत्त करण्याकरितां या चालीचा उपयोग होत होता तो वेगळाच. तात्पर्य, ही चाल असणें म्हणजे सर्व पुरुष सारख्या व्यभिचार करीत होते असें मानणें मूर्खपणाचें आहे. कायद्यानें ही चाल बंद झाली म्हणजे आता पुरुष काहीं करणार नाहींत, हेंहि तितकेंच मूर्खपणाचे आहे. दारूबंदी, व्यभिचारबंदी इत्यादि कायद्याची, व्यवहारात कायद्यानें ध्येयवाद उतरवू पाहणाऱ्या मूर्ख कायद्यातच गणना होते. या कायद्यानें '*काळा बाजार*' हा नवीन प्रश्न मात्र उत्पन्न होऊन '*वेश्याव्यवसाय*' आणि 'पारदारिकत्व' वाढण्याची भीति व सभंव मात्र फार उत्पन्न होतो.

वेश्याव्यवसाय : वेश्याव्यवसाय ही अनिवार्य गोष्ट आहे. ही सृष्टीतील घटना म्हणजे नैसर्गिक विविधतेतील एक प्रकार असें मानलें पाहिजे. वात्स्यायनानीं संबंध अधिकरण '*वैशिक*' म्हणजे वेश्याव्यवसायासंबंधीं लिहिलें आहे व स्त्रीनायिकाचे वात्स्यायनानें भार्या, परनारी, पूनर्भू व वेश्या असे चार वर्ग कल्पिले आहेत. प्रत्यक्ष व्यवहारात नायिकाचे हेच वर्ग पडू शकतात. शास्त्रात जे प्रत्यक्ष घडतें त्याचें वर्णन येणें जरूर असल्यानें या सर्व वर्गाचा विचार करणें वात्स्यायनास क्रमप्राप्तच आहे. वेश्या ही सामाजिक समस्या अटळ असून त्याचा प्रश्न भारतियानीं अत्यंत बुद्धिगम्य पद्धतीनें विचारात घेतला होता. कोणत्याहि समाजात व कोणत्याहि कालात वेश्याव्यवसायास लागणारी कारणपरंपरा असणें अत्यंत स्वाभाविक असल्यानें, ध्येयाचाराचा संस्कार केवढाहि केला तरी ही गोष्ट संपूर्ण नष्ट होणार नाहीं, म्हणून त्याचा योग्य तो विचार करून वेश्याची शैक्षणिक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न भारतियानींच केलेला दिसतो.

वेश्याव्यवसायामागील कारणपरंपरा एकाच सूत्रात वात्स्यायनानीं दिली.

यतिर्वृत्तिश्च सर्गात् (का. सू. ६.१.१) असें सूत्र असून त्यावर भाष्य करताना टीकाकार लिहितात,

" सर्गादिति सृष्टि. । एषैवहि सृष्टि यत् काम. थर्थागम । "

नैसर्गिक प्रवृत्ति व अर्थागम ही दोन कारणें एकत्र होऊन वेश्या ही समस्या उत्पन्न होते. हॅव्हलॉक एलिस यांचेंहि मत धर्म हेच कारण वेश्याव्यवसाय उत्पन्न करतें असें आहे. अर्थात् त्यावरोवर इतरहि कारणें त्यांनीं दिलीं आहेत. त्यात विवाहाची स्त्रीपुरुषांस असमर्थता हें एक कारण असू शकतें. आणखी कांहीं इहांच्या अभ्यासकाच्या मतें पुरुषाची कामगमनेची गरज (Biological need) फार मोठी असल्यानें वेश्याव्यवसाय अपरिहार्य ठरतो. संत एकनाथांनीं मनुष्य प्राण्याचा कामविकार केवढा जाज्वल्य असतो याचें भागवतात उत्तम वर्णन दिलें आहे.

मेष श्वान आणि खर । हे ऋतुकाळींच विषयतत्पर ।
त्याहूनि विशेषेंसि नर । कामीं दुर्धर सर्वदा ॥

मनुष्येतर प्राणी हे फक्त ऋतुकालातच कामवासनेच्या आहारीं जानात. पण मनुष्याची कामवासना मात्र दुर्धर असून तो केव्हाहि हिच्या आहारीं जाईल. परतु ही कारणपरपरा जरा बाजूस ठेवली, तरी एक सत्य त्रिकालाबाधित आहे कीं वेश्या ही समाजातील एका दृष्टीनें अपरिहार्य अडचण किंवा दुसऱ्या दृष्टीनें समाजोपयोगी गोष्ट आहे. याना धर्म काय सागणार असा प्रश्न सहजच वाचकाच्या मनात येईल

कुभदासी, परिचारिका, कुलटा, स्वैरिणी, नटी, शिल्पकारिका, रूपाजीवा, प्रकाशविनष्टा व गणिका असे वेश्यांचे निरनिराळे वर्गहि वात्स्यायनानें दाखविलें आहेत. यातील गणिका हा मोठा श्रेष्ठ वर्ग असून त्यांनीं विद्या व कला यांची पुष्कळ जोपासना या देशात केलेली आहे. पुराणात इदुमती, विलासिनी, सुगधा या उत्तम वेश्या म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ह्यातहि हा अधमोत्तम व्यवहार काय आहे ह्याचें पुढें दिग्दर्शन करू.

पाश्चिमात्य समाजातहि 'वेश्या' ही समस्या आहेच.

भारतीय दृष्टिकोन : ग्रीस वगैरे देशात वेश्येला मोठें उच्च स्थानहि होतें. सॉक्रेटिस स्वत थिओडोरा (Theodora) नामक

एका सुंदर वेश्येकडे सहज भेटण्यास जाऊन तिच्याशीं योग्य अशा चार गप्पा निर्भयतेनें करून प्रेमानें तिचा निरोप घेऊन परत आल्याचें मोठें उत्तम वर्णन झीनोफोन (Xenophon) मध्यें आढळतें. रोमन साम्राज्यात वेश्याव्यवसाय खालच्या दर्जास गेला. मध्ययुगात तर वेश्या म्हणजे एक पाप असा दृष्टिकोन निर्माण होऊन, खिश्चनिटीच्या राज्यात सर्वत्र वेश्या म्हणजे अपवित्र ठरून तिची सर्वतापरी छळणूक करण्यात आली. तरीहि वेश्याव्यवसाय नष्ट झाला नाहीं. पण शेवटीं या समस्येचें काय करावयाचें ? अथागम जोंपर्यंत कामवासनेनून होतो, तोंपर्यंत हा व्यवहार थांबणं शक्य नाहीं. मग त्याचे नमुने काहींहि असोत, सध्याच्या औद्योगिक युगात (Industrial age) तर ही समस्या जास्तच भीषण आर्थिक स्वरूप धारण करताना दिसते. आर्थिक स्पर्धेत तर कोणताहि सुत्तासुत्त विचार राहातच नाहीं, आणि यामुळें या व्यवसायातहि उत्तम गुणाचा संपूर्ण लोप झालेला असून या वर्गाची फारच अवनति आज प्रत्यक्ष दिसत आहे. विवाहाचे यश दिवसेंदिवस सामान्य माणसाच्या आटोक्याबाहेर जात आहे. अविवाहित लोकाची संख्या वाढत आहे. विवाहाची शाश्वता पुष्कळांना नाहींशी होत आहे. विवाहांचें वय वाढत आहे. उद्दीपनाची साधनें वाढत आहेत. धर्मश्रद्धा नाहींशी होत आहे. ऐहिक सुख हेंच खरें सुख असें मानून चार्वाकप्रवृत्ति फैलावत आहे. मग आता वेश्याव्यवसाय फार झपाट्यानें वाढल्यास नवल काय ! कायद्यानें काहीं देशात वेश्याव्यवसाय रद्द केला, तर मग परिस्थिति काय घडेल याचें वर्णन लिंड (Lynd) नामक एका समाजशास्त्रीय ग्रंथकारानें आपल्या अभ्यासात केलें आहे. त्याचें मत असें कीं, वेश्याव्यवसाय आता भूमिगत (Underground) झाल्यानें त्याचें प्रमाण काढता येणार नाही. त्यानें अभ्यास केलेल्या गावात १८९० सालात साधारण २५ घरें वेश्यांचा असतील. त्या गावात आता हा कायदा असल्यानें काय घडलें पाहा.

" The automobile has become a house of prostitution on wheels. "
(Lynd p 40)

चार चाकाची प्रत्येक गाडी ही वेश्येचें घर बनली आहे. तात्पर्य, या कायदेबाजीनें आपल्या देशात जें दारूचें घडलें तेंच वेश्याव्यवसायाचें घडलें तर त्यात नवल नाहीं. पण काहीं देशात हा प्रश्न वेगळ्या तऱ्हेनें हाताळतात. त्यात

> गाने वाद्ये च नृत्ये च भाषणे दर्शने रतौ ।
> अद्वितीयाऽऽहिता धात्रा गणिका भुवनत्रये ॥

याप्रमाणे भुवनत्रयात गणिका ही गायन, वाद्य, नृत्य, सभाषण आणि रति या सर्व विषयांत अद्वितीय असते असें कवीचें म्हणणे. गणिका या भारतीय स्त्रीचा युरोपियन अभ्यासकानींहि पुष्कळ अभ्यास केलेला असून, त्या वर्गातील स्त्रीनें समाजोपयोगी पुष्कळ कार्य केलेलं असून तिला समाजात चागल स्थान असे, असें मत बनविलें आहे. दंडी कवीचें दशकुमारचरित या ग्रंथात काममंजरी नामक गणिकेच्या तोंडी गणिकावृत्ताचें फार मार्मिक वर्णन कवीनें घातलं आहे शरीरबलवर्णसवर्धन करील असा मिताहार, नृत्य, गीत, वाद्य, नाट्य, इत्यादि अनेक कलाचें शिक्षण, सभाषण, चर्चा व खेळ यात चातुर्य, उत्सव प्रसगानुरूप सौंदर्यप्रसाधनांनी भूषित पोषाखात प्रदर्शन, वय, अर्थ, दाक्षिण्य, शील इत्यादि गुणांना युक्त असलेल्या स्वतंत्र पुरुषाशीं गांधर्वविधीनें समागम इत्यादि गणिकावृत्ति सर्व कामसूत्रातील वैदिक प्रकरणानरहुकूम वर्णन केलेली आढळते.

या प्रकारात गुणग्राहकता हा आणखी एक गुण घातला तर 'तेचि पुरुष दैवाचे' हें मराठी मृच्छकटिकातील गाणें किती मार्मिक आहे हें सहज ध्यानी येईल. येथें एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे कीं, गणिका हा अर्थहीनाचा शौक नाहा. हा स्वतंत्र व श्रीमंत मडळीचा शौक आहे. यातून या श्रीमंताचा पैसा खर्च होत असे. नाहींतर गणिकेनें या कला उत्पन्न करण्याकरिता कोठून खर्च करावा ? तेव्हा श्रीमंताचा पैसा कलेच्या सत्कारणीं लावण्याचें कार्य गणिका सहज करू शकत असे. शिवाय या श्रीमंताची सपत्ति तिनें कशी खर्च करावी यासबंधींहि काहीं आदेश दिलेले आहेत. देवमंदिर, विहीर, बाग इत्यादि बाधण्यात, ब्राह्मणांना दान, पूजा इत्यादि धर्मविधींत गणिकेनें लागतील तेवढे श्रीमंताचे पैसे त्यास खर्च करण्यास भाग पाडावें असा सल्ला कामसूत्रकारानीं दिलेला आहे.

महानदेचें उदाहरण तर धार्मिक म्हणून शिवलीलामृतात प्रसिद्ध असून या महानदेनें तीन दिवसाकरिता केलेल्या पतीबरोबर फार मोठ्या पातिव्रत्याचा ध्येयाचार जो सहगमन, तेंहि स्वेच्छेनें केलें हें सर्व कुलीन स्त्रियांच्या परिचयाचें आहे. आता ज्याप्रमाणें यशस्वी विवाहाचा ध्येयाचार 'रामसीता', त्याप्रमाणें वेश्येचा ध्येयाचार 'महानदा'. पण प्रत्यक्ष परिस्थिति पुष्कळ भिन्नत्वानें आढळणारच.

वेश्या ही मुख्यतः आर्थिक समस्या आहे असे मानल्यास व ' अर्थैषणा ' ही वेश्येंत फार महत्त्वाची आहे असें मानल्यास, वेश्येचा ' पुरुषार्थ ' अर्थ हा प्रथम व नंतर धर्म व काम असेच राहणार. त्यास धरून वेश्येचे त्रिवर्ग ' धर्मार्थकाम ' असे नसून अर्थधर्मकाम ' असे अर्थप्रधान आहेत. असेंच वात्स्यायनाना सांगितलें आहे.

' अर्थो धर्म काम इत्यर्थत्रिवर्ग । ' वा. सू. ६. ६. ७.

या मुख्य पुरुषार्थास धरून या जातींत जी फसवणूक व दांभिक प्रेमाची कला उत्पन्न झाली त्याचेंहि यथायोग्य वर्णन सर्वत्र आढळतें.

एता हसंति च रुदंति च वित्तहेतो ।
विश्वासयति पुरुषं न च विश्वसंति ॥

वित्ताकरितां याचें हास्य व रडणें आहे. या पुरुषाचा विश्वास संपादन करतील पण त्याच्यावर कधींहि विश्वास ठेवणार नाहींत, हें जाणून स्मशानसुमना प्रमाणें कुलवान् माणसानें वेश्या वर्ज्य करावी असा कवीचा आदेश आहे. मृच्छकटि-कांतहि हा भाग कवीन नहारीनें वर्णन केला आहे. याचें शरीर ' पण्यभूत शरीर ' हें दुकानच आहे. त्यात प्रेमाचा संबंध काय ! ' सप्रिय चाप्रियं च ' तो प्रिय असो वा अप्रिय असो ' वहसि हि धनहार्य,' जो पैसा देतो तो तिला खरेदी करू शकतो, असें विटाच्या तोंडीं आहे. तेव्हां एखाद्या रस्त्यावरील विहिरीप्रमाणें, नदीवरील नावेप्रमाणें किंवा लतेवरील फुलाप्रमाणें वेश्या असते, असें वर्णन आहे. त्या विहि-रीचें पाणी विद्वानापासून मूर्खापर्यंत कोणीहि प्राशन करतो लतेच्या फुलाचा आस्वाद कावळ्यापासून मयूरापर्यंत कोणीहि घेतो आणि नावेंत बसून ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत कोणीहि नदी ओलांडतो

' त्वं वापीव लतेव नौरिव सदा वेश्यासि सर्वं भज । '

तात्पर्य, वेश्येच्या धंद्यास हा शाप आहे. त्यास इलाज नाहीं परंतु त्यातहि ध्येय काय असावं हें भारतियानीं निर्विवादपणें मांडलें आहे एका बाजूस कुलीन पुरुषास ' वेश्या वर्ज्य कर ' असें शिक्षण व दुसऱ्या बाजूस वेश्येस ' तू महानदा हो ' हें शिक्षण देण्यात ' यशस्वी विवाह ' हेंच ध्येय भारतियानी परत पुढें रेटण्याचा प्रयत्न केला आहे, असें स्पष्टपणें दिसत नाहीं काय ? एकंदरींत वेश्याव्यवसायाबाबत भारतियाचा दृष्टिकोन बुद्धिगम्य असून, तो तीन नियमात मांडता येईल.

(१) प्रथमतः वेश्या ही मुख्यतः नैसर्गिक गरज व अर्थापत्ति यातून निर्माण झाली असून सृष्टिनियमास धरून आहे, म्हणून ती अटळ आहे.

(२) वेश्याव्यवसायामुळें रोग फैलावू नये, याकरिता काळजी घेणे अत्यत जरूर आहे. क्षयी, कुष्ठी, ससर्गजन्य रोग असणारा असा पुरुष वेश्येनें वर्ज्य करावा असा नियम दिलेला आहे. (का. सू. ६.१.१६) यात उपदशादि विकार येतात किंवा नाहीं हें सागणे कठिण आहे. 'छविशकृत्' किंवा 'पुरुषपक्षिका' हा प्रसिद्ध रोग होता असें दिसते. याचें यशोधराने दिलेलें वर्णन फारसें स्पष्ट दिसत नाहीं. पण यात मण होतो, छिद्रे पडतात इत्यादि गोष्टी उपदशासारख्या दिसतात. तत्कालीन ज्ञानाला धरून रोग फैलावूं नयेत याची कांहीं काळजी वेश्येनें घेणे योग्य आहे असें शिक्षण दिलें जात होतें असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(३) 'यशस्वी विवाह' हें व्यक्ति व समाज याचे अतिम ध्येय असल्याने त्यास धरून एका बाजूस वेश्याव्यवसायातहि कांहीं शिक्षण देऊन त्याना उच्च आचार लावण्याचा प्रयत्न करावा व दुसरीकडे कुलवान् पुरुष वेश्यागमनी होऊ नयेत म्हणून काळजी घ्यावी असा हा भारतियाचा 'वेश्याव्यवसायातहि' शैक्षणिक कार्यक्रम आहे.

प्रकरण ८ वें

पाश्चिमात्य संस्कृति-संघर्ष
व
सद्यःस्थिति

युरोपीय संस्कृतीचा त्रोटक वृत्तांत — कुटुंबसंस्थेचें कार्य व त्यांतील बदल — बदल म्हणजे प्रगति नव्हे — कौटुंबिक बदलांचा विशेष विचार — कुटुंब विघटनेचीं कारणें — कुटुंबविघटनेचे दृश्य परिणाम — पाश्चिमात्यांचा कुटुंबसुधारणेचा विचार — पाश्चिमात्यांचा विवाहविषयक कायदा — भारतीय व पाश्चिमात्य व्यवहारांतील फरक — ब्रिटिश अमदानींतील सामाजिक स्थित्यंतर — विष्णुशास्त्र्यांचा पहिला हल्ला — कामवासना व सद्य-परिस्थिति पाश्चिमात्यांचें वैवाहिक अपयश.

प्राचीन भारतीय इतिहासात या देशात भिन्न भिन्न संस्कृति अनेक वेळां एकत्र आल्या. मुसलमानापर्यंत ज्या अनेक संस्कृति या देशात आल्या, त्याची पुष्कळ छापहि एतद्देशीय संस्कृतीवर पडलेली दिसेल. परंतु युरोपियन संस्कृतीच्या आगमनाने या देशात कांहीं आमूलाग्र फरक झालेले दिसत असून, त्यातून परत मार्गे फिरता येईल, अशी शक्यताहि यापुढें दिसेनाशी झाली आहे. तेव्हा या पाश्चिमात्य संस्कृतीचें येथें थोडें दिग्दर्शन करून, त्यातील कामविषयक परिस्थितीचा विशेष

विचार प्रस्तुत प्रकरणीं कर्तव्य आहे. शिवाय या पाश्चिमात्य संघर्षास धरून आपली सद्य स्थितीहि आजमावण्याचा प्रयत्न करणें क्रमप्राप्त आहे.

युरोपीय संस्कृतीचा त्रोटक वृत्तांत : युरोपीय संस्कृतीचा पूर्वेतिहास फार मोठा नाहीं. एकंदर मानवी इतिहासाचे साधारण दोन भाग कल्पिता येतील. ज्या भागासंबंधीं लेखी प्रमाण सापडणें शक्य आहे तो एक व ज्या भागासंबंधीं फक्त कांहीं अनुमानच शक्य आहे, तो दुसरा. मानवी संस्कृतीचीं पाळेंमुळें भूतकालात एवढी खोल गेलीं आहेत कीं, तीं अदृश्यच आहेत, असे म्हणणें रास्त होईल. ह्याची विवंचना फलद्रूप होण्याचा फारसा संभव नाहीं. पुराणवस्तुसंशोधन (Archeology) मानववंशशास्त्र (Ethnology, Anthropology) इत्यादि प्रकारच्या अभ्यासानीं जरी इतिहासाच्या या दुसऱ्या भागावर कांहीं प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न केलेला असला तरी त्याचा उपयोग ज्ञानाचें एक नवें दालन उघडण्यापलीकडे फारसा नाहीं. प्रथम भागाची कांहीं जास्त माहिती असून तिचा उपयोग निरनिराळ्या संस्कृतींचा एकमेकाशीं संबंध जोडण्यास होण्यासारखा आहे. हा कालखंड दुसऱ्या कालखंडाच्या मानानें फार मोठा नाहीं. फ्रान्समधील या कालखंडासंबंधीं लेखी पुरावा फक्त खिस्तपूर्व ६० वर्षे एवढाच असून, इंग्लंडचा खिस्त शक ४० पासूनच आहे. युरोपियन संस्कृतीचा उदय युरोप व मध्यआशिया येथें ज्या संस्कृति निमाण झाल्या त्यातून झालेला दिसतो. जसजसा पौर्वात्य व दाक्षिणात्य लोकांशीं युरोपचा संबंध आला, तसतशी त्याच्यात सांस्कृतिक सुधारणा होऊं लागली. कागदाचा उपयोग प्रथमतः चीन या देशात खि. श. १०५ मध्यें झाला. त्यानंतर त्याची माहिती समरकंद, इजिप्त, इटली वगैरे देशांतून झाल्यावर १३०९ मध्यें कागदाचा उपयोग इंग्लंड देशात होऊं लागला. युरोपमध्यें प्रचलित असलेली बियर, मेसापोटेमिया व इजिप्त या देशात प्रथम तयार झाली. चहाचा शोध चीनमध्यें लागला. खिस्ती धर्माचा उदय पॅलेस्टाईनमध्यें होऊन तो युरोपमध्यें पसरला. बायबलचें इंग्रजी भाषांतर हिब्रू व ग्रीक भाषांतून झालें. अँग्लोसॅक्सन भाषेवर लॅटिन भाषेची मोठी छाप दिसते. सारांश, पूर्व व दक्षिण दिशाकडून युरोपमध्यें निरनिराळे सांस्कृतिक संस्कार आले. अमेरिकेची गोष्ट जरा वेगळी आहे. युरोपियन संस्कृतीचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी झापोटेक (Zapotec) माया (Maya) इत्यादि तद्देशीय लोकांच्या संस्कृति अस्तित्वात होत्या. त्यात माया संस्कृति साधारण

खिस्त शक ४०० च्या सुमारास गणित, ज्योतिष, शिल्प इत्यादि शास्त्रांतहि प्रगत झालेली दिसते.

कोलंबसानंतर अमेरिकेंत गेलेल्या युरोपीय संस्कृतीनें तद्देशीय संस्कृति जवळ-जवळ नाहींशी केली. एकंदरींत पाश्चिमात्य व पौर्वात्य संस्कृतींत बरीच देवाणघेवाण भूतकाळात झालेली आहे. कुटुंब या दृष्टीनें विचार करता मुख्यत: दोन प्रकार कल्पिले जातात. एकास पतिपत्नीप्रधान (Conjugate or nuclear) असें नाव देण्यात येतें व दुसऱ्यास आप्तेष्टप्रधान (Consanguine) असें नाव देतात. दुसऱ्या प्रकारच्या कुटुंबास साधारणत: एकत्र-कुटुंबपद्धति म्हणून आपल्याकडे ओळखतात. विभक्त कुटुंबपद्धतींत पतिपत्नीप्रधानत्वच असतें. शिवाय मातृसत्ताक किंवा पितृसत्ताक पद्धतीप्रमाणें कुटुंब वेगळें दिसेल. परंतु कोणत्याहि ऐतिहासिक संस्कृतींत कांहीं विवाहपद्धति व कुटुंबपद्धति अस्तित्वात होती असें दिसेल मुरडॉक् (Murdock) नांवाच्या अभ्यासकानें २५० समाजाचा असा तुलनात्मक अभ्यास केलेला आहे. 'विवाहात जवळचे नातेवाईक टाळणें,' हा एकच आचार घेतला, तरी या निरनिराळ्या समाजातून हा आचार निरनिराळ्या प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचें दिसतें. कांहींत फक्त सख्खे भाऊबहीण एवढाच वर्ज्य आचार आहे, तर कांहींत मातापितरांची नातींहि लक्षात घेतलेली दिसतील. कांहींत यापेक्षाहि विस्तृत क्षेत्र विवाहास वर्ज्य समजलें गेलेलें दिसेल. याशिवाय बहुपत्नीकत्व, बहुपतिकत्व अशा चाली ज्या समाजात अस्तित्वात असतील, तेथें परत कुटुंब वेगळें दिसेल काही समाजात स्त्रीचें विवाहकालीन कौमार्यहि महत्त्वाचें धरलें जात नाही. वधूविक्रीच्याहि अनेक चाली बाह्य ठिकाणीं प्रचलित दिसतात विवाह वडील मंडळींना जमवावे असा कांहीं समाजात दंडक दिसेल, तर कांहीं वेळा तो अधिकार तरुणतरुणींना दिलेला दिसेल पृथ्वीच्या पाठीवरील सर्व भूतकालीन समाजाच्या चालीरीति समजावून घेतल्यास कोणतीहि चाल नवी आहे असें म्हणण्याचें कारण उरणार नाहीं. तशी चाल भूतकाळात कोठेंतरी होती हे सहज दाखवून देता येणें शक्य आहे.

कुटुंबसंस्थेचें कार्य व त्यांतील बदल : कालाच्या ओघात पाश्चिमात्य राष्ट्रांतहि जें टिकून राहिलें तें पाहिलें तर पितृसत्ताक, एकपत्नीक, पतिपत्नी-प्रजाप्रधान (Nuclear) असलेलें कुटुंबच दिसून येईल. कुटुंबाच्या मूलभूत गरजा आजहि ते चारच प्रकारच्या मानतात मुरडॉक म्हणतात,

"In the nuclear family, we thus see assembled four functions fundamental to human social life, the sexual, the economic, the reproductive and the educational. Without provision for the first and the third, society would become extinct, for the second, life would cease, for the fourth, culture would come to an end." (Murdock p 10)

कुटुंबाचें मूलभूत कार्य चार प्रकारचें आहे असें ते म्हणतात. त्यात प्रथम अर्थ हें कार्य, ज्याशिवाय जगणें कठिण. त्यानंतर प्रजोत्पादन, रतिसुख व गृहशिक्षण या तीन महत्त्वाच्या गोष्टी येतात. प्रजोत्पादनाशिवाय समाजाचें अस्तित्वच नाहींसें होतें. गृहशिक्षणाशिवाय संस्कृति, संस्कार आणि परंपरा या शब्दास अर्थ राहात नाहीं. भारतीयांनीं हें सर्व अर्थ व काम या दोन पुरुषार्थांत बसवून दिलेलें आहे. या मूलभूत कार्यांवर कुटुंबसंस्थेची इमारत आधारलेली असल्यानें सर्व जगात कुटुंबही संस्था कसल्याहि प्रतिकूल परिस्थितींत टिकाव धरून राहिली आहे. कुटुंबसंस्थेचें स्वरूप निसर्गांत कालांतरानें उत्पन्न झालेलें असून त्यात स्त्रीपुरुषांना त्यांच्या स्वभावास धरून काहीं कार्यविभागणी सहजच उत्पन्न झाली आहे. अमेरिकेंतहि जुन्या काळीं कुटुंबाचें चित्र वरील तत्त्वास धरूनच होतें एकाद कृषिप्रधान कुटुंब घेतल्यास त्यात दहा दहा माणसें असावयाचीं. पुरुषांनीं शेतातील कष्ट करावयाचे, नायकांनीं घर, गुरेंढोरें व मुलें यांची चिंता वाहावयाची. शिवाय फावल्यास शेतावरहि मदतीस जावयाचें. पहाटे च्यारपासून रात्रीं आठपर्यंत सर्वत्रांना काहीं काम हें असावयाचेंच. त्यांचें स्वतःचें प्रशस्त घर असावयाचें. कधीं सणावारीं काहीं करमणुकीचे खेळ व उत्सव असावयाचे. राजकारणाशीं फारसा कधीं संबंध नसायचा. फार झालें, तर एखादेवेळीं एखाद्या सभेस जायचें. मुलामुलींच्या आयुष्यास जरूरीचें शिक्षण बहुतांशीं घरातच होत असे. शिस्त पाळण्याकडे विशेष लक्ष असे आणि याप्रमाणें परंपरेनें अनेक विद्या तें घर व कुटुंब सातत्यानें चालत असे. आपल्याकडील कृषिप्रधान कुटुंबाचें चित्र यापेक्षा फार वेगळें दिसेल काय ?

या जुन्या जमान्यात मागच्या शतकापासून क्षपाट्यानें बदल होत गेला. हा बदल का होत आहे याची कारणपरंपरा मोठी आहे. त्यात नवीन यांत्रिक सुधारणा, शहरी जीवन, युद्धें इत्यादि गोष्टी असल्या तरी त्या त्या संस्कृतींतील बदलणारा आयुष्यावरील दृष्टिकोन हेंहि प्रामुख्यानें एक कारण धरावें लागेल.

मूल्यें होतीं. तीं वंशपरंपरा स्थिर झालीं होतीं. त्याप्रमाणें आचार चालू होते. तेव्हा हे सर्व बदल म्हणजे यशस्वी विवाहाच्या ध्येयास धरून झालेले योजनाबद्ध फेरफार नसून, परिस्थितीप्रमाणें, ऐहिक सुखोपभोगावर लक्ष ठेवून शास्त्रास रानवताना व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या दृष्टिकोनातून निर्माण झालेले बदल होत. त्यास 'प्रगति' हें आभासमय नाव होतें. निदान यशस्वी विवाहास धरून तरी हे बदल म्हणजे प्रगति होती असें म्हणता येणार नाहीं.

कौटुंबिक बदलांचा विशेष विचार : आता या बदलांपैकीं काहींचा थोडा विस्तार करणें जरूर आहे. प्रथमतः जुन्या कुटुंबात पितृसत्ताक पद्धति होती. पुरुषाला सर्व कौटुंबिक प्रभावर शेवटचा व संपूर्ण अधिकार असे. आता देशातील लोकशाही कुटुंबातहि डोकावू लागली. व्यक्तीबरोबर मत आलें. काहीं प्रमाणात पुरुषाचा सर्वाधिकार कमी झाला हें जरी ठीक असलें तरी अप्रबुद्ध लोकशाहीच्या अतिमात्र विस्तारानें, "मतामताचा गलबला। कोणी न विचारी कोणाला॥" ही परिस्थिति कुटुंबातहि निर्माण झाल्यास नवल नाहीं. यामुळें शिस्तीचा अभाव उत्पन्न होऊन सर्व कौटुंबिक संबंधावर परिणाम होतो. शहरी जीवन, आर्थिक अडचणी व व्यक्तिमत्त्वाची अवास्तव वाढ, यामुळें दुसऱ्याशीं जुळतें घेण्याचें प्रमाण कमी होत आहे. कुटुंबाचें जुनें स्थिर स्वरूप नष्ट होऊन शहरात तर तात्पुरतें विश्रांतिस्थान म्हणजे घर एवढाच अर्थ झालेला दिसतो. कुटुंबात कमी प्रजोत्पादन होत असल्यानें कुटुंबाचा आकारहि ल्हान होत आहे. संततिनियमनाच्या साधनांची विपुलता उत्पन्न झाल्यामुळें, आर्थिक राहणीचें मान वाढत जात असल्यामुळें, 'थोडीं व चांगलीं' मुलें असा दृष्टिकोन उत्पन्न होत असल्यामुळें, आणि स्त्रीची पुरुषाशीं प्रत्येक क्षेत्रात स्पर्धा सुरू झाल्यामुळें, कुटुंबात मुलांचें प्रमाण कमी होऊं लागलें. आर्थिक अडचणी व महत्त्वाकांक्षा यामुळें पुष्कळ स्त्रियांना घराबाहेर कामास जावें लागतें. कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीशीं मुलांचें प्रमाण पाहू गेल्यास मात्र श्रीमंतास कमी मुलें व गरिबास जास्त मुलें असेंच चित्र दिसतें. हजारो रुपयांची मिळकत असलेल्या कुटुंबात शेंकडा तीन मुलें दिसतात तर जेमतेम पोपणापुरत्या उत्पन्नाच्या कुटुंबात शेंकडा २५ मुलें दिसतात. आर्थिक कारणाकरिता संततिनियमनाचा पुरस्कार करताना ही गोष्ट ल्यात घेतली पाहिजे. एकंदरींत जननसंख्येचें प्रमाण

पाश्चिमात्य संस्कृतींत कमी होत असून हा एक मोठा काळजीचा मुद्दा उत्पन्न झालेला दिसतो. पूर्वी एकदां सुप्रजेसंबधीं विचार करताना प्रजोत्पादनक्षमतेतील विषमता (Differential Fertility) वाचकाच्या नजरेस आणलीच आहे. याशिवाय पाश्चिमात्य देशातून सर्वसाधारण कुटुंबातहि जननसंख्येचें प्रमाण कमी होत चाल्लेलें दिसतें. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात (U. S. A) हें प्रमाण (Specific fertility) सन १८०० सालात ५५ होतें, तर १९३० सालीं तें हजारीं २० वर येऊन पोहोचलें. साधारण १८७५ सालापासून इंग्लंड व वेल्स देशांतून हें प्रमाण घसरू लागलें. ही गोष्ट बहुतेक पाश्चिमात्य देशात अशीच दिसून येईल. या घसरगुंडीची कारणपरंपरा पुष्कळ सांगता आली तरी एक गोष्ट खरी कीं कोणत्याहि एका वर्गात विवाहित स्त्रियाना पूर्वीपेक्षा कमी मुलें होण्याचा संभव वाढत चालला आहे. यात अनैच्छिक (Involuntary) किती व संततिनियमनाच्या (Birth-control) साधनामुळें किती हें समजणें कठिण आहे.

स्त्रीची प्रजोत्पादनक्षमताच कमी झाली अशा काहींचा दावा आहे तर फक्त संततिनियमनाच्या साधनामुळेंच संतति कमी आहे असें दुसरा पक्ष म्हणतो. ज्या ज्या देशात हा संततिनियमनाच्या साधनाचा फैलाव जोरात झाला, त्यात फक्त आर्थिक कारणामुळें तो झाला असें म्हणण्यास फारसा पुरावा उपलब्ध नाहीं, असें तज्ज्ञाचें मत आहे. या सर्व देशातून लहान कुटुंबाचीं एक ' फॅशनच ' अस्तित्वात आली. जीवनातील ऐषआरामाच्या (Luxury) गोष्टी वाढत गेल्या. समाजात वर येण्याची महत्त्वाकांक्षा प्रत्येक डोक्यात उत्पन्न झाली आणि या सर्व गोष्टी साध्य करताना तर मुलाची जोपासना हें ओझें वाटू लागलें. या दृष्टीकोनातील फरकामुळेंच मुख्यत: लहान कुटुंब अस्तित्वात आलें असून त्यास आर्थिक कारणें नाहींत असे तज्ज्ञ विचारी मडळींचें स्पष्ट मत झालें आहे. खाली प्रो. कार् सॉंडर्स या प्रसिद्ध लोकसंख्येचा विचार करणाऱ्या तज्ज्ञाचें मत उद्धृत करतों.

> " The motive has been in the main to obtain freedom from burdens, which it is desired to escape, whatever the economic situation of the country or the family may be "
>
> (Carr Saunders p 115)

एकदा जबाबदारी टाळून स्वतःच्या महत्त्वाकांक्षा व ऐषआराम पुरा करण्याची सवय जडल्यावर तिचा परिणाम स्त्रीच्या प्रजोत्पादनक्षमतेवर झाल्यास

संस्कृतीच्या घडणीवर भौगोलिक (Geographical) आणि प्राणीशास्त्रीय (Biological) परिस्थितीचा परिणाम घडून येणें अपरिहार्य असलें, तरी मूलभूत बदलाचीं कारणें मुख्यत त्या संस्कृतीमध्येंच असावीं लागतात. भौगोलिक परिस्थितीप्रमाण धंदे बदलतील, अन्नाच्या व राहणीच्या सवयी बदलतील परंतु कुटुंबात मुलें किती असावीं, स्त्रीपुरुषाचें संबंध कसे असावेत यासंबंधींचे बदल त्या संस्कृतींतील व्यक्तींच्या आयुष्यावरील दृष्टिकोनातूनच उत्पन्न होणें जास्त शक्य असतें.

" Most important influences making social change arise within culture itself " (R L Sutherland p 495)

अर्थात्, या अंतर्गत दृष्टिकोनावर त्या संस्कृतींतील आर्थिक स्थिति, यांत्रिक सुधारणा, दुसऱ्या संस्कृताचे संघर्ष इत्यादि गोष्टींचा परिणाम होतच असतो. या बदलासच प्रगति असें नाव देण्याचा प्रघात पडला आहे. कदाचित् डार्विनचें उत्क्रांतीचें प्राणीशास्त्रीय तत्त्व स्पेन्सरप्रभृति मंडळींनीं सामाजिक बदलास लावण्याचा जो व्यर्थ खटाटोप केला त्यामुळें " बदल म्हणजे प्रगति " असा आभास उत्पन्न झालेला असेल. एवढें खरें कीं बदल म्हणजे नेहमी प्रगति असते असें नव्हे आता कुटुंबसंस्थेस धरून काय बदल पाश्चिमात्य संस्कृतात अस्तित्वात येत आहेत, यासंबंधीं कांहा वर्णन विपयास धरून करणें क्रमप्राप्त आहे. प्रो किंबाल यंग यांनीं जुन्या व नव्या कुटुंबव्यवस्थेचा एक निदर्शक तक्ताच दिला आहे. तो येथें उद्धृत करतों

१९ व्या शतकांतील कुटुंब	२० व्या शतकांतील कुटुंब
१. पितृप्रमुख व पित्याचा संपूर्ण अधिकार (Patriarchial and authoritarion)	व्यक्तिनिष्ठ व जास्त लोकशाही प्रधान. प्रत्येक व्यक्तिगणिक मत व अधिकार (Democratic and Individualistic)
२. कुटुंब स्थिर व घटस्फोट कमी (Stable, little divorce)	स्थैर्य कमी व घटस्फोट पुष्कळ (Much less stable, divorce frequent)
३. एकत्र कुटुंब व विपुल संतति. सर्व एकत्र राहण्याचा प्रयत्न (Large and	कुटुंब लहान, संतति थोडी, एकत्र राहणें नको (Few or no

combined family, many children)	children, small size).
४. फारसें स्थलांतर नाहीं.	स्थलांतर फार.
५. स्त्री घरात चूल व मूल या उद्योगात होती.	स्त्रीचे उद्योग घराबाहेर व पुरुषाइतके झाले.
६. स्त्रीस फार कडक लैंगिक नीति पाळावी लागत होती. याबाबत स्त्री व पुरुष यात पुरुषास जास्त मुभा होती.	स्त्रीपुरुषात सारखी मुभा देण्यात आली आणि दोघाना एकच मूल्य लावावें असें ठरत आहे.
७. कुटुंबात एकत्व दिसे.	कुटुंबात कोणतेंहि एकत्व शिल्लक नाहींसें होत आहे.
८. शिक्षण, पोषण, संवर्धन, संस्कार इत्यादि नवीन पिढीचें सर्वच कार्य कुटुंबात गृहशिक्षण म्हणून होत असे.	फक्त प्रजोत्पादन व पोषण एवढीं दोनच कार्यें कुटुंबात होतात.

वरील आठ मुद्दे स्पष्टपणानें युरोपीय समाजात एका शतकात 'कुटुंब' हें किती बदलतून गेले हें सहज दाखवितात.

बदल म्हणजे प्रगति नव्हे

हे सर्व बदल घडण्यात विवाह यशस्वी करण्याची काहीं एखादी बुद्धिगम्य कल्पना किंवा योजना होती असें नव्हे. समाजात यांत्रिक युगाबरोबर, शास्त्रीय ज्ञानाबरोबर आणि बदलत्या अर्थव्यवस्थेबरोबर माणसाच्या जीवनमानात, महत्त्वाकांक्षात आणि राहणीच्या कल्पनात जे फरक पडत गेले त्याबरोबर कुटुंबसंस्थेंतहि फेरफार होत गेले. हे फेरफार कोणत्याहि ध्येयाला धरून झालेले नाहात. जर काहीं ध्येय असेलच तर शास्त्राचा ऐहिक ऐषआरामाकडे व संपत्त्युत्पादनाकडे जास्तींत जास्त उपयोग कसा करून घेता येईल, प्रत्येकाच्या व्यक्तिमत्त्वाला जास्तींत जास्त वाव कसा देता येईल, एवढेंच आहे. पण हें ध्येय 'यशस्वी विवाह' हें नव्हतें एवढें निश्चित. यशस्वी विवाहास लागणाऱ्या गोष्टींचा यात विचार नव्हता. किंबहुना विवाहासंबधीं फारसा शास्त्रीय विचारच एक शतकापूर्वा नव्हता. जो आचार सहज चांगला चालत होता त्यास शास्त्रापेक्षा परंपरेचें ज्ञान व पाठबळ होतें. परंपरा नेहमीं वाईटच असते असें नव्हे. त्या परंपरेंत टिकून राहिलेलीं जुनीं

नवल काय ? सतत घसरणाऱ्या या जननसंख्येच्या प्रमाणानें काहीं देशांत एवढी काळजी उत्पन्न झाली कीं प्रजोत्पादनास कोणत्याहि अडचणी येऊं नयेत आणि स्त्रीपुरुषांची प्रवृत्ति मुलांकडे जास्त व्हावी यासाठीं कित्येक देशांतून दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी आर्थिक मदतहि दिली गेली, परंतु व्यर्थ. या सर्व गोष्टींचा हें प्रमाण वाढविण्यास फारसा उपयोग झाला नाहीं. जर्मनी, फ्रान्स, बेल्जियम, इटली इत्यादि देशांतील या प्रयोगाचा हा निष्कर्ष आहे. हें प्रमाण घसरूं लागलें तेव्हां सुरवातीस ' लोकसंख्येची वाढ फार झाली ' असा दावा मांडणाऱ्या लोकांनीं पाठ थोपटून घेतली. पुढें हें अल्प जेव्हां आटोक्याबाहेर गेलें व घसरगुंडी थांबेना तेव्हां वंशनाशाच्या (Race suicide) घोषणा ऐकूं येऊं लागल्या व वाढ होण्याचीं साधनें हुडकण्याचा प्रसंग आला. परंतु क्षय करण्यापेक्षा वृद्धि करणं कठिण आहे हें तत्त्व आतां प्रत्ययास येऊं लागलं आहे असो.

संततिनियमनाचीं साधनें व प्रचार लोकोपयोगी नाहींत किंवा त्याचा उपयोग सर्वथैव त्याज्य आहे असा आमचा दावा नाहीं. मन संयम सांगणें सोपें पण अचारास कठिण आहे. परंतु जे शोध व हत्यारें आपण मानवाच्या हिताचीं व उपयोगी म्हणून त्याचा देशकालपरिस्थितिनिरपेक्षत्वानें अप्रतिहत व सुलभ प्रचार करतों, तीं शेवटीं मानवाच्या नाशास्त्र कारणीभूत होऊं शकतात, एवढें येथें वाचकांच्या नजरेस आणणें आम्ही आपलें कर्तव्य समजतों यासंबंधांत सरकारी प्रचाराचें धोरण काळजीपूर्वक आखलें गेलें आहे असें वाटत नाहीं आणि जरूर ती काळजी व पथ्य या औषधांत न पाळल्यास जें दुसऱ्या देशांत झालें, तेंच येथें पन्नास वर्षांनीं होणार हें निश्चित. शिवाय प्रजोत्पादनक्षमतेंतील भिन्नता (Differential fertility) लक्षांत घेतां कर्तृत्ववान् व बुद्धिवान् कुटुंबांतील प्रजाचें दुर्भिक्ष जास्तच भीषण स्वरूप धारण करूं शकेल. प्रो. सुदरलँड म्हणतात,

"But, like the invention of gunpowder, it (Birth control) has its possibilities both for increased human welfare and for an ultimate destruction of the human species "

(R. L. Sutherland p 481)

संततिनियमनाचा सद्य स्थितींत आमच्या देशांत फार मोठ्या प्रमाणावर प्रचार चालू असल्यानें हें कटु सत्य नजरेस आणणं, काहीं लोकांची थोडी नाराजी पत्करूनहि आम्ही आपलें कर्तव्य समजतों

यानंतर स्त्रीपुरुषांच्या लैंगिक संबंधासंबंधात पाश्चिमात्य दृष्टिकोनात हल्ली जो फरक पडला आहे त्याचा विचार करणें जरूर आहे. मागच्या शतकात लैंगिक विषयावर जवळजवळ अबोलाच होता. या शतकात त्याच्या बरोबर विरुद्ध परिस्थिति आहे. काय बोलावें यास बंधन नाहीं. शास्त्र या नावाखालींहि पुष्कळ वेडेंवाकडें लैंगिक वाङ्मय प्रचारात आहे. विवाहपूर्व व विवाहांतर्गत अशा दोन भागात या संबंधीं विचार करू गेल्यास काय दिसतें पाहा.

प्रो. किन्से प्राणीशास्त्राचे प्राध्यापक. त्यांनीं शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून मानवाचा एतद्विषयक अभ्यास करण्याचा केलेला हा प्रयत्न खरोखरच फार कौतुकास्पद आहे अशा प्रकारच्या अभ्यासास केवढे परिश्रम पडतात हें फक्त अभ्यासकच जाणू शकतो त्यांनीं गोळा केलेली माहिती (Data) विचारप्रक्षोभक असून या विषयावरील प्रत्येक अभ्यासकानें हा ग्रंथ नजरेखालीं घालावा अशीच आमची शिफारस आहे. या ग्रंथानें अमेरिकेंतहि फार खळबळ उडवून दिली व त्यानंतर या ग्रंथावर पुष्कळ टीका–प्रतिटीका प्रसिद्ध झाल्या.

डॉ किन्से व त्याचे सतरा सहकारी यांनीं सतत १५ वर्षें परिश्रम करून ५३०० पुरुष आणि ५९४० स्त्रिया एवढ्यांची लैंगिक आचारासंबंधीं माहिती गोळा केली. यात व्यक्तिगत (individual) व दोन व्यक्तींचे अशा दोन्ही प्रमुख गटाची कामविकाराची मोजदाद आहे व्यक्तिगत कामविकारात मुख्यत मुष्टिमैथुन (Masturbation) आणि सुखस्वप्नें (Dreams) येतात. तर दोन व्यक्तींच्या मुख्य प्रकारात सजातीय (Homosexual) व विजातीय (Heterosexual) असे दोन भाग येतात या दुसऱ्या विजातीय प्रकारात परत विवाहपूर्व (Premarital) व विवाहांतर्गत आणि विवाहबाह्य (Extra marital) असे प्रकार उद्भवतात हे सर्व प्रकार या स्त्रीपुरुषात किती प्रमाणात आढळले याची मोजदाद या रिपोर्टांत आहे. येथें एवढेंच नमूद करावयाचें कीं विवाहबाह्य संबंध सन १९०० पूर्वी ज्या प्रमाणात असत त्यापेक्षा हल्लींच्या पिढ्यांतून फार झपाट्यानें वाढत चालले आहेत. उदाहरणार्थ, विवाहपूर्व स्त्रीपुरुषसंबंधात मुख्यत संयोगपूर्व (Precoital) सर्व व्यवहार, ज्यास इंग्रजींत ' पेटिंग ' अशी संज्ञा देतात, त्याचें प्रमाण पाहू डॉ किन्से म्हणतात कीं, साधारण चाळीस टक्के स्त्रियांना हा अनुभव वयाच्या पंधराव्या वर्षापर्यंत आलेला होता आणि विवाहाच्या पूर्वी साधारण

नंतर दहा स्त्रियांनीं याचा अनुभव घेतलेला आढळला. सन १९०८ नंतर बदललेली सर्व सामाजिक व आर्थिक घडण आणि शिवाय शिथिल धर्मश्रद्धा याच्या दुष्टांतीं अरण्याचा समज आहे. ढिलीं सामाजिक बंधनें, स्त्रीचें आर्थिक स्वातंत्र्य, व्यक्ति महत्त्वाची वाढ, विवाहाचें वाढतें वय आणि कमी होत चाललेली धर्मश्रद्धा, या सर्व मार्गांचा विचार केल्यास ही प्रवृत्ति वाढीस लागली आहे यांत नवल काय? कामवासना ही सहजप्रवृत्ति आहे आणि ती आपला प्रभाव योग्य त्या वयात पाडल्या शिवाय राहणार नाहीं 'प्रवृत्तिरेषा भूताना' हा सिद्धांत पुरातन कालापासून मद्य मांसभक्षण आणि मैथुनादि प्रकारांत असतो, हें प्रसिद्ध आहे. हे सर्व वाढीस लागलेले प्रकार कायद्यानें बंद करता येण्यासारखे नाहींत. यासंबंधींचे कायदे फक्त पोलिसाचे खिसे भरण्यास उपयोगी पडतात, वगैरे विचार मांडून डॉ. किन्से असें सुचित करतात कीं, या सर्व प्रकाराकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोनच बदलला म्हणजे झालें. स्त्रीस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, आर्थिकस्वातंत्र्य यांतूनच आता 'लैंगिक वर्तणुकीचें स्वातंत्र्य' (Sexual freedom) ही बाब निर्माण होत आहे. आम्ही असें ऐकतों की, यासंबंधीं कायद्यात जरूर तो बदलहि करण्याची शक्यता अमेरिकेंत उत्पन्न झाली आहे. डॉ. किन्से लिहितात,

"Premarital petting is widespread among nearly all females and males of the younger generation in the country today, and not infrequent among many older unmarried persons" (Kinsey F p 229)

विवाहपूर्व प्रेमाविष्कार किंवा कामविकारजन्य व्यापार अमेरिकेंतील तरुण तरुणींत फार मोठ्या प्रमाणांत आढळतात अविवाहित प्रौढांतहि ते पुष्कळ आहेत अशी कबुली डॉ. किन्से यांनीं दिली आहे. शिवाय ते असेंहि लिहितात कीं, १९०० सालापूर्वींच्या लोकांत हे प्रकार त्या मानानें कमी असत आणि १९०० नंतर दिवसेंदिवस हे प्रकार अमेरिकेंत फार झपाट्यानें वाढत चाललेले दिसतात.

विवाहपूर्व स्त्री पुरुष व्यवहारासंबंधीं इतर बहुतेक लेखकांचें मत डॉ किन्से यांच्यासारखेंच आहे ज्यास इंग्रजीत पेटिंग (Petting) इत्यादि शब्दांनीं ओळखतात, असे सर्व व्यवहार भरपूर प्रमाणांत आहेत विवाहपूर्व चुंबनालिंगनाच्या प्रकारांबाबत साधारण ९० टक्के मुलींनीं असे व्यवहार दोन किंवा अधिक पुरुषांबरोबर

केल्याचें किन्से याच्या निदर्शनास आलें. मुष्टिमैथुनादि प्रकार (Masturbation) मुलात विवाहपूर्व कामतृप्तीकरिता मोठ्या प्रमाणात प्रचलित असलेले दिसतात. आता या कामोद्दीपनात गर्भधारणेपर्यंत मजल जाणें कठिण असतें असें नाहीं. परंतु ते बेकायदेशीरहि होत असल्यानें असे प्रसंग टाळण्याकरिता गर्भपात इत्यादि प्रकाराचा आश्रय करणें क्रमप्राप्त होतें.

यानंतर विवाहबाह्य संबंधाचा थोडा आढावा घेऊं. व्यभिचाराकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन आमच्याकडे आहे एवढा असहिष्णुतेचा पाश्चिमात्यात दिसत नाहीं.

" Another probable effect of the new attitude towards sex experience is to increase somewhat both premarital sex intercourse and adultery (R L Sutherland p 449)

लैंगिक व्यवहारातील दृष्टिकोनात बदल झाल्यामुळें विवाहपूर्व संबंध आणि विवाहबाह्य (Adultery) संबंधहि वाढलेले दिसतात. पाश्चिमात्य देशातून एक-

एकपत्नीकत्वाचे पुरुष फार थोडे आढळतात असें दिसून येईल. जेथें एकपत्नीकत्वाबरोबरच बहुपत्नीकत्वाची चाल आहे अशा पौर्वात्य समाजातच अशीं खरीं एकपत्नीकत्वाचीं माणसें जास्त दिसतात. शेवटीं या कायद्यानें स्वैराचाराला आळा बसण्याऐवजीं पाश्चिमात्य समाजात स्वैराचाराला जास्त प्रोत्साहन मिळालें असून, बहुपत्नीकत्वानें हा स्वैराचार कमी होण्यास खरी मदत होण्याची शक्यता आहे, असा त्याचा अभिप्राय आहे.

वरील हिंटन साहेबाच्या निष्कर्षांत बरेंच तथ्य असल्याचें थोड्या विचारांतीं दिसून येईल. हें वर्णन पाश्चिमात्य समाजातील सध्याच्या कायदेशीर एकपत्नीकत्वाची काय दशा आहे हें दर्शनिर्णार्थ झालें. याचा अर्थ एकपत्नीकत्व त्याज्य आहे किंवा तें व्यक्तिगत, कौटुंबिक आणि सामाजिक दृष्ट्या योग्य ध्येय नाहीं, असा हिंटन साहेबाचा या आमचा अभिप्राय नाहीं हें येथ लक्षात ठेवलें पाहिजे.

वरील विवेचनावरून पाश्चिमात्यात परंपरागत थोडीहि नीति अस्तित्वात नाहीं असा नव्हे. परंतु उपरिनिर्दिष्ट बदल झपाट्यानें होत असून यापुढें परंपरा काहीं शिल्लक राहील्च असें म्हणवत नाहीं.

येथें स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वात मागच्या शतकापासून आजतागायत झालेला फरकाहि लक्षात घ्यावयास हवा. डार्विनची पत्नी ही आपला पति मोठा शास्त्रज्ञ आहे, त्याची सेवा करणें, मुलांची जोपासना करणे व घर आनंदी ठेवणें, हेंच आपलें कर्तव्य समजून याकडे सतत लक्ष पुरविणारी होती. तिला बाहेरच्या महत्त्वाकांक्षा नव्हत्या. परंतु मागच्या एका शतकात स्त्रीत मोठा बदल झाला. स्त्रीस्वातंत्र्याच्या चळवळीचा मनोरंजक इतिहास पाहणें येथें शक्य नाहीं. परंतु स्त्रीशिक्षण, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीचे हक्क व स्त्रीच्या महत्त्वाकांक्षा पुरुषाप्रमाणेंच हव्यात, असा हव्यास उत्पन्न होऊन पुरुषाशीं प्रत्येक बाबतींत स्पर्धा म्हणजे स्त्रीपुरुषसमानता असा स्त्रीचळवळीचा सारांश दिसतो. यामुळें बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् स्त्रिया कुटुंबसंस्थेस निरुपयोगी ठरू लागल्या. कारण त्यांना कुटुंबाबाहेर पुष्कळ हक्क, मान व पैसा मिळू लागला. स्त्रिया काहीं वेळा आर्थिक अडचणींमुळें तर काहा वेळा महत्त्वाकांक्षेची पूर्ति म्हणून नोकरींत शिरल्या. स्त्रीस नोकरी व पुरुषास बेकारी हें समीकरणच काहीं वेळा झालेले दिसते. त्यामुळें एका बाजूनें सुशिक्षिताची बेकारी व दुसऱ्या बाजूनें कुटुंबनाश या दोन्ही गोष्टी घडत चालल्या आहेत. शिकलेल्या स्त्रिया विवाहांतर्गत यशास योग्य ठरत नाहींत. हल्लींच्या स्त्रीच्या पुरुषी शिक्षणामुळे त्या साक्षर होण्यापलीकडे काहीं फायदे

झाले असतील असें वाटत नाहीं. उलट कुटुम्बपोषण, यशस्वी विवाह आणि वंशवृद्धि याच्या दृष्टीने या शिक्षणातून फारसे फायदे उपलब्ध झालेले नाहीत हें निश्चित.

"College girls do not make good wives if they do not overcome training for competition rather than co-operation"

(Bowman p 230)

शिक्षित स्त्रिया चांगल्या गृहिणी होण्यास त्यांच्या सध्याच्या शिक्षणामुळें नालायक ठरतात असा प्रो. बोमन यानीं अभिप्राय व्यक्त केला आहे. पुरुषाशीं सतत स्पर्धा, व्यक्तिमत्त्व व महत्त्वाकांक्षाची वाढ, यामुळें ही नवी स्त्री गृहिणीपदास योग्य असा दृष्टिकोन दाखवीत नाहीं. वरील सर्व कारणामुळें आज पाश्चिमात्य समाजात कुटुंबविघटनाचे निरनिराळे प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत. वरील वर्णनावरून पाश्चिमात्य देशात यशस्वी विवाहच नाहींत व सुखी कुटुंबेंच नाहींत असा भलता ग्रह मात्र करून घेऊं नये. अमेरिकेंतील एकदर नोकऱ्यापैकीं तिसरा हिस्सा स्त्रियानीं व्यापला आहे. कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांत एकतृतीयांश मुली आहेत. नोकऱ्यात शेकडा ८५ स्त्रिया कारकून आहेत. बाकीच्यात शिक्षिकाची संख्या मोठी आहे व कांहीं वैद्यकीय, सेक्रेटरी, ग्रंथपाल, विक्रेत्या वगैरे जागावर आहेत. एखाद्या वेळीं काहीं विशेष नोकऱ्या आणि मानहि त्यानीं पटकावले आहेत. त्यात ॲबॅसडरच्या जागेपासून शहराचा मेयर, न्यायधीश, वगैरे जागा येतात. साधारण वयाच्या वीस वर्षापूर्वीच पुष्कळ स्त्रिया नोकरी करतात. पहिल्या काही वर्षातच विवाह झाल्यामुळें पुष्कळ स्त्रिया नोकऱ्या सोडूनहि जातात. सर्वसाधारण स्त्रीच्या विवाहाचें वयहि अमेरिकेंत सध्या २०—२१ च्या दरम्यान दिसते. एकदरींत स्त्रीशिक्षणाचा विशेष उपयोग नोकरी व घराबाहेरील व्यवसायाकरिता जास्त होत आहे एवढे वरील माहितीवरून दिसून येईल.

कुटुंब-विघटनाचीं कारणें : यानतर कुटुंबविघटनाचे कांहीं प्रश्न विचारात घ्यावयास हवेत. कुटुंबविघटनाच्या कारणपरपरेंत दोन प्रकार कल्पिता येतात. (१) कुटुंबातर्गत, (२) कुटुंबबाह्य.

कुटुंबातर्गत कारणामध्ये दोन विवाहित व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्वापासून प्रजाहीनत्वापर्यंत सर्व प्रश्न येतात त्याचें थोडें दिग्दर्शन पूर्वी

प्रसगान केलेलेंच आहे. युद्धनबाह्य कारणपरपरेंत युद्धाची अर्थोत्पादनाची शक्ति लोकसख्येचें शहरीकरण, (Urbanisation) त्यामुळें उत्पन्न होणाऱ्या जागेपासून सर्व अडचणी आणि अत्यत महत्त्वाचें कारण म्हणजे युद्ध, या गोष्टींचा समावेश होतो. दर पिढीस एक जागतिक युद्ध याप्रमाणें मानवी समाजात सहाराची भर पडत आहे. या युद्धामागें निमित्तमात्र कांहींहि कारणें असली तरी शक्तिमान् राष्ट्राचा, त्यातील नेत्याचा व त्याच्या पाठीराख्याचा स्वार्थ, लोभ व सत्तेची स्पर्धा या गोष्टींच जास्त कारणीभूत असलेल्या दिसतात युद्ध हें लैंगिक नीतीस अत्यत घातुक आहे याची जाणीव सवत्र झालेली आहे. परतु युद्ध जेवढें अटळ तेवढेच त्याचे हे सर्व परिणामहि अटळ असल्यानें, एक अपरिहार्य गोष्ट यापलीकडे फारसा विचार कोणी करताना दिसत नाही अलीकडील युद्धें हीं एका देशापुरतीं वा खडापुरतींहि मर्यादित नसून जगास त्रासदायक होणारीं असतात. शिवाय या युद्धातून फक्त युद्धमान् गटानाच हाल सोसावे लागतात असें नसून प्रत्यक्ष युद्धात भाग न घेणाऱ्या सर्वसामान्य समाजासहि हाल सोसण्याची पाळी येते. या युद्धामुळें समाजाचे फार मोठे गट स्थानत्याग करताना दिसतात आणि या पळणाऱ्या मानवसमाजाचे सर्वच प्रकारानी हाल होत असल्याने, त्याना मूलभूत जीवनाचा प्रश्नच भेडसावीत असल्यानें, त्याची बाकीच्या गप्पा ऐकण्याची वा बघनें पाळण्याची मन स्थिति असण्याची यत्किंचितहि शक्यता राहात नाहीं अशा प्रकारच्या या सर्वसहारक युद्धाचा मानवसमाजात जोरात फैलाव होत असल्यानें सामाजिक विघटनहि फार जोरात फैलावतें. येथें कामपुरुषार्थाचा विचार सपूर्ण लुप्त होतो आणि विकारजन्य परिस्थितींत काय घडेल तें घडेल, जसें घडेल तसें घडेल, कोठें घडल याचाहि कांहीं नियम नाहीं, अशा केवळ पशुतुल्य परिस्थितीस मनुष्यप्राणी सहजच पोचोंचलेला दिसून येतो युद्धामुळ आणखीहि नवे नवे प्रश्न उत्पन्न होतात युद्धजन्य परिस्थितात तेवढा मनुष्य पशुतुल्य आचारास पोहोंचतो आणि युद्ध सपलें की परत तो पूर्वाचारास येतो हें कांहीं प्रमाणातच खरें आहे. युद्धानतर '**पुनश्च हरि ॐ**' सुरु होऊन जे निरनिराळे आर्थिक, औद्योगिक, सामाजिक, आरोग्यविषयक आणि राजकीय प्रश्न उत्पन्न होतात, त्यात लोकसख्येचा एक प्रश्न प्रामुख्यानें येतो युद्धामध्यें जायबदी किंवा मृत यात विशेषत समाजातील पुरुषवर्ग असल्यानें स्त्री व पुरुष हें समाजातील प्रमाण फारच वेडेंवाकडें होत विशेषत विवाहवयातील स्त्रीवर्ग सख्येनें मोठा होतो व पुरुषवर्गाची सख्या

बरीच रोडावते. निरनिराळ्या देशातील स्त्रीसख्या युद्धोत्तर काळात फार वाढलेली दिसून येते आणि विवाहास एका स्त्रीस एक पुरुष हें प्रमाण लोकसख्येंतच बसत नसल्यानें सर्व स्त्रियाना विवाहातर्गत कामतृप्ति करून घेणें दुरापास्त होतें. यामुळें विवाहबाह्य सबधाचे प्रमाण आपोआपच वाढून मग निरनिराळी ढगें अस्तित्वात येऊ लागतात. जर्मनी या देशात सध्या हा प्रश्न फारच भेडसावणारा आहे असें दिसतें. विशेषत स्त्रीवर्गाची याबाबतची हलाखी सर्वत्र दिसून येते. सर्व जगभर भोगवृत्ति थैमान घालीत असताना बहुसख्य स्त्रियाना सतीचें ब्रह्मचर्य पाळणें सोपें आहे पण अशानें ढोंगी वृत्तीशिवाय काहींहि साधणार नाही. विवाह त्याच्या आटोक्याबाहेर नेऊन त्याना नीतीच्या थापा मारावयाच्या, अशा तऱ्हेनें हा प्रश्न धाटेस लागू म्हटलें तर तें कसें साधावें ? डॉ. वॉकर लिहितात,

"Marriage is no answer to their question, for it is not always the fault of a potentially good mother that the advantage of a permenent union with a legal husband has been denied to her. In countries where women outnumber men, it is not possible for all of them to find husbands"

(K Walker P 71)

परमेश्वरानें स्त्रीपुरुष लोकसख्या साधारण समसमान असाव्यात अशी बुद्धि जननसख्येंत ठेवलेली दिसते. परतु पुढें हे प्रमाण निरनिराळ्या कारणानीं तसेंच राहू शकत नाहीं. प्रजोत्पत्तीचें महत्त्वाचें कार्य स्त्रीजातीकडे विशेषत्वानें दिल असल्यानें स्त्रीस त्यासबधीं काहीं विशेष अवघड परिस्थितींतून जाताना काय भय असतें तेवढेंच. उलट पुरुषाना अनेक रोग उपद्रव देऊ शकतात आणि त्यांत मरणाचें भयहि त्याना जास्त असें असताना युद्धें निर्माण करून पुरुषानीं स्वत ची मोठीच हानि करून घेतलेली आहे. अशा नैसर्गिक व मनुष्यनिर्मित साधनामुळे पुरुषाची सख्या व स्त्रीसख्या यात जर मेळ बसला नाही, तर वर वर्णन केल्याप्रमाणें हा एक नवीनच प्रश्न उत्पन्न होतो. हा युद्धजन्य सामाजिक प्रश्न भारतियास नवीन नाहीं भारतीय युद्धाच्या सुरवातीस अर्जुनाची शका म्हणून व्यासानीं हा प्रश्न उत्पन्न केलेला आहे. युद्धात फार मोठी पुरुषहत्या होत असल्यानें कुलक्षय फार मोठ्या प्रमाणात होतो. या कुलक्षयामुळें "**प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रिय**" (भ. गी. १.४१.) कुलस्त्री भ्रष्टाचारास प्रवृत्त होण्याचा सभव वाढतो. यामुळें वर्णसकर होतो वर्णसकरकारक दोषामुळें शाश्वत

कुलधर्म व जातिधर्म नाहींसे होणें अपरिहार्य होते. या अर्जुनाच्या शंकेंत युद्धोत्तर सामाजिक परिस्थिति केवढी विस्कळीत होते याचा गोपवारा सूत्रमय भाषेत व्यासांनी अर्जुनाच्या तोंडीं घातलेला दिसतो. अर्जुनाचे लोभमोहादि विकार नाहींसे करण्यास पुढचे सगळ तत्त्वज्ञान जरी समर्थ असलें तरी या मूलभूत युद्धविषयक शंकेला विशेष समाधानकारक उत्तर दिसत नाहीं. केवळ ही परिस्थिति अटळ म्हणून ती घेणें प्राप्त आहे, असाच सर्वांचा अर्थ दिसतो. मुख्य मुद्दा एवढाच कीं, युद्धोत्तर परिस्थिति ही कामपुरुषार्थसाधनास अत्यंत घातुक असून, त्यामुळ जे निरनिराळे सामाजिक व आर्थिक विस्कळितपणाचे प्रश्न उत्पन्न होतात त्यामुळ मनुष्याच्या जीवनात फार ढवळाढवळ होऊन त्यास धर्माचरण करणें दुरापास्तच होऊन नसतें व अनिच्छेनें वा स्वेच्छेनें तो अधर्माचरणास आपोआपच प्रवृत्त होतो. आर्थिक व कुटुंबविघटन या दोन्ही भीषण प्रश्नांना युद्धोत्तर काळात तोंड देणें प्राप्त होतें.

कुटुंब-विघटनाचे दृश्य परिणाम : यानंतर कुटुंबविघटनाचे दृश्य परिणाम कसे दिसू लागतात हें पाहणे आहे हे परिणाम साधारण चार भागात दर्शविता येतील. येथें युद्धाच्या फक्त कुटुंब विघटनेशी संबंधित परिणामाचा विचार कर्तव्य आहे.

खालील चार प्रकारानीं कुटुंबविघटन दृश्य स्वरूपात येत.

(१) घटस्फोटाची वाढ, (२) निरनिराळ्या कारणानीं विवाह आटोक्या-बाहेर गेल्यामुळें उत्पन्न होणारे स्त्रीपुरुषाचे प्रश्न, (३) विवाहबाह्य स्त्री पुरुषसंबंध आणि (४) वेश्याव्यवसाय

(१) घटस्फोट — घटस्फोटाचा कायदा निरनिराळ्या ठिकाणीं निर निराळ्या प्रकारचा आहे. परंतु घटस्फोटाची संख्या पाश्चिमात्य देशात वाढत्या प्रमाणात आहे यानद्दल दुमत नाहीं अमेरिकेंत १८९० सालीं दर हजार विवाहा मागें फक्त ५७ घटस्फोट होते तर १९४६ सालीं ही संख्या दर हजारा चारशें एवढी वाढली होती. यामागें एक कारण असें सांगतात कीं, पूर्वी विवाह अयशस्वी होत असत, तरी स्त्रीपुरुष घटस्फोट चांगला मानीत नसल्यामुळे, विशे षत स्त्रीस दुसरा मार्ग नसल्यानें तिला वैवाहिक बंधनातच राहणें भाग असे परंतु घटस्फोटाचा कायदा अस्तित्वात येऊन आज थोडा काल लोटला नाहीं तेव्हा बाकीचीं काहींहि कारणें असलीं तरी हा आकडा विघटित कुटुंबसंस्थेचा द्योतक आहे

असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाहीं. प्रजाहीनत्वाचा परिणामहि घटस्फोटावर दिसून येतो असें दिसतें. जेथें मुलें नाहींत असे विवाह घटस्फोटांच्या संख्येंत जास्त दिसतात.

सर्व देशांत घटस्फोट सर्व ठिकाणीं सारख्या प्रमाणांत नाहींत. कांहीं शहरांत घटस्फोट हा एक मोठा धंदाच झालेला आहे. साधारणतः विवाहानंतर पहिल्या दहा वर्षांत जास्त घटस्फोट होतांना दिसतात. कांहीं लोकांच्या मतें इतर सर्व व्यावहारिक बाबींप्रमाणेंच विवाह यशस्वी होणें शक्य नाहीं. कांहीं विवाह चांगले ठरणार, कांहीं सामान्य ठरणार व कांहीं वाईटहि ठरणार, त्यास इलाज नाहीं. कोणतीहि प्राणीशास्त्रीय गोष्ट वैविध्यानें (Normal curve of biological variant) दिसणारच तसा विवाहहि दिसणार. घटस्फोटांची संख्यावाढ ही अयशस्वी विवाहांचें प्रमाण वाढलें आहे असें म्हणण्यास प्रमाणभूत होऊं शकत नाहीं; तरी घटस्फोट व वैवाहिक यश यांचा परस्परसंबंध नाहीं असें म्हणणें कठिण आहे. घटस्फोटाची कारणपरंपरा अनेकविध असून मुख्यतः विवाहांतर्गत कारणें जास्त. त्यांतहि व्यक्तिमत्त्वाचीं, आर्थिक व रतिशास्त्रीय कारणें विशेष दिसतात. ही कारणे नष्ट होण्यासाठीं कांहीं उपाययोजना हवी. ती मुख्यतः तरुण मुलामुलींना वैवाहिक आयुष्यासंबंधीं योग्य शिकवण देऊन त्यांस वैवाहिक जीवनार्थ योग्य बनवणें अशा स्वरूपाची असली पाहिजे. यावरून कांहीं मूलभूत मुद्दयांवर विचारी लोकांचें ऐकमत्य दिसते एवढें दिसून येईल.

(२) यानतर निरनिराळ्या कारणांनी विवाह आटोक्याबाहेर गेल्यामुळे उत्पन्न होणारे प्रश्न येतात. यांत महत्त्वाकांक्षा व आर्थिक अडचणी प्रामुख्यानें येतात. महत्त्वाकांक्षा व तीस धरून व्यक्तिमत्त्वाची अस्ताव्यस्त वाढ झाल्यास विवाहाचें वय निघून जातें आणि पुढें विवाह होणें दुरापास्त होतें. त्याचप्रमाणें आर्थिक अडचणींमुळेंहि विवाह लांबणीवर पडून शेवटीं परिस्थिति आटोक्याबाहेर जाते. आतां यामुळें उत्पन्न होणारा महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे प्रौढ कुमारिकाचा. कित्येक वेळां यांतूनच कुमारी माता या नांवाचा एक वेगळा वर्ग निर्माण होतो.

असा वर्ग लहान नाहीं. याबद्दलची बरोबर माहिती मिळणें कठिण असलें तरी बेकायदेशीर संतति आणि बेकायदेशीर गर्भपातांचा वाढता उद्योग लक्षांत घेतां ही स्थिति दुर्लक्ष करण्यासारखी नाहीं. बेकायदेशीर संततीकरितां पुन्हां सामाजिक

कार्यक्रमांची आवश्यकता उत्पन्न होते. त्यांपैकीं शिशुसंगोपन केंद्रें (Orphanages) अस्तित्वांत येणें हा एक होय, या मुलांना त्यांच्या आईबापांनीं परत नेलें तर ठीक, नाहींतर त्यांचा उपयोग संततिहीन कुटुंबांत दत्तकाकरितां करण्याचा प्रयत्न केला जातो. दत्तकाचा भाग दिसतो तेवढा सोपा नाहीं. त्यांत मुलाचा आनुवंश इत्यादि माहिती करून घेऊन मग तें मूल त्या कुटुंबांत योग्य ठरेल कीं नाहीं हें पाहावें लागतें. त्यामुळें सर्व मुलांची अशी सोय होऊं शकतेच असें नाहीं.

याशिवाय कुमारी मातांचा प्रश्न स्त्रीच्या दृष्टीनेंहि मोठा सुखाचा ठरत नाहीं हें वेगळेंच.

कुमारी मातांचा प्रश्न :— कुमारी मातांची ही समस्या मोठ्या प्रमाणांत पाश्चिमात्य संस्कृतींत उत्पन्न होणारी आहे. आमच्याकडे आतां ती नव्यानें अस्तित्वांत येत आहे. पण पूर्वी ती विशेष प्रमाणांत आढळत नव्हती. या समस्येला पुष्कळ कारणपरंपरा आहे. त्यांतील उपरिनिर्दिष्ट कारणें व युद्धजन्य स्त्री-पुरुष लोकसंख्येच्या प्रमाणांत फरक हीं कारणें महत्त्वाचीं आहेत.

या सर्व स्त्रियांना हल्लींच्या एकपत्नीकत्वाच्या कायद्यामुळें आणि सामाजिक असहिष्णुतेमुळें मुद्दाम अविवाहित व तदनुषंगानें वंध्यात्वाचें जीवन कंठावें लागत आहे. ज्या कोणी असल्या परिस्थितींत धीटपणा दाखवतात त्यांना 'कुमारी माता' या नवीन पदवीस प्राप्त व्हावें लागतें. यापैकीं बऱ्याच स्त्रियांना विवाहित आयुष्य दिल्यास त्याचें जीवन जास्त सुखाचें होणार आहे. शिवाय सध्यांच्या परिस्थितींत एका बाजूस जननसंख्येचें प्रमाण घसरत असतांना ह्या स्त्रियांना मुद्दाम अविवाहित ठेवणें किंवा त्याच्यावर 'माता' झाल्यास कायदेशीर वा सामाजिक बहिष्कार घालणें ही गोष्ट कोणत्या बुद्धीला पटवितां येणार आहे !

एकदर परिस्थितीच्या कचाट्यांत व कुचंबणेंत सांपडलेल्या स्त्रिया शेवटीं जो जमेल तो मार्ग पत्करतात. आतां ही गोष्ट अटळ झाली म्हणजे त्याचा कांहीं बुद्धिगम्य पद्धतीनें विचार करावयासच हवा. तेव्हां विशेषतः शिक्षित व स्वतंत्र स्त्रिया ही समस्या अशी मांडतात कीं, "मातृत्वाचा हक्क प्रत्येक स्त्रीस आहे. त्याकरितां पुरुषाची गुलामगिरीच म्हणजे विवाह पत्करला पाहिजे ही सक्ति काय म्हणून ! तेव्हा ही गुलामगिरी न पत्करतां मातृपद प्राप्त करून घेण्यांत स्त्रीस्वातंत्र्याचा खरा विजय आहे !" कुटुंब म्हणजे स्त्री, पुरुष व मुलें ही भावना येथें नष्ट होते.

कुटुंबात योग्य संस्कार होण्यास स्त्रीप्रमाणें पुरुषाचीहि तितकीच जरुरी आहे. स्त्रीस मातृत्व प्राप्त करून देणें एवढेंच पुरुषाचें कुटुंबकर्तृत्व नाहीं. यापेक्षा पिता म्हणून त्याची कांहीं जास्त जबाबदारी आहे. ती पार पाडण्यात स्त्रीस व मुलास जास्त गृहसौख्य प्राप्त होतें इत्यादि सर्व विचार पार लुप्त होतात आणि ज्या मूळ भ्रमामुळें ही आपत्ति स्त्रीजातीवर कोसळली ती मूळ कारणपरंपरा नजरेआड होते. अशा वेळीं सहजच कांहीं विचारी माणसें विचारू लागतात कीं, या परिस्थितींत बहुभार्यात्वास सरळ परवानगी देण्यास काय हरकत असावी ? पण तसें करण्यात अहंकार दुखावतो म्हणून जें कांहीं कुमारीमातृत्व घडेल किंवा विवाहबाह्य संतति होईल तीस 'कायदेशीर म्हणू पाहिजे तर' असा फाटलेल्या गोधडीला जाणखी एक तुकडा चिकटवला जातो. कुटुंबविघटनाच्या परिणामांपैकीं तिसरा व चौथा भाग म्हणजे विवाहबाह्य संबंध किंवा व्यभिचार व वेश्याव्यवसाय यासंबंधीं पूर्वी थोडें दिग्दर्शन येऊन गेलेंच आहे.

कुटुंबविघटनाचे पाश्चिमात्य प्रश्न विचारात घेताना एकांतिक सुधारणाचा कसा शेवट होतो हें पाहाण्यासाठीं येथें रशियाचें उदाहरण देता येईल. अर्थवादाचा प्रणेता देश म्हणजे रशिया. फार लोकसंख्या वाढली अशा गवगवा झाल्यामुळें नुसतें संततिनियमनच काय पण १९२७ सालीं या अर्थशास्त्रज्ञ विद्वान् मंडळींनीं ज्या सामाजिक सुधारणा केल्या त्यात गर्भपात (Abortion) हें केव्हांहि करण्यास कांहींच हरकत असू नये असें ठरविलें व त्याकरिता राष्ट्रानें मोफत व्यवस्था केली एका मास्को शहरात १९३५ सालीं फक्त ७०,००० जननसंख्या होती व १५५००० गर्भपात होते. लेनिनग्राड या इतिहासप्रसिद्ध शहरात स्त्रीरोगचिकित्सक डॉक्टर मंडळींनीं या गोष्टींचा अभ्यास करून, पुष्कळ वर्षांच्या निरीक्षणानें जे निष्कर्ष काढले ते म्हणजे, गर्भपात केलेल्या स्त्रियात शेंकडा ३५ स्त्रिया संपूर्ण निष्प्रज (Sterile) ठरल्या. शेंकडा २० स्त्रियात प्रकृतींत कायम तक्रारी राहिल्या चाळीस टक्के स्त्रियात पुढें गर्भधारणेंत कांहीं विकृति उत्पन्न झालेली दिसून आली कीं, राष्ट्राच्या येथें यानंतर झालेल्या परिषदेंत शेवटीं असा ठराव करण्यात आला कीं, राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा सुप्रजा ही जनतेची व राष्ट्राची खरी संपत्ति आहे.

"The national and biological wealth of the people is of greater importance than the national economy

(Report Med Evil of Abortion p. 150)

यू. एस्. एस्. आर. ची पहिली पचवार्षिक योजना १९२८ पासून सुरू झाली होती. त्या वेळीं या योजना करणाऱ्याच्या कल्पना अशा होत्या कीं, लोकसंख्येचे प्रश्न हे अगदीं सोप्या समीकरणासारखे असतात. जननसंख्येंत दर हजारीं २३ ची वाढ धरून त्यानीं ती योजना कागदावर माडली. दुसऱ्या योजनेच्या वेळीं हेंच प्रमाण दर हजारीं फक्त १७ जास्त ठरविण्यात आलें. गर्भपात कायदेशीर ठरविला. संततिप्रतिबंधक उपाय जोरात सुरू केले. हें सर्व झाल्यावर असें दिसून आलें कीं या योजनेंत जें कमीत कमी जननसंख्येचें प्रमाण धरलें होतें तेंहि पडेना. शेवटीं हे आकडे प्रसिद्ध करणेंच त्यानीं सोडून दिलें. म्हणजे काहींहि घोषणा करण्यास मोकळीक असावी. पण शेवटी त्याना शहाणपणा सुचला. त्यानीं हा मोफत गर्भ पाताचा प्रयोग सोडून दिला. गर्भपात हा पुन्हा बेकायदेशीर ठरविला. त्याचा परिणाम बरा झाला असें म्हणतात. पण अप्रगल्भ बुद्धिवादामुळें समाजावर लहरी-प्रमाणें प्रयोग करीत राहिल्याचे केवढे परिणाम होतात तें नेहमीं ध्याना घेणें जरूर आहे. परतु निदान मूर्खपणा पदरीं आल्यावर परत फिरणें ही गोष्ट तरी या पुढा-ऱ्यानी ठीक केली एवढें म्हटलेंच पाहिजे.

एकदरीत कायदेशीर एकपत्नीकत्व, परतु एका पुढें एक याप्रमाणें बहुपत्नीकत्व (Successive polygamy), लहान कुटुंबें, घटस्फोटाची सोय, विवाहबाह्य व विवाहपूर्व लैंगिक व्यवहाराकडे पाहण्याचा सहिष्णुतेचा दृष्टिकोन, प्रजोत्पादना-पेक्षा व्यक्तिमत्त्वावर भर, युद्ध व आर्थिक अडचणींमुळें उत्पन्न होणारें शैथिल्य व पुष्कळशा स्त्रीपुरुषाच्या आटोक्याबाहेर जाणारा यशस्वी विवाह, यातूनच निर्माण होणाऱ्या कुमारी माता, भूमिगत वेश्याव्यवसाय इत्यादि समस्या आणि शेवटीं प्रजोत्पादनक्षमतेवर या सर्वांचा होणारा परिणाम असें हें पाश्चिमात्य समा-जातील विवाह आणि कुटुबविषयक चित्र दिसतें. याचा अर्थ असा नव्हे कीं, पाश्चिमात्य देशात यशस्वी विवाह नाहींत किंवा सर्व लोक मोठे दु:खात व नरकात दिवस काढीत आहेत. अन्य दृष्टींनीं व कायद्यानीं पाश्चिमात्याची आरोग्यविषयक सुधारणा या शतकात पुष्कळच झालेली आहे. देवी, घटसर्प, विषमज्वरासारखे रोग आणि सासर्गिक रोग याचे प्रमाण पुष्कळच कमी झाले आहे. शास्त्राच्या प्रगतीमुळें (Technological invention) जीवनविषयक सुखसोयींतहि भर पडली आहे. कोळशाऐवजीं घरात गॅस आला. खेड्यातील जीवन नष्ट होऊन शहरी चैनी वाढत गेल्या उद्योगधद्याची वाढ होऊन राहणीचें मान सुधारत गेलें.

परंतु त्याचा अर्थ असा नव्हे कीं कुटुंबाची प्रगति हीं कुटुंबसौख्य व यशस्वी विनाशाच्या निश्चित दिशेनें होत गेली वरील चित्र पाहिलें म्हणजे प्रगति नसून परागतीच झाली असें म्हटलें पाहिजे.

या गोष्टींचा विचार करून डॉ. वॉकर लिहितात,

" As a result of the examination of our culture we may find that what we have accepted as progress may in fact be retrogression and that we are scurrying along a road that is leading us to destruction. This may well be so, for there are many reasons for believing that we are living in an age of fictitious values, an age of material prosperity and spiritual decay " (K. Walker p 70)

वरील उद्धरणाचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, सध्या आपण राहात असलेल्या संस्कृतीचा विचार केल्यास आपण ज्यास प्रगति अशी गोड संज्ञा देत आहों ती खरी परागति दिसते खोटीं ढोंगीपणाचा मूल्यें समाजात सर्वत्र पसरत आहेत. हें आधि भौतिक प्रगतीचें युग असल तरी त्यात आत्मिक नाश सर्वत्र होत असलेला दिसून येईल परंतु हे शहाण्याचे सर्व विचार पुस्तकापलीकडे जाऊन आचारात कसे यावेत ?

पाश्चिमात्याचा कुटुंबसुधारणेचा विचार :

कुटुंब जास्त स्थिर करण्याकरिता निरनिराळ्या मंडळींना काहीं योजना पुढे आणल्या. या सर्व योजनापैकीं काहीं विचारप्रवाहाचा परामर्श घेणें इष्ट आहे रसेल हे विद्वान् व विचारी ग्रंथकार आहेत त्याना असें वाटू लागलें कीं सध्याची ही विवाहविषयक परिस्थिति निश्चित समाधानकारक नाहीं मुलामुलींच्या कामविकारजन्य सवयी व त्याबरोबर दारू सारख्या इतर सवयी याचा परिणाम त्याच्यावर व राष्ट्रावर फारसा चांगला होत नाहीं. विवाहविषयक विचारात काहीं निश्चित बुद्धिगम्य कल्पना असावयास हवी. ' प्रजोत्पादन ' हें विवाहाचें निश्चित ध्येय असणं जरूर आहे. त्याशिवाय विवाहाचा समाजाशीं किंवा विवाहविषयक कायद्याशीं काहीं संबंध पोंचत नाहीं

...१६

"In a rational ethic, marriage would not count as such in the absence of children, for it is through children alone that sexual relations become of importance to society and worthy to be taken cognisance of by a legal institution "

(Russell p. 124)

सद्यःकालीन विवाहविषयक सर्व अस्थिरता लक्षात घेता ट्रायल मॅरेज किंवा प्रायोगिक विवाह झाल्यास बरें. तरुण मुला मुलींच्या सध्याच्या अनिर्बंध स्थितीस थोडा पायबंद बसावा अशा शुद्ध हेतूनें न्यायमूर्ति लिंडसे यांनी सहवासोत्तर विवाह (Companionate marriage) ही कल्पना पुढें आणली आणि तीच प्रायोगिक विवाहाची कल्पना रसेल साहेबांनीं उचलून धरली. " It is an attempt to introduce some stability into the sexual relations of the young " अशी स्पष्ट कबुली या कल्पनेमागें आहे. अशा विवाहात संतति झाली तर ती कायदेशीर समजावी व विवाहहि कायदेशीर समजावा अशी त्याची कल्पना. परंतु ९० टक्के लोकांत संतति सहज निसर्गसिद्ध गोष्ट असून प्रथम संतति केव्हा होईल हें निश्चित सांगता येत नसल्यानें प्रयोगाचा काल निश्चित ठरवितां येणें कठिण. हा काल मोठा ठरविल्यास फार तर दोन तीन प्रयोग करता येतील. पण रोज नवा प्रयोग कसा व्हावयाचा ? शिवाय ज्या देशात भावनोद्रेक हा विवाहाचा पाया होऊं पाहात आहे तेथें न जुळण्याच्या अनंत बाबी व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असल्यानें त्याचा विचार न करता कांहींच साध्य होणार नाहीं.

अमेरिकेंत कुटुंब विघटनावर उपाय म्हणून कांहीं शैक्षणिक कार्यक्रम चालू झाले आहेत आणि ही चळवळ स्वागतार्ह आहे. १९३८ सालीं सर्व राष्ट्रामध्यें या दिशेनें कार्य व्हावें म्हणून 'नॅशनल कॉन्फरन्स ऑन फॅमिली रिलेशन्स' या नावाची संस्था अस्तित्वात आली. यात सामाजिक कार्यकर्ते, धर्मप्रचारक, विवाहविषयक विषयाचे अभ्यासक, शिक्षक, कायदेपंडित व डॉक्टर्स असे भिन्न व्यवसायी परंतु विवाहविषयाशीं निगडित असलेली मंडळी एकत्र आली. पहिला विवाहविषयक अभ्यासक्रम नॉर्थ कॅरोलिना या विद्यापीठात ग्रव्हज नामक समाजशास्त्रज्ञानें सुरू करण्यात यश मिळविलें. त्यानंतर हे अभ्यासक्रम १९४९ पर्यंत ६३२ विद्यापीठादि शिक्षणसंस्थांकडून उचलले गेले. हायस्कूलमधून (होम एकॉनॉमिक्स) 'गृहातील अर्थशास्त्र' अशा विषयावर कांहीं अभ्यास आखले गेले. 'मेंटल

हायजिन ' 'मानसिक आरोग्य' या विषयाखालीं सुरवातीपासून मानसिक भावनाना वळण लावण्याचा काहीं प्रयत्न होत असून त्यातच काहीं कामविषयक अभ्यासहि येनात. चर्चमध्येंहि ही चळवळ नेण्यात आली आहे. १८४१ सालीं 'अमेरिकन ॲसोसएशन ऑफ मॅरेज कॉन्सेलिंग' नावाची सस्था अस्तित्वात येऊन तिच्यातर्फे कुटुंबविघटनाच्या निरनिराळ्या प्रश्नात कुटुबाना सल्ला देण्याचें कार्य चालू झालें आहे. याचाहि उपयोग बराच होऊ लागला असून व्यक्तिमत्त्वाचे अवघड प्रश्नहि या सस्थेंतील मडळी हातीं घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

या सर्व शैक्षणिक चळवळींमुळें एक निश्चित फायदा होत आहे कीं, विवाह व कुटुबसस्था याचा सागोपाग अभ्यास होत असून योग्य शास्त्रीय विचार आपोआप निर्माण होत आहेत. स्त्रीपुरुषाची अनिर्बंध स्पर्धा म्हणजे समता नव्हे. विवाहास काहीं ध्येय हवें. विवाह हें साध्य नसून प्रजोत्पादनाचे महत्त्वाचें सामाजिक कार्य घडवून आणण्याचें तें एक साधन आहे. मानवाची प्रजोत्पादनक्षमता फक्त सतति-नियमनाच्या साधनानीं कमीजास्त होत नाहीं तर तीवर इतर पुष्कळ गोष्टींचे परिणाम होत असतात. अनुवशाचा विचार पाहिजे, इत्यादि बऱ्याच सुविचारी शास्त्रीय कल्पना पुढे येत असून त्याचा प्रचारहि या शैक्षणिक कार्यक्रमात होऊ लागला आहे.

या सर्व विचारात अत्यत महत्त्वाचे मूलग्राही विचारहि काहीं अभ्यासकाच्या डोक्यात सध्या येत असून त्यात मुख्यत. समाज व राष्ट्रें याचे ऐतिहासिक कालात जे उदयास्त झाले, त्याची कारणपरपरा शोधण्याकडे प्रवृत्ति होत आहे.

समाजाचे उदय व अस्त हे केवळ शास्त्रीय प्रगति, सेनासमुद्र, सत्ता, सपत्ति, धाडस, पराक्रम इत्यादि बाह्य कारणावर अवलबून नसून समाजातील अतर्गत व्यवस्था आणि समाजशरीराची अतर्गत सततिविषयक सुस्थिति ही त्यास कारणीभूत असते. याची जाणीव उत्पन्न झाली असून त्यावर काहीं अभ्यासहि चालू आहेत. फार जुन्या काळीं रोमन साम्राज्य आलें आणि गेलें. त्याप्रमाणें इजिप्त, सुमेरियन, ग्रीक इत्यादि सस्कृताचे उदयास्त इतिहासजमा झाले. पण आज जर्मनी आणि इग्लड हे दोन बलाढ्य देश, ज्यानीं जगावर साम्राज्य केलें, शास्त्राची मोठी जोपासना केली, धाडस व पराक्रम याची कमाल करुन दिली, तेंहि आज कालाच्या उदरात गडप होण्याच्या स्थितीस येऊन पोहाचले. हें आज पाश्चिमात्य विचारवत आणि शास्त्रज्ञ प्रत्यक्ष

पाहात आहेत. याबाबत ' सततीचा ' ऱ्हास त्याच्या डोळ्यासमोर असून त्याकरिता काय करावें या विचारानें त्याना धाक पडला आहे. यासंबधीं सर्व विचारवंतांचे विचार खालील एका ल्हान उद्धरणात आलेले आढळतील. डॉ. लेहमन (Harvey C Lehman) या ओहिओ विश्वविद्यालयातील एका अभ्यासकानें निरनिराळ्या देशातील अनेक प्रकारच्या शास्त्रातील प्रगतीचें मोजमाप केलें आहे. या मोजमापात असें आढळून आलें कीं, जर्मनी हें राष्ट्र या सर्व शास्त्रात प्रथम श्रेणींत आहे. पण तरीहि जर्मनीचा नाश आपल्या डोळ्यादेखत होत आहे. हा विचार लेखकाच्या डोळ्यापुढें येऊन त्यानें असा निष्कर्ष काढला का, याबाबत समाजशास्त्राचा अभ्यास जास्त खोल व्हावयास हवा हीं कारणें न कळल्यास व त्यावर योग्य उपाययोजना वेळींच न केल्यास, ज्या मार्गानें इतर प्रगत राष्ट्रें व समाज अस्तास गेले त्याच मार्गानें आज जड शास्त्राच्या प्रगतीच्या टोंकावर असलेली अमेरिकाहि जाणार हें निश्चित.

" At the present moment, the United States is probably leading the world in a number of ways Can the United States expect to retain its present position of pre eminence for all time to come ? Civilisations have risen and fallen repeatedly in the history of the world The facts of history lead the thoughtful persons to ask, for how long can the United States expect to retain its presentday leadership This Problem is not solely or primarily a military problem Neither it is a problem of how to keep ahead of the rest of the world in the physical sciences and technology Such leadership has been held in times past by nations that later have fallen it is a problem worthy of the best effort that this nation can bring to bear upon it (Am J Soc Vol 4 p 488)

वरील सर्व चर्चेवरून एक गोष्ट सिद्ध होईल कीं पाश्चिमात्य समाजात जी जडशास्त्राची अप्रतिहत प्रगति दिसत आहे तीवरून त्याच्यात कुटुंब व विवाह यासंबधीहि सर्व झालेले व सध्या घडत असलेले बदल यशस्वी विवाह या ध्येयास धरून होत आले आहेत, किंवा हे कुटुंबविषयक बदल प्रगतीचे द्योतक आहेत असें समजणें अत्यंत चुकीचें होईल त्यांचा समाज या विषयात अजून प्रायोगिक

अवस्थेंत आहे. ही प्रायोगिक अवस्था संपून ते निर्भेळ स्थिर स्वरूप निर्णयास व आचारास केव्हा येऊन पोहोंचतील हें सांगणें कठिण. अजूनहि विचाराची दिशा काहींशी बरोबर मार्गानें असली तरी त्यांनीं उरार्गी बाळगलेल्या कांहीं कल्पना सोडणें एवढें सोपें नाहीं. त्यानाच काय सर्वांनाच हें कठिण असते. कायदेशीर एकपत्नीत्वावर, वेश्याव्यवसायावर आणि व्यक्तिमत्वावर त्यांचे दृष्टिकोन आजहि जुनीचेच दिसतात. स्त्री पुरुषसमानतेची कल्पना एवढी दृढमूल झालेली आहे कीं, शास्त्रीय दृष्ट्या केवढीहि असमानता दिसली तरी कायदा, नीति इत्यादि विचारात ते समानतेचेच निष्कर्ष काढताना दिसतात. याचें थोडें दिग्दर्शन पाश्चिमात्यांच्या कायद्याचा विचार करताना होईल.

पाश्चिमात्यांचा विवाहविषयक कायदा : सर्वसाधारण समाजात जशी चालरीत व मूल्यविचार (Mores and Values) उत्पन्न होतात, त्यांतूनच सामाजिक कायदा निर्माण होत असतो. समाजाच्या चालीरीति व मूल्यें यांची कायद्याशीं जेवढी चांगली सांगड नसेल तितका कायदा जास्त आचरणात येतो. याउलट परिस्थिति असल्यास समाजांत स्थिरस्वरूप झालेल्या चालीरीती (Mores) जास्त यशस्वी होण्याचा संभव असतो व कायदा निकामी होतो. तेव्हा कायदे करताना सामाजिक चालीरीती व मूल्यें विचारात घेणें कायदे स्थिर स्वरूपाचे होण्याच्या दृष्टीस अगत्याचें आहे.

कायद्यानें मनुष्याच्या वर्तणुकीवर शेवटीं परिणाम व्हावा ही अपेक्षा असते. मानवी वर्तणूक (Behaviour pattern) कशी व्हावी हें ठरवून ती अस्तित्वात आणण्याकरिता कायद्याची कास धरली जाते. हा विचार करतानाहि तरतमभाव बाळगावा लागतो. एखाद्या व्यक्तीचं ध्येय सर्व समाजावर लादण्याचा अट्टहास झाल्यास त्याचा उपयोग होत नाहीं.

व्यक्तिगत व सामाजिक असे सद्‌गुण दुर्गुणाचे भाग पाडून सामाजिक दुर्गुण प्रथम कायद्यात बसवावे लागतात. नाहींतर खून माफ सुटतो. लाचलुचपत सापडतच नाहीं, दारूचे गुन्हे वाढलेले दिसतात, वगैरे चमत्कार घडूं लागतात. सामाजिक कायदे करताना हा तरतमभाव अगत्याचा असतो. ' जगात सर्व लोकानीं दारूस हात लावूं नये ', ' जगात सर्वांनी रामसीता व्हावें ', ' सर्वांनीं देशाकरिता त्याग

करावा ', ' सर्वांनी अहिंसेनेंच शत्रूस जिंकावे ' वगैरे स्वत.चा सर्व ध्येयवाद कायद्यानें समाजावर लादू गेल्यास परिस्थिति चमत्कारिक होते. इग्रजीतील म्हणीप्रमाणे स्वत च्या इच्छेचे जर घोडे असतें, तर त्यावर सुखेनैव सचार करता आला असता. सामाजिक महत्त्वाच्या गरजा कोणत्या हें लक्षात घेता स्वत चीं ध्येये लोकावर लादण्याचा उद्योग म्हणने कायदा असा भलता कायद्याचा वापर करणें योग्य नव्हे. पाश्चिमात्य देशातून विवाहविषयक कायदे करताना सामाजिक गरजा इत्यादि लक्षात घेऊन हे कायदे केलेले नसून जुना खिस्ती धर्म विचार व परपरा याचा या विवाहविषयक कायद्यावर फार महत्त्वाचा पगडा दिसून येतो डॉ किन्से लिहितात,

" Anglo American Sex law is largely derived from and follows the religious codes on most items " (Kinsey F p 261)

यावरून स्त्रीपुरुष सबधानतर इग्लड व अमेरिका इत्यादि पाश्चात्य खिश्चन समाजात धर्मश्रद्धेच्या कल्पनाचा पगडा विशेष लक्षात घेतला आहे असे दिसून येईल शिवाय वडिलोपार्जित धनदौलतीसबधी कज्जे सोडविणें हा एक कायद्याचा दृष्टिकोन असणें अपरिहार्यच असतें. कायद्यासबधा डॉ. केनेथ वॉकर लिहितात,

" They (divorce laws) were framed primarily as a measure of setting the disposition of property Legal divorce therefore, was instituted solely for the purpose of safeguarding property " (K Walker p 118)

दोन व्यक्ताचा ' विवाह ' हा सामाजिक करार आहे असें समजून त्याच्यात जर काही समरप्रसग झाले तर त्याच्या मिळकतीची विल्हेवाट लावण्यासाठीं हा घटस्फोटाचा कायदा अस्तित्वात आला म्हणजे सहजच या कायद्यात सुखी विवाह, सततीच ध्येय, व्यक्तिगत वैवाहिक गरजा, विवाहविषयक सामाजिक घडी, इत्यादि प्रश्नाचा विचार करून त्या अडचणी सोडविण्याची कोणतीहि तरतूद नव्हती मिळकतीचे हक्क व त्याची विल्हेवाट एवढाच या कायद्यामागें उद्देश असल्यानें विवाहातर्गत सर्व विचार या कायद्याच्या कक्षेतच येत नाहींत पुढें हे कायदे सारखे सुधारत जात आहेत. परतु अजूनहि त्याची सुधारणा पुरी झालेली नसून त्यात नव्या सुधारणा नेहमी येतच असतात.

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, धर्मश्रद्धा व कायदेशीर हक्क-संरक्षणाच्या गरजा या दोन गोष्टी प्रामुख्यानें पाश्चिमात्य समाजातील स्त्रीपुरुषविषयक कायदे करताना लक्षात घेतल्या गेल्या आहेत. घटस्फोटाचा जो सध्याचा कायदा आहे त्यात स्त्रियावर अन्याय करणारे बरेच मुद्दे घातले असले तरी संततिहीनत्व हा मुद्दाच नाहीं हा मुद्दा घालाया अस पुष्कळ विचारी लोकांचें न रसेल साहेबांचें म्हणणें. एकपत्नीकत्वाच्या कायद्यामुळ घटस्फोट ही गोष्ट दुसऱ्या लग्नास तेथें जरूरच असल्यानें हे म्हणणें सयुक्तिक आहे. पण अनेक वर्षे एकत्र राहिल्यावर कदाचित् इतर पुष्कळ बाबींत पतिपत्नीचे संबंध ठीक असतात पत्नी मध्यम वयास पोहोंचल्यावर संततीकरिता दुसरा विवाह पुरुषास करणें झाल्यास या घटस्फोटित बाईनें जावें कोठें ? तिची व्यवस्था काय करावी ? व्यवस्था फक्त आर्थिक असते अशी पाश्चिमात्याची समजूत दिसते. पण मानसिक व्यवस्था जास्त महत्त्वाची आहे एवढ लक्षात ठेवावें हे सर्व प्रश्न अनिर्णितच राहतात. या सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे पाश्चिमात्याना ' मुक्त विवाह ' हें ध्येय जरी मान्य असलें तरी कायद्यात त्याचा विचार अजून नाहीं, हें दिसून येईल. घटस्फोटाच्या कायद्यात स्त्रीच्या हक्कसंरक्षणाच्या दृष्टीनें विवाहविषयक गुन्हे लक्षात घेतले जातात. विवाहविषयक गुन्हा (Doctrine of Matrimonial offence) घडला तर त्या विवाहात घटस्फोट (Divorce) देणें योग्य ठरतें विवाहाच्या यशापयशाचा त्यात विचार येत नाही. अगदीं अलीकडे १९५१–५५ या सालात मॅरेज आणि डायव्होर्स यासंबंधींच्या कायद्याची सुधारणा करण्यासाठी एक रॉयल कमिशन नेमलें जाऊन त्याचा एक रिपोर्टहि बाहेर आला आहे (Royal commission on Marriage & Divorce report 1951–1955) त्यात न्यायाच मंडळींचें असें मत पडल की घटस्फोटाचा कायदा करताना विवाहाचें यशापयश लक्षात घ्यावें. (Doctrine of breakdown of marriage) हा विचार अजून पक्क नाही. पण हा विचार वाढत गेल्यास विवाहाचें यश कशावर अवलंबून असतें, तें जास्त लोकांना मिळावें याकरिता काय प्रयत्न करावेत इत्यादि योग्य विचारास जास्त चालना मिळण्याची शक्यता आहे. परंतु घटस्फोटित स्त्रीचें यात मोठें कल्याण होणार आहे असे दिसत नाही. यामुळ घटस्फोटित स्त्रीच्या सामाजिक प्रश्नाचा वेगळा विचार करावा लागणार. परंतु निदान या नवीन विचारानें ' संततिहीनत्व "

'संतति स्त्री निष्कारण नाकारीत असल्यास' वगैरे कारणाचा घटस्फोटाच्या कायद्यात समावेश होण्याची शक्यता वाढली आहे.

दुसरा महत्त्वाचा कायदा म्हणजे द्विभार्यात्वाचा (Bigamy) कायदा पाश्चिमात्य देशातील एकपत्नीकत्व फक्त कायदेशीर स्वरूपाचे आहे. एका स्त्रीस पत्नी या नात्याने जवळ ठेवले तर दुसऱ्या स्त्रीस त्याच नात्याने कायद्यान राहता येत नाहीं, एवढाच याचा अर्थ. यात ध्येयानिष्ठाराचा भाग नसून आर्थिक व कौटुंबिक गरज, समाजाची भीति, स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी पुरुषानें राजाज्ञेच्या मर्यादा अशा प्रकारच्या गोष्टींचा ही 'चाल' एक परिपाक आहे. नुसत्या कायद्यानें ध्येयवादी एकपत्नीत्व निर्माण होऊ शकत नाहीं, हें सर्वांस मान्य आहे. पण घटस्फोट सोपा असल्यानं एकापुढं एक कितीहि विवाह करता येतात. हा कायदा करतानाहि समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, सुखी विवाह, सुप्रजोत्पत्ति, सामाजिक घटण व अडचणी इत्यादि वाजवी मुद्याचा फारसा विचार दिसत नाहीं. येथें धर्मश्रद्धा व कायदेशीर हक्कसंरक्षण या गोष्टी विचारात घेऊ नयेत असें प्रतिपादन नसून फक्त याशिवाय ऱ्याच इतर गोष्टींचा वाजवी विचार होणें जरूर आहे, एवढेंच निदर्शनास आणावयाचें आहे. यामुळें एक महत्त्वाची गोष्ट अशी दिसते कीं एकपत्नीत्वाचा कायदा सर्व ख्रिश्चन देशात प्रसृत झाला असला तरी सामाजिक परिस्थिति तशी नाहीं. ध्येय आणि व्यवहार यात सर्व देशात, सर्व कालात तफावत असतेच, त्यात वावगें काहीं नाहीं. पण ध्येय काय व व्यवहारातील अडचणी कोणत्या याचा साकल्यानें विचार करून व्यवहारातील अडचणींना योग्य ते परिहार शिल्लक ठेवून व्यक्तीस आणि समाजास ध्येयाजवळ पोहोचविण्याची तजवीज कशी करावयाची, ध्येयदृष्टि अविचलित ठेवून व्यवहारातील अडचणींना तोंड कसें द्यावयाचें सिवा अविचलित स्थिर ध्येय आणि अस्थिर व विविधतेने नटलेला व्यवहार यात सांगड कशी घालावयाची ही खरी बुद्धीची कसरत आहे. शिवाय सध्याच्या स्त्रीपुरुषसख्येचा विचार करता पाश्चिमात्य देशात कायद्यापलीकडे एकपत्नीकत्वाला काय अर्थ आहे? देशकालपरिस्थित्यनुरूप बहुभार्यात्व पूर्वी सर्व समाजात असलेलें होतें व आजहि आहे. उलट कायद्यानें बाधवाची परिस्थिति वाईट मात्र झाली, एवढें विचाराच्या ओघात आल्यास पुढील सुधारणा योग्य दिसेल होतील.

याबाबत भारतीय विचारसरणी जास्त निर्दोष आहे. प्रत्येकाची उंची सहा फूट असावी असे जरी ध्येय ठेवलें तरी व्यवहारात सर्वांची उंची सहा फूट भरणें अशक्य आहे. हें जितकें सत्य तितकें कोणत्याहि आचारासंबंधीं ध्येय ठरविलें तरी व्यवहारातील कमीजास्तपणा वा 'विविधता' हा ध्येयें न सोडता ग्राह्य धरून चालावें लागतें या तत्वास धरूनच प्राचीन भारतीय विचारवंतानीं 'एकपत्नीकत्व' हें ध्येय व तें साध्य होण्यास कष्ट व काल यांची जरुरी, तें ध्येय मिळविण्याकरिता काय करावें याकरिता शास्त्रीय विचार आणि साधनें ही सर्व तयार केलीं. प्रत्यक्ष आचारात असा आचार पाळण्यास सापडावा अशाकरिता ब्राह्मणास हा आचार म्हणून सांगितलें आणि कांहीं विशेष कारणास्तव द्विभार्यात्व व बहुभार्यात्व याचे आचार आपद्धर्म आणि कनिष्ठ लोकाचार म्हणून त्यास मान्यता दिली. ते अधर्म्य वा बेकायदा वगैरे ठरवून नवीन सामाजिक उत्पात आणि अडचणी उत्पन्न करण्यास मदत केली नाहीं. या अडचणी आणि उत्पात कोणते हें वर्णन मागें येऊन गेलेंच आहे. उलट पाश्चिमात्य समाजात व्यभिचार व वेश्याव्यवसायास या कायद्यानें मदतच झाली आहे. डॉ. किन्से यांच्या मतें विवाहित स्त्रीच्या चाळीस वर्षांपर्यंत साधारणतः ४० टक्के स्त्रिया स्वतःच्या पतिव्यतिरिक्त इतर पुरुषाशीं समागम करताना दिसतात. ही पद्धत दिवसेंदिवस पाश्चिमात्य समाजात वाढत जात आहे. हें पण आता प्रसिद्ध आहे.

तात्पर्य, एकपत्नीकत्वाचा साचा कायद्यानें लादून यासंबंधीं 'विविध' अडचणी आणि गरजा लक्षात न घेता, द्विभार्यात्व व बहुभार्यात्व ज्या समाजात गुन्हा समजला गेला आहे त्यात या कायदेशीर एकपत्नीकत्वाची काय दुरवस्था आहे, यानून पहिल्या व्यावहारिक अडचणी नाहींशा होण्याऐवजीं नवीन अडचणींची भर कशी पडत आहे, हें वर थोडक्यात दिग्दर्शित केलें आहे.

ध्येयात्मक एकपत्नीकत्वाचा सर्वसमाजव्यापक कायदा करून, कायदा केल्याच्या तारखेपासून सर्व स्त्रीपुरुषानीं रामसीता झाल्याचें मानावें असा दुराग्रह व दांभिकपणा भारतीय संस्कृतींत नव्हता. कायदा नव्हता म्हणून कांहीं समाजात सर्व पुरुष बहुपत्नीक होते असं मानणें मूर्खपणाचं ठरेल. कायदा नव्हता तेव्हा काय सर्व समाज दारूच्या व्यसनात बुडत होता? परंतु एकपत्नी हें उत्तम ध्येय ठेवून समाजातील सर्व व्यक्तींस एकदम कायद्यानं ध्येयवादी करता येणार नाहीं,

हें ते जाणत होते. ध्येय हे अत्युच्च परीक्षेंतील शभरापैकीं शभर मार्क आहेत. ध्येय हे मनुष्याच्या प्रगतीची शेवटची पायरी आहे. असें ध्येय गाठण्यासाठीं श्रम व काल या दोहोंचीहि सारखीच आवश्यकता आहे. समाजान प्रत्यक्ष अटचणीस घरून आचाराची भिन्नता येणें अपरिहार्य असतें. ही आचारभिन्नता, प्रत्येक व्यक्तीची प्रकृति, निर्ची परिस्थिति, गरजा, सामाजिक घडण, स्त्रीपुरुषांची लोकसंख्या, स्त्रीपुरुषांतील संस्कार, अशा अनंत कारणपरंपरेवर अवलंबून असल्यानें ध्येयप्राप्तीसाठीं साधनाची तरतूद करून ठेवून, मानवी आचाराची भिन्नता ग्राह्य धरावी लागते. नाहींतर सर्व ध्येयाची कायदेशीर दुरवस्था समाजात दिसल्यावाचून राहणार नाहीं आणि तीच नेमकी पाश्चिमात्य समाजात दिसून येते. सामाजिक सुधारणाचे कायदे कोणताहि खोल विचार न करता करण्याची पद्धत दिसते. कायदेमंडळातील सभासद किंवा कायदेपंडित विवाहविषयक कायदे करताना किती निष्काळजी असतात याचें दिग्दर्शन करताना डॉ. रोमन लिहितात कीं, हे कायदेपंडित खालीलपैकीं काहीं दर्शनीं हे कायदे पास करताना दिसतात.

(१) त्याना विवाह ही आयुष्यातील फार महत्त्वाची बाब आहे हें कळतच नाहीं.

(२) मतदानाकरिता लागणाऱ्या बुद्धीपेक्षा यात कमी बुद्धीची जरुरी आहे असें त्याना वाटतें.

(३) परंपरेशीं विसंगत कायदा करताना ते धैर्यहीन असतात.

(४) त्याचा खरा स्वार्थ (Interest) किंवा काळजी फक्त नवे कर, मोठे खर्च, रस्ते, पाणीपुरवठा, घरें वगैरे योजना अशा ठिकाणीं असतो

(५) त्याच्या निदर्शनास आलेल्या काहीं विवाहांतील तुरळक अडचणीच त्याच्या डोळ्यापुढें कायदे करताना असतात

(६) शेवटीं पण फार महत्त्वाचें कारण म्हणजे त्याना 'विवाह' व तद्विषयक प्रश्न यामधघा फारच थोडें ज्ञान असतें. या गाढ अज्ञानाच्या पोटीं कसलेंहि कायदे कोणी पुढें आणले कीं पास करून पुढें चला अशा थाटात हा विवाहविषयक कायद्याचा सर्व पसारा मांडला गेला आहे.

(७) याशिवाय सर्वसामान्य मतदार याबाबत अगदी बेफिकीर, निष्काळजी आणि कायदेमंडळातील अज्ञानी सभासदापेक्षांहि फार निर्बुद्ध असल्यानें हा सर्व

खेळ 'समाजहित' या नावाखाली चाललेला असतो, हें विसरता कामा नये. शेवटी डॉ. नोमन म्हणतात,

"Marriage laws are a clear cut illustration of a cultural lag The result is maladjustment. Our marriage laws are not adopted to the present day social needs, although some progress is occurring" (Bowman p. 332)

सध्याच्या सामाजिक गरजा, संस्कृति इत्यादि गोष्टींचा विचार या कायद्यात नाहीं आणि हा सर्व सावळागोंधळ शेवटा समाजात नव्या नव्या अडचणी आणि उत्पात उत्पन्न करण्यास मदत करतो एवढेंच.

वरील सर्व विवेचन करण्याचें कारण एवढेंच कीं, ज्या पाश्चिमात्य देशातील कायद्याचें अंधानुकरण या देशात 'प्रगति' या गोड नावाखालीं चालू आहे. तेथील विचारवंताची त्या कायदेनाजीसंबधीं मतें आमच्याकडील अभ्यासकास उद्बोधक वाटावी आणि एखाद्यास तरी त्याचा पोकळपणा कळून यावा कीं ज्यायोगानें त्याला पुढील सुधारणा करताना जास्त काळजी घ्यावीशी वाटेल.

पाश्चिमात्य विवाहविषयक कायद्यात काहीं मूलभूत दोष असून ते सुधारावे म्हणून तिकडील विचारी मंडळींची खटपटहि चालू आहे. आता असे कायदे आमच्याकडे जसेच्या तसे 'सुधारणा' या नावाखालीं लादणाऱ्याना काहीं स्वतंत्र बुद्धि व विचार आहे असें त्याच्या परमभक्तांना तरी म्हणता येईल काय? आणि अशी कायदेबाजी आमच्या देशात सुरू असून सर्व विवाहविषयक कायद्याचा खेळ चालू झाला आहे. येथील विवाहविषयक बुद्धिगम्य कल्पना, त्यातील चालीरीति व मूल्येंहि या कायद्यात विचारात घेतला नाहींत. उदाहरणार्थ, नवीन केलेल्या हिंदु विवाह कायद्याचा उद्देश सागताना आमचे कायदेपंडित विवाहचे आठ प्रकार सागतात. विवाह हा दोन व्यक्तींचें आयुष्य एकत्र करणारा आहे असेंहि सागतात, पण विवाह हा साधन असूनहि विवाहाचें 'सुप्रजा' हें साध्य हिंदुशास्त्रकारानीं ठिकठिकाणीं सांगितलेलें असूनहि तें या विद्वानाच्या लक्षात आलेलें दिसत नाहीं. हा विवाहाचा खरा उद्देश आहे. याचा उद्देशकथनातच पत्ता नाहीं. तेव्हा निष्प्रज विवाहाचा पुढच्या घटस्फोटाच्या कायद्यात विचार नाहीं. द्विभार्यात्व अशा वेळीं हिंदु कायद्यानें संपूर्ण माह्य धरलें, तेंहि यानी नव्या कायद्यात काढून टाकलें.

एवंच हिंदु विवाहाचा कायदा पाश्चिमात्य पद्धतीवर रचून 'हिंदु' हे नाव देऊन नव्या हिंदु कायद्यांशी या नवीन कायदेपंडितांनी एकंदरीत घटस्फोटच घेतलेला दिसतो.

भारतीय व पाश्चिमात्य व्यवहारांतील फरक : पाश्चिमात्य राष्ट्रांत कुटुंब व स्त्रीपुरुषसंबंधांत सध्याच्या काळात काय व्यवहार उत्पन्न होत आहेत याचे वर काहीं दिग्दर्शन झाले. भारतीय व पाश्चिमात्य व्यवहारांतील फरक तत्काळ लक्षात येण्याच्या दृष्टीनें खालीं हे दोन प्रकारचे वर्तणुकीच्या प्रकारांतील (Patterns) मुद्दे एकत्र सूत्र रूपानें देत आहों.

पाश्चिमात्य	भारतीय
(१) ध्येय एकपत्नीकत्व.	(१) ध्येय एकपत्नीकत्व.
(२) कायदेशीर एकपत्नीकत्व (Legal monogamy)	(२) ऐच्छिक एकपत्नीकत्व (Voluntary monogamy)
(३) व्यभिचाराची काहीं चाल (Adultery fashion)	(३) व्यभिचार त्याज्य (Adultery condemned).
(४) बहुपत्नीकत्व एकीपुढें एक प्रमाणें (Successive polygamy)	(४) द्विपत्नीकत्व काहीं प्रसंगात ग्राह्य (Bigamy under certain conditions) बहुपत्नीकत्व श्रीमंताचा शोक Polygamy — Luxury of the rich)
(५) वेश्याव्यवसाय भूमिगत (Underground economic prostitution).	(५) वेश्याव्यवसाय भारदस्त आणि त्यात कला व मूल्यें याची जोपासना. (Dignified prostitution)
(६) कुमारीमाता, घटस्फोटिता, परित्यक्ता, विधवा, बेकायदेशीर मुलें, वाढते घटस्फोट इत्यादि कौटुंबिक विघटनाचे प्रश्न.	(६) हे सर्व प्रश्न कमी व काहीं काहीं तर अस्तित्वातच नव्हते.

वरील आचारातील फरक दोन भिन्न दृष्टिकोनांतून उत्पन्न होतात हें खरं. स्त्रीपुरुषांची सर्व क्षेत्रांत समानता व स्पर्धा मान्य केल्यास पाश्चिमात्य घडण उत्पन्न होणें अपरिहार्य होतें. परंतु यांत स्त्रीचा शेवटीं तोटा असून हा दृष्टिकोन अशास्त्रीय आहे. 'स्त्री सरक्षणीय' व 'स्त्रीपुरुष पूरकत्व' हाच योग्य दृष्टिकोन आहे. भारतीय आचारातून मनाची शांतता व समाधान, कुटुंबसौख्य, पुढील पिढीची वाढ व संस्कारपरंपरा कायम टिकावी याकरिता धडपड होती. श्रद्धेला स्थान होतें. भकासपणा कमी होता. आयुष्यातील कोणत्याहि समस्येला निश्चित उत्तर होतें. आयुष्या बद्दल निश्चित दृष्टिकोन होता. त्याला धरून सर्व विवाहविषयक व्यवस्था होती. पाश्चिमात्यांत हें सर्व प्रायोगिक अवस्थेंत होतें. ध्येयनिश्चिति नव्हती धर्मश्रद्धा विस्कळीत झाली होती. जडशास्त्र व उद्योगधंदे, शहरी जीवन, सत्ता, संपत्ति, साम्राज्यें, दारू व ऐषआरामाची साधने यांची वाढ होत असल्यानें मूल्यविचार स्थिर नव्हता. आयुष्याबद्दल कोणताहि स्थिरस्वरूप दृष्टिकोन नव्हता सामाजिक क्षेत्रांत सतत प्रयोग चालू होते, अभ्यासहि चालू होता. अशा परिस्थितींत ही पाश्चिमात्य संस्कृति हिंदुस्थानांत येऊन जो संघर्ष झाला त्यातून कांहीं निश्चित परिणाम या देशावर झाले.

ब्रिटिश अमदानींतील सामाजिक स्थित्यंतर

ब्रिटिशांनीं या देशांत विद्या, शास्त्र व शासनपद्धति यासंबधी ज्या सुधारणा घडवून आणल्या त्याबद्दल त्यांनीं केलेल्या कष्टानें कौतुकच करणें जरूर आहे. रॉक्सबर्ग, कोनिंग, बुक, डिमॉर इत्यादींचे वनस्पति व नैसर्गिक संपत्तींचे अभ्यास, मॅक्समुल्लर, मॅक्डोनेल इत्यादींचे संस्कृत वाङ्मयाचे अभ्यास, कॉटन, बॅटन, व्हीलर, स्मिथ वगैरेंचे राजकारण व एतद्देशीय परिस्थितीचे अभ्यास कौतुकास्पद होत. एका लहान ब्रिटिश राष्ट्रानें त्या काळीं कितीतरी अभ्यासू, धाडसी, राजकारणधुरंदर आणि कर्तृत्ववान् पुरुष या देशांत पाठवले आणि त्यांतील कित्येकांनीं एतद्देशीय विद्या, भाषा, कला, शास्त्र, भूगोल, राजकारण, इतिहास वगैरे गोष्टींवर परिश्रमपूर्वक ज्ञान संपादन करून त्या त्यांनीं वाढीस लावल्या. ब्रिटिशांचें एवढं गुणग्रहण आपण न करूं तर कृतघ्न ठरूं. परंतु त्यापुढं त्याच सामाजिक व कौटुंबिक जीवनातहि सर्व कांहीं उच्च होतें, हा आभास होता. आणि त्याचे अनुकरण करणारे लोकहि थोडे होते, एवढंच आमचं म्हणणें. आमचं तें सर्व अग्राह्य, टाकाऊ, हीन असा प्रच्छन्न प्रचार सर्वत्र चालू होता.

एतद्देशीय समाजात मुसल्मानापर्यंत जें रूपांतर झालें नाहीं, तें ब्रिटिश राज वटींत झालें याला ब्रिटिश राज्यकर्ते 'बौद्धिक स्वातंत्र्य' असें मोठें नाव देतात. वाम्बरी (A Vambery) लिहितात,

" We have undertaken the intellectual emancipation of the Indian people We are changing the habits of thought, the religious ideas, the moral level of the whole country "

(A Vambery p 274)

याप्रमाणें युरोपियन संस्कृतीनें हिंदुस्थानांत एतद्देशीय विद्या, कला, धर्म समजुती, समाजसंघटना, आचार, विचार इत्यादि सर्व क्षेत्रांवर आपला पगडा *बसविला हा आमूलाग्र फरक कोणत्याहि सैन्याच्या किंवा मोठ्या कायद्याच्या* जोरावर न करता केवळ शिक्षणानें व प्रचारानें त्यांनीं घडवून आणला जेत्या राष्ट्राचें श्रेष्ठत्व एतद्देशियांना पटवून त्यांच्याकडूनच हा फरक घडवून आणला.

यावरून एतद्देशियांकडूनच स्वराष्ट्र, स्वधर्म व आचार यावर ब्रिटिश आमदानीच्या सुरवातीस जे काहीं हल्ले झाले ते सर्व स्वयंप्रेरित नव्हते हुंड्याच्या चालीबद्दल ब्राह्मण मंडळींनीं विजयानगर साम्राज्यांत केलेल्या सुधारणेसारख्या गोष्टी स्वयंप्रेरित होत्या त्यांना विवाहविषयक सर्व आचारांवर शस्त्र उपसलें नाहीं जी चाल अशास्त्रीय, घातुक, केवळ रूढी व स्वार्थ यांनीं शास्त्र बनू पाहात होती, तेवढ्यावरचीच त्यांना शस्त्र उचललें १९ व्या शतकातील बहुतेक सामाजिक सुधारणा परप्रेरित होत्या त्यामुळेंच स्वदेश, स्वविद्या, स्वभाषा इत्यादींसंबंधीं अनादर, तिरस्कार आणि अविचारी हल्ले याची सर्व आंग्लविद्याशिक्षितांत जणू अहमहमिकाच लागलेली दिसते एका बाजूनें खिश्चन मिशनऱ्यांचा विषारी प्रचार, *दुसरीकडून आंग्लशिक्षणपद्धतींतून निघालेली ' साहेब ' मंडळी व तिसरीकडून* राज्यकर्त्यांचा खटाटोप या सर्व गोष्टींनीं येथें जो आमूलाग्र बदल घडवून आणला, त्यास यपूर्वीच्या इतिहासांत तोड नाहीं

ब्रिटिश राज्यकर्ते म्हणून ते कर्तृत्ववान्, पराक्रमी, त्यांच्या धर्मकल्पना, सामाजिक कल्पना, आचार, विचार सारें काहीं श्रेष्ठच असून, आपण आज हजारों वर्षें मूर्खपणानें बरबटलेल्या, अतएव पशुतुल्य स्थितींत काढलीं, अशी एकांगी विचार-

प्रणाली प्रथमतः पुढें आली पाश्चिमात्य शिक्षण व संस्कृतीचे हे या देशावरील दुष्परिणाम आज सर्वमान्य आहेत एवढेंच नव्हे तर युरोपीय अभ्यासकाचहि मत याप्रमाणेंच आहे

" In England there has been evolution, not revolution The change has been the result of natural spontaneous progress brought about by the action of internal forces In India the change has been artificial and forced from without It is the product of the relationship between the two civilisations

The moving spirit of this revolution is English education Under its solvent influence the old organisations are crumbling up and the Indian nations have entered upon a long career of transition, preparatory to the establishment of a new order The immediate inevitable result is that of disturbance Out of admiration for Western civilisation would be brought indeed, if we were not able to see that grave evils are likley to attend upon its transplantation to Indian soil

But if we look at the West as it actually is, we find a state of utter coufusion in every department of human energy Nations, churches and classes are at war with each other The present anarchy, which prevails in Europe, characterises the transitional epoch but what does such anarchy become when transplanted in the East ? It is an agent of destruction, the disastrous effects of which will have to be carefully eliminated (Coton p 131–38)

कॉटन म्हणतात, इंग्लंडमध्यें सामाजिक फेरफार उत्क्रांत होत गेले हिंदुस्थानांतील समाजांत ते क्रांतिसारखे घडत आले उत्क्रांत होण्याच्या क्रियेंत ते स्वयंप्रेरित, मागील सर्व इतिहास, घटना व आहे त्यांतील सर्व चांगल्या गोष्टी लक्षांत घेऊन होत असतात तर हिंदुस्थानांत हे बदल परकीय संस्कृति लादत होती आणि परकीय प्रेरणाच त्याला मुख्य कारण होती युरोपीय व हिंदु संस्कृतींच्या संघर्षाचाच तो एक दूरगामी परिणाम आहे पाश्चिमात्य शिक्षण हीच घटना या सर्व गोष्टींस मुख्यत्वें जबाबदार आहे सर्व जुन्या संघटना आचार व विचार पाश्चिमात्य शिक्ष-

णाऱ्या या भट्टीत वितळत जात आहेत. पुढें पुन्हा सामाजिक स्थैर्य येईपर्यंत हे बदल असेच होत राहणार. त्यामुळें येथें सर्व सामाजिक क्षेत्रांत गोंधळ उडालेला दिसेल. ज्या पाश्चिमात्य समाजाचें येथें गुणगान व त्यामुळें अंधानुकरण चाललें आहे ते समाज, त्याचे आचार व विचार स्थिर स्वरूपाचे नाहींत. तसेंच वर्गकलह, राष्ट्रकलह व धर्मकलह अशा नाना तऱ्हेच्या कलहाच्या परिस्थितींतून पाश्चिमात्य समाज वाढत आहे. त्याचा हा सर्व गोंधळ आणि बजबजपुरी जशीच्या तशी हिंदुस्थानातील मोठा ऐतिहासिक काळ असलेल्या स्थिर व बळकट परंपरेचें सातत्य असणाऱ्या समाजांत आणून ठेवली, तर दुरवस्था न माजेल तर काय होईल? हे पाश्चिमात्य संस्कृतीचें येथें भारतात संपूर्ण आरोपण करणें म्हणजे तसलाच नाश ओढावून घेणें असून, हे दोष शक्यतों लवकर काढून टाकले नाहात, तर प्रसंग कठिण आहे.

हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेशीं दोन पिढ्या जवळचा संबंध असलेल्या एका मोठ्या पाश्चिमात्य अभ्यासकाचा हा अभिप्राय आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे हे गोंधळ नेमके कोणते हें या शतकात प्रत्यक्ष परिचयाचे झाले आहेत. ख्रिश्चॅनिटी व भौतिक शास्त्रें यांच्यातील सतत विरोधामुळें उत्पन्न झालेला ' अप्रगल्भ बुद्धिवाद ', अप्रगल्भ म्हणण्याचं कारण इतकेंच कीं, आचारास शास्त्र प्रमाण मानावयाचें, पण कोणताहि आचार वा सामाजिक प्रश्न सोडवितांना लागणारी त्यासंबंधीं शास्त्रीय माहिती, शास्त्र प्रगत होत असल्यामुळें पुरेशी उपलब्ध होत नाही. तेव्हा मध्यंतरींच्या काळात जेवढी त्रोटक माहिती असते किंवा जेवढा बदल ग्रहण करावासा वाटतो तो घेऊन प्रयोग सुरू करावयाचा, म्हणून त्यास ' अप्रगल्भ बुद्धिवाद ' असा शब्दप्रयोग केला आहे. औद्योगीकरण व त्यामुळें उत्पन्न झालेले शहरी थाटाचे, खर्चिक जीवनमानाचे व मजूर मालक संबंधाचे प्रश्न, धर्मभावना नष्ट झाल्यामुळें, आणि आयुष्यावरील समाधानाचा कोणताहि निश्चित दृष्टिकोन नसल्यामुळें कुटुंबसंस्थेच्या विघटनेचे प्रश्न, ज्यात विवाह-वयोमर्यादा, विवाहपूर्वसंबंध, लैंगिक नीतीचे आचार, घटस्फोट, कायदेशीर व बेकायदेशीर संतति, घटस्फोटित स्त्रिया, विधवा स्त्रिया, इत्यादींचे प्रश्न येतात आणि शेवटीं पाश्चिमात्य समाजाच्या शास्त्रीय प्रगतीमुळें व औद्योगीकरणामुळ वाढलेलें जीवनमान टिकून राहावें, सोन्याचा धूर नेहमीं अमेरिकेंतच निघाला पाहिजे या

हेतूनें, प्रत्येक राष्ट्राचा राजकीय स्वार्थ भरमसाट वाढल्यामुळें, जगावर आमचेच प्रभुत्व राहावें, निदान आमच्या कचाम्यात जगाचे व्यवहार असावेत या लोभामुळें 'युद्ध व शांतता' यासंबंधीं जाल गुंतागुंतीचे नानाविध प्रश्न हे सर्व पाश्चिमात्यांचे गोंधळ आमच्याकडे येऊं पाहात आहेत.

विष्णुशास्त्र्यांचा पहिला हल्ला

भारतीय संस्कृतीनें विवाहविषयक स्थिर स्वरूपाचा केलेला शास्त्रीय विचार, इंग्रजी राज्याच्या सुरुवातीच्या कालात फारसा कोणाच्याहि ध्यानीं आलेला दिसत नाहीं. पाश्चिमात्य तें सारें ग्राह्य व आमचें तें मौर्ख्य या समीकरणास पहिला धक्का कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं दिला. स्वतः निबंधमालेचा आणि त्यांनीं सुरू केलेल्या शिक्षणादि कार्यक्षेत्राचा रोख लोकांच्या या विपरीत बुद्धीस आळा बसावा, गलितधैर्य झालेल्या मंडळीस धैर्य यावें, स्वाभिमानाचा स्फुल्लिंग पुन्हा प्रज्वलित व्हावा, स्वभाषा, स्वराष्ट्र यांच तेज पुन्हा पडावें, जनतेनें पुन्हा देशोद्धाराच्या कार्यास लागून इंग्रजी शिक्षणानें उत्पन्न केलेल्या पाश्चिमात्य बौद्धिक गुलामगिरींतून देशाची मुक्तता करावी, स्वराष्ट्र व स्वविद्या यांतील गुण सर्वांच्या नजरेस यावेत, असाच आहे त्यांच्या निबंधमालेंतील खालील उतारा हें स्पष्ट करील

"मागील मन्वंतरांतल्या तत्त्वज्ञानाचे दोन जबरदस्त सिद्धांत म्हणजे हे होत कीं, हिंदु म्हणजे मूर्खांतले मूर्ख व अकलेचे वाटेकरी म्हटले म्हणजे इंग्रज लोक, मिशनरी, बाटेमंडळी व इंग्रजीचा संस्कार झालेले विद्वान्!" (नि. पृ १४२)

"पाश्चात्य विद्यारूप वारुणीच्या पहिल्या झुरक्याबरोबर आमची विद्वान् मंडळी झिंगली जाऊन त्या अमलात स्वदेशीविषयीं, स्वधर्माविषयीं, आपल्या रीति-भातींविषयीं वगैरे जें भयंकर पांडित्य त्यांच्या तोंडांतून उचंबळत असे, त्यास अलीकडे पुष्कळच उतार पडला आहे" (नि पृ २६१).

"आम्ही आपल्यातर्फे आमच्या सर्व वाचकास प्राजल्पणें कळवितो का, आमच्या राष्ट्राचा, जातीचा, धर्माचा वगैरे जरी आम्ही पूर्ण अभिमान बाळगतों तरी यथार्थ दूषणाचा कैवार आम्ही कधीं घेणार नाहीं सदोषत्व हें इहलोकीं कोणासच सुटलें नाहीं पण आमच्या देशाची अलीकडे अशी चमत्कारिक स्थिति

झाली आहे की, त्यास कोणी धनी नाहीं, इवें त्यानें त्याच्याविषयीं काय पाहिजे ती बडबड करावी. जो जो जितकी अधिक अधिक बडबड करील तितका तितका तो जाडा पंडित व देशसुधारणा करणारा!" (नि. पृ. ९९१)

तात्पर्य, पाश्चिमात्य वैचारिक गुलामगिरीस पहिला जोराचा धक्का कै. विष्णुशास्त्री यानाच दिलेला दिसतो. एकंदरीत निबंधमालेचे विषय पाहिले म्हणजे साधारणतः काव्य व शास्त्र याबद्दलचेच विशेषतः दिसतात. संस्कृत भाषा, मोरोपंतांची कविता, इंग्रजी भाषा, इतिहास, रसायनशास्त्र इत्यादि विषय शास्त्रीबोवांनीं चर्चेला घेतले होते. कदाचित् शास्त्रीबोवा जास्त जगते आणि त्याना ही देशसेवा करण्याची संधि परमेश्वर देता तर निबंधमालेंतून काहीं सामाजिक विषयहि चर्चेस घेतलेले आपणास पाहण्यास मिळाले असते! पण तें कार्य त्यानीं पुढील पिढीवर सोपविलें व हा सतत देशहितार्थ तळमळणारा व त्याकरिता अविश्रांत स्वार्थत्यागानें श्रम करणारा जीव अल्पायुषी ठरला.

कै. लोकमान्य टिळकांचे लक्ष राजकारणावरच सर्वस्वीं केंद्रित होतें. सामाजिक प्रश्नात त्यानीं फारसें लक्ष घातलें नाहीं. कै. आगरकर इत्यादि मंडळींनीं समाजसुधारणा हेंच आपलें एकमेव कार्य ठरविलें. बालविवाहाचा अतिरेक, केशवपन, स्त्रीची गुलामगिरी इत्यादि अनिष्ट गोष्टींवर भरपूर हल्ले सुधारक वर्गानें चढविले. ही त्यांची कामगिरी स्वागतार्हच आहे. विवाहासंबंधींहि काहीं लेखन या कालात सुधारकांनीं केलेलं दिसतें. परंतु हिंदु विवाहपद्धति आणि जातिसंस्था अशा भारतीयाच्या विशेष पद्धतींवर जे हल्ले आमच्या देशबांधवांकडून चढलेले दिसतात, त्यात विचारापेक्षा परप्रत्ययनेयबुद्धीचाच जास्त वास येतो. त्याना भारतीय पद्धतींतील गुणग्रहण फारसें करता आलेलें दिसत नाहीं. स्वयंवरपद्धतीचें मंडन वात्स्यायनानीं कसें केलें आहे तें पूर्वी आलेंच आहे. यापेक्षा नवीन मुद्दा कै. आगरकर याच्या लेखनात दाखविणें कठिण आहे. समाजसुधारकाच्या प्रामाणिकपणाबद्दल आमच्या मनात संदेह नाहीं परंतु आज इतक्या वर्षांच्या अंतरावरून या गतकालाकडे ज्या वेळीं आमची पृथक्करणात्मक दृष्टि जाते, त्या वेळीं, जेत्याच्या विजयामुळें व आपल्या पराभवामुळें त्याच्यात जेत्याच्या सामाजिक मूल्याविषयीं भरमसाट कल्पना होत्या व ह्या त्यानीं अनभ्यस्त वृत्तीनें, एकांगीपणानें या समाजावर येथील रीतिभातींत व भारतीय जुन्या शास्त्रपरंपरेंत जणु कांहींहि गुण नाहींत अशा भावनेनें लादल्या, हें म्हणणें अवास्तव ठरेल असें

नाहीं. केवळ स्वतंत्र विचाराचे सुधारकी हल्ले या समाजावर पूर्वीहि झाले होते धर्म या नावाखालीं जो भोंदूपणा व स्वार्थ सर्वत्र पसरलेला होता आणि जात म्हणून श्रेष्ठ, मग आचार कितीहि नीच असो, वगैरे अशास्त्रीय विचारसरणीव शाहीर रामजोशाच्या लावण्यांतून, तुकाराम महाराजाच्या अभंगातून, आणि एक नाथ महाराजाच्या वाणींतून पूर्वी अनेकदा हल्ले झालेले आहेत. ज्ञानेश्वरतुकारामांसारख्या संताच्या चरित्रात भोंदूपणानें या सात्त्विक वृत्तीच्या महर्षींना केवढा त्रास सोसा लागला याचा पुरावा सापडतो. स्त्रीवरील अन्याय हा सुधारकाचा विशेष विष आणि त्याच्या कामगिरीनें आज शूद्र व स्त्री या दोघावरील अन्यायाचें पुष्कळ परिमार्जन झालेलें दिसेल पण अन्याय दूर करण्याचा मार्ग कोठपर्यंत, भारती घटना व दृष्टिकोनातील गुण कोणते, पाश्चिमात्य संस्कृतीचे धोके कोणते, ते धो टाळण्यास सुधारणेची मर्यादा कोणती, भारतीय दृष्टिकोनातील गुणाची जोपास करून नेमकें अन्यायाचें परिमार्जन कसें करता येईल, नुसतें पाश्चिमात्यांचें अधा करण केल्यास पुढे काय परिस्थिति ओढवेल, इत्यादि चिकित्सक बुद्धि, तौलनि अभ्यास व समतोलाच्या दृष्टीचा विचार या काळात फारसा दिसत नाहीं.

कै. प्रि. गोळे याच्या 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' ह्या ग्रंथासारखे काहीं अ वाद आहेतच अभ्यासू वृत्तीनें पौर्वात्य पद्धतींतील गुण व पाश्चिमात्य सुधारणा धोके याची तारतम्य चर्चा करणारा हा ग्रंथ त्याच काळीं लिहिला गेला असून त्या कालातील सुधारकाच्या दुटुंभीपुढें या टिमकीचा आवाजहि फारसा ऐ गेलेला दिसत नाहीं.

एकदरींत या पहिल्या जहाल किंवा भडक सुधारकानंतर यास का मुरड घालणारे विचार पुढे येऊ लागले. स्त्रीस पुरुषासारखेंच सर्व शिक्ष असावें हें सुरुवातीचें मत मागें पडून स्त्रीस वेगळा शिक्षणक्रम असावा, तिच शरिरावर शिक्षणाचा पुरुषाइतकाच मोठा ताण देणें योग्य नव्हे, 'सुगृहिणी' हे तिचें ध्येय असावें, इत्यादि विचार पुढें येऊ लागले. याप्रमाणें भडक विचार थोडी मुरड पडू लागली चिकित्सक बुद्धि व अभ्यास पुन्हा दिसू लागला ए नाजूस राजकीय आदोलनातहि स्त्रीस स्थान प्राप्त झालें परंतु तिची खरी कर्त गारी 'गृहदीप्ति' म्हणून आहे, हें सत्य पटू लागलें महात्माजाच्या चरित्रात या काही जाणीव दिसते

महात्माजींनी या देशात जें तत्त्वज्ञान उभें केलें तें मूलत. येथेंच निर्माण झालेलें आहे. "अहिंसासत्यमक्रोधस्त्याग शांतिरपैशुनम्। दयाभूतेष्व-लोलुप्त्वं" या सर्व गुणांची जोपासना येथेंच झालेली आहे. ग्रामीण जीवनाच्या व जनतेच्या दारिद्र्याची दखल घेऊनच स्वदेशीचा पुरस्कार महात्माजींनीं केलेला दिसतो. साधुत्व व राजकारणनिपुणता या व्यक्तींत एकत्रित झाल्यानें देशांतील निरनिराळ्या पथांचे, मतांचे व जातींचे लोक एकत्र आणून, त्याना कार्याची दिशा देणारा हा पुरुष स्वतत्र बुद्धीचा होता. साधी राहणी व उच्च विचारसरणी प्रसृत करताना पाश्चिमात्य दोषाच्या अंधानुकरणास कांहीं विरोध उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न या कालात झाला हें खरें. परतु हा फरक मूलग्राही ठरला नाहीं. स्वातन्त्र्या-नतर महात्माजींची शिकवण नाहींशी होत चालली. सत्ता व सपत्ति यानंतर सहज उत्पन्न होणारे मूर्खपणा, आतरराष्ट्रीय दडपण आणि मूलभूत प्रवृत्तींतील दुर्गुण यानीं स्वातंत्र्योत्तर कालात उचल खाल्ली. त्यागाची अहमहमिका सपून भोगाची सुरु झाली. ध्येयनिष्ठ दृष्टि जाऊन सधिसाधूपणा आला. सत्तेचा अभिलाष वाढून, स्वत चा सकुचित स्वार्थ पुरविण्याकडे दृष्टि वळली. सुरुवातीची नि स्पृह, नि स्वार्थी आणि कार्यतत्पर मडळी मागे पडून वरपागी मिरविणाऱ्या देश-भक्तांची रेलचेल झाली. यानंतरच महत्त्वाची गोष्ट हा कीं, युरोपियन सस्कृतीनें दिलेल्या पूर्वग्रहदूषित चश्म्यातूनच भारताच्या सर्व स्थितीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन तसाच राहिला. परप्रत्ययनेयबुद्धि सर्व क्षेत्रात सारखी दृष्टोत्पत्तीस येते. उद्योगधदे, अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, राजकारण इत्यादि विषयापासून विवाह, कुटुंब व स्त्री या सर्वांच्या ठिकाणीं स्वातन्त्र्योत्तरहि भारतियाचा दृष्टिकोन भारतीय सस्कृतीच्या पूर्वग्रहविरहित अशा अभ्यासातून निष्पन्न झालेला नसून, तो ब्रिटिशानीं दिलेल्या दृष्टान्तूनच उत्पन्न झालेला दिसतो. 'भारतीय' या नावाखालीं 'बोधचिन्हें' बदललीं, भाषा बदलण्याचा प्रयत्न चालू आहे ब्रिटिशाचे पुतळे काढून भारतियाचे बसविणें चालू आहे. पत्रव्यवहारातील मायने बदलले, नवे स्वातंत्र्योत्तर चालू झाले, आतरजनतेचा फेरविचार सुरू झाला, परतु भारताची पाचवार्षिक योजना करताना हा मुख्यत शेतीप्रधान देश आहे, यात अन्नाचा तुटवडा पडू नये म्हणून प्रथम कालवे (Irrigation) व खताची निर्मिति (Fertilisers) यावर भर देणे मुख्याच आहे ही गोष्ट कांहीं लक्षात आली नाहीं. सर्व नाचिवात अधशीच प्रथम महत्त्वाचें आहे हें भारतीय सामाजिक तत्त्व लक्षात

न घेतल्यामुळे निस्पृहता व निःस्वार्थ बुद्धि याची उपासना न होता सर्व अर्थमनस्क पिढी पडले. आज दहा वर्षांच्या आत या देशातील बुद्धिमान् लोक राजकारणातून निवृत्त होत आहेत. परदेशाची आर्थिक गुलामगिरी पदरात येत आहे. अनहि पुरेसे उत्पन्न होऊ शकत नाही. कुटुंब व गृहसौख्य यावर अत्यंत महत्त्वाचा परिणाम 'अर्थ' पुरुषार्थाचा असतो. "कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि।" अर्थ पुरुषार्थ नाहासा झाला तर काम पुरुषार्थ उत्पन्न होण्याचा संभवच नाहीसा होतो. म्हणून समाजाची व राष्ट्राची आर्थिक घडण सर्वांत महत्त्वाची ठरते. यात अर्थशौच हा आचार लुप्त झाल्यास ही घटण बदलते. कुंपण शेत खाऊ लागल्यास शेतास त्राता राहात नाही. भारतियाच्या मूल्यविचारात वित्त हे शेवटचे मान्यस्थान ठेवले असून विद्या प्रथम ठेवली आहे. अशा मूल्यविचारात वित्ताची स्पर्धा कमी होते व विद्येची जास्त होते. अर्थप्रधान मूल्यविचार उत्पन्न केल्यास अर्थशौच ठेवण्यास विशेष कष्ट पडतात. आपण एकदम 'अमेरिका' उत्पन्न करण्याचा थाट रचला. या सर्व गोष्टीमुळे राष्ट्रीय जीवनावर विपरीत परिणाम झाले.

कामवासना आणि सद्य:परिस्थिति : फक्त कुटुंबसंस्थेचा विचार करता, कामपूर्तीचे एकमेव समाजांतर्गत साधन जे विवाह ते सद्य कालीन संस्कृतीत सर्वसामान्य व्यक्तीस दुरावत चाललेले दिसते यास कारणे व्यक्तिगत व सामाजिक अशी दोन्ही प्रकारची असली, तरी सामाजिक कारणे जास्त महत्त्वाची दिसतात. त्यात मध्यम वर्गातील आर्थिक ओढाताण सद्य:परिस्थितीत विशेष नजरेसमोर येते. याच वर्गातून निरनिराळ्या क्षेत्रात कर्तृत्ववान् मंडळी निर्माण झालेली दिसतात. वाढत्या जीवनमानामुळे पुरेसे मिळण्यासहि या वर्गातील मंडळींना आयुष्याची बरीच वर्षे घालविणे भाग पडते. विवाहाचे वय त्यामुळे आपोआपच वाढत जाते. प्रौढ वयात निसर्गाने जी शरीरांतर्गत चेतना परमेश्वराने निर्माण केली तिची स्थिति वाढत्या विवाह—वयामुळे जास्तच कठिण होत चालली आहे असे दिसेल. वाढत्या वयोमर्यादेवर साहजिकच व्यक्तिमत्त्वाची घडण एकमेकांच्या सान्निध्यात न घडल्याने, किंवा प्रत्येक व्यक्तीची स्वतंत्र तऱ्हेने घडत असल्याने विवाह जुळणे व टिकणे कठिण होऊन बसले आहे. व्यक्तिमत्त्वाची घडण स्वतंत्र तऱ्हेने वयाची बरीच वर्षे होत असल्याने प्रत्येक व्यक्तीच्या आशा, आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, आवडीनिवडी, दुसऱ्या

व्यक्तीसंबंधीं अपेक्षा आणि स्वतःसंबंधींच्या अवास्तव कल्पना या सारख्या वाढतच जातात.

शिवाय अर्थप्रधान संस्कृतींत आर्थिक स्पर्धा किती हीनात्वास पोहोंचत असेल, याची वेगळी कल्पना यावयास पाहिजे असें नाहीं. मग 'दुसऱ्याची गरज ती आपली संधि' अशी कल्पना उदयास येते. गरजवंत मुलींचा बाप विवाहाच्या रंगणात उतरला म्हणजे मग त्याची दुष्यात फजीती होते. आर्थिक स्वातंत्र्यानें नटलेली प्रौढ कुमारिका या रंगणात उतरली कीं, गरीब यजमानाची फजीती होते. श्रीमंत गरिबास पिळतात, माल्क मजुरास शिजवतात, सोनार सोनें चोरतो, शिंपी कापड चोरतो, व्यापारी 'ब्लॅक मॉर्केट' करतात. ज्याच्या हाती ससा तो पारधी, त्यात माणुसकीचा भाग राहात नाहीं. सध्या सर्व देशभर चाललेल्या कराट व इमारती याच्या अहमहमिकेचे इंगित कदाचित् यातच सापडेल. सत्ते-करिता चाललेल्या झगड्याचा मूलभूत पाया हाच असेल. सोन्या लागाच्या अहमहमिकेचीहि हीच गुरुकिल्ली सापडेल आर्थिक समाजात ढोंगी लोकाचा हा बाजार फार मोठा असतो. एका बाजूस सत्य आणि प्रामाणिकपणा याच्या फार मोठ्या गप्पा हेच लोक मारतात

या सर्व समाजासच मुक्तेश्वरानीं 'राक्षससमाज' असें संबोधिलें आहे. लंकेच वर्णन करताना त्यांनीं एवगुणविशिष्ट लंकेंतील राक्षसाचें मोठें बहारदार वर्णन करून अशा समाजात "सीता ही चित्शक्ति सापडावी कशी?" अशी पृच्छा केलेली आढळते हे स्पष्ट मुक्तेश्वरानी मोठें बहारीनें रंगविलें आहे. सारांश, आर्थिक स्पर्धेमध्ये व्यक्तीच्या कामपुरुषार्थाचें नुकसान होतें. एकंदर आर्थिक विघटनेमुळें कामपुरुषार्थावरील परिणाम खालीलप्रमाणें मांडता येतील.

(१) विवाहाची वयोमर्यादा जीवनमानाच्या वाढत्या प्रमाणाबरोबर आपो-आपच वाढत जाते

(२) आर्थिक स्पर्धेमुळ विवाह जमण्यात अडचणींची भर पडत

(३) विवाहान्तर्गत सुखात कारणीभूत असलेल्या मुख्य गुणाकडे अर्थ-प्रधान मूल्यामुळें दुर्लक्ष होतें.

(४) प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षा व अपेक्षा फार अवास्तव झाल्यानें विवाहात आणखी अडचणी उत्पन्न होतात.

(५) स्त्रीहि या आर्थिक स्पर्धेत भाग घेऊ लागल्यानें विवाहास स्त्री पुरुषाचे जे एकमेकास पोषक असे दृष्टिकोन लागतात त्याऐवजीं स्पर्धेचे दृष्टिकोन येतात.

(६) व्यक्तीमत्त्वाची एकजूट कठिण होते.

(७) वाढलेल्या जीवनमानाच्या कल्पना टिकविण्यास मुलांची अडचण वाटत असल्यानें मुलें न व्हावीं किंवा फार कमी व्हावीं याकडे लक्ष असतें. (अर्थात् येथें कुटुंबात किती मुलं पाहिजेत हें ठरविण्याच्या विरुद्ध आम्हीं नाहीं.) ही वृत्ति स्वतःच्या ऐषआरामात व्यत्यय येतो म्हणून जास्त मोकाळू देण योग्य नव्हे एवढेंच ननरेस आणणें आहे.

(८) मनुष्याचीं उच्च ध्येयें व भावना यांना हीं सर्व आर्थिक मूल्यें घातुक असून त्यामुळें मनुष्यप्राणी जास्त जडवादी होऊ पाहात आहे.

अशा परिस्थितात अविवाहित स्त्रियांची संख्या जास्त होते. डळमळीत अर्थव्यवस्था व महत्त्वाकांक्षांची वाढ यामुळे पुरुषांचें विवाहवय आपोआपच वाढत. या अपरिहार्य कारणांनीं वाढीस लागलेलं पुरुषाचें विवाहवय आणि अनिवार्य कारणांनीं पुष्कळ स्त्रियांच्या नशिबीं आलेलीं प्रौढत्वापर्यंत कौमार्यावस्था यामुळें ओढूनताणून ब्रह्मचर्य पाळण्याची सक्ति बऱ्याच मंडळींवर होते. याशिवाय मागें वर्णन केल्याप्रमाणें कामोद्दीपनाचा सर्व साधनें अहर्निश प्रत्येकाच्या आटोक्यात दिल्यानं व ब्रह्मचर्याश्रमाची खरी उपयुक्तता कोणासच पटवून देण्याची तसदी शिक्षणात कोठेंच घेतलेली नसल्यानें, या सक्तीचें ब्रह्मचर्य पाळणाऱ्या स्त्री पुरुषांवर मोठा अनिष्ट परिणाम घडण्याची शक्यता उत्पन्न होते. मागें दिग्दर्शित केल्याप्रमाणें अनुद्दीन सुप्त कामवासनेचें नियंत्रण व उद्दीप्त कामवासनेचें नियंत्रण यात फरक आहे. एका बाजूस कामोद्दीपन व दुसऱ्या बाजूस सक्तीनें न पटणारं ब्रह्मचर्य लादून घेणें अपरिहार्य होत असल्यानें मनाची ओढाताण व त्याचे शारीरिक परिणाम अनिवार्य होऊन बसलेले दिसतात. अशा परिस्थतीत या सक्तीच्या ब्रह्मचर्याचे दुष्परिणाम कोणावर किती होतात हे सांगणं दुरापास्त आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या शरीरमनाच्या ठेवणीप्रमाण हे परिणाम शून्यापासून शभरापर्यंत कितीहि होऊ शकतात. जशी व्यक्ती व्यक्तीची कामवासना सारखी नसत, त्याचप्रमाणें परिणाम फार भिन्न असतात. पूर्वी ख्रिश्चन मिशनरी लोक तीव्रतेनें ब्रह्मचर्याचं पालन करण्याकरिता अत्यंत कठोर तपश्चर्या करीत व एकाकी, नीरस जीवनक्रम आक्रमीत असत त्यांनाहि काम-

वासनेइतका कोणत्याहि मानसिक वासनेचा त्रास झाला नाहीं व तो त्याना जन्मभर होत असे असा हॅव्हलॉक एलिस यानीं निर्वाळा दिलेला आहे. आपल्याकडेहि फार मोठ्या ऋषींच्या तपश्चर्या याच एका वासनेच्या योगानें भंग पावल्या असल्याच्या कथा सर्वांच्या परिचयाच्या आहेत. याबाबत बलवत्तर कामवासनेच्या मंडळींना तर फारच त्रास होत असतो. त्यात त्या मंडळींना काही धर्मभावना किंवा ध्येयवाद असला तर ठीक. काही प्रमाणात या दोन श्रद्धा त्याना कामवासनेचें नियंत्रण करून ती शक्ति दुसरीकडे वापरण्यास उपयोगाच्या ठरतात. पण सध्याच्या युगात धर्मश्रद्धा व ध्येयश्रद्धा या दोन्ही झपाट्यानें लयास जात आहेत. सर्व ठिकाणी अर्थवाद पुढे येत आहे. अशा परिस्थितीत या वासनास सक्तीनें घातलेलें नियमन केवळ चोरट्या व्यापारास प्रवृत्त करण्यापलीकडे कोणत्याहि उपयोगास पडत नाहीं. एका बाजूस समाजाची भीति व दुसऱ्या बाजूस बलवत्तर कामवासनेचें नियमन करणें अपरिहार्य, अशा परिस्थितींत या मंडळाची स्थिति खरोखर केवीलवाणी होते. मनावर फार ताण पडतो आणि मग निरनिराळे कामवासनेचे अपघात दृष्टीस पडतात. सध्याच्या संस्कृतीची ही एक मोठी समस्या आहे. यातून पुष्कळ शारीरिक व मानसिक दुष्परिणाम व त्याबरोबर चोरट्या व्यापाराची वाढ आणि त्यामुळें सामाजिक दुःस्थिति वाढत जात असते. पण या सर्वांचा विचार करण्यास सवड कोठें आहे! मनुष्याच्या मनाच्या या मूळ प्रवृत्तीचें समाधान कसें होईल, याचा फारसा विचार न करता 'बदल म्हणजे प्रगति', 'सर्व गतिमान् आहे तेव्हा बदल नसेल तर प्रगति कशी होणार?' इत्यादि कल्पना धरून 'प्रगति' या भरघोस नावाखालीं काहीतरी नवें करून दाखविण्याची सारखी गडबड चालू आहे. आमच्या देशात सर्व समाज एकजिनसी नाहीं. वरील प्रकारचें वर्णन मुख्यत उच्चवर्णीयाना लागू पडेल. कारण पाश्चिमात्य संस्कृतीचा फैलाव प्रथम त्यांच्यात झाला. महत्त्वाकांक्षा, कर्तृत्वशक्ति, बुद्धिची जोपासनाहि याच वर्गात होत असे. परंतु समाजाच्या खालच्या थरात अजूनहि कित्येक ठिकाणीं परंपरा व जुने संस्कार चालू आहेत. शिवाय नवीन अर्थव्यवस्थेत मध्यम वर्गाची जरी पिळवणूक होत असली, तरी वैश्यशूद्र या दोन्ही वर्णाची आर्थिक स्थिति सुधारत आहे. तशा त्यांच्यात उच्चवर्णियाचे कौटुंबिक बदल जरा जपून व काळजीपूर्वक केले, तर अशास्त्रीय रूढीमुळें उत्पन्न झालेले दोष नाहींसे करता येऊन प्राचीन भारतीय संस्कृतीचे सद्गुण कायम

रावण्याची शक्यता आहे. शिवाय 'पुढल्यास ठेंच, मागचा शहाणा' या म्हणी-प्रमाणे, उत्तरार्धीयात घडलेल्या चुका त्यांना दुरुस्त करता येतील.

पाश्चिमात्यांचें वैवाहिक अपयश : यशस्वी विवाहाचीं साधनें म्हणून सुप्रजा, उत्तम रति व व्यक्तिमत्त्वाचें एकत्व यांसंबंधीं पाश्चिमात्य व पौर्वात्य विचारी मंडळींत बरीच एकवाक्यता आहे. डॉ. एलिस यांचें यासंबंधींचें मत तिसऱ्या प्रकरणात पाहा. वैवाहिक यश हा 'बहुकारणयोग' (Polycausal effect) असून या परीक्षेंतील निर-निराळ्या विषयांत जेवढें यश प्राप्त करून घेता येईल, तितकें एकंदर यश वाढणार आहे. उत्तम रति व सुप्रजा यासंबंधी पाश्चिमात्यांच्या स्थितीवरून वैवाहिक यशाला पाश्चिमात्य परिस्थिति मोठी पोषक आहे असें नाही. काळाच्या ओघांत ज बदल घडले ते स्त्रीपुरुषांचें व्यक्तिस्वातंत्र्य व भौतिक शास्त्रप्रगतीचा ऐहिक ऐषआरामाकडे उपयोग, येवढ्याच दृष्टिकोनांतून घडलेले दिसतात.

पाश्चिमात्य देशांत कोणत्याहि वयातील विवाहित स्त्रियांची प्रजोत्पादनक्षमता पूर्वीइतकी चांगली नाहीं. मग त्याची अन्तर कारणें कांहीहि असोत. ही गोष्ट जर सत्य असेल, तर या समाजाची जीवनशक्ति -हासाप्रत चालली आहे असा त्याचा अर्थ होऊ शकेल. ज्या कालांत इंग्लंडदेशांतील लोक समुद्रपर्यटन करून नवे देश शोधून काढून पृथ्वीच्या पाठीवर वसाहतीस मायदेशापासून हजारों मैल दूर जात, तेथें भोगाव्या लागतील त्या हालअपेष्टा सहन करून साम्राज्य करीत, प्रत्येक शास्त्रांत व शस्त्रांत निष्णात शास्त्रज्ञ व योद्धे तयार होत, उत्तम राज्यशासक व राजकारणी मुत्सद्दी होत, त्या काळीं इंग्लंड देशाची जननसंख्या अशा केविलवाण्या दशेंत नव्हती. अर्थात् यास दुसऱ्याहि गोष्टी कारण असतील. नुसती जननसंख्या पुष्कळ असली म्हणजे भरभराट होते असें नाहीं परंतु घटणारी लोकसंख्या हहि भरभराटीचें द्योतक नाहीं, येवढें खरं

ही घटणारी लोकसंख्येची गोष्ट पाश्चिमात्य विचारवंताच्या लक्षांत आल्या-वर पुन्हा ती वाढीस लागावी याकरितां पुष्कळ खटपटी झाल्या त्या खटपटींत विवाहास मदत, प्रत्येक मुलामागें कांहीं आर्थिक मदत इत्यादि प्रकार येतात, परंतु हे सर्व प्रयत्न करूनसुद्धा त्यांची फलनिष्पत्ति फार झाली नाहीं, एवढें येथ नमूद केलें म्हणजे पुरे. डॉ. कार सॉंडर्स लिहितात,

"The most that can be said about the result of the attempt to raise the birth-rate in France, Belgium and Italy upto date, is that the rate may have fallen less fast than it would otherwise have done" (Carr Saunders p 241)

या देशांतून जननसंख्या घटण्याचें जें प्रमाण राहिलें असतें त्यापेक्षा या प्रयत्नांनीं तें थोडें कमी झालें एवढेंच. लोकसंख्या कमीजास्त करणें हें एखाद्या यंत्रातील उष्णता कमीअधिक करण्याइतकें सोपें व यांत्रिक (Mechanical) नाहीं. त्यात जीवनमान, लोकांच्या इच्छा, आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा, आर्थिक स्थिति, समाजाची मूलभूत जीवनशक्ति इत्यादि वरेच गुतागुतींचे प्रश्न येतात.

साधी राहणी, उच्च विचारसरणी व संततीची विपुलता हीं मूल्यें जुन्या समाजात पाश्चिमात्य व पौर्वात्य देशांत प्रचुत होतीं. यांत कर्तृत्वशक्तीचा व जीवनशक्तीचा जास्त चांगला विकास होण्याची चिन्हीं आहे किंवा काय असा एक संशय हल्लीं विचारवंतास येऊं लागला आहे. प्रो. कार्ल पिअरसन म्हणतात कीं, जुन्या इंग्लंडमधील साधी राहणी, उच्च विचारसरणी व संततीचें वैपुल्य हींच मूल्यें राष्ट्रोत्कर्षाच्या दृष्टीनें चांगलीं दिसतात. आर्थिक औद्योगिणीच्या चाढ काळात संततीची विपुलता हें मूल्य यापुढ कोणत्याहि देशात सांगितलें जाईल असें दिसत नाहीं. परंतु साधी राहणी टिकवता आली, तर जीवनमानाचे प्रश्न जास्त सुटसुटीत होऊन, पुढच्या पिढीकडे जास्त लक्ष पुरविता येणें कदाचित् शक्य होईल. एक गोष्ट खरी की, पुढच्या पिढीच्या सुप्रजेच्या दृष्टीनें जास्त विचार केल्याशिवाय राष्ट्राचा ऱ्हास टाळता येणें कठिण आहे. 'थोडीं व चांगलीं मुलें' ही घोषणा उत्तम असली तरी निसर्गात ही शक्यता फारशी दिसत नाहीं. या दृष्टीनें बहुप्रज व अल्पप्रज कुटुंबाचा अभ्यास मनोरंजक होईल

व्यक्तिमत्त्वाचें एकत्रीकरण (Personality adjustment) या नावाखालीं बराच विषय पुढें आणला आहे. व्यक्तिमत्त्वाबाबत पाश्चिमात्य पर्याय स्त्रीपुरुषांना एकमेकांशीं जमवून घ्यावें असा आहे. आर्थिक व सामाजिक व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या काळात हाच पर्याय सुचविणें शक्य आहे. प्रथम पर्याय अमलात येणें दुरापास्तच आहे. एकमेकांनीं समजून जमवून घेणें ही गोष्ट वाटते तितकी सोपी नाहीं विशेषतः फार बुद्धिमान् पुरुष व सामान्य बुद्धीची स्त्री एकत्र आल्यास जडच आहे. दोन स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाच्या व्यक्तींचे हक्क व कर्तव्यें यांची जाणीव देऊन एकत्रीकरण परस्पांची

पटपट सफल झाल्यास सोन्याहून पिवळें. परतु हा पर्याय नौटक शास्त्राच्या जाणिवेतून आणि व्यक्तिमत्त्वाच्या अवास्तव वाढीतून उत्पन्न होणारा अप्रगल्भ बुद्धिवाद लक्षात घेता कठिण आहे. स्त्रीच्या आर्थिक स्वातन्त्र्याबरोबर, सामाजिक विवेचनाबरोबर विवाहाची वयोमर्यादा वाढीस लागल्याबरोबर आणि स्त्रीचे वाढलेलें व्यक्तीमत्त्व लक्षात घेता दुसरा काय सल्ला देणार ? त्यामुळें दोन व्यक्तींनीं हे व्यक्तिमत्त्व समजुतीनें समजून घ्यावें असा सल्ला देणें अपरिहार्य आहे आणि बुद्धिवादास धरूनहि आहे. जे काहा व्यक्तिगत बुद्धीचे भांडवल, तें विवाहाच्या सर्व प्रश्नावर मत देण्यास समर्थ आहे असे मानतात. साधारण ज्या वयात विवाह होतात आणि मतदानाचा हक्क येतो त्या वयात जें शिक्षण शाळा कॉलेजें इत्यादि सरकारी, बिनसरकारी आणि विश्वविद्यालयीन संस्थाना घरून मिळतें, तें लक्षात घेता, या पुस्तकात मागें वर्णन केलेल्या गोष्टी समजण्याची पात्रता काय असते हें वाचकांनींच ठरवावें. परंपरेचे काहीं दृढ संस्कार नसल्यास अप्रगल्भ बुद्धिवाद येणारच. ' भावनावश प्रेम हाच विवाहाचा खरा पाया आहे. ', ' संततीची जरुरी काय ? ', ' काहीं वर्षे तरी मजा करू या. ', ' घरापेक्षा खाणावळीचा टबा आणणेंच दोघाच्या दृष्टीनं सुटसुटीत. ', ' वृद्ध माणस म्हणजे घरातील अडगळ होय. ', ' स्त्री ही पुरुषाच्या पराक्रमातील एक धोंड आहे. ', ' पुरुषानेंहि स्त्रीस मदत करण्याकरिता घरकाम करण्यास हरकत असू नये ', ' बाहेरून येण्यास उशीर होणं म्हणजे पुरुषास काहींतरी नाद लागल्याचे लक्षण आहे. ', ' दोघाच्या वयात अतर असण्याचें कारणच नाहा ', ' परमेश्वर हें एक थोतांड आहे. ', ' शास्त्रानें काय करता येणार नाहीं ? ', ' पाश्चिमात्य दग ॲटॉमिक रिसर्च करतात तेव्हा त्याच्या देशातील सवच गोष्टी पुढारलेल्या अतएव अनुकरणीय. ', ' नाच्य, नृत्य, संगीत आणि खेळ या गोष्टी अभ्यासाइतक्याच किंबहुना जास्त महत्त्वाच्या असतात. ', ' धर्म इत्यादि जुन्या लोकांच्या वेडगळ कल्पना होत. ', ' आईबापानीं आपल्याकरिता काय केलें ? ', ' त्याच्या मजेंतच आमची उत्पत्ति आहे. ', ' दोन भिन्न वर्ण व जातींच्या व्यक्तींचे लग्न म्हणजे क्रॉस-ब्रीडिंग. ', भावनाना शिक्षणाची जरुरी नाहीं ', ' उत्क्रांति म्हणजे माकडातून जन्म झाला. ', ' लैंगिक भूक भागविणें हें अन्नाची भूक कोठल्याहि हॉटेलात भागविण्या-सारखें सहजच आहे. ', ' ज्योतिषशास्त्र हें शास्त्रच नव्हे. ', ' संततिनियमनाची उपकरण हा मोठा शोध आहे. ' अशा अनेकानेक आणि अचाट ' बुद्धिगम्य ' कल्पना किती म्हणून सांगाव्या ? या सर्व बुद्धिगम्य कल्पनाना प्रत्यक्षात अधिकार

आणि आचारात वाव देणें हाच व्यक्तिस्वातन्त्र्याचा अर्थ आहे काय? तात्पर्य, या वयात सध्याच्या शिक्षणानें जरूर ते एतद्विषयक निश्चित मत बनविण्याचें सामर्थ्य येणार नाहीं. याप्रमाणें सध्याच्या शिक्षणात ज्या काहीं वाङ्मय व शास्त्र या नावाखालीं एखादें नाटक, कविता आणि काहीं वर्णनात्मक रसायन, पदार्थविज्ञान वा प्राणिशास्त्र याचीं पुस्तकें, बाहेर जे राजकीय आणि सामाजिक प्रयोग चाललेले असतात त्याच्या जाहिरातींचें किंवा प्रचारी थाटाचें वाङ्मय, भाषणें आणि लेखन या सर्व अफाट साहित्यावर प्रत्येक नव्या व्यक्तीचें 'व्यक्तिमत्त्व' आणि त्याला धरून ज्या कल्पना, कला वगैरे असतात ते निर्माण व्हावयाचें. अशा एका व्यक्तिमत्त्वाची दुसऱ्याशीं गाठ पडावयाची आणि मग 'संसार' रगू लागावयाचा. मग 'मतामताचा गलबला, कोणी न विचारी कोणाला।' अशी अवस्था प्राप्त झाल्यास नवल काय? वाढलेलें व्यक्तिमत्त्व हें पुष्कळ वेळा एकमेकाशीं जुळवून होण्यास जड जाणारे आहे हें सर्वांस मान्य आहे. वयाच्या चाळिशीनंतर तें जाडणें अपरिहार्यच आहे.

"As persons grow older, their habits tend to set like concrete, they become rigid, lose their facibility and adaptability" (Bowman p 149)

सध्याच्या शिक्षणात याबाबत विचार तर नाहींच उलट अविचारच आहे. उदाहरणार्थ, स्त्री व पुरुष हे मुख्यतः एकमेकाशीं सर्व गोष्टींत व सर्व प्रसंगात स्पर्धा करणारे प्राणीवर्ग नव्हेत ते एकमेकाशीं सहकार्य करतील तरच कुटुंब निर्माण होईल सध्याच्या शिक्षणपद्धतींत स्पर्धा हाच गुण शिकविला जातो. नोकरी सर्व ठिकाणीं स्त्रदाम वाटविला जातो. ही गोष्ट सुखी विवाहाच्या दृष्टीनें अत्यंत अनिष्ट आहे. याचा परिणाम स्त्रीमनावर जेवढा जास्त, तितकें तें व्यक्तिमत्त्व सुखी विवाहाच्या दृष्टीनें अनुपकारक, किंबहुना हानिकारक ठरतें. त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणजे शिक्षित स्त्रिया गृहिणीपदास नालायक ठरण्याचा संभव वाढतो अशा संसारातून व्यक्तिमत्त्वविषयक मतभेद अनंत असतात. हे फार वाढत गेल्यास मनोविकार पायाळूत, त्यामधून स्त्रियेक वेळा मनसंपीडित सर्वाद्दिनिय पुरुषांत नपुंसकत्व आणि वेगळा या सर्व अडचणींमुळें घटस्फोट, या गोष्टी घडताना दिसतात.

वर वर्णन केल्याप्रमाणें अपुऱ्या बुद्धीस 'बुद्धिगम्य' म्हणून छाप मारल्यावर समाजात 'व्यक्ति तितक्या प्रकृति' ही म्हण प्रत्यक्षात येऊं लागते. कोणतीहि गोष्ट स्वभाववैचित्र्यानुरूप, व्यक्तिगत प्रवृत्त्यनुरूप समाजात घडूं लागते त्यावर 'व्यक्ति स्वातंत्र्य' या नावाखालीं कसलेंहि दडपण राहात नाहीं हित काय आणि अहित काय याचा निवाडा करण्यास परंपरेचें (Example) साधन नाहींसें होत आहे व स्वतःची बुद्धि अपुरी आहे, हें समजत नाहीं. अशा परिस्थितीत भावनाचे अनेक खेळ पाहावयास सापडतात, त्यासच नवीन प्रामाण्य समजण्यात येतें आणि जें घडेल तें घडेल, त्यास अगोदर शिक्षण नाहीं, परंपरेचा दाखला नाहीं, योजना कसलीच नाहीं आणि केवळ 'चान्स' म्हणून चांगलेंहि होईल किंवा वाईटहि होईल. सोप्या बुद्धिवादाच्या कल्पनेस चिकटून राहिल्यानंतर शेवटीं ज्या वेळीं झालेला तोटा दुरुस्त करता येत नाहीं, अशा वेळा बरोबर समजून आलें, तरी त्यामुळें संसाराचा पडलेला गाडा, मोडलेलीं मनें आणि गेलेलें वय व त्या वयाची गंमत परत आणणें अशक्य असतें, म्हणून हा व्यक्तिगणिक प्रयोग अयशस्वी झाल्यास तो फार दुःखाचा आणि पश्चात्तापाचा झाल्याशिवाय राहात नाहीं

वरील सर्व चर्चेवरून विवाह व कुटुंब यांत विसाव्या शतकात काहीं मूलभूत बदल पाश्चिमात्य समाजात झाले आहेत आणि हे बदल करण्यात शेवटीं काय साधावयाचें आहे, विवाहांतर्गत सौख्य कशावर नेमकें अवलंबून आहे, त्याकरिता स्त्रीपुरुषमनावर कसे संस्कार करावयास हवेत, राष्ट्राचे उत्कर्ष साधावयास सुप्रजेची वंशपरंपरागत जोपासना कशी करावी, इत्यादि सर्व बाबतींत विचारापलीकडे प्रगति नाहीं जुन्या पाश्चिमात्य समाजात जीं साधारण मूल्यें होतीं तीं आपल्यापेक्षा फार भिन्न होतीं असें नाहीं त्यानंतर सारखे प्रयोग, नवीन कल्पना लढवीत लढवीत, आज ज्या दशेस ते समाज आले आहेत, तीच नेमकी आपली दशा त्याच्या संगतीनें झाल्यास फारशी समाधानकारक आहे असें नाहीं

पाश्चिमात्य समाजाच्या निर्बुद्ध अनुकरणानें आपण काहीं सुखाच्या दिशेनें पावलें टाकीत आहोंत असा आभास निर्माण झाला असून, वरील चर्चेवरून हे बदल म्हणजे यशस्वी विवाहाच्या दिशेनें प्रगति नाहीं हें स्पष्ट दिसून येईल पांढरपेशा, शिक्षित आणि शहरी, विशेषतः ब्राह्मणसमाजातून आपल्या परंपरा टाकण्याची घाई दिसत आहे या समाजातील थराचें पाश्चिमात्यीकरण अशा प्रगत ...

यश दूर पळून त्यातून त्याचा वंशनाश होण्याची भरपूर शक्यता आहे. परंतु आमच्या देशात समाजातील निरनिराळ्या थरात हें पाश्चिमात्यीकरण सारखें नाहीं. खालच्या थरातून कांहीं परंपरा कायम टिकाव धरून आहेत आणि या परंपराचा बुद्धिगम्य विचार करून त्यातील घातुक रूढी तेवढ्याच नाहींशा करून यशस्वी विवाह व सुप्रजा याच्या दृष्टीनें पाश्चिमात्य संस्कृतीचे खाचखळगे लक्षात घेऊन जर सुधारणा केली तर आपलें नुकसान टळणार आहे आणि स्वतंत्र राष्ट्रानें एवढाहि स्वतंत्र विचार न दाखविला तर पुढल्याप्रमाणेंच मागच्याची दशा ठेवलेलीच आहे.

प्रकरण ९ वें

उपसंहार

पाश्चिमात्यांचे सद्गुण — शास्त्रपद्धति व वर्गीकरण — निरनिराळ्या शास्त्रांची प्रगति — पाश्चिमात्यांचीं अनुमानें कांहीं वेळां अग्राह्य — श्रद्धेचें स्थान — भारतीय संस्कृतीचें सातत्य — बुद्धिगम्यतेचा अर्थ — ध्येय व आचार यांतील सनातन तफावत — स्त्रीपुरुषसमानता — सद्यःस्थितींत तडजोड — वैचारिक सुधारणा — विवाहपूर्व आचार — विवाहांतर्गत विचार — कांहीं महत्त्वाच्या सूचना.

पाश्चिमात्यांचे सद्गुण : मागच्या सर्व चर्चेवरून प्रस्तुत लेखकास पाश्चिमात्य संस्कृतीबद्दल फक्त तिरस्कार आहे असा ग्रह होण्याचा संभव आहे. परंतु पाश्चिमात्यांच्या सद्गुणाबद्दल आम्हास भरपूर आदर आहे. दोन शतकापूर्वी इंग्लंडमध्यें फारसें शिक्षणहि नव्हतें. ॲडिसनच्या स्पेक्टेटरने एकंदर तेथील लोकांत वाचनाचा प्रसार झाला. मिल्टनसारखा कवि त्याच्या आयुष्यात अज्ञात होता. पुढें ३०–४० वर्षांनीं त्याची कीर्ति पसरली. जानसनसारखे ग्रंथकार त्यांच्या आयुष्यात दारिद्र्यातच राहिले. राजा व प्रजा यांचा झगडाहि चालूच होता. लांचलुचपतहि होती. परंतु या परिस्थितींतून कांहीं पिढ्यात हे लोक वर आले, तेव्हा त्यांनी कांहीं सद्गुणाची जोपासना केली नाहीं असे कोण म्हणेल ?

पाश्चिमात्यांतहि अर्थशौचावर फार मोठा भर दिला गेला. त्याचा दृश्य परिणाम त्यांच्या समाजात सर्व आचारावर दृष्टीस पडतो. इंग्लंडमध्यें काळा बाजार,

आदि अनिष्ट मार्गांनी पैसे मिळवून झालेल्या श्रीमतास समाजात फारसें मान्यस्थान नाहीं. उद्योगधंदे व व्यापार यातहि काहीं मूलभूत प्रामाणिकपणा सर्वत्र आहे. वर्तमानपत्र विसरल्यासहि मनुष्य लागत नाहीं. प्रवासात हरवलेली वस्तु परत मिळण्याची शक्यता जास्त आहे. हिंदुस्थानात मागच्या दीडशें वर्षात कित्येक ब्रिटिश मडळी राज्यशासनाप्रीत्यर्थ आली असतील. इकडे आल्यावर त्यातील काहीं मडळींनीं स्वतत्र सुभे थाटले असते, तर ब्रिटिश सस्थानिक हिंदुस्थानात दिसले असते. जो माल दाखवावयाचा तोच द्यावयाचा ही प्रथा व्यापाऱ्यात दिसते. राज्यशासनाची व इतर व्यवहाराची पाश्चिमात्यांची शिस्त वाखाणण्याजोगी आहे, हें त्याच्या शत्रूंसहि कबूल करावेंच लागेल. केवळ त्या शिस्तीमुळें (Discipline) ही राष्ट्रें सुसघटित व बलवान् झालीं. अत्यत आणीबाणीच्या लडनवरील सतत ९० दिवसाच्या बॉम्बवर्षांत लोकांनीं केवढें धैर्य व शिस्त दाखविली, याचें वर्णन वाचकानीं सर विन्स्टन चर्चिल याच्या युद्धविषयक साहित्यात पाहावें. त्याच्या समाजात गुणग्राहकताहि त्याच प्रमाणात सापडते. याबाबत लॉर्ड मेकॉले याचें एक उदाहरण येथें देतों. मेकॉले याचा एक विचारप्रवर्तक लेख प्रसिद्ध झाल्यावर काहीं मडळींनीं त्याना ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें जागा द्यावी अशी खटपट केली व त्याकरिता कान्झर्व्हेटिव्ह पार्टीची मतें मी नेहमाच ग्राह्य धरणार नाहीं, ही अटहि कॉन्झर्व्हेटिव्ह पार्टीनें मान्य केली. गिबनसारखा अभ्यासू मनुष्य अत्यत कष्टानें जेव्हा मोठा अभ्यास प्रसिद्ध करतो, तेव्हा त्याचा राष्ट्रानें व खुद्द सरकारनेंहि मोठा सत्कार केला. जॉनसनला सरकारनें स्वत होऊन न मागता म्हातारपणीं पेन्शन दिलें. अर्थात्, शिस्त, गुणग्राहकता, राष्ट्रप्रेम, अर्थशौच इत्यादि इग्लड देशाचे गुण म्हणून आम्हा वर्णन केले असले तरी त्यात सर्वच माणसें सर्वत्र अशीच आहेत असे नव्हे. 'गाव तेथें महारवाडा' असणें स्वाभाविक आहे. फक्त आपल्या देशापेक्षा या गुणाची सर्वसाधारण पातळी तेथें जास्त उच्च दिसेल एवढच. आमच्याकडेहि वरील सर्व गुण पुष्कळ असलेल्या व्यक्ति सापडतातच पण सर्वसामान्य पातळी या गुणात कमी पडते. हे सर्व गुण त्या लोकानीं काळजीपूर्वक वाढविलेले आहेत.

या सर्व गुणाबरोबर त्याची ज्ञानजिज्ञासा व त्याकरिता सततोद्योग हा गुण विशेष आहे. या गुणविशेषामुळें पाश्चिमात्यानीं सर्व जड व जीवसृष्टीचा अभ्यास फार झपाट्यानें चालू केला यातूनच शास्त्रपद्धति (Method of Science)

व निरनिराळीं शास्त्रें उत्क्रांत झालीं. या सर्व सद्गुणांचें अनुकरण आमच्याकडे फार थोडें झालें.

शास्त्रपद्धति व वर्गीकरण.

येथें शास्त्र व शास्त्रपद्धति यासंबंधीं थोडा विचार करणें जरूर आहे. म्हणजे विवाह व कुटुंब यासंबंधींच्या ज्ञानात पाश्चिमात्य नेमके कोठें आहेत, हें उमगण्यास उपयोग होईल. शिवाय अभ्यास करण्याची इच्छा असणाराला थोडें मार्गदर्शनहि होईल. शास्त्र हा भारतीय शब्द नेमका 'सायन्स' या शब्दाचा अन्वर्थक नाहीं. संस्कृत भाषेत शास्त्र हा शब्द फार मोठा अर्थ दर्शवितो. निरनिराळ्या प्राचीन धर्मग्रंथाचा विधिनिषेधात्मक कार्याकार्यविचार येथपासून तर कोणत्याहि विषयासंबंधीं काहीं पद्धतशीर ज्ञान, येथपर्यंत या शब्दाची व्याप्ति आहे. इंग्रजी 'सायन्स' (Science) हा शब्द फक्त कोणत्याहि विषयाचें पद्धतशीर ज्ञान, एवढाच अर्थ सुचवितो. कार्याकार्यविचार किंवा विधिनिषेधात्मक शास्त्र त्यात अभिप्रेत नाहीं. आता कोणत्याहि विषयाच्या ज्ञानावर काहीं विधिनिषेध उत्पन्न होणें शक्य आहे. परंतु हे विधिनिषेध तात्पुरते राहतील. ज्ञानाच्या प्रगतीप्रमाणें हे बदलतील व त्यास स्थिर स्वरूप येण्यास मोठा ज्ञानसमुच्चय व ज्ञानाच्या सर्व शास्त्राचा साकल्यानें विचार व्हावा लागेल. विवाहाचा विचार करताना इंद्रियविज्ञान, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, रतिशास्त्र इत्यादि सर्व शास्त्रांचें पुरेसें ज्ञान उपलब्ध झाल्यावर, साकल्यानें विचार करून, मग जेव्हा मानवी आयुष्यावरील दृष्टिकोन व ध्येयनिश्चिति करावी, तेव्हाच विवाहविषयक योग्य व निश्चित विधिनिषेध सांगणें शक्य होईल. नाहींतर एका शास्त्राच्या आधारानें एक ग्राह्य तर दुसऱ्याच्या आधारानें तेंच त्याज्य दिसेल. प्रजोत्पादनाच्या दृष्टीनें विवाहाचें वय लवकरचें सांगावें लागतें तर उत्तम रतीच्या दृष्टीनें वय पुढचें सांगावें लागेल. भारतीय शास्त्रें या दृष्टीनें प्रगल्भ झालेलीं दिसतील. त्यात काहीं ज्ञानभांडार किंवा आगम विचार होऊन गेल्यावरच व आयुष्याचा दृष्टिकोन निश्चित झाल्यावरच विधिनिषेधात्मक निश्चित शास्त्र सांगण्यात आलें असलें पाहिजे. नाहींतर हीं सर्व शास्त्रें म्हणजे केवळ काहीं लोकांचें मनोरंजन व कल्पनातरंग असा अर्थ निष्पन्न होईल आणि हा अर्थ कोणीहि सुज्ञ मनुष्य ग्राह्य धरणार नाहीं.

सृष्टींतील सर्व पदार्थांचा विचार मनुष्याची चिकित्सक बुद्धि करू लागल्यावर, सृष्टींतील अनंत वस्तूंचें ज्ञान मनुष्यास होऊं लागलें. हें सर्व ज्ञान एकत्रित केल्यावर

त्यास सृष्टीच्या काही मूलभूत नियमाची माहिती होऊ लागली. हे मूलभूत नियम त्रिकालाबाधित व स्थलकालनिरपेक्ष आहेत, हें पण त्यास दिसून आले आणि त्याप्रमाणें स्वतःच्या चिकित्सक निरीक्षणशक्तीनें (Observation) निर्माण केलेली आणि ती बरोबर या चूक आहे, हें ठरविण्याकरिता प्रत्यक्ष प्रयोगानें निर्माण केलेली जी माहिती (Data), तीस धरून जे सृष्टीचे नियम (Scientific Induction) मानवानें बांधले, या सर्व ज्ञानपद्धतीस मुख्यतः शास्त्रपद्धति (Scientific Method) असें म्हणण्यात येतें. नवीन ज्ञानाची प्राप्ति होण्यास हाच एक सर्वमान्य मार्ग असून यानेंच एकंदर शास्त्राची प्रगति झालेली दिसून येते. मग सृष्टींतील निर्जीव (Non-living) वस्तूस (Physical Sciences) धरून तें ज्ञान असो किंवा सजीव (Living) प्राणीमात्रास (Biological Sciences) धरून तें ज्ञान असो. सजीव व निर्जीव वस्तुजातास धरून याप्रमाणें मुख्यतः ज्ञानाचे दोन भाग निर्माण होतात. यातील दुसऱ्या भागांतूनच पुढे मनुष्य स्वतःचें शरीर, मन, समाज, संस्कृति, आरोग्य, वंश इत्यादि गोष्टींचा विचार करावयास लागला. त्यांतून वैद्यक, समाजशास्त्र, आनुवंश, सुप्रजाजननशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादि शास्त्रें निर्माण झालीं तेव्हा, हा सर्व ज्ञानाचा पसारा धरून ज्ञानाचे तीन भाग केले. एका भागास भौतिक शास्त्रें (Physical Sciences) जडवस्तुजातास धरून म्हणतात. दुसऱ्या भागास जीवशास्त्र (Biological Sciences) सर्व जीवजातास धरून म्हणतात आणि तिसऱ्या भागास समाज, संस्कृति, त्याचे उदयास्त, इत्यादि मानवाचीं शास्त्रें त्यास (Social Sciences) असें म्हणतात.

या तीन मुख्य भागानंतर, मानवाचा आयुष्यावरील दृष्टिकोन काय असावा, सर्वांच्या सुखाची अशी काही योजना असू शकेल काय, वगैरे प्रश्नांचा मानवी बुद्धि विचार करू लागली. जर सर्व शास्त्राचा शेवट मानवी सुखात भर टाकणें हा आहे, तर त्याचा आदर्श घेता काय दिसतें? मनुष्याच्या कल्पना आचाराला कारक कशा बनतात? या कल्पना निरनिराळ्या युगांत काय होत्या? त्याचा मनुष्याच्या आचारावर व समाजावर काय परिणाम झाला? असे विचार उत्पन्न होऊन त्यांतून नवें ज्ञान उत्पन्न होऊन त्याचीहि शास्त्रें बनूं लागलीं. त्यास 'ह्युमॅनिटीज' (Humanities) या नावानें संबोधिलें जातें. जिवाशी संबंधित शास्त्रें यांच्या हद्दी पलीकडील आहे. पण धर्मश्रद्धा व ईश्वर या विषयांशी त्याचा ज्ञान प्रत्यक्ष संबंध नाहीं असो. या सर्व शास्त्रविभागांचा मूलभूत शास्त्र तें म्हणजे

तर्क, गणित व भाषाविषयक शास्त्रे होत. माहिती (Data) गोळा करताना मुख्यत मोजमाप (Measurement) येतें. ज्या गोष्टींचें मोजमाप करता येत नाहीं, ती गोष्ट शास्त्रास निश्चितपणानें समजली, असें म्हणणें कठिण. किंबहुना, शास्त्रविषयाला मोजमापाची (Measurement) अत्यंत आवश्यकता आहे. डॉ. पर्सी नन म्हणतात,

" It is a common place that science only moves with security where she can measure " (Nunn, p 83)

ज्या ठिकाणीं मोजमाप करता येतें, तेथेंच शास्त्राची वाटचाल होऊं शकते. सारांश, अभ्यासविषयाला धरून मोजमाप ही गोष्ट शास्त्रप्रगतीस अत्यंत आवश्यक असल्यानें, सर्व आधुनिक शास्त्रांत 'गणित' या मूलभूत शास्त्राचा उपयोग होत असतो गणितागत पद्धति (Statistical Method) हल्लीं सर्व शास्त्रांत प्रगत होत असून, हें मूलभूत शास्त्र म्हणून सर्व ठिकाणी मान्यतेस पावलें आहे.

पण मोजमाप केलें म्हणजे तेवढ्यानें होत नाहीं. सर्व माहिती काटेकोर गणितागत पद्धतीनें गोळा केल्यावर ती एकत्र मांडून, तीतील योजना समजावून घेऊन तिच्यातून काहीं निसर्गाचा गुप्त नियम दृग्गोचर होतो कीं काय हें समजण्यास खरी कल्पना व प्रेरणाशक्ति लागते. डार्विनच्या जीवशास्त्रावरील शोधाचा हाच इतिहास आहे. कवींच्या कल्पनाशक्तीसारखे शास्त्रज्ञास हवेंत फिरता येत नाहीं. त्यास माहितीचा आधार नेहमीं डोळ्यासमोर ठेवावा लागतो तो आधार लक्षात धरून जें पद्धतशीर तर्कानें सिद्धांत मांडावयाचें शास्त्र, त्यास तर्कशास्त्र (Inductive Logic) असें नाव देतात. तेव्हा मोजमाप घेण्याकरिता ' गणित ' हें जितकें मूलभूत शास्त्र ठरतें, तितकेंच त्या माहितीच्या आधारें, त्यातून काय सिद्धांत निर्माण होतात व पुढें कशी प्रगति करावी हें ठरविण्याकरिता ' तर्कशास्त्र ' उदयास आलें. हें तितकेंच मूलभूत शास्त्र आहे. भाषेशिवाय तर काहींच नाहीं, म्हणून शेवटीं भाषा, तर्क व गणित हीं मूलभूत शास्त्रें समजलीं गेलीं. याशिवाय सर्व निसर्गविचार, मग तो जीवसृष्टीचा असो वा जडसृष्टीचा असो, या मूलभूत शास्त्रांवर आधारून येणा शास्त्राचे सिद्धांत स्थलकालनिरपेक्षतेनें लावता येणें जरूर आहे. ही गोष्ट समजल्यास त्यात मोजमापाची जी आवश्यकता आहे, तितकीच वस्तुनिष्ठेची (Objectivity) आहे. वस्तुनिष्ठता नसल्यास ' मला असें वाटतें ' या शब्द-

समुच्चयानें सर्व कारभार आटोपावा लागतो. मग प्रत्येकास वेगळें वाटण्याची शक्यता उत्पन्न होते. मग ते सिद्धांत स्थलकालनिरपेक्ष होऊं शकत नाहींत. तेव्हा, 'मला वाटतें' हा शब्दप्रयोग जेवढा कमी करावा लागेल, तितके आपण जास्त शास्त्रशुद्ध आहोंत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं ही वस्तुनिष्ठता किंवा स्वत चे कल, आभास, सरकार आणि मतें (Subjectivity) बाजूस सारून अभ्यास-विषयाचें वस्तुनिष्ठ ज्ञान करून घेणें शास्त्रास अत्यत आवश्यक असतें. तेव्हा कोण-ताहि अभ्यासविषय शास्त्र या सदरास प्राप्त होण्यास दोन महत्त्वाच्या गोष्टींची आवश्यकता असते. (१) मोजमाप (Measuremant) आणि (२) वस्तुनिष्ठता (Objectivity).

निरनिराळ्या शास्त्रांची प्रगति : यानतर धर्मश्रद्धा, तत्त्वज्ञान, ईश्वरविषयक ज्ञान इत्यादि विषय येतात. सध्या शास्त्राच्या कक्षेत ते येतच नाहींत. शास्त्र त्याचा विचारच करील नाहीं. ज्ञात प्रातापलीकडे हा अज्ञात प्रात आहे. यासबधीं आज आम्हाला काहीं माहिती नाहा. श्रद्धेचें मोजमाप नाहीं, तेव्हा त्याच काय करावें, ईश्वराचें वस्तुनिष्ठ ज्ञान करून घेता येत नाहीं. तो व्यक्तिगत अनुभव आहे त्याचें शास्त्र होऊं शकत नाहीं. अशा प्रकारचा या सर्व अज्ञात प्रातावर शास्त्राचा दृष्टिकोन उदासीनतेचा आहे. ज्ञात प्राताचे जे आपण चार विभाग वर कल्पिले आहेत, तेथें तरी सव ठिकाणीं मोजमाप आणि वस्तुनिष्ठता शक्य झाली आहे काय, असें विचारता पुन्हा 'नाहा' हेंच उत्तर स्पष्टपणानें देणें भाग पडतें. जडशास्त्रात हें सर्वांत जास्त शक्य झालें, म्हणून तीं फार प्रगत झालीं आहेत. तर ह्युमॅनिटीजमध्ये त्याचा अजून फारसा कोठेंच मागमूस नाहीं. काहीं जडशास्त्रज्ञ या भागास शास्त्र म्हणण्यासहि तयार नाहींत. मानसशास्त्रातहि या गोष्टी साधारणच आहेत.

तेव्हा ज्ञानाच्या ज्ञात प्रातातहि शास्त्रप्रगति सारखीच झाली आहे, असें समजल्यास फार मोठी चूक होईल. ज्या शास्त्रात अजून फार प्रगति नाहीं तींच नेमकीं मानवशास्त्रें (Social Sciences) व ह्युमॅनिटिज (Humanities) मनुष्याच्या आचाराच्या दृष्टीनें शेवटीं जास्त महत्त्वाचीं ठरणार आहेत. मानवास धरून त्याचें आरोग्य, आचार, मनोवृत्ति, समाधान, इच्छा, आकाक्षा व त्याचा आयुष्याबद्दल दृष्टिकोन, त्याचा इतिहास, त्यातील त्याच्या कल्पना, त्याचा त्याच्या

भरितव्यावर झालेला परिणाम, इत्यादि जर कळले नाही तर पुढें नेमका कोणता आचार मनुष्याच्या समाधानास कारणीभूत होईल, हें कसें समजावें? एवंच ज्या शास्त्रावर मनुष्याची वर्तणूक व त्याचे परिणाम ठरवावयाचे, ज्या शास्त्राधारावर मनुष्याच्या भावना, वृत्ति आणि त्याचे समाधान, हें ठरवावयाचें, जीं शास्त्रें मानवी ध्येयें व त्यास धरुन आचार निश्चित करूं शकतील, तीं शास्त्रें अजून परिणतावस्थेस पोहोंचलेलीं नाहीत. या शास्त्रांत नवे शोध व्हावयास हवेत, मनुष्याचें मानसिक, शारीरिक आणि सामाजिक ध्येय ठरवावयास या सर्व शास्त्रांचा साकल्यानें, एकत्रित व निरहंकार बुद्धीनें ऊहापोह व विचार व्हावयास हवा. शास्त्रास जरी श्रद्धा हा भाग कळत नसला, तरी निरनिराळ्या मानवसमाजाच्या ज्या निरनिराळ्या श्रद्धा आहेत, त्यांचाहि साकल्यानें मानवसमाजावर घडलेल्या परिणामांचा अभ्यास व्हावयास हवा. हें सर्व करताना स्वतःचीं मतें, कल, भावना व संस्कार वाटेंत येऊं देता कामा नये. एवढें घडल्यावर कदाचित् पाश्चिमात्य लोक ध्येयें व ध्येयाचार या विषयावर जास्त अधिकृत मत देऊं शकतील. आज ज्या शास्त्रानें मानवाची ही सर्व माहिती गोळा करावयाची आहे, तीं शास्त्रें पूर्णावस्थेस तर नाहीतच, पण प्रगतींतहि इतर जडशास्त्रांच्या फार मागें आहेत, ही गोष्ट शास्त्रज्ञांच्या लक्षांत आलेली नाहीं, असे नाहीं. यासंबंधी खालील एकाच उद्धरणावरून हें सहज कळून येईल.

"The necessity of social invention is therefore even more pressing than that of Technological invention, despite the very real difficulties that the former presents. At least a tentative hypothesis that man could continue to live adequately more or less indefinitely at the present level of Technological invention, without a single new discovery in the field of physical and biological sciences. It is extremely dubious whether or not he can continue to exist in ordered Society, let alone live in safety and happiness without important discoveries and advances in the social sciences. This disparity in the level of development between Technology and Social invention, has been forcefully indicated by Hornell Hart, commenting upon the cultural lag between Technology and social invention, symbolised by the atomic bomb."

(F E Merrill p 112)

याचा अर्थ असा की जडशास्त्राच्या अभ्यासापेक्षा आता 'समाजशास्त्रातून शोध होण्याची फार आवश्यकता आहे. यापुढें जडशास्त्रात एकहि शोध लागला नाहीं, तरी मनुष्याच्या आयुष्यात काहींहि कमतरता भासणार नाहीं. पण जर मानवाच्या स्वत.बद्दलच्या शास्त्रातून प्रगति झाली नाही, तर त्याला व्यवस्थित समाजात राहण्यास मिळेल किंवा काय, त्याला सुखासमाधानात आयुष्य घालविता येईल की नाहीं याची फार मोठी शका येते. मानवाचें स्वत बद्दलचें हें जें अज्ञान, तें हल्लींच्या पाश्चात्य सस्कृतींतील, जडशास्त्राशीं तुलना करताना, मोठी कमतरता दाखविते व त्याचेच दृश्य फल म्हणजे एका बाजूस ॲटम बॉब व दुसरीकडे काय ? या प्रमाणें डॉ. मेरिल याचा स्पष्ट इशारा आहे 'ॲटम बॉंब' शोधून काढला, हवेवर जय मिळविला, साम्राज्यें स्थापन केलीं, वगैरे सर्व गोष्टी जरी खऱ्या, तरी त्याचा अर्थ त्याचे वैवाहिक जीवनावरील आचारहि योग्य आहेत, असा होत नाहीं, हे येथें वाचकास सहजच स्पष्टपणें कळून येणार आहे. साराश. समाजविषयक शास्त्रें आज झपाट्यानें वाढत नसून हा सर्व जडशास्त्राचा पसारा आहे. यानें मनुष्याच्या परिस्थितीवर जय मिळविण्याचीं अनत साधनें उपलब्ध होत आहेत. त्याच्या परिस्थितिजन्य सुखात, ऐषआरामात भर पडत आहे. पण त्यानें त्याचें आयुष्य व समाज जास्त सुव्यवस्थित व सुखी होतील असे समजण्याचें कारण नाहीं. त्यास अतर्मुख दृष्टि पाहिजे, स्वत च्याच मनाची जास्त ओळख पाहिजे, स्वत.च्या इतिहासाची जास्त माहिती पाहिजे. स्वत च्या कल्पना व वासना याचा खोल अभ्यास पाहिजे आणि शेवटीं आयुष्याबद्दलचें ध्येय व दृष्टिकोन पाहिजे. हे सर्व झालें, तरच मानवाचा व मानवजातीचा यापुढें तरणोपाय आहे. नाहीतर जडशास्त्राच्या पसाऱ्यात उत्पन्न झालेल्या विनाशक शक्ति व सोन्याचा धूर, पैसा आणि सत्ता याची अनिर्बंध भोगेच्छा, यामुळें जगाचा नाश ओढवल्याशिवाय कसा राहील ?

पाश्चिमात्यांचीं अनुमानें कांहीं वेळां अग्राह्य : पाश्चिमात्याचे समाजविषयक शास्त्राचे अभ्यास पाहताना, त्यात शास्त्रीय पद्धतीन गोळा केलेली माहिती पाहणें (Data) उद्बोधक असते. परतु त्यातील माहितीवरून काढलेलीं अनुमानें नेहमींच तेवढीं तर्कशुद्ध व आत्मनिरपेक्ष (unbiased) नसतात. अनुमानावर (Inference) पुष्कळ वेळा त्याची सास्कृतिक व व्यक्तिमत्वाची छाप येते. बर्ट्रंड रसेल

प्रजोत्पादनाशिवाय विवाह निरर्थक आहे हें सांगतात. परंतु प्रजाहीनत्वात दहा पंधरा वर्षे जी स्त्री एका पुरुषाजवळ राहते तिचा प्रश्न नुसत्या घटस्फोटानें सुटत नाहीं, हें विसरतात. काहीं मानसिक समाधान मिळण्याची तिला जरुरी असते जगातील आर्थिक प्रश्नाइतकेच भावनात्मक प्रश्नहि महत्त्वाचे असतात. हा सर्व विचार न करता, अशा विवाहात घटस्फोट देऊन टाकावा असें मत देतात. घटस्फोटानें स्त्री पुरुषास दुसरा विवाह करण्यास परवानगी मिळाली हें खरें, परंतु ही स्त्री वाझपणाचा शिक्का घेऊन अगोदरच दु खी असते. तिला पहिल्या विवाहानंतर पंधरा वर्षांनीं दुसरा विवाह करण्यास परवानगी असली तरी तें शक्य होईल का याचा विचार नाहीं येथे विवाह म्हणजे फक्त 'मॉनोगमस' हा त्याचा संस्कार आड आला व त्यास धरून हे मत निर्माण झालें अशा स्थितात द्विभार्यात्व हा भारतीय आचार होता त्यात स्त्रीचे आर्थिक व मानसिक नुकसान न व्हावें अशी कल्पना होती.

डॉ किन्से यानीं विवाहांतर्गत रतिसुखाशीं विवाहपूर्व कामचेष्टांचा संबंध आहे असें दाखवून यावरून रचलेलें तर्कविरुद्ध भारूड आम्हीं रतिसंबंधी चर्चा करताना वाचकांच्या नजरेस आणलेच आहे. डॉ हॅव्हलॉक एलिस यानीं तरुण वयात वीस वर्षांच्या आत गर्भधारणा व बाळतपण स्त्रीस जास्त सुलभ असते असें दाखविलें. डॉ नीमन सांगतात का, व्यक्तिमत्त्वाच्या जुळणीला लहान वयच चागलें हें सर्व शास्त्र सांगूनहि शेवटी विवाहाचे वय निश्चित कमीच असावें, स्त्रीनें स्वत च्या महत्त्वाकाक्षा सिद्ध करण्याकरिता विवाहाचें वय जाऊ देऊ नये, असा निश्चित सिद्धात सांगण्याचे हा मडळी टाळतात कारण, असें करताना स्त्रीस्वातंत्र्यास धक्का बसतो किंग्स्ले डेव्हिस (Am J Soc Vol LIII p 250) नामक समाजशास्त्रज्ञ एका लेखात १९३१ सालच्या हिंदुस्थानच्या सेन्सस रिपोर्टावरून या देशातील निरनिराळ्या समाजगटात प्रजोत्पादनक्षमततील भिन्नत्व (Fertility Differentials) दाखविण्याचा उद्योग करतात माहितीमध्यें (Data) बऱ्याच चुका होण्याचा संभव ते मान्य करतात आणि शेवटीं अनुमान काढतात का, विधवा विवाहास उच्चवर्णियात बंदी असल्यानें हें भिन्नत्व असावें. यात तर माहिती व अनुमान याचा संबंध फारच थोडा विधवा विवाह ब्राह्मणात नसणें हें रानटीपणाचें लक्षण आहे, असा त्याचा ग्रह त्याना या अनुमानात ढोबून दिला. वरील उदाहरणावरून दिसून येईल की, पाश्चिमात्याचे सामाजिक आकडे व अभ्यास पाहताना, त्याचीं अनुमानें

स्वतंत्र विचारानें पडताळून पाहता न आल्यास, फक्त काहीं वितर्क व दुराग्रह आपल्यास मिळण्याचा संभव आहे, हें लक्षात ठेवलें पाहिजे.

समाजविषयक शास्त्राची प्रगति काहीं माहिती गोळा करण्यापलीकडे नाही आणि त्यातील अनुमानें तर्कशुद्ध व साकल्यानें विचार करून काढलेलीं असतात, असें नेहमी घडत नाहीं. ध्येयनिश्चिति व जीवनावरील निश्चित दृष्टिकोन नाही. यामुळें विवाहविषयक निश्चित आचार आज पाश्चिमात्य सांगू शकत नाहीत. सध्याची प्रायोगिक स्थिति बदलत जाईल व केव्हातरी त्याच्या ज्ञानविज्ञानातून सत्याचें दर्शन होईल, असें मानण्यास हरकत नाहीं. अर्थात् भारतीयांनी ठरविलेल्या सर्वच गोष्टी बिनचूक आहेत असा दुराग्रह आम्ही धरीत नाही. परंतु जें काहीं बुद्धिगम्य आहे तेंहि टाकताना, पाश्चिमात्यांचें अंधानुकरण म्हणजे प्रगति नव्हे, एवढें मात्र खरें.

श्रद्धेचें स्थान : मनुष्याच्या ज्ञानविकासांतून जो भौतिक शास्त्रांचा सर्व पसारा मागच्या दोन शतकांत भरसा वाढत गेला त्यामुळें मानवाच्या वस्तुजातांबद्दलच्या ज्ञानांत पुष्कळ भर पडली, यांत संशय नाहीं. जें माहीत नव्हतें तें माहीत झालें आणि त्याचा उपयोग मनुष्याच्या आरोग्य, सुखसमृद्धि व ऐश्वर्य यास झाला, हें पण खरें. परंतु मानवी संतोषांत काहीं भर पडली काय? की असंतोषच माजत गेला? सुख व संतोष यांत काहीं फरक आहे. सुख हें विशेषत परिस्थितीस धरून इंद्रियजन्य आहे तर संतोष हा मनास धरून परिस्थितिनिरपेक्ष आहे. अर्थात् अत्यंत प्रतिकूल परिस्थिति संतोषास घातक आहे हें खरें. पण नुसती उत्तम आर्थिक परिस्थितीहि संतोषास कारण होतेच असें नाहीं हेंहि तितकेंच खरें. म्हणून '**संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।**' असें मनूनें सांगितलें. असंतोषाचीं कारणें मात्र निरनिराळ्या देशांत नाना तऱ्हेचीं आहेत. व्यक्तिव्यक्तींत तीं भिन्नत्वानें आढळतील. परंतु त्यांत एक सामान्यच दिसेल तें आहे त्यापेक्षा जास्त कसें मिळविता येईल, ही भावना सर्वत्र असंतोषाच्या मूळ कारणांत दिसण्याची शक्यता आहे. या भावनेंतच मनुष्याच्या प्रगतीचें बीज आहे, हें जरी सत्य आहे, तरी वासनांचा पसारा मर्यादित नाहीं. शास्त्रानें वासनांची अनिर्बंध वाढ होत जाते. एखादें पण वासनांचें शमन वाढण्याच्या वासनांना अंत नसल्यामुळें वासनापूर्तीहि आटोक्याबाहेर जाते व संतोष दूर पळत

जातो. मनुष्याच्या वासनांना (Desires) अंत आहे काय ? याचें निःसंदिग्ध उत्तर भारतीयांनीं दिलें आहे. **'मनोरथानां अगतिर्न विद्यते'** या लहान श्लोकार्धांत हें चिरकालीन सत्य कालिदासानें स्पष्ट सांगितलें. सत्ता, पैसा, कीर्ति व मान्यता याचा कैफ अनावर असतो तो वाढत चालला म्हणजे अनिर्बंध होतो. कितीहि झालें तरी समाधान होत नाहीं आणि त्यातच लोभ हा विकार कायमचा जडतो. हा लोभ जडल्यावर इतर दुर्गुणांना तो भिक्षा पाडतो. **'लोभश्चेदगुणेन किं'** असेंच भर्तृहरीस म्हणावें लागलें. मनुष्याच्या सर्व कर्मांना कारणीभूत जरी वासनाच (Desire) आहे, तरी वासनांचा शेवट कोठें करावयाचा हें न समजल्यास त्यातच मानवाचा अंत आहे. **'अकामस्य क्रिया काचित्'** प्राणी अकाम झाल्यास क्रिया लोप होतो, असाच मनूनें सिद्धांत मांडला. त्याबरोबरच सर्वस्वी अकामता व संपूर्ण कामात्मता किंवा वासनाधीनत्व योग्य नव्हे असें सांगितलें. त्यातील कांहीं सुवर्णमध्य साधण्यास हवा असा मनूचा अभिप्राय दिसतो. संकल्पमूल कामांत कर्माची प्रवृत्ति उत्पन्न होते परंतु कामात्मतेंत वुडून न जाता या वासनेचा उपशम कसा करता येईल यातच मनुष्याचें बुद्धिकौशल्य असून, यासच धरून **'समत्वं योग उच्यते'** हा समत्वयोग भगवद्गीताकाराना सांगितला. तेव्हां जिवाच्या नानाविध वासनांना वळण देऊन त्यांना मर्यादित करणें व तातीप्रत नेणें ही आधुनिक शास्त्राभ्यासांत शक्य होणारी गोष्ट नसल्यामुळें शास्त्राचा पसारा ही गरज भागविण्यास असमर्थ ठरतो.

भौतिक शास्त्रांनीं अनिर्बंध उचंबळून येणाऱ्या वासनांना किंवा लोभास आळा घालण्याचें सामर्थ्य या शास्त्रानें उत्पन्न होणाऱ्या वस्तुज्ञानात नाहीं. उलट भौतिक शास्त्रें या वासनांना फार मोठी गतीच देऊन त्यांना अमर्याद करण्याकडेच या शास्त्राचा उपयोग होतो. म्हणून येथें दुसरी एखादी मानवी मनाचें नियमन करणारी शक्ति लागते. हीच मनुष्यानें निर्माण केलेली श्रद्धा ती परमेश्वर असो, धर्म असो वा राष्ट्र असो.

कार्याकार्यविचार करतांना भौतिक शास्त्राचा फायदा कांहीं मर्यादेपर्यंत आहे. देवी टोचून घेण्यानें देवी होत नाहींत तेव्हां देवी टोचून घ्याव्या, हें खरें. पण सत्य, अहिंसा, अक्रोध या सद्गुणांचा परिपोष मानवानें का करावा, याचें उत्तर शास्त्र देऊं शकत नाहीं. सद्यःफल व इंद्रियसुखप्राप्ति देणाऱ्या भोगांचा

त्याग का करावा, हें शास्त्र सांगू शकत नाहीं. निरपेक्ष सत्तानीं दातृत्वानें काय साध्य होतें याचा भौतिक शास्त्र विचार करूं शकत नाहीं. तेव्हां भौतिक शास्त्रानें उत्पन्न होणार वस्तुगत, हें सद्गुणाची जागा घेऊं शकत नाहीं.

येथें एक प्रश्न उपस्थित होतो कीं समाजस्वास्थ्याकरितां सद्गुणांची जोपासना करावी, असें यांचें बुद्धिगम्य उत्तर आहे परंतु यांत एक अडचण आहे. प्रत्येक समाजांत कांहीं अपरिहार्य वर्ग "व्यक्ति तितक्या प्रकृति" असल्यानें, एका वर्गाचें स्वास्थ्य दुसऱ्याचें स्वास्थ्यच होईल, असें नव्हे. एका व्यक्तीचें हित तें दुसरीचें अनहित होऊं शकेल. अशी स्थिति नेहमीं समाजांत कमीजास्त प्रमाणांत उत्पन्न होत असल्यानें कनिष्ठ स्थितींतील वर्गाला सद्गुणाचें फल काय लाभणार याचें! त्यांचें स्वतःचें सुख व समाजाचें हित यांचा संघर्ष झाल्यास तो स्वसुखाकरच दृष्टि ठेवील का नाहीं! एक वर्ग काळा बाजार करून मोटारी उडवीत असताना भुकेलेल्या वर्गास त्यागाची शिकवण कशी पचेल! अशा वेळीं परत श्रद्धेशिवाय बोलतां येत नाहीं. मग ती धर्म असो नाहीतर राष्ट्र असो. पुर्वा काळांत 'धर्माकरितां मरा' ही आरोळी होती तर आतां 'राष्ट्राकरितां त्याग करा' ही घोषणा आहे. पण राष्ट्र व धर्म या दोन्ही मनुष्याच्या शास्त्रज्ञानांत न बसणाऱ्या व ज्यांचें ऐहिक फल सांगतां येत नाहीं, अशा श्रद्धा आहेत, हें विसरून चालणार नाहीं.

यानंतर कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं, ज्ञात्यास जे प्रांत अज्ञात आहेत ते ज्ञान व्हावयास लागलें म्हणजे सर्व प्रश्न सुटतील हा फक्त कांहीं कालाचा प्रश्न आहे. दोन शतकांपूर्वीच्या जगासंबंधीं मानवाच्या ज्ञानांत पडलेली भर पाहिली म्हणजे आणखी कांहीं शतकांनीं हें सर्व कोडें उलगडेल. भविष्यकालांत जगासंबंधीं मूलभूत प्रश्नावर किती प्रकाश पडेल हा फक्त मानण्याचा प्रश्न आहे. ज्ञानाच्या ज्ञात व अज्ञात प्रांताची तुलना करतां, अज्ञात जगत् ज्ञानाच्या मानानें फारच विस्तृत असून शास्त्राला शेवटीं हार मानावी लागेल, असें मानण्यासहि पुष्कळच वाव आहे. शास्त्रप्रगतीचा विचार करतां फक्त भौतिक (Physical) शास्त्राचा विचार करून चालणार नाहीं. शास्त्राच्या पूर्वीं निर्देश केलेल्या सर्व शास्त्रांचा आतांहि विचार करतां भौतिक शास्त्राची प्रगति जरी आश्चर्यकारक असली, तरी इतर सर्व शास्त्रें फारच कमी प्रमाणांत प्रगत झालेलीं दिसतात.

शिवाय ध्येय, मानसिक समाधान व शांतताप्रिय निर्लोभी वृत्ति, या सर्व गोष्टी मनुष्याच्या आयुष्यावरील दृष्टिकोनावर अवलंबून राहणार. नुसतीं भौतिक शास्त्रें व त्यामुळे उत्पन्न होणारा उन्माद किंवा रजतमात्मक वृत्ति पाहिल्या, म्हणजे यातच मनुष्याचा शेवट होणार असेंच जास्त वाटू लागतें किंबहुना चालू असलेल्या जगतात मानवजातीचा नाशच होण्याचा समय यादलेला आहे, असें पुष्कळ विचारवंताचें म्हणणे आहे. भविष्यकालात मानव जगाच्या मूलभूत ज्ञानापर्यंत पोहोंचून मानवी समाज स्थिरस्वरूप व शांततामय परिस्थितीत आपोआप येऊन पोहोंचेल, ज्ञानाच्या सर्व शास्त्रावर सर्वत्र प्रकाश पडल्यानें तत्कालीन सर्व मानवप्राणी फार जाडे विद्वान् होणार आहेत आणि त्यामुळें श्रद्धा ही चीज अत्यंत निरुपयोगी होईल असा काल आमच्या दृष्टिपथात येत नाहीं. म्हणून, हा काल येईल, असा नुसता मोघम संभव गृहीत धरून आज मनुष्याची सर्व श्रद्धा नाहींशी करून त्याचे मानसिक असमाधान वाढविण्याचा निष्फळ खटाटोप करावा, असें आम्हास वाटत नाहीं. शास्त्रज्ञानाच्या मागें लागलेले जे कांहीं थोडे गाढे विद्वान् आहेत, त्यांनीं खुशाल श्रद्धा सोडावी. किंबहुना ती सुटतेच. पण इतर सर्व आबालवृद्धांनी व अज्ञ जनाना आपलीं मनें भकास करावीं, अशी आज जरूरीहि नाहीं व त्याशिवाय या शास्त्राचें कांहीं अडलेलेंहि नाहीं. भगवद्‌गीताकारानी याच मुद्द्याला धरून '**न बुद्धिभेदं जनयेत् अज्ञानां कर्मसंगिनाम्।**' हा श्लोकार्ध लिहिलेला दिसतो. विद्वान् माणसानें इतर अज्ञ जनतेचा बुद्धिभेद न करता त्याच्या श्रद्धेची जोपासना करावी, असा यात सल्ला असून प्रत्येकास कांहीं श्रद्धा आहे व किंबहुना '**यो यत् श्रद्धः स एव सः।**' श्रद्धेतच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचें दर्शन घडत असा सामान्य सिद्धांतहि सांगून ठेवला आहे.

या सर्व तात्त्विक विवेचनानंतर श्रद्धेचा जीवनात कांहीं निश्चित उपयोग आहे कीं नाहीं, हें पाहणें इष्ट ठरेल. श्रद्धेचा प्रमुख उपयोग भावनाना वळण लावण्याचा आहे. स्वार्थी व लोभी प्रवृत्तीस आळा घालून, मनुष्यास उच्च आचाराकडे प्रवृत्त करण्याकडे आहे. याचा प्रायोगिक पुरावा डॉ. किन्से यांच्या लैंगिक अभ्यासात पाहावयास सापडतो. विवाहपूर्व आलिंगन–चुंबनादि सर्व कामव्यापारावर या धार्मिक श्रद्धेनें आपोआप मर्यादा येते. कामविषयक सर्व सामाजिक मर्यादा आणि अधर्म-

कामाचा सर्व आचार कमी करण्यास या धर्मश्रद्धेचाच उपयोग झालेला डॉ. किन्से यांना दिसून आला. ते म्हणतात,

" Because religious tradition has so largely shaped public thinking on these matters, it's restraining influence is apparent (Kinsey F p 247)

कामविषयक एकदर कल्पनावर धर्मश्रद्धेचा परपरेनें मोठा सस्कार झालेला असल्यानें, कामव्यापार मर्यादित करण्यास श्रद्धेचा फार उपयोग दिसून येतो असे डॉ. किन्से यांचें अभ्यासानतरचें मत आहे. यापुढे ते असेंहि म्हणतात कीं, धर्म कोणताहि असला तरी चालतो. मुख्य मुद्दा त्या व्यक्तीची धर्मश्रद्धा किती आहे, हा महत्त्वाचा भाग असून तो कोणत्या धर्माचा आहे हा नव्हे.

" The differences were not dependent on their Protestant, Catholic, or Jewish backgrounds but upon the degree of their devotion in their religion " (Kinsey F. p 209)

श्रद्धाहीन व श्रद्धावान् स्त्रीपुरुषातील सापडलेले वासनर्घीचे फरक हे ते प्रॉटेस्टट, कॅथोलिक किंवा ज्यू या धर्मपथावर अवलबून नसून, त्याची श्रद्धा किती बळकट आहे या गोष्टीवर अवलबून असलेले दिसले. यावरून वस्तुनिष्ठ (Objective) अभ्यासानतूनहि श्रद्धा व सस्कार याचा मनुष्याचे कामव्यापार मर्यादित करण्यास किंवा त्याना वळण लावण्यास कसा उपयोग होतो, हे स्पष्ट दिसून येईल आता हीं नियत्रणं धारून करावयाचे आहे काय ? जें घडेल तें घडेल. मटळीं आपोआप स्वेच्छेने केव्हातरी समजून स्वत स मर्यादा घालतील किंवा न घातल्यास त्यात काहीं तोटा नाहीं, असा दृष्टिकोन घेतल्यास श्रद्धेचा उपयोग नाहा, असें म्हणण्यास हरकत राहणार नाहीं. भारतियानीं काम ही महत्त्वाची शक्ति ठरविली असून, त्यातून शेवटीं समाधान व आनद याची प्राप्ति घडून यत्र व समाज याच सातत्य कसें राहील या गोष्टीवर भर दिल्यानें काम-व्यापाराचं नियत्रण त्याना अभिप्रेत होतें. याच हेतूस धरून त्यानीं धर्म्य काम व अधर्म्य काम असे त्याचे दोन भाग करून धर्म-अविरुद्ध काम हा परमेश्वरस्वरूप मानला व त्याचच नियत्रण प्रजनास उपयोगाचा धर्म्य विवाह असा अर्थ धरून तो यशस्वी व्हावा याकरिता सर्व ' कामशास्त्र ' रचलें.

भारतीय संस्कृतीचें सातत्य : भारतियाची संस्कृति (Culture) जगाच्या धक्काबुक्कींत वरीचशी कायम टिकून राहिली ही गोष्ट कोणी नाकबूल करीत नाहीं. संस्कृति म्हणजे संस्कारसमुच्चयात्मक जीवनाचा नमुना. असा एकच नमुना जगात सर्वत्र नाहीं. हे निरनिराळे नमुने एकमेकापासून भिन्नत्वानें पाहता येतात. हें भिन्नत्व पाहताना, त्या नमुन्यातील व्यक्तींच्या कल्पना, जगासबधींचें ज्ञान, व्यवहार, इत्यादि जरी लक्षात घेणें जरूर असलें, तरी भिन्नत्व हें मुख्यत त्या त्या समाजातील आयुष्यावरील दृष्टिकोन काय आहे, यात आहे, असें म्हणण्यात अतिशयोक्ति होईल, असें वाटत नाहीं. भारतियाचा आयुष्यावरील त्रिविध दृष्टिकोन, याच दृष्टीनें भारतियाचें इतराशीं वैधर्म्य पाहण्याकरिता, सुरवातीस दिला आहे. वैधर्म्याप्रमाणें दोन संस्कृतींत साधर्म्यहि असू शकतें परतु वैधर्म्यातच संस्कृतीचें वैशिष्ट्य विशेष प्रत्ययास येतें. भारतियाच्या त्रिविध दृष्टिकोनात ' चतुर्विध पुरुषार्थ ' हा जीवनावरील मूलभूत महत्त्वाचा सिद्धात असून यानें व्यष्टिसमष्टीचें कल्याण त्याना साधावयाचें होतें. हा सिद्धात जरी भारतियानीं विचारानें, निरीक्षणानें व अनुभवानें निर्माण केला असला, तरी तो कोणत्याहि समाजाला आज विसाव्या शतकातहि स्थलकालनिरपेक्षत्वानें लागू केल्यास त्यानून व्यष्टिसमष्टींचें हित व कल्याणच निर्माण होणार असल्यानें, तो खऱ्या अर्थानें ' सनातन ' आहे. हा दृष्टिकोन हेंच भारतियाचें अत्यत महत्त्वाचें समाजशास्त्रातील संशोधन असून, तो समाजशास्त्रातील ' ॲटम बॉंब ' आहे असें म्हटल्यास अतिशयोक्तीची फार भीति नाहीं. भौतिक शास्त्रातील ॲटम बॉंबमुळें मनुष्याचा नाश ओढवलेला असून या समाजशास्त्रीय ॲटम बॉंबमुळें जीवनातील संतोष व त्यास धरून सुखोत्पत्ति वाढविण्यास मदत होणार असून, हा दृष्टिकोन ग्रहण केल्यास विश्वशातीचें तें एक साधन ठरणार आहे.

भारतियाचे दृष्टिकोन निश्चित ध्येयास अनुसरून उत्पन्न झालेले असून, चतुर्विधपुरुषार्थांतील शेवटचा पुरुषार्थ ' मोक्ष ' हाच भारतियाचा अतिम ध्येयवाद आहे. ' मोक्ष ' हा देवाघरचा असणारें गाठोडें नाहीं. प्रत्येक व्यक्तीनें आप आपल्या अर्थकामाच्या मर्यादा ओळखण्यात व समष्टीचें कल्याण साधण्यात जें समाधान आहे, तोच मोक्ष. हें समाधान दुसरा दिलाून घेऊ शकणार नाहीं.

व्यक्तीच्या दृष्टीनें हें शाश्वत समाधान प्राप्त होणें हाच संसाराचा उपरम असून समष्टीच्या दृष्टीनें ' शांतता ' व परस्परप्रेमभाव हाच शेवट आहे. विश्वशांतीच्या अघळपघळ गप्पा मारणाऱ्या कोणालाहि ' हें विश्वचि माझें घर ' यापेक्षा जास्त मोठी घोषणा करता येण्यासारखी नाहीं. व्यक्तीच्या सर्व कामनांचा शेवट व प्रयत्नांचें फळ, हें फक्त ' मानसिक समाधान ' हेंच असून, हें मानसिक समाधान धर्म, अर्थ या काम या कोणत्याहि एकाच्या पाठीमागें अमर्याद लागण्यात नसून, त्याचा कांहीं बुद्धिगम्य विचार व तर्कशुद्ध आचार करण्यांतच शेवटीं प्राप्त होणार आहे. मानसिक समाधान हा ' बहुकारणयोग ' (Polycausal) असून त्यात या नानाविध कारणांचा साकल्यानें विचार व योजना करणें हाच समत्वयोग आहे, हेंच जगांतील कर्मांमधील खरें कौशल्य आहे. या कर्मकौशल्यासच ' योग ' ही संज्ञा प्राप्त झाली असून, *शाश्वत समाधान वा संसारांतील वासनाशांति किंवा उपरम हा* त्याचा खरा शेवट आहे,

' अर्थ व काम ' ह्या ऐहिक समाधानास धरून असलेल्या मोक्षपूर्व पुरुषार्थांचें आचरण कसें असावें, याचा त्यामुळें निश्चित विचार भारतीयांनीं दिलेला आहे. कामपुरुषार्थ याचा सुटसुटीत लौकिक अर्थ ' यशस्वी विवाह ' असाच सर्वत्र दिसून येतो. एकंदर कामवासनेच्या विविध अंगांचा समाचार या कामपुरुषार्थाच्या मूलभूत कल्पनेस धरून भारतीयांनीं घेतलेला आहे. हा सर्व आचार पिढ्यानपिढ्या अबाधित राहावा, याकरिता कर्मांच्या विधिनिषेधात्मक चौकटींत सर्व नीट बसवून शिवाय उच्चवर्णीयांत असे आचार उत्पन्न केले गेले कीं, त्याचा उपयोग उदाहरण म्हणून व्हावा.

संस्कृतीच्या उदयास्तासंबंधीं हल्लीं नाना दृष्टिकोन अस्तित्वात आहेत. त्यात एक असा विचारप्रवाह आहे कीं, ज्याप्रमाणें कोणताहि प्राणी उत्पत्ति, वाढ, स्थिति, वृद्धापकाळ, क्षय व नाश अशा निरनिराळ्या स्थितींतून जातो, त्याप्रमाणें प्रत्येक संस्कृतीहि जाते आणि त्यामुळें कोणतीहि संस्कृति कांहीं कालांतरानें विलयास जाणें क्रमप्राप्तच आहे. शिवाय सध्याच्या कालांत कोणतीहि एक संस्कृति स्वतःच इतरांपासून अलग अस्तित्व टिकवून धरील असं म्हणणेंहि कठिण आहे. परंतु भूतकालाचा विचार करता असं दिसतें कीं, भारतीय संस्कृतीवर जे आघात झाले ते सर्व पचविले गेले. या किंचित कांहीं विचारजातीहि आलेली असेल. बुद्ध व जिन

याचा आघात ही फार मोठी हानि येथें होऊन गेली. परंतु या विपत्तींतहि भारतीय श्रेष्ठींनीं आघातापासून योग्य तो धडा घेतला. कांहीं मातृसावर्ण्यासारखे नवे कायदेहि अस्तित्वात आणावे लागले. ' जाति ' म्हणून ज्या म्हणतात, त्याचा उदय बौद्धक्रांतिकालांत कांहीं विशेष गरज उत्पन्न झाल्यानें झाला व त्यामुळें समाजांत परत सुव्यवस्था निर्माण करता आली, असा इतिहासाचार्य राजवाडे यांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. वैदिकांचा व बौद्धांचा झगडा अनेक शतकें होऊन, शेवटीं हे पाखंड लुप्त झालें, असें त्याच म्हणणें. यावरून मुख्य मुद्दा एवढाच ग्रहण करता येतो कीं, भारतीय संस्कृतींत आपत्कालांत जगून राहण्याचा जो गुण आला आहे, त्याचीं कारणें कदाचित् खालील दोन असू शकतील. एक तर देशांतील श्रेष्ठ वर्णांत संततिसातत्य टिकण्याची खटपट, त्याकरिता निश्चित उपाययोजना केली गेली. त्यांत ' सुप्रजा ' हा विवाहाचा हेतु धरला जाऊन, हें पितृऋण फेडणें जरूर आहे असें मूल्य निर्माण केलें शिवाय विद्येची जोपासना करणारा श्रेष्ठ वर्ग आर्थिक अडचणींत सापडून चिरडला जाऊ नये याकरिता विद्या हें प्रथम मान्यस्थान व्हावें, अशी योजना केली. यामुळें विद्येची जोपासना करणारा बुद्धिजीवि वर्ग सर्व समाजाच्या आदरास प्राप्त होऊन, त्याना अर्थोत्पादनाकरिता मोठा धंदा करण्याची जरुरी टेवली नाहीं. यामुळें त्याच्या प्रजोत्पादनातील एक महत्त्वाची अडचण नाहीशी केली गेली. परंतु श्रेष्ठ वर्गांतील संततीचें सातत्य एवढाच भाग संस्कृतिसंरक्षणाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचा नाहीं. आनुवंशानें समाजाचा जीवशास्त्रीय पिंडप्रधान पाया (Biological Inheritance) भक्कम होतो परंतु संस्कारपरंपरा जर कायम न टिकेल तर उच्च आचार व मूल्य टिकणें कठिण. तेव्हा ही संस्कारपरंपरा (Social Inheritance) टिकविण्याकरिता भारतीयांनीं मोठी खटपट केली कोणत्याहि संस्कृतींतील संस्कारसमुच्चय हा याप्रमाणें एकापासून दुसऱ्यास संक्रात (Communicable) करता येतो. हें घडताना शिक्षण व उदाहरण या दोन्हि गोष्टींचा उपयोग होतो. या समाजशास्त्रीय सत्याचा भरपूर उपयोग करून, भारतीयांनी संस्कारपरंपरा (Social Inheritance) कायम राखण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. यामुळें आज हजारों वर्षे कांहीं सांस्कृतिक मूल्यें, कल्पना, विचार, ज्ञान, कायदे, नीति, भाषा, तत्त्वज्ञान व आचार या देशांत टिकून राहिलेले दिसतात. विवाहाचे हेतु, संस्कार व परंपरा हीं त्यांतील प्रमुख होत

बुद्धिगम्यतेचा अर्थ

हीं सर्व घडण बुद्धिगम्य आहे असें आम्ही ठिकठिकाणीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यात आमच्यावर स्वमतपक्षपाताचा दोष (Ethnocentrism) येण्याचा संभव आहे. बुद्धिवाद आमच्या देशात नव्हता असें नाहीं किंबहुना चार्वाकाच्या पासूनपासून शंकराचार्यांच्या अद्वैतमतापर्यंत सर्व प्रकार या देशात होते. तेथें बुद्धिवाद माहीत नव्हता असें नव्हे. 'बुद्धियोगा' चा निर्देश भगवद्गीताकारानांहि केलेला आढळतो. परन्तु हा बुद्धियोग फार वेगळ्या प्रकारचा आहे यात मनुष्य परमेश्वरप्राप्ति करून घेतो. युरोपमधील बुद्धिवाद (Rationalism Positivism) हा भौतिक शास्त्राच्या प्रगतीनंतर उदयास आलेला आहे. शास्त्रज्ञ हा नेहमीं संशय ग्रस्त असल्यानें, आणि प्रत्यक्षानुमानानें सिद्ध होईल तेवढ्यावरच विश्वास ठेवणारा असल्यानें, परमेश्वरादि सर्व गोष्टींबद्दल तो साशंक असतो. शास्त्रपद्धतीनें (Scientific method) तर्कशुद्धतेत नसेल तें नसोनए. त्याशिवाय सर्वा विषयीं तो उदासीन असतो पुष्कळ भौतिक शास्त्री हे याच श्रेणींतील लोक असतात. परन्तु ज्ञान वाढत जाणार आहे, अज्ञात प्रांत मोठा आहे, आणि नें नवें ज्ञान उत्पन्न होईल, त्याचा आत्मनिरपेक्षपद्धतीनें (Dispassionate) करणें न्यायप्राप्त आहे. एवढा विचार शास्त्रज्ञाना मान्य असला पाहिजे परन्तु कित्येक वेळा हा बुद्धिवादी इतका समतोल राहत नाहीं आणि कित्येक वेळा तर तो आग्रही (dogmatic) दिसावयास लागतो. परन्तु असा निर्विकार विचार करण्याचा येथें प्रयत्न केला आहे शिवाय श्रद्धेचें निश्चित स्थान कोठें आहे, याचा विचार वर दिलेला असून, आम्ही स्वतः सश्रद्ध बुद्धिवादाची भूमिका घेऊ इच्छितों श्रद्धा व बुद्धिवाद याचा परस्पर विरोध नसून, त्याचें परस्पर-पूरकत्वहि असू शकतें. भारतीयास हेंच मान्य आहे. यानूनच भारतीयाचा भगवद्गीताकारानीं सांगितलेला बुद्धियोग निर्माण होतो. शास्त्रीय प्रगतीनें नवीन नवीन पुरावे (facts) पुढें येतील पण ध्येय (goals) हा श्रद्धेचाच विषय आहे.

"Science is more effective in reaching goals than in determining them In the last analysis, goals are the expression of human values" (F. E Merrill p 531)

शास्त्राचा उपयोग शेवटीं ध्येय ठरलेलें असल्यास त्या ध्येयाप्रत पोहोंचण्यासाठीं जास्त चांगला होईल. पण ध्येयें हीं मनुष्याच्या मूल्यविचारातून ठरलीं

पाहिजेत आणि हा मूल्यविचार श्रद्धेचा भाग आहे. यावरुन श्रद्धा व शास्त्र याचा समन्वय शक्यच नव्हे तर जरूर आहे हें समजून येईल. जागतिक शातता हे मूल्य घेतल्यास हें ठरविण्याचे कार्य भौतिक शास्त्र करीत नाहीं. परतु भौतिक शास्त्राचा उपयोग मनुष्याचा नाश किंवा समृद्धि याकडे करणें हें सर्वस्वी मनुष्याच्या मूल्यविचारावर, श्रद्धेवर आणि ध्येयनिश्चितीवरच अवलबून राहील.

ध्येय व आचार यांतील सनातन तफावत ध्येय आणि आचार यात सर्व काळीं व सर्व स्थळीं नेहमीच तफावत असते. सपूर्ण ध्येय सर्व समाजात सर्वत्र अस्तित्वात कधींहि असणार नाहीं. परतु प्रथमतः ध्येयात एकवाक्यता हवी. भारतियाची अशी विवाह-विषयक एकवाक्यता होती. ही एकवाक्यता त्याच्या शास्त्र, काव्य व कला या सर्वात स्पष्टपणे दृग्गोचर होते, हें प्रथम प्रकरणावरून सहज समजून येईल. आज ही ध्येयातील एकवाक्यता लुप्त होत आहे. विवाहाच ध्येय काय असावें यावद्दलहि स्पष्टपणे एकवाक्यता कमी, मग तें गाठावें कसें, यासबधी आचाराची एकवाक्यता कोठून असणार! निरनिराळ्या ध्येयाचा सध्या झगडाच सुरू आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. राष्ट्राराष्ट्रातील झगड्यात निरनिराळे सामाजिक ध्येयवाद दृष्टीस पडतील, तर व्यक्तीव्यक्तींतील झगड्यात दृष्टिकोनात्मक भिन्नत्व दृष्टीस पडेल. शिवाय अशी ध्येयात्मक एकवाक्यता जरी असली, तरी त्यापुढें ध्येय व आचार यातील अपरिहार्य सनातन तफावत राहतेच. ती लक्षात घेऊन आचार ठरविताना सर्व समाज ध्येयात्मक आचाराचा बनावा म्हणून कायदे करावयाचे नसतात. आचाराच्या विविधतेमागील कार्यकारणसबध लक्षात घेऊन जर आचारात श्रेष्ठकनिष्ठ भाव उत्पन्न केला, तर समाजातील ध्येयात्मक आचाराच्या कायदेबाजीनें उत्पन्न होणारे समाजातील उत्पात कमी होतात. शिवाय श्रेष्ठ आचाराकडे व्यक्तींची प्रवृत्ति होत राहते. भारतियाची विविध सामाजिक आचाराकडे पाहण्याची ही बुद्धिगम्य दृष्टि होती. त्यामुळें वेश्याव्यवसायातहि त्यानी कलोपासना करणाऱ्या गणिका उत्पन्न केल्या. यदाची विवाहात त्यानीं आड येऊ नये आणि श्रीमताची सपत्ति सचून गरिबाकरिता दानात खर्च करावी, असा धर्म त्याना लावून दिला. ब्राह्म

विवाहपद्धति श्रेष्ठ ठरवून इतर कमी प्रतीच्या ठरविल्या. कायद्यानें ध्येयें लादणें कधींहि शक्य होत नाहीं. कायद्यानें ध्येयें लादण्यात फक्त ध्येयाचें आभाळ होतें. कायदे पाळणेंहि अशक्य होतें आणि कनिष्ठ आचार भूमिगत होतात. सद्य परिस्थितींतील दारूसंबंधीं कायद्यानें वरील विधान कोणासहि पडताळून पाहता येईल परंतु सामाजिक महत्त्वाचे कायदे कायदेमंडळांतून निर्माण होतात ते कोणत्याहि मूलभूत अभ्यासांतून उत्पन्न झालेले नसून, कांहीं लोकांच्या लहरींतून उत्पन्न होत असतात आणि इतर सभासद या कायद्याकडे पाहताना पुष्कळ वेळा उदासीनच असतात.

स्त्रीपुरुषसमानता

स्त्री व पुरुष यांस समान भूमिकेंतून पाहावें यास आधुनिक दृष्टिकोन म्हणतात परंतु समानत्वाचें तत्त्व किती ताणावें याबद्दल आजहि दुमत आहे. समानत्व याचा अर्थ स्त्रीचें पुरुषीकरण नव्हे, आणि पुरुषांना स्त्रैण बनविणें नव्हे. अशी मर्यादा सर्व विचारी लोक सर्व देशांत घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत भारतीय विचारांत स्त्रीची परिणति उत्तम गृहिणी व माता यांच सदरांत गेल्यानें होते असें आहे. स्त्रीनें कुस्ती जिंकली व पुरुषानें नाटकांत स्त्रीचें काम केलें यांत स्त्रीत्व व पुरुषत्व परिणत होत नसून, स्त्री मोठ्या पराक्रमी पुत्राची माता झाली व पुरुषानें पराक्रम केला यातच त्यांचें खरें व्यक्तिमत्व दृष्टीस येणार आहे. यामुळें स्त्री व पुरुष यांतील मूलभूत महत्त्वाचें भिन्नत्व लक्षांत घेऊन भारतीयांनीं स्त्रीपुरुषांस भिन्न प्रामाण्यें (Standards) लावलीं. यांत समानतेच्या तत्त्वाचा भंग केलेला नसून समता व विषमता यांचा मेळ घातलेला दिसतो.

सद्य स्थितींत तडजोड

आता सद्य स्थिति बदलता येणें अशक्य आहे. यांत्रिक युगांतून मागें जाता येत नाहीं. जीवनमान वाढलेलें कमी करणें आपल्या हातांत नाहीं. युद्धें टाळणें आपल्या शक्तीपलीकडचें आहे. शिक्षणापासून विवाहापर्यंत सर्वत्र चाललेली कायदेबाजीची ढवळाढवळ आपण मर्यादित करूं शकत नाहीं. मग करावयाचें काय ? भारतीयांचा दृष्टिकोन मोठा बुद्धिगम्य होता, असे कौतुकाचे चार शब्द काढून हें सर्व विसरून जाऊन, प्रवाहपतिताप्रमाणें 'होईल तें होईल' असें म्हणत बसावयाचें कीं काय ? भारतीयांचा दृष्टिकोन कितीहि

बरोबर आहे असें धरून चाललें, तरी त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याची कांहीं युक्ति आणि सद्य परिस्थितीशीं कांहीं तडजोड सुचविणें अवश्य आहे. याकरितां खालीं सूत्रपद्धतीनें कांहीं मुद्दे लिहिले आहेत. शिवाय सद्य परिस्थितींत शैक्षणिक योजना काय कराव्यात हें पण शेवटा सुचविलें आहे. तें मागील सर्व चर्चेपासून सद्य स्थितींत ध्येय लक्षांत ठेवून आचार उत्पन्न व्हावा, याकरितां काढलेले निष्कर्ष समजण्यास हरकत नाहीं.

वैचारिक सुधारणा. यांत प्रथमत वैचारिक सुधारणाची जरुरी फार आहे. योग्य विचार हा जर योग्य आचाराचा पाया आहे तर असा विचार प्रवृत्त करणें, हें सुशिक्षिताच प्रथमकर्तव्य ठरतें सध्या या विषयासंबंधीं अप्रगल्भ बुद्धिवादानें पसरलेली वैचारिक समतरता भरून काढण इष्ट आहे. विसाव्या शतकांत आपण शास्त्रीय प्रगति विसरू शकत नाहीं, आर्थिक घडण बदलू शकत नाहीं आणि स्त्रीसंबंधा घडलेले सामाजिक बदल नाहींसे करू शकत नाहीं हें सर्व लक्षांत घेऊन, खालील विचारप्रणाली मांडली आहे.

शिक्षित समाजांत विसाव्या शतकांत विवाह यशस्वी करणें, ही जास्त कठिण समस्या आहे, हें प्रथमच लक्षांत घेतलें पाहिजे विवाहातील संस्थाप्रधान (Institution) तत्त्वावरील भर कमी होत असून, व्यक्तिप्रधान (Individualism) जास्त वळावत चालला असल्यानें, सद्य कालीन परिस्थितींत वैवाहिक यश दूर जात आहे. हा दृष्टिकोनांतील बदल पाश्चिमात्यापासून अनुकरणानें उचलला जात असून त्याच्याकडेहि मागच्या शतकांत विवाह संस्थाप्रधानच असे, हें पूर्वी दिग्दर्शित केलेंच आहे.

पूर्वीच्या काळीं पुष्कळ अपेक्षा स्त्रीपासून असत त्या तिला पुऱ्या करता आल्या पाहिजेत असा हट्ट असे. त्या पुऱ्या करण्याशिवाय तिला तरणोपायहि नसे. आता व्यक्तिप्रधानत्वाच्या शतकांत तशी परिस्थिति नाहीं. आतां स्त्रीसहि पुरुषापासून फार अपेक्षा आहेत हें एका दृष्टीनं योग्यच झालें आर्थिक स्वातंत्र्य व सामाजिक स्वातंत्र्य यामुळें स्त्री आतां संपूर्ण पुरुषावर अवलंबून नसल्यानं, तिला पुरुषाच्या संपूर्ण अपेक्षा पुऱ्या करण्याची जरुरी राहिली नाहीं. असेंहि म्हणता येईल कीं, पूर्वी ज्या परिस्थितींत स्त्री होती, त्यामुळें पुरुषास कुबुद्धि सुचल्यास ती तिला गुलामा

सारखे वागवून कोणताहि अन्याय तिच्यावर करू शकत असे. ती परिस्थिति जाऊन आज स्त्रीवर अन्याय होऊ नये म्हणून काळजी घेतली जात आहे. हें सर्व जरी खरें, तरी स्त्रीस्वातंत्र्य आणि स्त्रीचें अन्यायपरिमार्जन, म्हणजे स्त्रीची पुरुषाशीं सर्व क्षेत्रांत स्पर्धा आणि तिचें पुरुषीकरण नव्हे हें लक्षात घेणें, वैवाहिक जीवन व कुटुंबसौख्य यास धरून जरुरीचें आहे, हें स्त्रीच्या मनावर ठसविलें गेलें पाहिजे. त्याचप्रमाणें पुरुष म्हणजे सर्वाधिकारी अशी परिस्थिति नसून स्त्रीसहि काहीं अपेक्षा असतात, त्या ओळखून पुऱ्या करणें जरुरीचें आहे, अशी पुरुषाची वैचारिक स्थिति पाहिजे. यासबंधीं खालील मुद्दे लक्षात घेणें जरुरीचें आहे. भारतीय वैचारिक तत्त्वें खालीलप्रमाणें साराशानें सागता येतील.

(१) चतुर्विध पुरुषार्थ ही मूलभूत कल्पना बुद्धिगम्य असून त्यास धरून ' आश्रम ' हा आचार भारतियांनीं सांगितला.

(२) अर्थ व काम या दोन शब्दांत त्यांनीं जगातील मानवाच्या सर्व ऐहिक इच्छा आकाक्षा एकत्रित माडल्या असून, त्याना उपरिनिर्दिष्ट समाज व व्यक्तिगत ध्येयास धरून वळण लावण्याकरिता, अर्थ कामाच्या मागें ' धर्म ' सांगितला आणि पुढें या आचारानें वासनातृप्ति घडल्यावर त्याम चवथा पुरुषार्थ ' मोक्ष ' हा सागून प्रवृत्ति व निवृत्ति यांचा यथायोग्य मेळ घातला.

(३) काम पुरुषार्थ म्हणजे ' यशस्वी विवाह ' हाच अर्थ शास्त्रकाराना अभिप्रेत असून, या यशाकरिता जी कारणें व साधनें, त्याचा योग्य परामर्श घेऊन, त्यांनीं या निश्चित ध्येयास धरून काहीं आचार व संस्कार धर्म्य म्हणून सांगितले. वैवाहिक यश मुख्यत: (१) सुप्रजा, (२) रति, (३) व्यक्तिमत्त्वाची जुळणी या तीन गोष्टींवर अवलंबून असून स्त्रीपुरुषाचे सर्व वैवाहिक आचार या विचारप्रणालीस धरून आखलेले दिसतात. याविरुद्ध ' आचार ' म्हणजे कामवासनेचें कसहि, कोठहि व कोणत्याहि ध्येयास धरून नसलेलं अनिर्बंध सतर्पण असा अर्थ करून "धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ।" या एका ओळींतच धर्मविरुद्ध काम त्याज्य आहे. ' धर्म्य काम ' ग्राह्य आहे आणि हा धर्म-अविरुद्ध काम परम ईश्वरस्वरूप आहे हा छातीठोक सिद्धान्त भारतियांनी माडला.

(४) भारतियांच्या मतें स्त्री व पुरुष हे कोणतीहि स्पर्धा करणारे घटक (Units) नसून, ते दोन परस्परावलंबी (Interdependent) आणि परस्परपूरक

(complementary) घटक (units) आहेत. तेव्हा त्यांच्यात कोणतीहि स्पर्धा अभिप्रेत नसून त्या दोघांनीं मिळून कुटुंब निर्माण करणें आहे.

(५) कुटुंब म्हणजे पतिपत्नी असा अर्थ अभिप्रेत नसून पति, पत्नी व प्रजा या तीनहि घटकांना धरून ' पुरुष ' असा शब्द वापरण्यात आला आहे.

(६) स्त्रीस कोणत्याहि तऱ्हेनें हीन लेखणें भारतियास मान्य नसून ' प्रजोत्पादन ' व ' गृहसौख्य ' उत्पन्न ' करणारी ती ' गृहदीप्ति ' आहे. अतएव तिची योग्य ती जोपासना व संरक्षण हें पुरुषघटकाचें कर्तव्य आहे, असा भारतियाचा दृष्टिकोन आहे.

(७) स्त्री व पुरुष यांत मूलभूत भिन्नत्व (difference) असून तें शारीरिक, मानसिक आणि त्यास धरून भावनात्मकहि असल्यानें, दोघास समान ' धर्म ' वा आचार नसावा, असें भारतियाचें म्हणणें. शिवाय प्रजोत्पादनाची मुख्य जबाबदारी स्त्रीघटकावर असल्यानें स्त्रीधर्म पुरुषासारखे ठेवणें योग्य होणार नाहीं. स्त्री-पुरुषाचें व्यक्तिगत व एकत्रित सुख यास धरून आहे, असा त्याचा दृष्टिकोन आहे.

(८) यशस्वी विवाह ही कालावधीन होणारी उत्क्रांति आहे. त्याकरिता निश्चित ध्येयाचार काय असावेत, याचें त्यांनीं दिग्दर्शन केलें आहे. ध्येय हें तात्काळ उत्पन्न होणारी वस्तु नसून, कष्टानें व कालानें उत्पन्न होणारें आहे.

(९) मानवधर्मशास्त्राचे कायदे करतांना त्यांची दृष्टि विशाल पण ध्येयनिष्ठ होती असें दिसतें. निसर्गाचें वैविध्य (Natural Variation) ही गोष्ट परिस्थिति (Environment) आणि व्यक्ति (Individual) यामुळें अटळ व अपरिहार्य असल्यानें, मानवाची एकंदर वतणूक आखतांना किंवा त्यास सवलती देतांना, त्यांना ही विशाल दृष्टि ठेवणें इष्ट वाटलें. त्याबरोबरच ही विविधता असूनहि माणसास त्याचें एक निश्चित ध्येय प्राप्त करून घेण्यास सवड मिळावी अशी व्यवस्थाहि त्यांना ठेवणें जरूर वाटलें. परिस्थितिजन्य वैविध्यांत मनुष्यप्राणी ज्या स्थितींत सांपडेल त्या स्थितींत त्यास स्थान प्राप्त करून देऊन वरच्या पायरीवर किंवा इयत्तेत चढण्याची इच्छा व्हावी आणि प्रयत्न केल्यास चढतां यावें अशी ही योजना आहे. या योजनेस धरून सामान्यजनतेसमोर ' यशस्वी विवाह ' हें ध्येय,

त्यास धरून जरूर तो ध्येयाचार (Ideal monogamy) सांगून, विविध आचारात मूळ ध्येयास न सोडता श्रेष्ठकनिष्ठ आचार परिस्थितिप्रमाणें ग्राह्य धरले.

(१०) स्त्री ही सरक्षणीय आहे या मुद्द्यास धरून भारतियानीं घटस्फोट त्याज्य ठरविला. घटस्फोट त्याज्य हा भारतियाचा दृष्टिकोन एका बाजूनें घ्यावयाचा आणि सुप्रजा व विवाह यांचा भारतीय साध्यसाधनभाव सपूर्ण विसरून पाश्चिमात्य स्वरूपाची नक्कल येथें 'हिंदु लॉ' या नावाखालीं करावयाची हे आपल्या बौद्धिक गुलामगिरीचे निदर्शक ठरते. कामवासनेसंबधीं ध्येय, ध्येयाचार आणि प्रत्यक्ष विविधतेस धरून आचारभेद लक्षात घेऊन भारतियानीं कायदे केलेले दिसतात.

(११) स्त्रीशिक्षण जुन्या भारतात होतें. फक्त स्त्रीस शिकविण्याचीं शास्त्रें व कला या 'गृहसौख्य', 'कुटुंबसौख्य', 'स्त्रीपुरुषसंबधातील नैपुण्य' आणि 'मनसोल्हास' यास धरून असत. त्यात पुरुषी रुक्षतर बुद्धीची कसरत त्याना कराबी लागू नये अशी त्याची विचारसरणी होती.

(१२) वरील परिच्छेदात दिलेला विचार ही भारतियाची मूलभूत विचार सरणी असून ती पुष्कळच नव्या अर्थानें बुद्धिगम्य आहे. वरील विचारसरणीचें सम्यग्ज्ञान आज विश्वविद्यालयातून दिले जात नाहीं. मनुष्याच्या वासनाना काहीं वळण देणें जरूर आहे, पदार्थविज्ञान, रसायन आणि भाषा यावरोवरच आपलें सुख-समाधान कशात आहे, याविषयीं काहीं शिक्षण जरूर आहे, असें आमच्या पुष्कळ मडळींना आज पटत नाहीं. विशेषत. जुनी धर्मश्रद्धा नष्ट करण्याचा सारखा सटाटोप असताना, भावनाना वळण यानें कसें हा खरा विचार आहे. पूर्वी दर्शविल्याप्रमाणें एकट्या यू. एस. ए. मध्येंच पुष्कळ विश्वविद्यालयातून हा विषय आता शिकविला पाहिजे असें समजून आले आहे. एवढच नव्हे तर प्रत्यक्ष आज हा विषय शिकविला जात आहे. काही सुंदर पुस्तकेंहि या विषयावर बाहेर येत आहेत. आमच्या विश्व-विद्यालयात हा विषय कव्हातरी घेणें क्रमप्राप्त होईल. फक्त त्यात यशस्वी विवाहाच्या भारतीय नव्या बुद्धिवादी दृष्टिकोनाची निदान योग्य माहिती तरी यावी. या विषयावर भारतीय संस्कृति इतर संस्कृतीस काहीं नवीन दृष्टि देईल, एवढं ज्ञान भारतियाना होतें, एवढें जगापुढें आणल्यास पाश्चिमात्य शास्त्रज्ञहि भारतीय संस्कृतीच्या या पैलूकडे आदरानें पाहू लागतील, किंबहुना, त्याच्या याविषयींच्या

ज्ञानास हें फार पूरक होईल, अशी आमची खात्री आहे. यानंतर सद्य.परिस्थितींत आचार कसा काय करता येईल, साधारण त्या आचारास वळण देण्यास काय ध्येय दृष्टिसमोर ठेवलें पाहिजे यासंबंधीं विचार करणें जरूर आहे. त्यात विवाहपूर्व व विवाहांतर्गत असे भाग कल्पिता येतात.

विवाहपूर्व आचार : विवाहपूर्व आचारात ब्रह्मचर्यास महत्त्वाचें स्थान आहे. ब्रह्मचर्य म्हणजे फक्त विवाहपूर्व वयात लैंगिक आचार नसणें असा अर्थ नसून, हें एक पुढच्या आयुष्यास लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या तयारीचें व्रत आहे. त्यात निरनिराळ्या विद्याच अध्ययन आहे. एवढेंच नव्हे तर मनुष्याच्या मानसिक भावनास व आचारास वळण लावून घेण्याकरिता हा काल आहे. त्यानें गुरुजनांशीं आचार काय ठेवावा, स्त्रियांशीं आचार कसा असावा, इष्टमित्रात त्याची वागणूक कशी असावी, कामक्रोधादि भावना ताब्यात ठेवण्यास काय करावें, इत्यादि स्वत.च्या समाधानास शेवटीं जें कारणीभूत वळण आहे, तें ग्रहण करण्याची ही दशा आहे. कामोद्दीपनाचा साधनें पुरुषांनीं शक्यतों वर्ज्य करावीं हें बरें. कुविवाहानें कुळें नष्ट होतात. धर्मविरुद्ध अर्थ व काम हे दोन्ही योग्य नव्हेत. आपल्या पुष्कळ परपरा चागल्या आहेत. त्या सहज टाकून देऊ नयेत. आता यापुढें मी ब्राह्मणकुळात जन्मास आलों आणि वाटेल तसा वागलों तरी मी सर्वापेक्षा श्रेष्ठ, हे म्हणण्याचे दिवस गेले. मनूनांदि जन्म व उच्च आचार. हे दोन्ही ब्राह्मणत्वास जरुरीचे सांगितले आहेत. उच्च आचार जी व्यक्ति दाखवील, ती ब्राह्मणत्वास यापुढें पात्र होईल. नुसता ब्राह्मणजन्म नव्हे किंबहुना ब्राह्मणत्व म्हणजे उच्च आचार एवढेंच तत्त्व कदाचित् शिल्लक राहील. कारण बाकी सर्वच विश्वविद्यालयातून शिक्षे घेऊन बाहेर पडलेले दिसतील. पोटभरू विद्या ही सर्वांची सारखीच राहील. तात्पर्य, ब्रह्मचर्याश्रमात हा उच्च आचार व विचार पचवून स्वतःस काहीं वळण लावून शिवाय जरूर तें अर्थार्जनास योग्य असे ज्ञान सपादन करण्याचें हें वय आहे.

(२) दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विवाहासंबंधीं जरूर ती माहिती या वयात घेणें जरुरीचें आहे. त्यात प्रेमविवाहाचे फायदेतोटे, विवाहात काय गोष्टी महत्त्वाच्या असतात, कोणत्या वयात विवाह करणें योग्य वगैरे सत्र आचाराची माहिती येते त्यास धरून खालील मुद्दे लक्षात ठेवणें जरूर आहे.

(३) शक्यतों प्रेमविवाहात पडू नये. ब्राह्म विवाहपद्धति हीच चागली आहे.

(४) प्रेमविवाहात पडण्याचा प्रसंग आल्यास कोणाहि आपल्यापेक्षा वडील पण हितचिंतक अशा व्यक्तीकडून आपण पसंत केलेल्या मुलीसंबंधीं वा मुलासंबंधीं जास्त माहिती व विचार करवून घ्यावा व दोन्ही पक्ष नीट ऐकावे हें चांगल. म्हणजे मागाहून दोष राहात नाहीं.

(५) विवाहाचें वय हा ध्येयाचार म्हणून जरी काहींहि सांगितलें असलें, तरी 'अर्थ' या कारणानें त्यावर परिणाम होणें अटळ आहे. तरी वगैरी विवाह या दृष्टीनें व 'अर्थ' हें कारण जेथें आड येत नसेल अशा कुटुंबातून विवाहाचें वय महत्त्वाकांक्षा म्हणून वाढविण्याचें टाळल्यास बरें.

(६) मुलींबाबत शिक्षण ही गोष्ट वयास धरून आहे कीं नाहीं, एवढेंच पाहावें. मुलीला हें समजावून देणें जरूर आहे कीं, उत्तम विवाहाची संधि व शिक्षण यात प्रथम स्थान उत्तम विवाहाची संधि या गोष्टीस देणें जरूर आहे

(७) स्त्री व पुरुष यात साधारण ७ ते १० वर्षे अंतर असणं चांगलं. 'प्रजोत्पादन' या हेतून आर्थिक कारणामुळें वा इतर कारणांनीं विवाह उच्च वयात करावयाचा प्रसंग आल्यास व प्रजोत्पादन हें विवाहाचें साध्य असल्यास, हें अंतर जास्तहि ठेवण्याची शास्त्रीय दृष्ट्या जरुरी उत्पन्न होते

(८) विवाहपूर्व साधारणत वधूवरांचें आरोग्य व कुल यासंबंधीं जरूर ती माहिती उपलब्ध करून घेणें आवश्यक आहे. हल्ली युरोपीय देशात वधूवराची काहीं मूलभूत गोष्टींसबंधीं वैद्यकीय तपासणी असावी, असें मत प्रसृत होत आहे. आमच्या मते वैद्यकीय तपासणीचा उपयोग काहीं गोष्टात निश्चित होऊ शकेल असेंच आहे. स्त्रीच्या प्रजोत्पादनक्षमतेसंबधीं जरी हा उपयोग फार होईल असं नाहीं, तरी पुरुषाच्या बाबतात मात्र निश्चित काहीं अपघात टळण्याचा संभव आहे. कुलातील आनुवंशिक दोष व इतर काही आरोग्यासंबंधीं महत्त्वाचे दोष नसणें, विवाहाच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें असतें

विवाहांतर्गत विचार : (१) विवाहांतर्गत 'काम पुरुषार्थ' मिळविण्यात 'आरोग्य' हें प्रथम कारण आहे. 'मनःसोल्हास' हें दुसरें महत्त्वाचें कारण आहे आणि अर्थ हें तिसरें कारण आहे हें लक्षात ठेवावं. नुसत्या अर्थानं सुखप्राप्ति होत नाहीं उलट प्रथम दोन गोष्टी जर १०० टक्के असल्या तर अर्थ हा क्वचीच विवाहांतर्गत सौख्याच्या आड येऊ शकत नाहीं हें लक्षात ठेवावें.

(२) विवाह हा संस्कार उत्तम असून तो अर्थ समजावून घेऊन वैदिक तऱ्हेनें करावा, हें चांगलें

(३) विवाहानंतर पहिल्या दोन वर्षांत प्रजोत्पत्ति व्हावी कोणत्याहि कृत्रिम संततिनियमनाच्या साधनाचा उपयोग मनात आणू नये अर्थ, शिक्षण, वगैरे कोणतेंहि कारण यात आड येऊं देऊं नये.

(४) प्रथम दोन वर्षांत जर सरळपणें गर्भधारणा झाली नाहीं तर ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे असें समजून त्यासंबंधीं चांगला वैद्यकीय सल्ला घ्यावा

(५) वैद्यकीय सल्ला योग्य मिळावा याकरिता या विषयाचा अभ्यास केलेल्या मंडळांना चालविलेली ' स्टरिलिटि क्लिनिक्स ' (Sterility clinics) आपल्याकडे शास्त्रीय पद्धतीवर चालू केलीं पाहिजेत या केंद्रात संततिहीनत्वाचीं कारणें व उपाय, यावर शास्त्रीय माहिती या देशात गोळा होणें आवश्यक आहे

(६) ज्याप्रमाणें पुरुषास बाहेर धंद्यातील यशाकरिता कांहीं उमेदवारी करावी लागते त्याप्रमाणें स्त्रीसहि विवाहात यशप्राप्तीकरिता कांहीं उमेदवारी करणें आवश्यक आहे असें समजलें तें या उमेदवारीच्या काळात तिनें नवीन घर, त्यातील माणसें, त्यांचे विचार आणि पतीचा स्वभाव, त्यातील गुणदोष जाणून घेण्याचा व त्यात समरस होण्याचा प्रयत्न करणें जरूर आहे

(७) कुटुंबनियोजनाची चळवळ देशात ' लोकसंख्या फार वाढली ' ' त्यांना खायला कोण घालणार ? ' वगैरे नेहमीचा तर्क पुढे करून जोरात चालू झाली आहे लोकसंख्येचे प्रश्न उष्णतामानादितके सोपे नाहीत त्यांचे समीकरण होऊं शकत नाहीं, असे मागें दाखविलेंच आहे तरीहि कुटुंबनियोजनाचा मूलतत्त्व ' मनोरंजन ' करू नये असें नसून, प्रजोत्पादन आपल्या परिस्थितीप्रमाणें व स्त्रीच्या आरोग्यास धरून नियंत्रणानें करावें, हे आहे त्यात साधारण दर कुटुंबात चार मुलें येतात, कीं ज्यात एक तरी मुलगा असावा दोन मुलांत स्त्रीची प्रकृति व परिस्थिति या दोहींस धरून कांहीं अंतर ठेवणें जरूर आहे. संततिनियमनाचीं साधनें वापरणें अपरिहार्य आहे पण त्याबरोबर पहिलें मूल होईपर्यंत मात्र या साधनांचा उपयोग करू नये असा स्पष्ट इशारा पूर्वी दिलाच आहे स्त्रीगर्भ नियंत्रित ठेवणें केवढा हितावह आहे तेव्हा तसा प्रयत्न केवावा

(८) स्त्रीने प्रजोत्पादन व बौद्धिक कार्यांत प्रजोत्पादनाच्या काळात शक्यतों कमी भाग घेणे चांगलें. यानंतर जरूरीप्रमाणें विविध परिस्थितीस तोंड देणें अपरिहार्य आहे. पण हें तत्व पटलें तर तें त्यांना अमलांत आणता येईल, त्यांनी आणण्याचा यत्न करावा.

(९) प्रजोत्पादनाचें कार्य स्त्रीच्या तिशीच्या वर्षाच्या आंत व पुरुषाच्या चाळिशीच्या वर्षापर्यंत व्हावें हें बरें. म्हणजे त्यांत पुढील संसाराची जबाबदारी सपविण्यास मदत होते.

(१०) जो विवाह प्रजोत्पादनक्षमतेशिवाय पुष्कळ वर्षांपर्यंत वैद्यकीय उपचार इत्यादि केल्यानंतरहि अयशस्वी ठरेल, तेथें दुसरा विवाह करण्याची शक्यता प्रथम पत्नीच्या सहकार्यानें लक्षांत घेणें इष्ट ठरण्याचा संभव असतो. कायद्याची योग्य ती सुधारणा यासाठीं होणें जरूर आहे.

इतरांचे कायदे लक्षांत घेता तात्पुरती सूचना एवढीच करता येईल कीं, अशा विवाहांत स्त्रीपुरुषास त्यांच्या इच्छेनें घटस्फोटास परवानगी मिळावी. हें सर्व त्यांच्या इच्छेवरच सोडणें जरूर आहे. कारण विवाहांतर्गत सर्व भावना कोर्टांत मांडण किंवा पुराव्यानें सिद्ध करणें शक्य नसल्यास घटस्फोट घेणें असल्यास परवानगी देवणें म्हणजे बाकी सर्व कौटुंबिक जुळवणी जो तो आपापल्या परिस्थितीप्रमाणे करून घेईल.

(११) विवाहांतर्गत 'प्रजाहीनत्व (Infertility) ही गोष्ट वाटते इतकी पुढारलेल्या समाजांत थोडी नाहीं प्रजाहीनत्व हें तुलनात्मक असतें. (Comparative infertility) १० ते १५ वर्षांनीं एखादी गर्भधारणा स्त्रीस होणें, म्हणजे ती सुप्रज (Fertile) आहे असें मुळीच नव्हे. तेव्हा ६ ते ८ वर्षे प्रजाहीन ठरविण्यास मर्यादित आयुष्याच्या दृष्टीनें पुरेशीं आहेत प्रत्येक कुटुंबांत, विशेषत विद्या, बुद्धि व कर्तृत्व इत्यादि ज्यांत विशेष दृष्टीस पडते, अशा कुटुंबांत कांहीं क्रमांत कमी संतति पाहिजेच असा आग्रह धरणें ठीक इतिहास हेच दाखवील का, अशी अनेक कुटुंबें निष्प्रज झालीं आहेत. कर्तृत्ववान् पुरुषाचें वंशसातत्य पिढ्यानपिढ्या दाखविणें, ही गोष्ट आम्हास सर्वांत कठिण वाटते परंतु यावरच राष्ट्राचें श्रेष्ठत्व शेवटीं अवलंबून असण्याचा संभव फार आहे. म्हणूनच 'वंशसातत्य' हें मूल्य

भारतियांनी फार कसोशीनें समाजात स्थिर केलें होतें. समाजात उत्तम संततीची शाश्वती ठेवण्यासाठींच विवाह व पातिव्रत्य या योजना आहेत. 'दारानपत्याय' हे विवाहसंस्थेचें मूळ कोणींहि नाकबूल करूं नये.

(१२) सध्याच्या देशातील एकदर विवाहविषयक कायद्यावर पाश्चिमात्यांच्या बौद्धिक गुलामगिरीची छाप नसलेली आढळते आणि 'दारानपत्याय' हा साध्यसाधनभाव न समजल्यानें, हे कायदे हिंदु संस्कृतीस विघातक ठरणार आहेत यामुळें पाश्चात्यात त्या कुमारी माता, अयशस्वी विवाहाची संख्या-वाढ, बेकायदेशीर मुलें इत्यादि समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्याच येथेंहि होत आहेत. तेव्हा हे कायदे हिंदु संस्कृतीचे मर्म लक्षात घेऊन सुधारले पाहिजेत. परंतु तें आपल्या हातात नाहीं. तेव्हा समाजानें जुनी परंपरा श्रद्धेनें अस्तित्वात ठेवल्यास कायदा त्याचें काहींहि नुकसान करूं शकणार नाहीं भारतीय व पाश्चिमात्य दृष्टिकोनातील भिन्नत्वात उत्पन्न होणारें आचाराचें भिन्नत्व पूर्वी स्पष्टपणें दर्शविलें आहे. भारतीय आचारात कुमारी माता इत्यादि प्रश्न येतच नव्हते. आता पाश्चिमात्यातहि 'बेकायदेशीर' मुलें मानू नयेत, अशी सुधारणा येत आहे. पाश्चिमात्य दृष्टिकोन घेतल्यास, आपल्याकडेहि हीच प्रगति दृष्टीस पडेल.

(१३) सामाजिक कायदे करण्याच्या भानगडींत हल्लीच्या कायदेमंडळानीं पडूं नये हे बरें, पण त्याना राहवतच नसेल, तर निश्चित आनुवंशिक रोग असणाऱ्या व मानसिक विकृतीच्या रोग्याना संततिप्रतिबंध करता येईल, अशा काहीं योजना घेतल्यास समाजाच्या दृष्टीनें त्या जास्त उपयुक्त ठरण्याचा संभव आहे

(१४) धर्मश्रद्धा ही चेष्टा करण्यासारखी गोष्ट नव्हे. भावनांचें वळण व नियमन श्रद्धेनेंच होऊं शकतें. तें बुद्धिवादानें वा राष्ट्रवादानें होणार नाहीं. शिवाय बुद्धिवादानें नीतीचे आचार तसेच कां करावेत, हे पण सांगणें कठिण, याकरिता 'कामवासना' कानूंत ठेवण्यास धर्मश्रद्धेचा उपयोग आहे, हें लक्षात आणावें.

(१५) मत्सर आणि द्वेष या दोन्ही भावना भारतियांना कुटुंबात अत्यंत त्याज्य मानल्या आहेत. किंबहुना राष्ट्र वा कुल दोन्ही ठिकाणीं या भावनांचा नंगा नाच काय करूं शकणार नाहीं ? तेव्हा या भावना स्त्रीत असोत वा पुरुषात असोत दुष्य असून, प्रेम हीच भावना वाढीस लावावी हें योग्य. ज्यामुळें मनसोल्हास वाढेल तें

योग्य व त्यामुळें तो कमी होईल तें अयोग्य समजावें. अर्थात् यात वर्तणुकीचे इतर नियम राहतीलच.

वरील एकदर साराश हा हल्लींच्या परिस्थितीस धरून यशस्वी विवाह, व्यक्तिगत सुख आणि त्यातील सामाजिक व कायद्याचे प्रश्न यास धरून पुरेसा आहे, ज्यास शक्य होईल त्यानीं इतरांच्या परिस्थितींतहि आचाराची काय योजना ठेवावी हें त्यावरून समजेल आणि खरी सुधारणा करणें असल्यास दिशा कोणती राहावी, हें पण यावरून उमगेल.

सुप्रजा व कर्तृत्ववान् सतान ' वशसातत्य ' हा एक थट्टेचा व कुचेष्टेचा विषय नाहीं. वारस कर्तृत्ववान् व विजिगीषु राष्ट्राचें भवितव्य अवलबून असतें आणि हे मूल्य टिकवून धरण हेंच खऱ्या उत्तम कुटुबसस्थेचें खरें गमक असून अशी कुटुंबसस्था हीच राष्ट्राचा खरा भरीव पाया होऊ शकेल. ती स्त्री व पुरुष याना त्यागानें उत्पन्न करण्याची व टिकविण्याची गोष्ट आहे. मानवाच्या भगाऱ्यात व दुर्वासनाच्या तडाख्यातून जपून आयुष्याचें तारू हें व्यक्तीच्या समाधानाच्या, राष्ट्रोत्कर्षाच्या व कृतार्थत्वाच्या दिशेनें हाकण्यास मदत देण्याकरिताच ' चतुर्विध-पुरुषार्थ ' ही अत्यत शास्त्रीय नवु सूत्री भारतीयानीं कष्टानें व अनुभवानें निर्माण करून, स्थलकालनिरपेक्षत्वानें जे जे मानवसमाज या कल्पनेचा उपयोग करतील, ते अमृतत्वाला, अर्थात्, अभ्युदय-नि श्रेयसाला प्राप्त करून घेतील, असा भारतीयाचा सिद्धांत आहे. हेंच त्याचे मानव-शास्त्रासबंधींचें सशोधन. हाच तो त्याचा सर्व मानवशास्त्रे धुडाळून मानवाच्या सतोषाकरिता उत्पन्न केलेला ' ॲटम बाँब '. ही कल्पना जर मानव-समाजात पचवता आली, तर सुखसमृद्धि उत्पन्न होईल न आल्यास जडशास्त्राच्या जबर वरवरच्याखालीं आणि त्यातून उत्पन्न झालेल्या भस्मासुरी संस्कृतीखालीं त्याचा चुराडा झाल्यास नवल काय ? वसिष्ठ ऋषींनीं श्रीरामचद्रास जें अध्यात्मविषयक तत्त्वज्ञान सागितलें, त्या योगवासिष्ठ ग्रथातील खालील श्लोक वाचकास उद्बोधक ठरेल.

" शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहती वासनासरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ "

शुभाशुभ मार्गांना पळणारी वासना ही एक नदी आहे. स्वप्रयत्नानें ती शुभ मार्गानें नेल्यास तीतूनच आनंदवनें लागतील, समाधानाच्या बागा फुलतील,

नारीतर वैराण वाळवंटातून जाता जाता, जाणारा तर थकेलच व ही नदीहि आटून जाईल. यात बराच गर्भितार्थ आहे. असो.

येथून पुढें इतरांच्या परिस्थितीत काय दिशा घ्यावी, म्हणजे कदाचित् सर्व गाडी योग्य रुळावर येण्याचा संभव आहे, याबद्दल मागील सर्व चर्चेस धरून आम्ही खालील सूचना सूत्ररूपानें वाचकांपुढे मांडतों. त्याचा परामर्श अभ्यासू, समाजसुधारक, विद्यापीठाचे विद्वान् व राजकारणधुरंधर यांनी घेतल्यास प्रगति निश्चित होईल.

(१) विश्वविद्यालयात ' विवाह ' हा विषय प्रौढ मुलामुलींच्या शिक्षणात घालावा. तो ऐच्छिक असावा की नाही, वगैरे मुद्याचा विचार तत्त्व मान्य झाल्यास कठिण नाहा. आपणास अमेरिकेचें अनुकरण करणें आहे असें जरी धरलें, तरीहि ही गोष्ट फार कठिण जाऊं नये.

(२) कुटुंबनियोजन म्हणजे कुटुंबनाश नव्हे. तेव्हा कुटुंबनियोजनाबरोबरच विवाहविषयक यशस्वी विवाहाच्या दृष्टीनें सल्ला देणारी संस्था (Marriage counselling) सुरू करावी. यात माणसें कशा असावीत, त्यांचें कार्य किती विविध असावें, हा सूक्ष्म विचार. पण हें तत्त्व मान्य होण्यासहि फार अडचण पडू नये. ' गृहशिक्षण ' ही संस्था रद्द झाल्यावर तें भरून काढण्यात योग्य सामाजिक कार्यच हाती घेतल्यासारखें होणार आहे.

(३) या विषयावर योग्य व पद्धतशीर अभ्यास, लेख व ग्रंथ प्रकाशनास मदत करणें जरूर आहे.

(४) कायदेमंडळाच्या सभासदांना विवाह व तत्संबंधी सामाजिक विषयावर माहिती व सल्ला देण्याची जरुरी आहे. त्याचा उपयोग भारतीय दृष्टिकोन समजून सामाजिक कायदे करण्यास होईल. शिवाय आधुनिक शास्त्रहि यासंबंधीं काय विचार करतें हें त्यांना समजेल.

(५) या विषयासंबंधी भारतीय संस्कृतीच्या पैलूंचा अभ्यास शास्त्रपद्धतीनें होण्याची आवश्यकता आहे. त्याबरोबरच पाश्चिमात्य समाजातहि तौलनिक अभ्यास महत्त्वाचा ठरेल. तेव्हा हा सांस्कृतिक अभ्यास (Cultural Studies) उत्पन्न व्हावा, म्हणून पाठपुरावा करणे योग्य आहे. ती केल्यास भारतीयांचे हे सामाजिक शोध पाश्चिमात्यांसहि उद्बोधक झाल्याशिवाय राहणार नाहीत.

Appendix

A Note on the importance of the study of Differential Fertility in India

[*This note is being submitted to the Family Planning Commission for consideration*]

As early as in the year 1892 in the preface to his celebrated treatise on 'Hereditary Genius', Sir Francis Galton seems to have first alluded to the problem in the following words —

"The whole question of fertility under the various conditions of civilised life requires more detailed research than it has yet received. It is certain that the productiveness of different marriages differs greatly in consequence of unexplained conditions. The variation in fertility of different kinds of animals that have been captured when wild and afterwards kept in menageries is, as Darwin long since pointed out, most notable and apparently capricious. The majority of those which thrive in confinement and apparently enjoy excellent health are nevertheless absolutely infertile, others often of closely allied species have their productivity increased. One of the many evidences of our great ignorance of the laws that govern fertility is seen in the behaviour of bees, who have somehow discovered that merely modifying the diet *and the size of the nursery of any female grub, they can at* will cause it to develop either into a naturally sterile worker, or into a potential mother of a huge hive." He further proceeds to define the problem in the human race as follows —

"As an example of what could be sought with advantage, let us suppose that we take a number, sufficient for statistical purposes, of persons occupying different social classes, those who are the least efficient on physical, intellectual and moral grounds, forming our lowest class and those who are the most efficient forming our highest class Do those persons who have honourably succeded in life and who are presumably on the whole, the most valuable portion of our human stock, contribute on the aggregate their fair share of posterity to the next generation ?"[1] Enough is now known to state that the fertility differs in different classes

The problem of fertility assumes importance owing to tha fact that many of the mental, physical and pathological characters are inherited This fact does not appear to be sufficiently appreciated by the policy–makers on population problems of many states as regards its far–reaching effects on the general population trends of the efficient, mentally endowed and physically fit as compared with the less endowed and defectives

Prof Karl Pearson many years ago, gives in one of his lectures the fertility data of the pathological, normal, and intellectual families in England, and concludes "It is once more obvious that degenerate stocks (deaf mutes, tuberculouis, insane and criminals) under present social conditions are not short-lived They live to have more than the normal size of the family On the contrary, there is more than a suspicion of the suspension of the fertility of the fit [2] The factors of Natural selection are suspended owing to the artificial conditions of the civilisation in which we live owing to philanthropic and state measures to protect not only such pathological persons, but also owing to neglect to see that they do not leave a defective progeny which further increases a drain on the national income On the contrary the comparative

infertility amongst the intellectuals is practically neglected. Dr Heron, in an analysis of the birth-rates for London Boroughs further showed that the correlation of high birth-rate with lower social class had almost doubled between 1851 and 1901 [3]

It is now widely accepted that the birth-rates differ significantly not only in different families but in the different sections of the community Intelligence has been one of the factors of intensive study in England and other countries and the conclusions have been reached which demonstrate low fertility in the highly intelligent Sir Cyril Burt states for example that ' It seems almost certain that there is in this country a negative correlation between innate intelligence and size of the family and that the size of the correlation is large enough (about -0 20) to demand urgent practical attention [4]

These ' differentials in the fertility rates in the different sections of the society have been receiving special attention of the thinkers now as they are likely to affect the general ability and efficiency of the community under consideration. Considerable information is now pouring in from other countries regarding the ' differentials in the fertility or differential birth rates and various factors which produce differentials are under study For example, intensive research in the field of differential fertility according to socio-economic levels began in America in 1920 Series of reports have been publishrd based on the study conducted by the committee on social and psychological factors affecting fertility sponsored by the Milbank Memorial Fund with grants from the Carnegie Corporation of New York This committee formulated twenty three hypotheses for investigation in this study The factors like socio economic conditions, were

found to be highly important in affecting fertility. In essence, factors related to socio-economic states can be reduced to three basic phenomena "Financial position," 'Occupation' and 'Education'.

The degree to which such individual factors interfere fertility is yet unknown. Even subjective factors can be studied as can be seen from the typical subjective hypothesis found by the Indianapolis study committee. " The greater the difference between the actual level of living and the standard of living desired, higher the proportion of couples practicing contraception effectively and smaller the planned families. "[6]

The competition, the sense of insecurity, personality manipulations, anxieties, tensions on nervous and physical energies, all these factors, which are concerned with the desired rise in the socio-economic status reflect adversely on the fertility of the family. Their desire to rise is termed in one phrase " Process of vertical motility ". A few studies conducted in Europe and in England so far indicate that those who have moved up have the smallest families and those who have moved down have the largest families.[7] This study is supposed to be the first undertaken by the Population Investigation committee and the Nuffield Research Unit of the London School of Economics. The subjective feelings involved in the desire to rise in the socio-economic status is closely linked up with the ambitions and aspirations of the intelligent and capable young persons in any society and this is a virgin field of research in fertility as it may be affected by such highly subjective factors.

The above discussion is enough to show that the fact of differential fertility is attracting enough attention from the point of view of its particular importance as ragards the

effects this fact may have on the national efficiency standards of any nation. Why is it all the more necessary to study the same in this country?

The population policies of states are often based on the assumption that population can be increased or decreased at will, with certain measures of increase or decrease. This assumption itself is open to doubts. It is now welkhown that the falling birth-rates of some countries, in which policy of population-rise was followed, did not sufficiently rise and the policies were not successful as desired. In fact, when the present author was discussing this problem with late prof. Mcbain of the National Chemical Laboratory the latter ably summarised the situation in a phrase, "The whole problem is simply mechanical and there is very little scientific about it." Scientific knowledge of any phenomenon presumes enough knowledge regarding the factors affecting any phenomenon together with the knowledge of exact measures which would effectively control the same. The ideal of "Optimum population" as defined by the economic experts is simply an ideal, as defined from the economic point of view and has a comparatively unsound basis on the grounds of scientific knowledge, necessary to regulate and control the phenomenon of the rise and fall of populations. No less an authority than Lord M Keynes has admitted that, "The Theory of economics does not furnish a body of settled conclusions immediately applicable to policy". Prof. I. Bowen adds in his preface to the book on 'Population' that 'The connection between economic development and population is not simple. The classical economists bravely undertook to define the connection. When their generalisations had been exposed by events as over-simplifications, economists began to drop the discussion or merely restate the older doctrines."[8]

The mechanical aspects of the problem lie in the knowledge of mechanical obstruction to conception or destruction of the germ-plasm. It is submitted that unless all the factors underlying differential fertility are adequately exposed, and the knowledges of the measures necessary to control them is gained, it is only an adventure to frame bold state policies on population problems.

In fact some students on population have held that these differentials have arisen owing to the unevenly diffused knowledge of contraception in any population.[9] A. J. Jaffe has studied the differential fertility in the white populations in early America. As far as the data indicate, he states as one of the important implications of the same that, "These differentials existed prior to the introduction of modern contraceptive practices."[10] The second implication of this study is that those differentials existed long before they were recognised. Jaffe thinks that they must have been developing since the beginning of the 18th. century, as it should take almost 3 to 4 generations to develop such differentials. These implications of this study are highly important from the Indian point of view. Here contraceptive measures are not introduced enough to vitiate the results. As such the differentials could be obtained as they may be in existence in the course of the imposition and development of Western civilisation in the different communities in India. Secondly, it is quite likely that they already exist, as the factors affecting birth-rate or producing differential fertility, like late age at marriage, the rise in the standard of living, ambitions, intellect and aspirations are in existence in India in all their variations in the different communities. Since the impact of Western civilisation, the family life is undergoing a tremendous change, much similar to that found in Europe and America, although the change is neither of equal

intensity and degree in the so called advanced and backward classes. The material thus will be highly instructive to find all the effects of the change in attitudes that is mainly involved in copying the West. The collection of data before the widespread use of contraceptives will not only help research in this field to a great extent but will disclose the position of Indian populations in a more accurate manner. This will be highly useful to formulate the policy of the Government in this matter, which should be based on the main principle not to affect the general efficiency of the nation.

Indian social organisation has a special feature in its 'Caste system' Apart form the advantages and disadvantages of this system, caste forms a much more homogeneous group of population both from the genetic and environmental point of view. V. R. Khanolkar has demonstrated blood-group differences in the different castes and G. S. Pendse has also shown statistically significant differences in refraction and heights in the different commnities, which he attributes to genetic factors. It is now generally recognised by the students of sociology, medicine and social statistics that it is necessary and desirable to conduct studies by taking caste as a basic population unit in India. There is already some avidence, though small that fertility may differ significantly in the different castes. In the demographic studies conducted by the Gokhale Institute at Poona, V. M. Dandekar has alluded to this fact in Table No. 422 in publication No. 27. Demographic surveys conducted so far are useful in their own way but they do not provide the valuable details of differential fertility, which are necessary from the point of view of assessing the present situation of different classes as well as to formulate a sound policy. In fact, 'caste' forms a socioeconomic unit of population for study in this country. The subjective factors like ambitions and aspirations as well

as objective factors like intelligence can also be better studied with genetically homogenous endogamous groups of populations like 'castes' in this country This facility does not exist in any other country at present and with the considerations mentioned above, India presents a unique opportunity for the study of differential fertility as it affects the trends of capable and fit populations This should not be taken to mean that the backward classss in the country are unfit Each caste has its own virtue and vice and each has its own capacities and abilities This opportunity is likely to disappear after another generation or two and the policy based on inadequate knowledge in this matter may lead to irrepairable losses *once the disturbing factors are introducad to the* maximum The above discussion can be summarised as follows —

(1) Differentials in fertility can be strongly suspected to exist in Indian populotion as in other countries

(2) The various factors worked out so far, such as intelligence, capacities, socio-economic status etc, are equally true to India and their knowledge will be highly important to form a better policy which must be such as will be least harmful *in affecting the general ability and proper capacities* of the different classes of population in the country

(3) 'Caste' being a genetically more homogenous and endogamous group available in the country as a special feature, the various factors affecting fertility can be better studied here than elsewhere

(4) It is necessary to study these factors before many influences like contraception, changes in attitudes towards a family ect are introduced in the masses in this country, which is now inevitabce due to Western contact and Industrialisation

Stages of Study :—

The stages of study can be considered as two.

(1) The first stage can be styled as descriptive in nature. As far as Indian conditions are concerned, this stage will reveal the 'differentials' in the different groups such as castes.

(2) The second stage is to work out the cause and effect relationships based on certain well considered hypotheses in this matter.

It is also possible to start both these stages simultaneously in one area. While undertaking a bigger survey of 'differentials' in the castes, detailed efforts can also be undertaken on one caste in each province. Level of social strata, economic state, educational levels, ambitions and aspirations are found to exist at different levels of 'Vertical' mobility even in one caste and a proper arrangement and plan of the details in one homoenous endogamous group will be useful to throw a good deal of light on many controvertial hypotheses in this matter.

Definite hypotheses previously considered could then be undertaken for investigation in a single community so that the results obtained will be more reliable than otherwise.

Implications of this Study :—

The main implication of the study is 'Eugenic' in nature. The elements in the country which during the historical period have contributed substantially to the advancement of this nation in every respect, should not be neglected but encouraged in the future generations. This outlook has attracted the attention of many social and biological scientists in other countries and new data are being poured year after year by the eugenical and biometric laboratories all over. The beginning of research in this direction will be a nucleus

for a future biometric Laboratory of the country. This work will not only be useful to this nation but will be also very useful to other nations, as well as, to understand the trends of these 'differentials' before any factors like contraception, change in attitudes etc are introduced Many thinkers of the west have painted highly pessimistic pictures of the future of the Western civilization under the present cultural attitudes It will be, therefore, like taking a precaution to prevent harm or take a lesson from the experience of the experiments conducted in the Western societies It must be understood that the social sciences have still not reached any stage when 'Do's and Dont's' can be said with all certainty and as such simple imitation of the laws and attitudes followed in the Western countries, is likely to prove disastrous It is also necessary to realise that the Western societies are in an exprimental stage all over and before adopting any measures on a very wide scale here, all the necessary lessons already learnt by the West through costly experiments, must be first assimilated Ancient Indian culture has also to present very definite attitudes on many points of controversy and confusion and adequate studies of the Indian situation should be carried out as a necessary step before any wide measures and consequent experiments are contemplated

The foregoing discussion should not be interpreted as apathy or opposition to the general view held that the total number of mouths fed by the states should not exceed the resources of the nation They become a drain than an asset *This also does not mean that the object of 'family planning'* is useless and that each family may have or even should have any number of children at the will of the parents, irrespective of financial or other consideraions But if wishes were horses one could be able to ride them All these wishes can not be achieved either by outlay of huge expenditures or injudicious

propaganda within a small period of time For, there does not exist any adequate knowledge of the laws which govern the phenomena of growth and decline of populations and cultures, which can be applied like a machine in a mechanical way to solve the riddles of the subtle 'Nature' It is, therefore, suggested that the study of a problems connected may be undertaken in the light of the good deal of costly experience of the West in this matter and measures applied should be cautious, so that they will be definitely beneficial or at least not prove harmful in the long run

From this point of view the following concrete measures are suggested

(1) The study of differential fertility in the two stages may be undertaken in India under the guidance and supervision of the expert committees, which should consist of **statisticians, social scientists, medical men and some indepedent thinkers,** in the matter A nucleus in this direction can be started at Poona as the Poona branch of the Indian Statistical Institute or independently as facilities permit The details can be worked out in case the present general view point is acceptable

(2) The birth-control measures should be introduced through medical or social workers only, on the consideration of the individual difficulties of families and not as a mass propoganda The service may be first made available to the poorer classes in the society

(3) The definitely defectives, when defects are likely to be transmitted to the next generation in all probabilities, should be encouraged to undertake the measures of birth-control

---

REFERENCES

(1) Galton Francis, Hereditary Genius, 1950, Preface p. xxi–xxii.

(2) Pearson Karl, Lecture series, 1904, p. 36.

(3) Heron D., The Relation of Fertility in Man to Social Status. 1906.

(4) Sir Cyril Burt; Intelligence and Fertility, 1946, p. 5.

(5) C F. Westoff; The changing focus of differential fertility research, the social mobility hypotheses; 1953, p. 5.

(6) Ibid

(7) Berent, Jerzy; Fertity and social mobility, Population studies, V. 3, 1952, p. 244–260.

(8) I. Bowen; Population; 1954, Preface, p. viii.

(9) Grotjahn, A; Die Hygiene der meschlichen Fortflansung. Berlin : Urban and Schwarzenberg, 1926. (Hygiene und Gesund – hesitsgefahren).

(10) A. J. Jaffe; U. S. Census Bureau. Differential Fertility in the White Population in Early America. Journal of Heredity (Organ of the American Genetic Association) Washington, D. C. Vol. XXXI, No. 9, September 1940.

(11) Khanolkar V R. and Sanghavi L D Ann. Eugenics, 15, pp 52-64

(12) Pendse G S Refraction & Body Growth; Indian Medical Research Memoir No 38, 1954

(13) Dandekar V M Survey of Fertility and Mortality in Poona District, Gokhale Institute of Politics and Economics, No 27, 1953, p 63

परिभाषा

TERMINOLOGY

(1) Accessaries उपप्रमुख वा पूरक भाग
(2) Adolescence प्रौढावस्था
(3) Bigamy द्विभार्यात्व
(4) Conditioning संस्कार
(5) Culture संस्कृति
(6) Differential Fertility प्रजोत्पादनक्षमतेतील भिन्नत्व
(7) Detumescence समाप्ति
(8) Data माहिती
(9) Erotics शृङ्गाररसशास्त्र
(10) Erotic Affectivity शृङ्गाररसात्मक भावनात्मकता
(11) Experimental Psychology प्रायोगिक मानसशास्त्र
(12) Extra-marital विवाह्‌बाह्य
(13) Environment परिस्थिति
(14) Fertility प्रजोत्पादनक्षमता
(15) Heterosexual विजातीय
(16) Heredity आनुवंश
(17) Homosexual सजातीय
(18) Impotence षढत्व
(19) Infatuation भावनातिरेक
(20) Involuntary Sterility अनैच्छिक प्रजाहीनत्व
(21) Infertility प्रजाहीनत्व
(22) Love-Marriage गांधर्व-विवाह
(23) Marriage Counselling विवाहविषयक सल्ला देणारी संस्था
(24) Monogamy एकपत्नीकत्व
(25) Natural Variation नैसर्गिक वैविध्य
(26) Orgasm आनंद (रतिनंतरचा) रतावसानिक सुख
(27) Objective वस्तुनिष्ठ
(28) Personality Adjustment व्यक्तिमत्वाची जुळणी
(29) Psychological Inhibition मानसिक दडपण
(30) Polygamy बहुभार्यात्व
(31) Rational बुद्धिनिष्ठ
(32) Reflex Action प्रक्रिया
(33) Response प्रतिक्रिया
(34) Scientific Method शास्त्रपद्धति
(35) Social Rival सपत्नी
(36) Sexual Stimulation कामोद्दीपन
(37) Sperm पुरुषपिंड
(38) Standard प्रामाण्य
(39) Tradition परंपरा
(40) Tumescence वेग
(41) Values मूल्यें

संदर्भग्रंथ

(*Bibliography*)

(ज्या ग्रंथांतील उतारे प्रस्तुत ग्रंथांत उद्धृत केले आहेत, त्यांचे संक्षेप (Abbreviations) त्या त्या ग्रंथाच्या पुढें कंसांत दर्शविले आहेत.)

(१) हिंदुधर्मशास्त्राचा इतिहास–(व्याख्यानें) म. म. पां. वा. काणे. (काणे.)

(२) हिंदुधर्माची मूलतत्त्वें–डॉ. राधाकृष्णन् (राधाकृष्णन्) अनुवाद-बाळूभाई मेहता.

(३) श्रीमद्भगवद्गीता-भाष्यार्थ–विष्णुशास्त्री बापट

(४) राधामाधवविलासचंपू प्रस्तावना–इ. राजवाडे (इ. राजवाडे.)

(५) गौतमधर्मसूत्र (गौ. ध. सू.)

(६) न्यायकोश (न्याय.)

(७) मनुस्मृति (मनु.)

(८) याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षराटीकेसहित (याज्ञ.)

(९) कौटिलीय अर्थशास्त्र (कौ. अ.)

(१०) कामसूत्र वात्स्यायनजयमंगला टीकेसहित–खेमराज श्रीकृष्णदास (का. सू.)

(११) रघुवंश–कालिदास (रघु.)

(१२) शाकुंतल–कालिदास (शाकुंतल)

(१३) कुमारसंभव–कालिदास (कुमार.)

(१४) अष्टांगहृदय वाग्भट डॉ. ग. कृ. गर्दे. (वाग्भट)

(१५) चरकसंहिता चक्रपाणिदत्तटीकेसहित (चरक-च च.)

(१६) नासदीयसूक्तभाष्य श. रा. राजवाडे. (राजवाडे)

(१७) छांदोग्य उपनिषद् (छांदोग्य)

(१८) बृहदारण्यकोपनिषद् (बृ.)

(१९) महाभारत आदिपर्व (म. आदि.) अनुशासनपर्व (अ.)

(२०) गौतमन्यायसूत्र गंगानाथ झा (गौ. न्या. सू.)

(२१) तुकाराम गाथा

(२२) वैदिक विवाहपद्धति–शिवरामशास्त्री गोरे (गोरे)

(२३) हिंदूचें समाजरचनाशास्त्र–गो. म. जोशी. (गो. म. जोशी)
(२४) मृच्छकटिक–शूद्रक
(२५) ज्ञानेश्वरी
(२६) रामायण वाल्मीकि आयोध्याकांड (रा. अयो.)
(२७) त्रिशतसावत्सरिक शिवस्मारक ग्रंथावली
(२८) एकनाथी भागवत
(२९) निबंधमाला, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर (नि.)
(३०) योगवासिष्ठ
(३१) कै. आगरकराचे निबंध
(३२) हिंदुधर्म आणि सुधारणा–शि. म. गोळे
(३३) ब्राह्मण आणि त्याची विद्या–शि. म. गोळे
(३४) श्रीमद्‌भगवद्‌गीता
(३५) संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास, पेंडसे सयाजीराव ग्रंथमाला
(३६) गीतारहस्य–लो. बा. ग. टिळक
(३७) हिंदुधर्मसंग्रह, विद्यानिधि चित्राव
(३८) शिवमहिम्न स्तोत्र–पुष्पदंत
(३९) विवाहसंस्कार
(४०) कामशास्त्र–ना. वा. कुलकर्णी
(४१) धर्मदीपिका
(४२) ज्ञानकोश
(४३) शतपथब्राह्मण
(४४) दादोबा पांडुरंग, आत्मचरित्र–प्रो. प्रियोळकर
(४५) विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, चरित्र
(४६) विविधज्ञानविस्तारातील लेख
(४७) मुंबईचा वृत्तांत–आचार्य
(४८) सुबोध उपनिषत्संग्रह–नि. वा. चापट
(४९) अमरकोश अमरसिंह
(५०) सर्वदर्शनसंग्रह–म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर
(५१) काव्यप्रकाश–मम्मट
(५२) दशकुमारचरित–दंडी

(1) History of Sanskrit Literature; Arthur A Macdonell. (Macdonell)
(2) India in Transition or New India; H. J. S. Coton. (coton)
(3) The Soul of India; Howells. (Howells)
(4) History of Sanskrit Poetics; P. V. Kane (Kane His. San. poc.)
(5) Social Life in Ancient India; H. C. Chakladar. (Chakladar)
(6) A History of Prostitution; George R. Scott (Scott).
(7) Physiology of Sex; Kenneth Walker (K. Walker).
(8) Marriage for Moderns; H. A. Bowman (Bowman)
(9) Twelfth Night; (Shakespeare).
(10) Middletwon, A Study in American Culture; Lynd (Lynd).
(11) Fertility and Sterility in Marriage; Van De Velde (Van De Velde)
(12) British Medical Journal (B. M. J.).
(13) Journal of the American Medical Association (J. A. M. A.)
(14) Hereditary Genius; Francis Galton.
(15) Psychology of Women, Two Volumes, Helene Deutsch (Helene Deutsch).
(16) Marriage and Morals; Bertrand Russell (Russell)
(17) Text Book of Pathology; Boyd.
(18) The relation of Fertility in Man to Social Status; Heron D.
(19) Intelligence and Fertility; Sir Cyril Burt.
(20) The Changing focus of differential fertility research " The social mobility hypothesis; C. F. Westoff.
(21) Fertility and social mobility; Bercut, Jergy.
(22) Population; I. Bowen.

(23) Survey of Fertility and Mortality in Poona District, V. M. Dandekar

(24) Annals of Eugenics (Paper by V R Khanolkar and L D Sanghavi)

(25) Refraction and Body-Growth, G S Pendse.

(26) Sexual Behavior in the Human Male and Female, Two volumes, A C Kinsey and Colleagues (Kinsey)

(27) A Handbook of Social Psychology, Kimbal Young (K Young)

(28) Psychology, Principles & Applications, M. E. Madigan (Madigan)

(29) Introductory Sociology, R L Sutherland, J L Woodward, M. A Maxwell (R L Sutherland)

(30) Social Psychology D Katz, R L Schanck (D Katz).

(31) Introduction to the science of Sociology, R E. Park and E W Burgers (R E Park)

(32) An experimental study of the effects of co-operation and competition upon group processes, Vol 2 , Morton Deutsch (Morton Deutsch)

(33) Culture and Society, F E Merrill, and H W Eldredge (F E Merrill)

(34) Social & Political life in the Vijayanagar Empire, 2 Volumes, B A, Saletore (Saletore)

(35) Ashok, Mukerji

(36) Social Structure, Murdock (Murdock)

(37) Studies in the Psychology of Sex, Havelock Ellis (Ellis)

(38) Report- Royal Commission on Marriage and Divorce.

(39) Report– Third International Conference on planned Parenthood Sec. VI; The Medical Evil of Abortion.

(40) Life in Ancient India. Mrs. Spiers.

(41) Spotlight on Woman; American pamphlet.

(42) American Journal of Sociology, 1947 (Am. J. Soc.)

(43) Hindu Marsiage Act; S. V. Gadgil and others.

(44) Western Culture in Eastern Lands; A. Vambery. (A. Vambery)

(45) Man and Woman; Havelock Ellis.

(46) World Population; A. M. Carr-Saunders (Carr-Saunders)

(47) War Memoires; Sir. Winston Churchill.

(48) The Discovery of India; Pandit Jawaharlal Nehru.

(49) Life of Lord Maucauley

(50) Autobiography; Gibbon.

(51) History of the Roman Empire; Gibbon.

(52) The Aim and Achievements of Scientific Method. Dr. Percy Nunn (Nunn).

(53) Ballads of the Marathas; Acworth.

(54) India under British Rule; J. T. Wheeler.

(55) Ideas and Men; C. Brinton.

(56) Sex Equality and Modern Marriage; A. J. Brayshaw.

(57) Indian Moral Instruction & Caste Problems; A. H. Benton.

(58) Land of Vedas; R. W. Butler.

(59) Fertility in Marriage; L. Portony and J. Saltman.

(60) The Sex Habits of American Women; F. Wittels.

(61) The Changing Humanities, Stevens
(62) Goals of Economic Life, A D Ward
(63) Sexual Life in Ancient India Meyer
(64) History of Indian Philosophy S N Dasgupta,
(65) Heredity in relation to Eugenics C B Davenport
(66) Sexual life of our times, Bloch
(67) A history of human marriage, Westermarck
(68) Social Psychology, Mcdougal
(69) An essay on the principles of population, Malthus.
(70) Studies in Indian Cultural History, Prof. P K. Gode

सामान्य सूचि

(General Index)

B L—17

BHAVAN'S LIBRARY

BOMBAY–400 007.

N B—This book is issued only for one week till______
This book should be returned within a fortnight
from the date last marked below:

Date	Date	Date

BL 13 Sp No 3

BHAVAN'S LIBRARY

Call No M 301.42 | PEN | 54782

Title कोम - पुरुषार्थ

Author डा. श्री. पेंडसे

This book is issued only for one week till

To be issued after

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
22 SEP 1982			

BHAVAN'S LIBRARY
Kulapati K. M. Munshi Marg
BOMBAY-400 007

BL-16
M 301.42
PEN